A szentgotthárdi csata és a vasvári béke

Oszmán terjeszkedés – európai összefogás

La bataille de Saint-Gotthard et la paix de Vasvár

Expansion ottomane - coopération européenne

A SZENTGOTTHÁRDI CSATA ÉS A VASVÁRI BÉKE

LA BATAILLE DE SAINT-GOTTHARD ET LA PAIX DE VASVÁR

LA BATAILLE DE SAINT-GOTTHARD ET LA PAIX DE VASVÁR

EXPANSION OTTOMANE – COOPÉRATION EUROPÉENNE

Sous la direction de
Ferenc Tóth, Balázs Zágorhidi Czigány

Centre de recherches en sciences humaines de l'Académie hongroise des sciences
Budapest, 2017

A SZENTGOTTHÁRDI CSATA ÉS A VASVÁRI BÉKE

OSZMÁN TERJESZKEDÉS – EURÓPAI ÖSSZEFOGÁS

Szerkesztette
Tóth Ferenc és Zágorhidi Czigány Balázs

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Budapest, 2017

A kötet az MTA „Kiválósági Központok Támogatása” pályázat „Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet” című projektjének keretében készült.
A kötet megjelenését támogatta
a Magyar Tudományos Akadémia,
valamint Szentgotthárd és Vasvár városok önkormányzata

© Szerzők, 2017
© MTA BTK, 2017

ISBN 978-963-416-093-9

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Felelős kiadó: Fodor Pál
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Olvasószerkesztő: Bardi Erzsébet, Bíró László
Képszerkesztő: Kocsis Gabriella
Borító, tördelés: Horváth Imre
Térképek: Nagy Béla
Nyomdai munka: Séd Könyvkiadói, Kereskedelmi és Nyomdaipari Kft., Szekszárd
Felelős vezető: Dránovits István

TARTALOM

A szerkesztők előszava 7

Fodor Pál
Az Oszmán Birodalom változásai a 17. században 11

Jean Bérenger
La politique ottomane de Léopold Ier dans les premières années
de son règne (1657-1665) 23

Czigány István
Az elátkozott hadjárat, 1661 43

Özgür Kolçak
The Composition, Tactics and Strategy of the Ottoman Field Army
at Zrínyi-Újvár and St. Gotthard (1663–1664) 73

Négyesi Lajos
A csatatérkutatás újabb eredményei. Szentgotthárd, Zrínyi-Újvár 93

Nagy Levente
Montecuccoli, a magyarok és Szentgotthárd 107

Hausner Gábor
Változó Zrínyi-képeink 123

Jean Garapon
Coligny-Saligny mémorialiste : son portrait, son témoignage
sur la bataille de Saint-Gotthard 155

Pascal Arnoux
Annoncer la mort en milieu nobiliaire français après la bataille
de Saint-Gotthard 169

Dénes Harai
La bataille de Saint-Gotthard dans le récit de voyage de Charles Le Maistre 181

Tóth Ferenc
V. Károly lotaringiai herceg a szentgotthárdi csatában 205

Yann Lignereux
Pour Dieu et pour le Roi. Le régiment Carignan, les Turcs et les Iroquois 225

G. Etényi Nóra
Ratio status vagy ratio belli? Az 1664-es magyarországi események
a német sajtóban 243

Sudár Balázs
Egy kisiklatott hadjárat. Fázil Ahmed pasa nagyvezír
1664. évi hadműveleteiről 275

Jean-Pierre Bois
Paix d'équilibre et équilibres de paix en Europe aux XVIIe et XVIIIe siècles ... 287

Pálffy Géza
A Szent Korona alig ismert kalandja. Hol volt a magyar korona
az 1663–1664. évi nagy török háború idején? 305

Tóth Hajnalka
A vasvári békekötésig vezető út. Oszmán–Habsburg diplomáciai lépések
a béke megújítására, 1662–1664 319

R. Várkonyi Ágnes (†)
A vasvári béke jelentősége a magyar történelemben 339

Képjegyzék / Liste des illustrations 369

Térképek / Cartes 378

A SZERKESZTŐK ELŐSZAVA

2014-ben ünnepeltük az 1664-es hadjárat jelentős vasi eseményeinek, a szentgotthárdi csatának és a vasvári békének a 350. évfordulóját, amelyről országszerte megemlékeztek. A két vasi történelmi kisváros korábban már két ízben is nemzetközi tudományos konferenciával emlékezett meg e jelentős európai eseményről. Szentgotthárd és Vasvár először 2001-ben szervezett közös tudományos-kulturális programot a csata és a béke emlékére, és azóta rendszeressé váltak a közös történelmi örökségen alapuló rendezvények, kiadványok és kulturális projektek. A két város felismerte, hogy a hazai és az európai történelemben egyaránt jól ismert események és a hozzájuk szorosan kötődő helynevek nagyszerű reklámhordozók lehetnek, és meglátták azt is, hogy az 1664. év történései a helyi identitásban is fontos szerepet kaphatnak.

Szentgotthárdon 2003 óta rendezik meg a Szentgotthárdi Történelmi Napok rendezvénysorozatát, amelyben kulturális, gasztronómiai és hagyományőrző programok kapnak helyet. Az ünnepi rendezvények kiemelt eseményei a korabeli hadviselő felek fegyverzetét megelevenítő katonai hagyományőrző felvonulások és bemutatók, de a „Szentgotthárdi Csata Emlékfutás" révén fontos helyet kap a sport is. A város turisztikai fejlesztéseiben is megjelent a török kor, a helyi múzeum látványos eleme a „virtuális csatakiállítás", az események eredeti helyszínei pedig a „Hadiösvény" program keretében járhatók be.

Vasvár többek között ezeknek az impulzusoknak a hatására csatlakozott a Békevárosok Európai Szövetségéhez, majd újította fel az úgynevezett Békeházat, azt a régi épületet, amelyet a helyi hagyomány a békekötés helyszíneként tart számon. 2014-ben – az évfordulós rendezvények részeként – ebben az épületben tartották meg a békevárosok éves közgyűlését, amely számos színes programmal kapcsolódott össze; ettől kezdve az úgynevezett Békenap a város kulturális életének fontos részévé vált. A Békeházban előbb egy képzőművészeti gyűjtemény, majd 2015-ben egy kiállítóhely is létesült, ahol a békekötéshez kapcsolódó dokumentumok másolatai tekinthetők meg, valamint egy animációs film is látható a csata és a békekötés történelmi hátteréről.

A jubileumi konferenciára – elsősorban szervezési szempontokat figyelembe véve – 2014. május 16–18-án került sor. A tudományos tanácskozás

szakmai szervezését a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete vállalta magára, szorosan együttműködve a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézetével és a Vasvári Múzeummal. A külföldi partnerek közül a Nantes-i Egyetem (Centre de Recherches en Histoire Internationale et Atlantique) és a párizsi Sorbonne Egyetem (Centre d'Histoire d'Europe Centrale) vállalt jelentős részt a tudományos rendezvény szakmai előkészítésében.

A konferencia az előző rendezvények hagyományainak megfelelően két helyszínen zajlott, és ez a kettősség az előadások tematikájában is visszatükröződött: a szentgotthárdi előadások elsősorban a hadtörténeti kérdéseket vették górcső alá, a Vasváron elhangzott expozékban a diplomáciatörténettel és a békekötéssel kapcsolatos témák kerültek előtérbe. Az előadások kiválasztása során elsősorban a közelmúltban a témához kapcsolódó jelentősebb összefoglaló jellegű műveket és átfogó tanulmányokat felmutató magyar és külföldi szerzőket szólítottuk meg. A had- és diplomáciatörténet újdonságai mellett a sajtó- és kommunikációtörténet, valamint az irodalomtörténet és a csatatérkutatás legfrissebb eredményeit szerettük volna kiemelni. Természetesnek mondható, hogy az 1664-es magyarországi hadi események évfordulója ráirányította a figyelmet azok hazai és külhoni forrásaira. A külföldi szakirodalom elsősorban a forráskutatás terén hozott jelentős eredményeket, amelyek közül számos helyet kapott e kötetben is.

Amikor az olvasó kézbe veszi a kötetet, valószínűleg felmerül benne a kérdés, vajon milyen új ismereteket nyerhet belőle, lehet-e még újat mondani e témáról Perjés Géza, Georg Wagner átfogó munkái után. A szentgotthárdi csatát, ezt a jelentős hadi eseményt a korabeli nagyhatalmak szempontjából több oldalról is sikerült megvilágítani szakavatott kutatók (Fodor Pál, Jean Bérenger) segítségével, a háború konkrét katonai lépéseit pedig a történészek és a régészek (Czigány István, Özgür Kolçak, Sudár Balázs és Négyesi Lajos) szemszögéből is igyekeztünk bemutatni. Az 1664. esztendő fontos szereplőiről – mint például Zrínyi Miklós, Raimondo Montecuccoli vagy Jean de Coligny – külön tanulmányban értekeznek a téma avatott kutatói (Hausner Gábor, Nagy Levente, Jean Garapon), ugyanakkor kevésbé ismert szemtanúkat is felidézünk néhány tanulmány erejéig, amelyek segítségével a halállal szembenéző katonák helyzetével is megismerkedhetünk (Pascal Arnoux, Harai Dénes, Tóth Ferenc). Az 1664-es események a királyi hatalom szempontjából is kiemelkedőek voltak: legfőbb állami jelképünk, a Szent Korona kevésbé ismert kalandja (Pálffy Géza) mellett a francia királyi hatalom ambícióit (Yann Lignereux) is bemutatjuk. Az események európai jelentőségét jól illusztrálja a német sajtó visszhangja (G. Etényi Nóra). A békekötéssel szintén

több kiváló tanulmány foglalkozik: a Szegedi Tudományegyetemen folyó tudományos kutatási program munkatársának (Tóth Hajnalka) köszönhetően pontosan megismerhetjük az oszmán–Habsburg béketárgyalások főbb szakaszait, a béke eszméjét kutató neves magyar és francia történészek (R. Várkonyi Ágnes, Jean-Pierre Bois) segítségével pedig könnyebben megérthetjük a vasvári béke európai jelentőségét és magyar szempontból nehezen elfogadható kompromisszumos jellegét.

Kötetünk a konferencián elhangzott előadások tanulmánnyá átdolgozott változatát tartalmazza. A jobb érthetőség kedvéért a tanulmányokat magyar, illetve francia nyelvű összefoglalóval láttuk el. A francia szövegek nyelvi gondozásáért hálás köszönettel tartozunk Jean Garaponnak. Külön szeretnénk köszönetet mondani a tanulmányok illusztrációit összeállító Kocsis Gabriellának, valamint ezúton is szeretnénk kifejezni hálánkat a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet tudományos információs témacsoportja munkatársainak az igényes kiadvány elkészítéséért. A könyv előállításának költségeihez nagymértékben járult hozzá Szentgotthárd és Vasvár városok önkormányzata, támogatásukat ezúton is tisztelettel köszönjük!

E könyvet – a szerzők nevében is – szeretnénk R. Várkonyi Ágnes professzor asszony emlékének ajánlani, aki ezen a 2014 májusában lezajlott konferencián tartotta egyik utolsó nyilvános előadását. Súlyos betegsége ellenére – majdnem egy órán keresztül, állva megtartott előadásában – részletesen tárgyalta a vasvári béke jelentőségét. Nem sokkal később örökre itthagyott bennünket. Nyugodjék békében, és emlékét őrizze e kötet is!

Tóth Ferenc – Zágorhidi Czigány Balázs

Fodor Pál*

AZ OSZMÁN BIRODALOM VÁLTOZÁSAI A 17. SZÁZADBAN

A 16. században még kivételesen erősnek és szilárdnak látszó Oszmán Birodalom a 17. század első felében válságról válságra bukdácsolt. Egy angol utazó a 17. század elején azt írta, hogy bár az oszmán állam fenn fog maradni, soha többé nem lesz olyan erős, mint korábban. A birodalom helyzetének megrendülését a korabeli oszmán vezetők és értelmiségiek is érzékelték és kommentálták. Mindazt, ami a megelőző század utolsó harmadától történt, úgy értelmezték, hogy összeomlott a „világ rendje". Némelyikük a változásokat történelmi távlatokba helyezte, és Ibn Haldún ciklikus történelemfelfogását átvéve úgy vélte, hogy a birodalom belépett életének utolsó szakaszába.[1]

Az Oszmán Birodalommal foglalkozó történetkutatásban komoly viták folytak és folynak e korszak megítéléséről. Sokáig a modern történészek szemléletét is a kortárs oszmán értelmiségiek önreflexiói határozták meg. Őket követve a korról szóló leírások kulcsfogalma a „hanyatlás" és a „decentralizáció" lett, ami a 16. század végén kezdődött, s végigkísérte a birodalom utolsó négyszáz évét. A történeti munkákban a 17–18. századi Oszmán Birodalom folyamatosan gyengülő, helyenként káoszba süllyedő országként jelent meg, amely tehetetlenül sodródott a bukás felé.

Az utóbbi három évtizedben viszont egyre többen emeltek szót a folyamatos hanyatlás tézise ellen. Felhívták a figyelmet arra a lehetőségre, hogy a kortárs oszmán írók nem a valóságról írtak, hanem egy irodalmi hagyománynak, modornak akartak megfelelni, vagy éppen az egyik (a vesztes) politikai frakció nézeteit fejezték ki. Az igazi szakítás a hanyatlásmodellel a gazdaság- és társadalomtörténet-írásban következett be, ahol elsőként kezdték alkalmazni az egyetemes történetírás új szempontjait. Mind többen vetették fel, hogy a 16. század végi és a 17. századi oszmán változásokat (zűrzavarokat) tágabb

* Tudományos tanácsadó, főigazgató, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., fodor.pal@btk.mta.hu).

1 A tanulmány első részében 2006-ban megjelent könyvem főbb megállapításait foglalom össze: *Fodor Pál:* Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján. MTA Történettudományi Intézet–Magyar–Török Baráti Társaság, Bp., 2006. (História könyvtár. Monográfiák 21.)

összefüggéseikben, például az általános európai válsággal összevetve érdemes vizsgálni, s így kiderülhet, hogy ami korábban oszmán belső bajnak látszott, valójában közös európai sors volt. A „hanyatlás" *(decline)* helyett az „átalakulás" *(transformation)* és a „válság" *(crisis)* terminust kezdték használni, és ráirányították a figyelmet a decentralizációs folyamat kétarcúságára is, kiemelve, hogy az nemcsak az állam gyengeségének, hanem rugalmasságának jele is lehet.

A legfontosabb mégis az volt, hogy egyre-másra születtek olyan, elmélyült levéltári kutatásokon alapuló munkák, amelyek ideologikus előfeltevésektől mentesen vizsgálták, mi is történt valójában e korszakban. Az új eredmények alapján konszenzus látszik kialakulni abban, hogy az oszmán állam meglepően rugalmasan reagált a válságra, s hogy az államapparátus nem lezüllött, hanem számos téren kiválóan alkalmazkodott a korszak új követelményeihez. A „paradigmaváltás" ugyanakkor magával hozta a szokásos túlzásokat is. A kutatók egy része már-már történelemhamisítást követ el, amikor felszínes európai vagy ázsiai párhuzamokat erőltetve 16. vagy 17. századi „államalakulásról" *(state formation)* beszél,[2] vagy amikor – legújabban – az ismétlődő katonalázadásokat az abszolutizmussal szemben kibontakozó proto-demokratizációs mozgalomként értékeli.[3]

2 *Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj:* Formation of a Modern State. The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries. State University of New York Press, Albany, 1991.; *Karen Barkey:* Bandits and Bureaucrats. The Ottoman Route to State Centralization. Cornell University Press, Ithaca–London, 1994.; *Kaya Şahin:* Empire and Power in the Reign of Süleyman. Narrating the Sixteenth-Century Ottoman World. Cambridge University Press, New York, 2013. (Cambridge Studies in Islamic Civilization).

3 *Baki Tezcan:* The Second Ottoman Empire. Political and Social Transformation in the Early Modern World. Cambridge University Press, Cambridge, 2010. (Cambridge Studies in Islamic Civilization).

A „klasszikus rend” átalakulása

De hogy is nézett ki az a „klasszikus rend”, amelyet elsirattak és amely után annyira vágytak a 17. századi oszmánok? Ez a rendszer röviden három szóval jellemezhető. Az első a *patrimonializmus,* ami azt fejezi ki, hogy az uralkodóház a birodalom területét és lakóit a maga családi patrimóniumának, tulajdonának tekintette. Ennek alapját a földek és a bevételi források majd 90%-ának állami tulajdona képezte. A második szó a *redisztribúció,* ami annyit tesz, hogy az állam/a dinasztia az elérhető bevételek lehető legnagyobb részét magához vonta, és saját belátása és szükségletei szerint osztotta szét. A harmadik a *prebendalizmus* vagy ismertebb nevén timár-rendszer, amelynek lényege az, hogy az állam/a dinasztia a rendelkezésére álló jövedelmek döntő részét az őt szolgáló hivatalnokoknak és katonáknak engedte át a szolgálat időtartamára. Rajtuk, kivált a timár-birtokokkal fizetett tartományi lovasságon alapult a szultánok kivételes hatalma, amelynek másik tartóoszlopa a törökül *kul*nak nevezett, rabokból rekrutált hatalmi elit volt. A dinasztia a gyermekkorukban, adóban elhurcolt és az uralkodó szolgálatára kinevelt államférfiakra és katonákra támaszkodva szorította ki a hatalomból valamennyi számba jöhető vetélytársát, és vonta fokozatosan ellenőrzése alá a társadalmat, a gazdaságot és a tulajdont. A 16. századi Oszmán Birodalmat az alaposan felduzzasztott szultáni udvartartás, egy valóságos oligarchia irányította. A dinasztia hatalmát növelte az is, hogy a 16. századra az iszlám világban egyedülálló módon sikerült államosíta-

1. kép. Konstantinápoly 1616-ban. Pieter van den Keere metszete

nia és magához kötnie a vallási hierarchiát, valamint a viszonylag toleránsan kezelt keresztény és zsidó vallási kisebbségeket.[4]

A fenti hatalmi struktúrára támaszkodva és részben annak nyomására az oszmán állam a 16. században (is) folyamatos területi expanziót folytatott. Azonban a század végére a hódítások költségei meredeken emelkedtek, a terjeszkedés elakadt, a nehezen megszerzett területek és a túlméretezett hadsereg fenntartása egyre nagyobb nehézségekbe ütközött. Ráadásul – mint a korabeli Európában – a gyorsan növekvő népesség feleslege is a hadseregben próbált megélhetést találni. Mindez együttvéve óriási nyomás alá helyezte az amúgy is telített *prebendális* (timár-)rendszert, amelynek haszonélvezői ugyanakkor képtelenek volt alkalmazkodni az európai hadügyi forradalom (tűzfegyverek, gyalogság) támasztotta új követelményekhez. A kormányzat kénytelen volt az udvari gyalogság létszámát növelni, puskákkal felszerelni, ami elviselhetetlen pénzügyi terhet rótt rá, és állandó költségvetési deficithez vezetett. Azzal, hogy megpróbált (egyre inkább sikertelenül) lépést tartani az európai technikai változásokkal, vállalta annak társadalmi következményeit is: a banditizmus és a lázadások veszélyét, ami mindenütt együtt járt a tűzfegyverek elterjedésével.

De nem csak a hadügy átalakulása, a formálódó európai világgazdaság *(économie monde)* is bontogatta a birodalom zárt szerkezetét. Bár az oszmán gazdaság csak a 19. század elejére illeszkedett be teljesen – perifériaként – a világgazdaságba, már a 16. századi kezdeti hatások óriási megrázkódtatásokat okoztak: megkezdődött az élelmiszerek (főleg a gabona) és a nyersanyag csempészete, veszélybe került a belső piac ellátása. A monetáris folyamatok a század végére szétzilálták az oszmán pénzrendszert. A birodalomban a 17. századtól jobbára európai pénzeket használtak, s ezzel a központ elveszítette egyik legfontosabb eszközét a gazdaság befolyásolására.

E változások a századfordulón a szultáni udvart a *prebendális* rendszer feladására késztették. A szolgálati (timár-)birtokokat örökölhetővé tették, és megszüntették a timár-rendszer központi ellenőrzését szolgáló szandzsák-összeírásokat. Egyidejűleg decentralizálták a pénzügyigazgatást: az adóbehajtás nyűgét lehetőség szerint azokra a hivatalnokokra és katonákra hárították át, akiknek az adót átengedték (*ocaklık*-rendszer). Ezzel lemondtak a *redisztribúció* elvéről: a 17. század második felében a korábbi 80%-kal szemben a „nemzeti jövedelemnek" már csak 25%-át kezelte közvetlenül maga az állam. A nyugati abszolutista államok gyakorlatára emlékeztető módszerek sorát vezették be: a hivatalok áruba bocsátását, a vagyonelkobzást, a pénzrontást, és kiterjesz-

4 Mindehhez lásd: *Fodor Pál:* „Hivatásos törökök" – „született törökök". Hatalmi elit és társadalom a 15–17. századi Oszmán Birodalomban. Századok 138. (2004) 773–791.

tették az adóbérlet intézményét (a 17. század végétől ezt is élethosszra adták). A tartományi kormányzói posztokat jobbára adóbehajtói hivatallá „fokozták le".

A változások a politikumot sem hagyták érintetlenül. A korábban egységes vezető elit egymással vetélkedő frakciókra bomlott, elvált egymástól a döntéshozó (ez lett a hárem) és a végrehajtó központ (az államapparátus); lassanként leépült a *kul*-rendszer, mert a rabszolgák utódai és a muszlim társadalom maga akarta, és képes is volt biztosítani a hadsereg utánpótlását. A gazdaság és a pénzügy decentralizációja politikai decentralizációhoz vezetett: a tartományokban – részben az udvari hadsereg ott állomásozó tagjaiból – lokális „nemesség" kezdett formálódni, amely egyre több állami funkciót ragadott magához. A gyengülő központ muszlim identitásának hangsúlyozásával kárpótolta magát, s a század második felében belső és külső térítésbe fogott. A korábban transzmissziós szerepet betöltő muszlim „klérus" önálló politikai tényezővé nőtte ki magát, és egyre gyakrabban lépett szövetségre a növekvő létszámú janicsár sereggel. E koalíció a dinasztiát is egyre erősebben korlátozta, ám egyben konzerválta is, mert a janicsárok különleges jogállását (törvények feletti státusát) és a soknemzetiségű birodalom testületi fosztogatását csak a dinasztiára hivatkozva lehetett fenntartani.

Mindeme változások a felszínen leglátványosabban a szultánok személyes hatalmának csökkenésében, a politikai-társadalmi zűrzavarok állandósulásában és a katonai sikertelenségekben mutatkoztak meg jó fél évszázadon keresztül. Míg a birodalom fent jellemzett átszervezése viszonylag gyorsan – nagyjából 1620-ra – végbement, a hatalmi elit és a társadalom csak az 1650-es évek végére alkalmazkodott az új feltételekhez. Az átmenet nehézsége látszik abból is, hogy a század első felében két uralkodót is megöltek a lázadó katonák (II. Oszmánt 1622-ben és Ibrahimot 1648-ban).[5] A század végén viszont, amikor a vesztes magyarországi háborúk miatt ismét felborult a belső béke és egyensúly, már beérték az uralkodó detronizálásával. Ez is jelzi, hogy minden nehézség és megaláztatás dacára az uralkodóház a század közepére stabilizálta hatalmát.

Ez a hatalom azonban jelentősen veszített perszonális jellegéből, és a bázisa is átalakult. Már nem annyira az uralkodók személyét tartották tiszteletben, hanem a dinasztia mint intézmény hatalmát. Rájöttek ugyanis, hogy nél-

5 Az Oszmán-dinasztia leváltására szőtt tervekről és egy IV. Murádhoz fűződő dinasztikus „öngyilkossági kísérletről" lásd: *Feridun M. Emecen:* Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar. İbrahimhanzâdeler Örneği. In: XIII. Türk Tarih Kongresi. Ankara 4–8 Ekim 1999. Kongreye Sunulan Bildiriler. III. Cilt. III. Kısım. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002. (Türk Tarih Kurumu Yayınları, IX/13$^{d.}$) 1877–1886.

2. kép. Katonalázadás az Oszmán Birodalomban a 17. század közepén. Metszet Paul Rycaut Oszmán Birodalmat bemutató munkájában (1694)

küle nem biztosítható a belső egyensúly a hatalomból részesedni kívánó hárem, a központi és tartományi „politikai családok" *(paşa kapusı)*, a vallási hierarchia és az öntudatra ébredt udvari zsoldossereg között, s hogy legitimitás csak az Oszmán-háztól szerezhető. Letűnt ugyan a színről a „harcos" vagy „hódító" szultán, s helyébe az „otthon ülő uralkodó" *(sedentary ruler)* lépett, aki élete nagy részét nem a harctéren, hanem a hárem falai között és vadászaton töltötte, de az egyre szakszerűbb központi bürokrácia és a teljesen átalakuló tartományi igazgatás az uralkodó mindennapi, személyes irányítása nélkül is képes volt üzemeltetni a birodalom gépezetét. A század közepére a korábbihoz képest erősen decentralizált struktúra alakult ki, amelyet az egymással rokoni kapcsolatban vagy érdekszövetségben álló mágnások „politikai családjai" irányítottak, de amelyek vezetői sorsukat a szultánéval kötötték össze.[6] Ezek közül messze kiemelkedik az 1656-ban nagyvezírré kinevezett Köprülü Mehmed

6 A politikai családokhoz lásd: *Carter Vaughn Findley:* Political Culture and the Great Households. In: The Cambridge History of Turkey. Vol. 3. The Later Ottoman Empire, 1603–1839. Ed. Suraiya N. Faroqhi. Cambridge University Press, Cambridge, 2006. 65–80.

3. kép. Jelenet IV. Mehmed szultán udvarából. Metszet Paul Rycaut Oszmán Birodalmat bemutató munkájában (1694)

„kapuja", amely a következő fél évszázadban szinte rivális dinasztiává nőtte ki magát, mivel tagjai nyolc év kivételével végig kezükben tartották a birodalom kormányzatát. Ahhoz képest, hogy 1604 és 1656 között negyvennégyszer cserélt gazdát a nagyvezíri poszt, a Köprülü-korszakban mind az adminisztráció élén, mind az államigazgatás egyéb szintjein a viszonylagos stabilitás korszaka köszöntött be.[7]

A század közepére nemcsak a közigazgatásban és a politikai rendszerben mutatkoztak a konszolidáció jelei, hanem a létfontosságú hadszervezet korszerűsítésében is előreléptek. Az oszmán társadalmi és igazgatási rendszer egészére kiható legfontosabb változás abban foglalható össze, hogy a hadsereg korábbi gerince, a timár-birtokos szpáhisereg aránya jelentősen csökkent (a 17. század utolsó harmadára a korábbi 50%-ról 11-12%-ra). Ennek fő okai a szpáhik anyagi alapjainak megroppanásában és a puskás gyalogosokat előtérbe helyező had-

7 Erről újabban lásd: *Özgür Kolçak:* A Transylvanian Ruler in the Talons of the 'Hawks': György Rákóczi II and Köprülü Mehmed Paşa. In: Turkey & Romania. A History of Partnership and Collaboration in the Balkans. Eds. Florentina Nitu et al. TDBB, İstanbul, 2016. (International Balkan Annual Conference Book Series 4.) 341–359.

4. kép. Janicsár tradicionális öltözékben. Jean-Baptiste Vanmour festménye (1699–1708)

5. kép. Janicsáraga. Jean-Baptiste Vanmour festménye (1699–1708)

ügyi változásokban keresendők. Helyüket részben a tartományi kormányzók „magánseregei" és a vidéken szerződtetett zsoldos katonák (a *sekban*ok), részben az állandó udvari zsoldos gyalogosok, a janicsárok vették át, akiknek létszáma a század folyamán gyors ütemben nőtt. Az oszmánok fokozatosan alkalmazkodtak a kor harcászatához, amelyben a gyalogosok és a lovasok együttműködésére és a tűzfegyverek használatára alapozott harcrend és taktika került előtérbe.[8]

IV. Mehmed

A fentieket egészítette ki egy jelentőségteljes változás, amely az 1648-ban, hétéves korában trónra lépett IV. Mehmed szultán személyéhez kötődik. Ezt az uralkodót a történelmi emlékezet és a történetírás úgy tartja számon, mint az egyik legalkalmatlanabb és legtehetségtelenebb uralkodót. Ez a meg-

8 *Géza Dávid–Pál Fodor:* Changes in the Structure and Strength of the Timariot Army from the Early Sixteenth to the End of the Seventeenth Century. Eurasian Studies 4. (2005) 2. sz. 157–188.

ítélés a 17. század végi–18. század eleji oszmán krónikásoktól ered, akik az 1683-ban kezdődött és óriási vereséggel végződő magyarországi háborúk ismeretében festettek sötét képet személyéről és uralkodásának egészéről. A bukás végső okát Mehmed vallási buzgalmában és nemtörődöm életmódjában vélték felfedezni. Pedig ez az uralkodó a valóságban igen koncepciózus volt, és megint a régi, aktív szultánok módjára próbálta kormányozni birodalmát.[9]

Az oszmán vezetés néhány kulcsfigurájával együtt az iszlám reformista, pietista felfogását tette magáévá, majd fokozatos térítésbe kezdett. Először Isztambul és néhány más város keresztények és zsidók által birtokolt tereit kezdte a muszlimok számára lefoglalni, iszlamizálni. Ezután az elitbe befogadott más vallásúak megtérítése következett, majd a muszlimok hitének megreformálása az úgynevezett Kádizáde-féle puritán mozgalom elvei szerint. Ezután hozzáfogott a keresztények és a zsidók százainak áttérítéséhez, aminek kimagasló eseménye és eredménye lett Sabbatai Cevi, a messianisztikus zsidó mozgalom vezetőjének muszlim hitre kényszerítése.[10] Mindezek betetőzéseként ismét a támadó háborúk sorát indította a külső hitetlenek legyőzésére és megtérítésére: így a kandiai, a magyarországi (jenői, váradi, újvári, szentgotthárdi), a kamenyec-podolszki, a csehrini és végül a bécsi hadjáratot. IV. Mehmedet a kor krónikásai *mucahid*nak, *gazi*nak ábrázolják, aki a Korán parancsát követve végzi a szent háborút, a dzsihádot. Abdi pasa, a szultán hivatalos történetírója szerint IV. Mehmed a régi szultánokat idézi: hozzájuk hasonlóan ismét kilépett a szultáni palota és a hárem világából, hadat vezetett a hitetlenek ellen, figyelemmel fordult a népéhez, vallási buzgalom töltötte el, és támogatta az iszlám térnyerését otthon és külföldön.[11]

Az 1658-ban kezdett nyugati hadjáratokat természetesen mindenekelőtt politikai és geopolitikai okokra lehet és kell visszavezetni. De nem szabad elfelejteni, hogy a válságból kikászálódó és a strukturális konszolidáció időszakához érkező birodalom politikája valószínűleg más lett volna, ha az uralkodó és a vezetés meghatározó emberei (mindenekelőtt a Köprülü család) nem a dzsihád, a szent háború és a hódító szultánok szellemének feltámasztását tartották volna egyik legfőbb feladatuknak. A fentiekben röviden érintett konszolidáción túl ez a mentális változás áll a hátterében annak, hogy bő fél évszázados szünet után a Habsburg–magyar és a szövetséges keresztény erőknek az

9 *Marc David Baer:* Honored by the Glory of Islam. Conversion and Conquest in Ottoman Europe. Oxford Unuversity Press, Oxford, 2008.

10 Erről újabban lásd: *Erhan Afyoncu:* Sahte Mesih. Osmanlı Belgeleri Işığında Dönmeliğin Kurucusu Sabatay Sevi ve Yahudiler. Yeditepe, İstanbul, 2013.

11 *Baer, M. D.:* i. m. 11.; *Abdurrahman Abdi Paşa:* Vekâyi'-Nâme. [Osmanlı Tarihi (1648–1682).] Tahlil ve Metin Tenkidi. Yayına Hazırlayan: Fahri Ç. Derin. Çamlıca, İstanbul, 2008.

6. kép. Az ifjú IV. Mehmed szultán vadászatra vonul kíséretével 1657. szeptember 24-én. Az eseményt a svéd követ 14 fatáblán örökítette meg. A képen a „T" tábla részlete: a szultán fehér lovon ül. Claes Rålamb festménye

7. kép. A „H" tábla részlete: a lőfegyverrel is felszerelt janicsárok a menetben

1660-as évektől ismét nagy erejű oszmán támadásokat kellett vagy kellett volna elhárítaniuk Magyarország, a Nyugat védelmi zónájának területén, így például Szentgotthárdnál is.[12]

Pál Fodor

LES MÉTAMORPHOSES DE L'EMPIRE OTTOMAN AU XVIIE SIÈCLE

L'Empire ottoman, au faîte de sa puissance au XVIe siècle, montrait les signes du déclin au siècle suivant. Néanmoins, ce déclin doit être regardé, d'après les recherches historiographiques récentes, d'une manière relative. Au lieu d'un déclin, on parle maintenant davantage d'une transformation et d'une crise qui apportaient des réponses positives également aux problèmes de l'Empire. En effet, l'ancien système de l'État ottoman était basé sur la propriété étatique des terres, sur la redistribution centrale des ressources et sur le système de *timar*. Au fur et à mesure de l'expansion territoriale de l'Empire ottoman, les frais des conquêtes augmentèrent provoquant régulièrement des déficits budgétaires. Au XVIIe siècle, la cour des sultans fut obligée de diminuer le système de *timar* des spahis et s'appuyait davantage sur l'infanterie permanente (janissaires). La redistribution centrale fut également abandonnée, car seulement 25 pour cent des ressources furent gérées par la cour (80 pour cent auparavant) dans la seconde moitié du XVIIe siècle. L'élite commença à se décomposer en différentes factions ce qui renforça la décentralisation du gouvernement. Le pouvoir central affaibli devait désormais faire face aux mouvements des « clercs » musulmans et des janissaires. Les sultans perdirent beaucoup du prestige de leur pouvoir personnel. Désormais, la dynastie fut plus respectée que les sultans et cela favorisait l'émergence des familles politiques (par ex. les Köprülü). L'armée ottomane se transforma considérablement : la proportion de spahis diminua (de 50 à 11-12 pour cent) au détriment des armées privées des gouverneurs et aux janissaires dont le nombre ne cessa d'augmenter. Dans cette situation de transformation, les guerres offensives en Candie et en Hongrie renforcèrent l'image des sultans qui prônèrent la guerre sainte (*jihâd*) contre les infidèles. Cela explique en partie la reprise des hostilités en Hongrie après plus d'un demi-siècle de paix relative.

12 Erről a csatáról újabban lásd: *Ferenc Tóth:* Saint-Gotthard 1664. Une bataille européenne. Lavauzelle, Paris, 2007.; A szentgotthárdi csata. Háború és béke Zrínyi Miklós korában. Szülőföld Könyvkiadó, Szombathely, 2015.; Die Schlacht von Mogersdorf/St.Gotthard und der Friede von Eisenburg/Vasvár 1664. Rahmenbedingungen, Akteure, Auswirkungen und Rezeption eines europäischen Ereignisses. Hrsg. v. Karin Sperl–Martin Scheutz–Arno Strohmeyer. Amt der Burgenländischen Landesregierung, Eisenstadt, 2016. (Burgenländische Forschungen 108.)

Jean Bérenger*

LA POLITIQUE OTTOMANE DE LÉOPOLD IER DANS LES PREMIÈRES ANNÉES DE SON RÈGNE (1657-1665)

La politique ottomane de Léopold Ier dans les premières années de son règne est pour le moins surprenante. Elle a d'ailleurs fait scandale tant en Hongrie que dans le reste de la Chrétienté puisqu'elle est passée en quelques années de la neutralité à l'égard de l'Empire ottoman à l'interventionnisme pour revenir, dans les plus mauvaises conditions, en août 1664, à la neutralité armée, même

Illustration n° 1 : L'empereur Léopold I. Gravure de l'époque de Philibert Bouttats

si cette attitude était contraire aux intérêts de ses sujets hongrois. La période considérée correspond au ministère Porcia[1] qui en tant que principal ministre et chef du Conseil privé dirigea la monarchie autrichienne à la façon d'un ministre favori. Elle correspond aussi au premier conflit austro-turc du règne de Léopold, qui se termina par la paix de Vasvár (à vrai dire une trêve de vingt ans) du 10 août 1664, où il sacrifia les intérêts de ses sujets hongrois pour garantir ceux de la maison d'Autriche. Après avoir étudié le rôle de Porcia, nous montrerons l'évolution de la politique de Léopold Ier tant en Europe centrale qu'en Europe occidentale.

Le ministère Porcia (1657-1665)

La situation de Léopold lors de son avènement en avril 1657 était particulièrement difficile et c'est pourquoi il s'appuya sur un véritable *primado*, premier ministre favori. Le jeune roi de Bohême et de Hongrie se trouvait déjà confronté à des conflits sur les trois fronts où il dut se battre durant tout son règne : la politique dans le Saint Empire, la défense de la frontière orientale de la Monarchie et enfin les relations compliquées avec la branche aînée de la maison d'Autriche. Léopold devait d'abord se faire élire empereur par suite de la mort brutale de son père, qui n'avait pu régler en temps opportun ce problème toujours délicat. Trois jours avant sa mort, Ferdinand III[2] avait engagé la Monarchie autrichienne dans la première guerre du Nord aux côtés de Jean Casimir Wasa[3], afin d'arrêter l'expansion suédoise. La Suède de Charles X Gustave[4] avait en 1655 la Pologne de Jean Casimir Wasa et elle avait trouvé le soutien de l'Électeur de Brandebourg, Frédéric-Guillaume et fait plus grave pour l'équilibre de l'Europe orientale, l'alliance militaire avec le prince de Transylvanie Georges II Rákóczi[5] qui espérait renouer avec la politique d'Étienne Báthory[6], prince de Transylvanie élu roi de Pologne en 1576. Or le

* Professeur émérite de l'Université de Paris I Sorbonne.

1 Johann Ferdinand von Porcia (1605 – 1665, écrit aussi Porzia ou Portia), homme de confiance, grand maître de la Cour et premier ministre (1657-1665) de Léopold Ier.

2 Ferdinand III de Habsbourg (1608 – 1657), empereur et roi de Hongrie (1625 – 1657).

3 Jean II Casimir Vasa (1609 – 1672), roi de Pologne (1648 – 1668).

4 Charles X Gustave (1622 – 1660), roi de Suède (1654 – 1660).

5 Georges II Rákóczi (1621 – 1660), prince de Transylvanie (1648 – 1660).

6 Étienne Báthory (1533 – 1586), voïvode (1571 – 1576) puis prince de Transylvanie (1576 – 1586) et roi de Pologne (1576 – 1586).

prince de Transylvanie vassal de la Porte s'était engagé sans demander l'autorisation du Sultan. La Pologne, empêtrée à l'Est dans la révolte des cosaques d'Ukraine fut dans un premier temps incapable de résister à l'armée suédoise et le territoire polonais fut rapidement envahi. La première guerre du Nord est restée dans l'histoire polonaise comme l'époque du « déluge ».

Le parti espagnol avait fini par imposer l'intervention de l'empereur en Pologne, pour soulager les Polonais dont le pays avait été envahi par les Suédois et leurs alliés Brandebourgeois, Moscovites et Transylvains. Signé trois jours avant la mort de Ferdinand III, le traité d'alliance avec la Pologne promettait une aide militaire à Jean Casimir Wasa.[7] Cet engagement hypothéqua lourdement les débuts du règne de Léopold. En avril 1657, le Conseil privé décida d'envoyer une armée de 8000 fantassins et 4000 cavaliers en Pologne, sous le commandement du général Hatzfeld. En septembre, malgré les rivalités qui existaient entre Porcia, Schwarzenberg[8] et Auersperg[9], tous trois se montrèrent favorables à l'intervention en Pologne.[10]

Théâtre d'opérations en apparence secondaire, la Pologne avait son importance dans la politique globale de la Monarchie et dans le système d'alliance de la Maison d'Autriche. Si Madrid avait intérêt à soutenir une puissance traditionnellement alliée contre la Suède, Vienne tenait beaucoup à maintenir une Pologne amie et alliée, alors que si Charles X Gustave avait réussi à s'imposer en Pologne, il aurait pu sérieusement menacer les pays héréditaires, la Silésie en particulier. Pourtant les nécessités de la reconstruction avaient incité Ferdinand III à la prudence et il différa le plus possible ce choix, qui lui fut finalement imposé par le parti espagnol. La participation à la guerre du Nord greva les finances de la Monarchie et mit Léopold dans une situation défavorable lorsqu'il s'agit de prendre position dans les affaires de Transylvanie. La politique de famille n'avait dans ce cas pas renforcé la position de l'empereur mais plutôt contribué à l'affaiblir.

Le prince de Transylvanie, Georges II Rákóczi, allié de la Suède depuis son avènement, s'était laissé séduire par les propositions alléchantes de Charles X Gustave, lorsque celui-ci attaqua la Pologne en 1655. Le roi de Suède lui

7 *Galeazzo Gualdo Priorato:* Historia di Leopoldo Cesare. tome I, Vienne, 1670. 25.

8 Ferdinand zu Schwarzenberg (1652-1703), prince. Homme politique et confident de Léopold Ier. Cf. *Rotislav Smísek:* Johann Adolf et Ferdinand, deux carrières de courtisan. In: Les Schwarzenberg. Une famille dans l'histoire de l'Europe XVIe – XXIe siècles. Dir. Olivier Chaline. Lavauzelle, Panazol, 2012. 65-80. ; *Prince Ferdinand Schwarzenberg:* Journal de la Cour de Vienne (1686-1688). Ed. Jean Bérenger. Honoré Champion, Paris, 2013.

9 Johann Weikhard von Auersperg (1615 – 1677), ministre de Léopold Ier.

10 Dépêche du nonce, Prague 12 septembre 1657. Archiv für österreichische Geschichte Bd. 103. (1914) 621.

avait promis la couronne polonaise, à condition qu'il intervînt militairement aux côtés des puissances protestantes coalisées (Suède et Brandebourg), mais comme il mena en Pologne en 1657 une armée de 50.000 hommes sans avoir demandé l'autorisation de son suzerain, le Grand Turc, la Sublime Porte réagit vigoureusement, en déclarant Rákóczi déchu et en lançant les Tatars contre l'armée transylvaine. Vaincu, Jean Kemény[11] fut emmené en captivité avec 20.000 soldats, tandis que la Porte faisait élire un nouveau prince, François Rhédey[12].

D'autre part l'entrée de la Monarchie dans la guerre du Nord remettait en question l'équilibre précaire obtenu en Pologne et en Hongrie durant le règne de Ferdinand III, sans que son successeur disposât pour autant de ressources nouvelles. Enfin sur les marges occidentales de l'Empire, la guerre faisait toujours rage entre la France et l'Espagne, la tranquillité des États rhénans était menacée et l'alliance avec Madrid posait plus de problèmes qu'elle n'offrait d'avantages au jeune souverain. À cela s'ajoutait le problème du mariage du jeune prince, qui n'avait pas encore 17 ans ; dans la conjoncture difficile où se trouvait la maison d'Autriche, c'était une affaire d'État mettant en cause l'avenir de la Monarchie et de la dynastie. Et la situation intérieure était tout aussi préoccupante puisque selon l'ambassadeur vénitien Nani, il n'y avait même pas l'argent nécessaire pour payer la pompe funèbre de l'empereur défunt.

Léopold, mal préparé à affronter une telle situation, fit confiance à son entourage et s'appuya sur le comte Ferdinand Porcia dont il fit un premier ministre favori. Porcia a été premier ministre de 1657 à 1665, c'est-à-dire de l'avènement de son élève à sa mort. Tout le monde s'accordait à penser qu'il avait été médiocre, en particulier à cause de sa paresse et de sa négligence. C'est donc lui qui eut à résoudre les problèmes de l'élection impériale et de l'offensive turque de 1664, mais il mourut avant d'avoir réglé la question du mariage espagnol.

L'ambassadeur vénetien Nani le caractérisa ainsi:

« Le premier de tous les conseillers est le comte Jean Ferdinand Porcia, à la fois par son poste de grand maître de la cour par celui de Premier ministre et en particulier par la faveur et la confiance de Sa Majesté mais il n'est pas nécessaire de le présenter longuement puisqu'on se souvient de sa longue ambassade dans cette cité. Il est certainement un gentilhomme doté des meilleures qualités, fidèle à son maître, d'esprit très dévot, désintéressé et pacifique et même ses ennemis ne doutent pas de sa bonté. Cela aurait vraiment été sa

11 Jean Kemény (1607 – 1662), prince de Transylvanie (1661 – 1662).
12 François Rhédey (vers 1610 – 1667), prince de Transylvanie (1657 – 1658).

Illustration n° 2-3 : Portrait du prince Johann Ferdinand von Porcia et prince Johann Weikhard von Auersperg dans l'ouvrage de Priorato intitulé *Historia de Leopoldo Cesare* (1670)

chance s'il avait gouverné dans des temps moins troublés. Mais le poids des affaires courantes est si lourd, qu'avec l'aggravation de la situation survenue cette année, il serait bien difficile qu'il gouverne à la longue avec des forces suffisantes. Et parce qu'il n'a confiance en personne, qu'il ne veut se décharger sur quiconque, car il dédaigne les petits esprits et qu'il redoute les gens intelligents, ses principaux conseillers dans les affaires difficiles sont la procrastination et le temps. C'est pourquoi les affaires, comme cela arrive sous les nouveaux ministres, sont traitées avec beaucoup de retard et les décisions prises hors du temps. C'est vraiment caractéristique de l'esprit allemand qui correspond mal à la vivacité du Cardinal Mazarin. »[13]

En juin 1657, à la surprise générale, un nouveau ministère a été mis en place dans lequel Porcia a remplacé Auersperg comme Grand maître de la Cour et directeur du Conseil privé : « Porcia avait la première place, qu'il occupait avec placidité. Il voudrait des temps plus paisibles et il n'y a aucun doute qu'il défende la paix dans la mesure de ses moyens. Le poids des affaires, son

13 Relation de B. Nani 1658. Die Relationen der Botschafter Venedigs über Deutschland und Österreich im XVII. Jahrhundert. Éd. Joseph von Fiedler. I-II., K. u. K. Hof- und Staatsdirektion, Wien, 1867. II. 9-10.

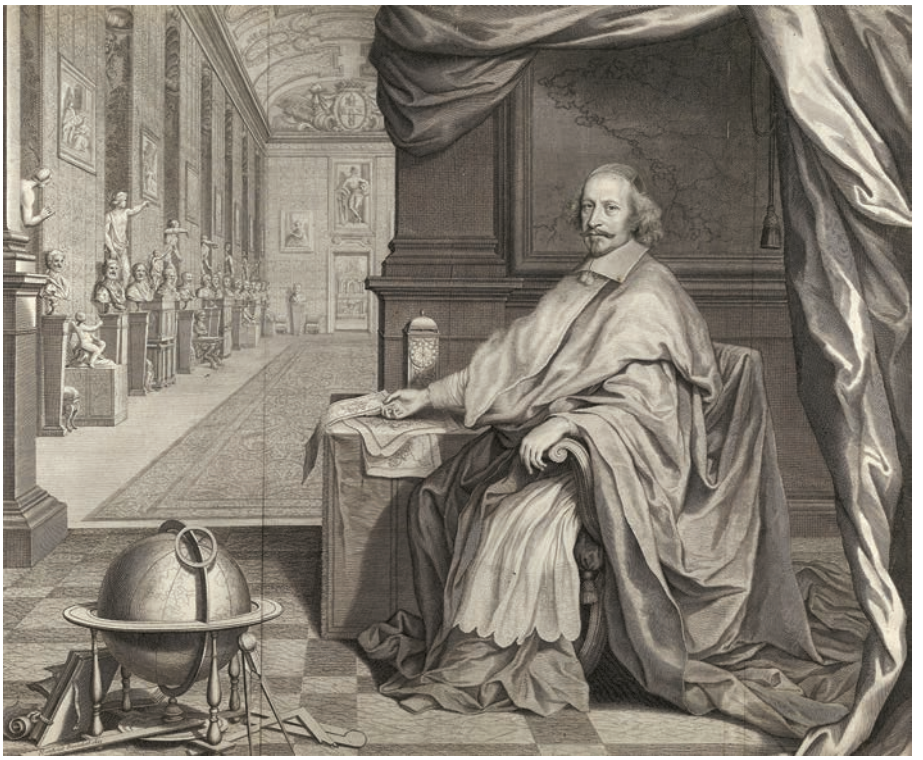

Illustration n°4 : Le cardinal Jules Mazarin. Gravure de Robert Nanteuil (1659)

âge, quelque indisposition mais surtout le fait de n'avoir personne à qui se confier et se voir de toute part entouré par les intrigues de Cour le rendaient prudent et circonspect, ce qui est qualifié ici d'irrésolution et de froideur. Il était pourtant assuré de son poste parce que l'empereur l'aimait et que les autres ne pouvaient le désarçonner de sorte qu'il en jouira tant qu'il vivra. Sa Majesté commençait à le charger d'honneurs et de prébendes, qui laissèrent à sa postérité des souvenirs à la fois glorieux et opulents, auxquels la chance et le mérite l'avaient dignement amené. »[14]

Cette mesure était la conséquence directe du manque de formation politique dont avait souffert Léopold. Le jeune prince, âgé de 17 ans, désemparé, appela aux affaires la seule personne en qui il avait confiance, Porcia. La correspondance que Léopold entretint avec Porcia entre 1657 et 1665[15] montre que Léopold avait besoin de se confier à Porcia. L'Empereur lui manifesta sa

14 Relation, G. Sagredo. op. cit. 32-33

15 90 lettres qui se trouvent dans les archives de la famille Porcia, à Spittal an der Drau, en Carinthie.

confiance et son amitié durant toute cette période même s'il se rendit rapidement compte que Porcia n'était peut-être pas l'homme le plus qualifié pour exercer le pouvoir, à un époque où le principe du ministériat était sérieusement mis en question. On peut se demander si Porcia était vraiment digne de la confiance de Léopold car, selon les observateurs étrangers, il était paresseux, irrésolu et tenait mal en mains les rênes du gouvernement. Il n'étudiait pas les dossiers et retenait plusieurs semaines durant les dépêches qui auraient nécessité une prompte réponse. Sa négligence faillit avoir de fâcheuses conséquences lors de la guerre austro-turque de 1663-1664. Il avait laissé se développer une grave crise dans les Balkans, sans mettre l'Autriche en état de défense. La chute de Nagyvárad en Transylvanie, puis celle d'Érsekújvár, forteresse qui couvrait Presbourg et Vienne l'obligèrent à demander du secours aux princes allemands, à l'Espagne et au Saint-Siège. Même dans ces heures graves, son comportement prêtait le flanc à la critique.

En avril 1664, le cardinal Caraffa se fâcha : « Si Sa Majesté ne se décide pas à changer la forme du gouvernement, elle risque de perdre sa couronne et ses royaumes, puisqu'il est incroyable de voir comment son Premier ministre est incapable, inepte, jaloux et méfiant, il ne se fie à personne, il veut faire tout par lui-même et ne fait rien de bon ». [16]

Si Léopold, par affection, refusa de disgracier Porcia, il avait certainement perdu toute illusion sur l'utilité d'un premier ministre, dont la tâche était, en principe, de coordonner l'action des conseils de gouvernement, des diverses chancelleries et du conseil privé. Il est remarquable que dès la mort de Porcia, il ait déclaré avec détermination qu'il ne nommerait plus de premier ministre et qu'il serait désormais « lui-même son propre *Primado*. »[17]

Au printemps 1662 « Porcia, qui déteste fondamentalement la guerre, tient toujours la porte ouverte à des négociations de paix, sans faire pour autant quelque acte positif. » Il fait confiance au temps et attend les résultats que pourront apporter les ligues qui se forment à Rome et à la diète de Ratisbonne.[18] Un an plus tard, Porcia n'a toujours rien fait mais il « a tellement de chance qu'après avoir négligé sa propre armée, les éléments se sont armés pour lui ; le Ciel protecteur de l'innocence et de la bonté de l'Empereur, qui était faiblement armé par la négligence de ses propres Ministres, a voulu avec la

16 Cité par *Jean Bérenger:* Léopold Ier (1640-1705) fondateur de la puissance autrichienne. Presses Universitaires de France, Paris, 2004. 202-203.

17 *Adam Wolf:* Wenzel Fürst Lobkowitz, Herzog zu Sagan. Braumüller, Wien, 1869. 72-75.

18 Dépêche du Nonce, Vienne, le 25 mars 1662, Archiv für österreichische Geschichte Bd. 103. (1914) 730-731.

chute de tant les pluies torrentielles et la crue des rivières, barrer la route aux Turcs pour donner à Sa Majesté la possibilité de réunir quelques troupes. »[19]

En novembre 1663, Sagredo jugeait sévèrement le comportement de Porcia : « Il ne fait aucun doute que Léopold et la majorité du Conseil privé avaient décidé de faire appel au Pape et à Venise pour former une Ligue et résister aux Turcs…mais comme l'exécution du projet appartient à Porcia dont le bon plaisir peut en retarder voire en annuler l'exécution, il n'en a jusqu'à présent donné aucun signe ni au nonce ni à moi car il abhorre la guerre ouverte et il espère que quelque conjoncture nouvelle lui permettrait de sortir du labyrinthe où il se trouve engagé »[20] Parce que si Léopold est le maître, les ordres qu'il donne n'ont de valeur que s'ils sortent de la bouche de Porcia.[21]

Il y avait des désaccords entre Porcia, le prince Auersperg et le prince Schwarzenberg, favori de l'archiduc Léopold Guillaume et bien des gens pensaient que « Schwarzenberg serait un jour le premier, après s'être éloigné des Conseils volontairement pendant quelque temps. » [22] Des intrigues ont préparé la chute de Porcia qu'Auersperg remplacerait comme premier ministre, Don Hannibal Gonzaga serait chargé des affaires militaires, alors que le comte Lamberg serait seulement « Majordome majeur avec des compétences en matière économique et l'administration du Palais. » On prêtait aussi à l'Empereur l'intention de gouverner seul, sans premier ministre, mais le nonce Caraffa croit que ce n'est pas possible.[23]

Le résident français, le chevalier de Grémonville, qui arriva à Vienne en 1664 était moins sévère que les autres diplomates en poste [24] car il le connaissait de longue date, En novembre 1664, il obtint les confidences du Premier ministre qui éclairent les véritables orientations de sa politique. Porcia à la différence du prince d'Auersperg était hostile à l'alliance inconditionnelle avec Madrid, qui ramenait l'Empereur au rôle de « brillant second » du Roi Catholique, toujours considéré, malgré la défaite face à la France, comme le chef naturel de la Maison d'Autriche

« Parce que je savais qu'il n'était point d'inclination espagnole, ne s'attachant qu'aux véritables intérêts de l'Empereur son maître, il me répliqua, qu'en

19 Vienne, le 29 juillet 1663. Archivio di Stato (Venise), Dispacci da Germania, filza 122 f° 241.
20 Vienne le 11 novembre 1663. Archivio di Stato (Venise), Dispacci da Germania, filza 123, f° 77.
21 Linz, le 14 décembre 1663. Archivio di Stato (Venise), Dispacci da Germania, filza 122, f° 128.
22 Dépêche du Nonce du 7 avril 1657. Nuntiaturberichte. Archiv für österreichische Geschichte Bd. 103. (1914) 609.
23 Dépêche du Nonce, Vienne, le 5 juillet 1664. Archiv für österreichische Geschichte Bd. 103. (1914) 772.
24 Dépêche du 1er janvier 1665. Archives Diplomatiques (La Couneuve), série Correspondance Politique Autriche vol. 20, f° 154.

effet il n'avait pas grand génie pour les Espagnols et qu'à moins d'être obligé de suivre une indispensable maxime de l'union nécessaire entre les deux Maisons de l'Empire et d'Espagne, on le verrait toujours conseiller l'Empereur de se faire des amis en Allemagne, pour s'opposer plus fortement à la puissance des Turcs, qui ne songeaient qu'à envahir pas à pas la Hongrie et ensuite les Pays héréditaires. »[25]

Porcia avait obtenu le rappel du marquis de Mancera et son succsseur le marquis de La Fuente « entrant dans une maxime toute contraire et qui lui est naturelle de douceur et de complaisance et qu'il (Porcia) me pouvait assurer qu'au lieu de tous les autres ambassadeurs avaient gouverné à Vienne, celui-ci avait été gouverné, n'ayant jamais rien obtenu que ce que l'Empereur avait bien voulu selon ses intérêts. »[26]

Il y avait néanmoins un problème de fond. Porcia était irrité par la politique de Madrid parce que les Espagnols pendant la guerre avec le Turc n'avaient accordé à l'Empereur qu'une maigre assistance pécuniaire et aucune aide militaire. Par la suite, ils envoyèrent des sommes considérables pour établir en Flandre un corps réglé de 18.000 hommes effectifs.[27]

L'alliance espagnole avait en outre alimenté un vrai litige entre les princes d'Empire et l'Empereur : l'aide militaire fournie par Ferdinand III à l'Espagne, qui avait permis à Philippe IV de faire des levées en Allemagne en contravention avec l'*Instrumentum Pacis Osnabrugiensis*. En 1656, Mazarin avait envoyé le baron de Wignacour à Vienne muni d'une lettre courtoise mais ferme « touchant le secours de ses troupes que les ministres d'Espagne luy demandent pour envoyer dans les Pays-Bas »[28], où il rappelait à Ferdinand III les engagements qu'il avait pris à Münster et qu'il n'avait pas tenus.

En 1658, la diète électorale répondit aux v'ux profonds du Corps germanique, qui souhaitait la consolidation de la paix et réprouvait l'aide apportée par la cour de Vienne à l'Espagne en contravention avec les traités de Westphalie. Pour une fois, les intérêts français s'accordaient parfaitement avec ceux des princes allemands. La délégation française négocia à Francfort la Ligue du Rhin. Mazarin réussit à regrouper dans une alliance dirigée par la France les princes d'Empire qui se méfiaient de la maison d'Autriche. Il utilisa les dispositions de l'*Instrumentum Pacis Osnabrugiensis*, qui reconnaissait aux princes

25 Dépêche du 27 novembre 1664. Archives Diplomatiques (La Couneuve), série Correspondance Politique Autriche vol. 20, f° 96.
26 Idem. f° 96
27 Ibidem. f° 125
28 Lettre du Roi à l'Empereur du 1er septembre 1656, Bibliothèque Nationale de France (Paris), Département des Manuscrits, VC de Colbert, tome 323, f°331.

Illustration n°5 : *Triumphus pacis* … Allégorie de la paix d'Osnabrück et de Nuremberg (1649)

d'Empire le droit de conclure des alliances entre eux, voire avec des princes étrangers, à la seule condition que ce ne fût pas contraire à la tranquillité du Saint Empire (*Landfrieden*). La Ligue du Rhin fut probablement le chef d'œvre diplomatique de Mazarin et une entrave à la liberté d'action de Léopold durant une décennie.

La première guerre austro-turque (1661-1664)

Vers 1650, après la conclusion de la paix de Münster, les relations austro turques étaient en apparence satisfaisantes, car la Sublime Porte semblait satisfaite de la situation résultant de la paix de Zsitvatorok (1606), régulièrement renouvelée. Pourtant un vaste débat agitait la classe politique hongroise : les Habsbourg devaient-ils se contenter du *statu quo* ou bien entreprendre la reconquête de la Hongrie, en profitant d'une décadence supposée de l'Empire ottoman ? L'Empereur, débarrassé du conflit en Allemagne, ne devrait-il pas se retourner contre le Turc, « ennemi héréditaire du nom chrétien » ? Devant les réticences manifestes de la Cour de Vienne, il s'était constitué un parti national hongrois, avec à sa tête Nicolas Zrínyi[29], ban de Croatie, qui a développé une doctrine à ce sujet.

D'autre part, il y avait un problème de sécurité quotidienne pour la Hongrie royale, malgré la « frontière militaire » austro turque. Si la Sublime Porte avait respecté les trêves de longue durée à l'égard de la Maison d'Autriche, elle autorisait les raids en profondeur à l'intérieur de la Hongrie royale, afin d'élargir la zone tributaire et l'insécurité permanente, ce qui provoquait le mécontentement des Hongrois. Par exemple, en 1652 des expéditions parties d'Eger ont obtenu le paiement du tribut de trois cantons du comitat d'Abaújvár et des comitats de Hont, Zala et Bors, qui ont accepté de payer un tribut annuel de 35.000 florins. De même, des villages de Transdanubie, situés au-delà du Raab[30], avaient accepté de verser un tribut annuel de 100 florins par chef de famille noble et de 40 florins par chef de famille paysanne. En septembre 1652, des cavaliers turcs de la garnison d'Eger avaient enlevé plus de 100 personnes dont ils ont tiré plus de 200.000 florins d'or ; ils avaient également capturé 5 nobles dont la rançon s'élève à 40000 rixdales par tête tandis que les bergers des nobles qui ne voulaient pas payer étaient tués ou emmenés en captivité. Les Turcs attaquèrent même les petites villes de Nagyfalva ou de Bélabánya en Haute-Hongrie.[31] Dès ce moment, les Hongrois redoutaient de la part des Turcs une action de grande envergure, auxquels l'intervention de Georges II Rákóczi en Pologne fournit un prétexte. Par suite des folles entreprises de Georges II Rákóczi, l'équilibre politique et stratégique de l'Europe orientale

29 Nicolas Zrínyi (1620 – 1664), homme politique, chef militaire et poète hungaro-croate.

30 Nom allemand de la rivière Rába.

31 Doléances de la Diète hongroise, sessions de 1655 et de 1659. *Jean Bérenger:* Les Gravamina. Remontrances des diètes de Hongrie de 1655 à 1685. Presses Universitaires de France, Paris, 1975. 103-161. et 168-222.

risquait donc d'être modifié en faveur de l'Islam. En effet comme à partir de 1658, les Ottomans intervinrent en Transylvanie pour punir le prince Georges II Rákóczi de sa participation à la guerre du Nord aux côtés des Suédois, cette intervention ranima les hostilités entre le Sultan et l'Empereur. Léopold n'intervint directement qu'en 1660 en envoyant le général de Souches[32] pour débloquer la garnison hongroise de Nagyvárad, assiégée par les Turcs.[33]

Mais la crise déclenchée à propos de la Transylvanie mit fin à un demi-siècle de relations presque pacifiques entre l'Empire ottoman et la Monarchie autrichienne. Cette évolution s'explique aussi par les changements intervenus en 1656 à Istanbul, où le pacha Mehmet Köprülü était devenu Grand vizir après une période de confusion (1648-1656) dans le gouvernement ottoman. En conséquence, la Porte reprit une politique étrangère active. Le nouveau Grand vizir était mécontent de la politique aventureuse de Georges II Rákóczi, qui était, tout de même, le vassal de la Porte et en conséquence ordonna au khan tatare d'attaquer le prince Rákóczi, de sorte que l'expédition de ce dernier en Pologne a tourné au désastre. Comme la Porte avait décidé de déposer son vassal turbulent, comme elle avait coutume de le faire en Moldavie ou en Valachie, la diète transylvaine se réunit le 25 octobre 1657 à Gyulafehérvar et lui choisit un successeur à Rákóczi en la personne de François Rhédey.

Le Pacha de Bude pour venir en aide à Rhédey attaqua Rákóczi au printemps 1658[34] ce qui marqua le début des hostilités. Le grand Vizir nomma prince de Transylvanie Ákos Barcsay[35] en septembre 1658. Cependant Georges II Rákóczi ne s'avouant pas battu, la Transylvanie avait désormais deux princes Ákos Barcsay et Georges II Rákóczi. Mais Porcia ne voulait pas aider Georges II Rákóczi, parce qu'il avait été le complice du roi de Suède. Porcia voulait l'obliger à négocier avec les Turcs ; s'il échouait, il serait toujours temps de l'aider.[36] Comme l'intervention du pacha de Bude s'était soldée par un échec, le grand Vizir et le khan tatare envahirent la Transylvanie en 1659.[37]

---

32 Le comte Jean Louis Ratuit (ou Raduit) de Souches (1608-1682), fut un noble d'origine huguenote et général en chef de l'armée impériale. Voir sur sa vie : *Petr Klapka:* Jean Louis Ratuit de Souches (1608-1682), De La Rochelle au service des Habsbourg. Contribution à l'étude des migrations nobiliaires francophones dans les pays de la Couronne de Bohême aux XVIIe – XVIIIe siècles. Honoré Champion, Paris, 2015.

33 *Gottlieb Eucharius Rinck:* Leopolds des Großen Leben und Thaten. I-II. Leipzig, 1708. II. 33-38.

34 Dépêche du Nonce, Vienne, 4 mai 1658, Nuntiaturberichte, Archiv für österreichische Geschichte Bd. 103. (1914) 643.

35 Ákos Barcsay (1619 – 1661), prince de Transylvanie (1658 – 1660).

36 Dépêche du Nonce, 23 novembre 1658, Nuntiaturberichte, Archiv für österreichische Geschichte Bd. 103. (1914) 654.

37 *G. E. Rinck:* op. cit. II. 29-31.

En 1659, la Hongrie royale[38] était donc sérieusement menacée, car la Transylvanie, quoique tributaire de la Porte, protégeait la Haute Hongrie contre une intervention massive des Turcs. Or à ce moment Porcia voulait éviter à tout prix la rupture avec les Turcs et même éviter autant que possible, une intervention dans les affaires de Transylvanie. Cette attitude était dictée par des considérations de politique générale, car Porcia estimait que la Monarchie autrichienne était incapable de faire seule la guerre aux Turcs. L'armée affaiblie par la campagne de Pologne lui paraissait insuffisante, ainsi que les ressources financières d'un pays en plein reconstruction, alors que les alliances incertaines. C'est cette analyse qui dominera cinq ans plus tard et contribuera à la signature du traité de Vasvár.

Toutefois les conseillers hongrois de Léopold, l'archevêque Lippai, le palatin Wesselényi, Nádasdy et le chancelier Szelepcsényi, soutenaient Rákóczi, parce que celui-ci était un régnicole, dont on devait défendre les biens et la position personnelle en Transylvanie,[39] En 1659 néanmoins, le parti catholique était donc favorable au calviniste Rákóczi, en qui il voyait un garant du *statu quo* et il obtint de la cour lors de la session de la diète de 1659, le principe d'une intervention armée en faveur des Transylvains.

En 1661, Léopold Ier confia une armée à Montecuccoli, mais au lieu de la laisser opérer sur le Danube, où elle jouissait d'un bon support logistique, il l'envoya en Transylvanie où, sans ravitaillement, elle fut bientôt décimée, après avoir été harcelée par les « partisans » hongrois. Quand les Impériaux arrivèrent à Kolozsvár, Montecuccoli apprit l'élection de Michel Apafi[40] le 14 septembre 1661 par une diète réunie à Marosvásárhely. Montecuccoli se replia sur la Hongrie royale avec les restes de son armée et Jean Kemény, abandonné par ses alliés, fut tué le 23 janvier 1662 à la bataille de Nagyszőllős en luttant contre les Tatares.

En mars 1662, Porcia était encore décidé à défendre la Transylvanie, mais le nonce Caraffa pensait que la principauté tomberait d'elle-même, puisque les Turcs en occupaient déjà la majeure partie et qu'il était difficile de porter secours aux forteresses occupées par les Impériaux, étant donné que les populations de Haute-Hongrie refusaient de laisser passer les régiments allemands. Porcia, qui détestait intrinsèquement la guerre, tenait toujours ouverte la porte aux négociations de paix, sans cependant faire rien de positif dans ce sens. Il

38 La Hongrie royale : les restes du Royaume de Hongrie.

39 Dépêche d'A. Molin (Vienne, le 12 juillet 1659). Archivio di Stato (Venise), Senato, Dispacci da Germania, filza 113.

40 Michel Ier Apafi (1632-1690), prince de Transylvanie entre 1661 et 1690.

faisait confiance au temps et attendait de voir ce que la Ligue proposée à Rome et à la Diète à Ratisbonne apporterait de neuf.[41]

Pourtant la situation évolua rapidement dans un sens défavorable à l'Empereur, car le Grand vizir après avoir amusé Porcia par des négociations, amena en 1662 une grande armée en Hongrie et dans un ultimatum exigea l'évacuation des places du *Partium*.[42] Lors de la session de la diète de 1662, Léopold Ier assura les Hongrois qu'il emploierait toutes les forces dont il pouvait disposer,[43] car le Turc avait violé la paix en s'emparant de Nagyvárad et d'autres forteresses de Transylvanie ; à l'exemple de ses ancêtres, il était décidé à tout faire pour redresser la situation et, pour commencer, à solliciter l'aide des Pays héréditaires, des princes d'Empire et des autres princes chrétiens.[44]

C'était un grave échec de la politique de Porcia, car la Transylvanie, loin de devenir un protectorat autrichien, échappa pour un quart de siècle à l'influence de la Cour de Vienne. Mais s'il n'y avait plus guère d'espoir de sauver l'indépendance de la Transylvanie, l'Empereur avait encore à défendre la région de Debrecen, le *Partium* ou région transtibicine, qui était rattaché à la principauté depuis le début du siècle.

En 1663, le nouveau Grand Vizir Ahmet Köprülü décida de tirer avantage de la faiblesse de l'armée impériale en frappant un grand coup. À la tête d'une armée de 70.000 hommes, il mit le siège devant Érsekújvár, dont la garnison capitula le 15 septembre 1663. Or cette forteresse couvrait Presbourg et la Haute Hongrie occidentale. Si les Turcs avaient exploité leur victoire, ils auraient pu marcher sur Vienne, où selon l'ambassadeur vénitien Sagredo, l'on avait entendu le grondement lointain du canon durant le siège, mais la saison était trop avancée et le grand Vizir retourna à Belgrade. Si l'on en croit l'ambassadeur Sagredo, la panique saisit la capitale autrichienne ; Léopold s'enfuit de Vienne pour la première fois de son règne et la Cour se réfugia à Linz. Il se rendit à Ratisbonne pour solliciter l'aide militaire des princes d'Empire. Avant son départ de Linz il a expliqué à l'ambassadeur Sagredo qu'il « n'avait pas d'autre but que d'affranchir ses États et ses sujets des vexations turques ; qu'il serait prêt à se mettre en personne à la tête de son armée quand l'occasion s'en

41 Dépêche du Nonce, Vienne, 25 mars 1662, Nunziaturberichte, Archiv für österreichische Geschichte Bd. 103. (1914) 730-731.

42 *G. E. Rinck:* op. cit. II. 30-41

43 *Guido Galeazzo Priorato:* Historia di Leopoldo Cesare. I-III., Wien, 1666-1674. II. 109.

44 Propositions de Léopold Ier du 31 Mai 1662, Diarium Diætæ, Archives Municipales de Kosice (Slovaquie), Acta Diætalia 2636-I Ed/1662.

présenterait et qu'il espérait que la République de Venise continuerait à l'aider ».[45]

La bataille de Saint Gotthard, indiscutable victoire de l'armée chrétienne coalisée, se solda par une défaite diplomatique. En effet, dès le 10 août 1664, le résident impérial à Constantinople, Simon Reninger, qui avait accompagné le Grand Vizir à l'armée, signait à Vasvár avec Ahmet Köprülü une trêve de vingt ans, prévoyant la cession par l'Empereur des places conquises par les Ottomans depuis 1660 (Nagyvárad, Érsekújvár et Új-Zrínyivár). Léopold Ier reconnaissant le protectorat de la Sublime Porte sur la Transylvanie et surtout il perdait des positions stratégiques, en particulier Nagyvárad. Jamais l'Empire ottoman n'était allé aussi loin au cœur de l'Europe centrale, car la cession définitive de Nagyvárad mettait la Transylvanie à la merci d'une invasion turque ; piètre compensation, les Habsbourg étaient autorisés à construire une forteresse en face d'Érsekújvár et obtenaient des concessions de caractère commercial.

Cette paix que le résident impérial Simon Reninger avait reçu l'ordre de traiter à n'importe quel prix était justifiée du point de vue de la Cour de Vienne par trois sortes de raisons : le caractère éphémère de l'aide militaire des princes allemands et du roi de France, la crainte de nouvelles manifestations de l'insubordination des Hongrois et le problème de la succession d'Espagne. L'état de santé de Philippe IV faisait craindre l'ouverture de la succession espagnole, qui pouvait provoquer un conflit majeur entre les Bourbon et les Habsbourg, En conséquence Léopold fit passer les intérêts de la Maison d'Autriche avant ceux de ses sujets hongrois, en contradiction avec la politique qu'il avait menée jusqu'alors.

La politique espagnole de Léopold

En effet Léopold avait devant lui le problème de la succession d'Espagne et celui de son mariage. Dès son avènement, la maison d'Autriche devait faire face à une menace sur le plan biologique et le mariage du jeune Léopold qui n'avait que deux jeunes frères impubères et un oncle maladif et célibataire était une nécessité politique. Or une prédiction de Nostradamus que Léopold avait lui-même évoquée et qui était largement répandue chez les Malcontents hongrois annonçait l'extinction prochaine de la Maison d'Autriche. Pourtant la

45 Linz, le 4 décembre 1663. Archivio di Stato (Venise), Dispacci da Germania, filza 123.

Illustration n° 6 : Le cortège du mariage de l'empereur Léopold et de l'infante espagnole Marguerite Thérèse dans l'ouvrage de Priorato intitulé *Historia de Leopoldo Cesare* (1670)

branche aînée ne se montra pas beaucoup plus coopérative que dans l'affaire de l'élection impériale.[46]

À l'origine l'archiduchesse Maria Anna, la s'oeur de Léopold, devait épouser l'infant Balthazar Carlos et l'infante Marie-Thérèse aurait épousé Ferdinand IV, bien qu'il y ait eu dès 1646 des projets de mariage de cette dernière avec Louis XIV. Après le décès de Ferdinand IV, frère aîné de Léopold, celui-ci s'imagina qu'il épouserait l'infante Marie-Thérèse, mais les négociations franco-espagnoles qui devaient aboutir à la paix des Pyrénées ruinèrent ce projet. Le mariage de l'Infante Marie-Thérèse avec Louis XIV eut des conséquences incalculables pour l'histoire de l'Europe dans la seconde moitié du XVIIe siècle, puisqu'il était destiné à modifier l'avenir de la maison d'Autriche, celui de la Monarchie d'Espagne et de ce qu'il faut bien déjà appeler « l'équilibre européen ».

46 *Alfred Francis Pribram:* Die Heirat Leopolds I. mit Margaretha-Theresia von Spanien. Archiv für österreichische Geschichte Bd. 77. (1891) 319-376.

Léopold en a voulu à Louis XIV et parmi les nombreux griefs qu'il accumula vis-à-vis du Roi-Soleil, celui de lui avoir pris sa fiancée n'était pas des moindres. La paix des Pyrénées au moins sous l'aspect du mariage espagnol apporta la consternation à Vienne car Philippe IV sacrifia sa fille aînée à la réconciliation avec la Maison de Bourbon. En compensation la cour d'Espagne offrait à Léopold la main de l'infante Marguerite Thérèse, qui était la fille de Maria-Anna et par conséquent la nièce de son futur mari. En outre elle n'était âgée que de 8 ans ce qui retardait sérieusement la date du mariage. Léopold réagit vivement en juin 1659 et déclara « qu'il avait besoin de prendre femme le plus vite possible et qu'il ne voulait pas mourir pour faire plaisir aux Espagnols. »[47] Porcia tenait pour irréaliste la proposition que faisait Madrid. Le Conseil privé était comme d'habitude profondément divisé. On songeait à lui donner la fille de la reine d'Angleterre ou bien la fille du duc d'Orléans (la Grande Mademoiselle) ou bien une princesse danoise ou bien une princesse saxonne, à condition que l'une ou l'autre se convertît.[48] On ne décida rien, mais les liens familiaux ou bien la puissance du parti espagnol furent les plus forts. En 1662, Léopold envoya à Madrid le comte Pötting en ambassade, pour se rendre compte de la situation car Léopold, qui avait déjà 22 ans, était le seul archiduc survivant de la branche styrienne. Au printemps 1665, Léopold envoya Lisola à Madrid pour essayer de démêler les arguties espagnoles. En principe Philippe IV lui avait accordé la main de sa fille mais le Conseil d'État trouvait toujours de bons arguments pour retarder le départ de l'Infante.[49] La mort de Philippe IV en septembre 1665 compliqua encore la situation car selon le dernier testament du Roi Catholique, l'infante Marguerite Thérèse était sa légataire universelle et au cas où Charles II mourrait prématurément, elle serait l'unique héritière. Le gouvernement de la monarchie d'Espagne était désormais entre les mains de Maria Anna, la s'oeur de Léopold, proclamée régente au nom de son fils Charles II. C'est pourquoi le Conseil d'État attendit encore presque une année avant de laisser partir l'infante à Vienne et il ne se décida que lorsque Léopold eut clairement exprimé son refus d'aller s'installer à Madrid en laissant le gouvernement de l'Empire à l'Impératrice douairière Éléonore de Gonzague.[50] Cette idée peu réaliste n'aurait guère rencontré

47 Dépêche du nonce du 7 juin 1659. Nuntiaturberichte, Archiv für österreichische Geschichte Bd. 103. (1914) 679.

48 Dépêche du nonce, Mödling, 31 mai 1659 Nuntiaturberichte, Archiv für österreichische Geschichte Bd. 103. (1914) 678.

49 *Alfred Francis Pribram:* Franz Paul von Lisola und die Politik seiner Zeit. Verlag von Veit & Comp., Leipzig, 1894. 268-270.

50 Dépêche de Grémonville du 18 avril 1665. Archives Diplomatiques (La Couneuve), série Correspondance Politique Autriche, vol. 21, f° 86.

d'écho favorable chez les princes d'Empire montre à quel point le Conseil d'État espagnol était encore imbu de la supériorité de la branche aînée.

Ce que Léopold redoutait au moment de la paix de Vasvár se produisit en 1665 quelques mois après la mort de Porcia : la mort de Philippe IV. Ainsi les affaires de famille et la survie de la dynastie devenaient un problème grave, qui rendait le mariage de Léopold extrêmement urgent. Si Léopold a résolu d'une manière habile la succession de Porcia, il a mis plus de dix ans avant d'avoir un héritier de sexe masculin et sa tentative pour régler la succession d'Espagne à l'amiable avec Louis XIV n'a pas réussi, mais l'a détourné pour un temps de la Hongrie et l'a incité à appliquer scrupuleusement tardé à l'engager dans un long conflit avec la France.

Lorsqu'en 1665 le prince Porcia mourut, la Cour appréhendait que le prince d'Auersperg et le parti espagnol n'emportassent le ministère, car il était « si passionné Espagnol qu'il ne ferait rien que pour leurs intérêts et pour être encore mieux maintenu par l'infante. »[51] À la surprise générale, Léopold en profita pour résoudre la question du ministériat[52] : il prit la décision d'être son propre premier ministre et de s'adjoindre quelques conseillers pour traiter les affaires.[53]

C'est l'acte de naissance de la conférence secrète, comité restreint ou « jointe » du conseil privé, qui va désormais gouverner la monarchie jusqu'à la mort de Léopold, bien que la Cour se soit attendue à la nomination d'Auersperg, puis après la disgrâce de ce dernier, en décembre 1669, de Lobkowitz comme premier ministre. Grand maître de la Cour, il présidait le conseil privé en l'absence de l'empereur.[54] Lobkowitz, Auersperg, le prince Schwarzenberg et le comte Lamberg étaient les seuls qui avaient « la direction des affaires et formaient ce petit conseil, qu'ils appellent Conférence et où se traitaient ce qu'il y a de plus important et de plus secret dans les affaires de l'État ».[55]

Outre ses qualités personnelles indéniables, l'originalité de Lobkowitz est d'avoir animé un « parti français ». Hostile au parti espagnol, il était dès le printemps 1665, favorable à un rapprochement avec la France : Lobkowitz

51 Vienne, 19/02/1665 A.E. Paris CP Autriche vol 22, f°240

52 *Oswald Redlich:* Österreichs Großmachtbildung in der Zeit Kaiser Leopold. Gotha, 1921. 112.

53 Lettre à son cousin l'archiduc Sigismond François du Tyrol citée par *Victor von Renner:* Wien im Jahre 1683. Geschichte der zweiten Belagerung der Stadt durch die Türken im Rahmen der Zeitereignisse. Waldheim, Wien, 1883. 7. Correspondance avec le capucin Émeric Sinelli, Briefe an Pater Emmerich Sinelli.

54 Briefe Kaiser Leopolds I. an Wenzel Euseb Herzog in Schlesien zu Sagan, Fürsten von Lobkowitz 1657-1674. Éd. Max Dvorak. Wien, 1894. 490.

55 Relation d'un voyageur français anonyme, Bibliothèque Nationale de France (Paris), Département des Manuscrits, Ms fr 8997, f° 128.

déclara à Grémonville qu'il se ralliait à « la maxime de l'empereur Rodolphe, qui disait ne pouvoir être en autorité et en repos en Allemagne qu'étant en bonne intelligence avec la France. »[56]

Conclusion

Durant les premières années de son règne, Léopold Ier abandonna donc la politique d'alliance inconditionnelle avec Madrid, qui avait été celle de son père jusqu'à la fin de la guerre de Trente ans, mais il suivit les conseils de son premier ministre Porcia, qui était sensible au danger que représentait l'Empire ottoman. Toutefois l'intervention en Pologne conduisit à une situation de crise ouverte avec les Turcs dans la mesure où la cour de Vienne ne voulut pas abandonner ce bastion avancé de son système défensif à l'impérialisme ottoman et crut même un instant qu'avec Jean Kemény, elle y étendrait son influence. La réalité de la puissance militaire ottomane devait bien vite dissiper ces illusions, mais il fallut l'aide de la ligue du Rhin pour arrêter l'offensive du Grand Vizir Ahmet Köprülü.

Connaissant la faiblesse de la Monarchie autrichienne et les enjeux qui risquaient d'apparaître bientôt en Europe occidental, Porcia poussa Léopold à signer le traité peu glorieux de Vasvár afin de pouvoir en cas de nécessité défendre l'héritage de Philippe IV. Il fallut éviter une guerre sur deux fronts et en cas de besoin il valait mieux sacrifier les intérêts de la Maison d'Autriche pour les sauver en Occident. Cette pensée inspirera à nouveau Léopold au début des années 1680 et amènera les Turcs sous les murs de Vienne en 1683. En attendant, Léopold va s'appuyer sur le prince Lobkowitz qui tenta avec le traité de partage secret de la succession d'Espagne, d'opérer un rapprochement avec la France pour suaver l'essentiel, c'est à dire l'héritage espagnol de Léopold Ier qui en cas de décès de Charles II d'Espagne de reconstituer à son profit la Monarchie de Charles-Quint.

56 Dépêche du 4 juin 1665, Archives Diplomatiques (La Couneuve), série Correspondance Politique Autriche, vol 21, f° 188.

Jean Bérenger

I. LIPÓT OSZMÁNPOLITIKÁJA URALKODÁSA ELSŐ ÉVEIBEN (1657–1665)

I. Lipót oszmánpolitikája uralkodásának kezdetén meglepőnek tűnt, és nagy megütközést váltott ki Magyarországon és a keresztény Európában. Röviden összefoglalva: a Habsburg Birodalom, szakítva a semlegesség politikájával, néhány év alatt fegyveres konfliktusba keveredett az Oszmán Birodalommal, majd – kedvezőtlenebb körülmények között – 1664 augusztusában beállt a fegyveres semlegesség állapota. Az időszak egybeesett az eseményekben nagy szerepet játszó Johann Ferdinand von Porcia herceg miniszterségével (1657–1665). A lassú és határozatlan Porcia herceg kormányzását folyamatos kritikával illették a bécsi udvari körök. 1661-ben I. Lipót Montecuccolit egy sereggel Erdélybe küldte, de a hadjárat – főleg logisztikai okok miatt – kudarcba fulladt. Porcia herceg gyűlölte a háborút, folyamatosan a békét kereste, továbbá 1662-től a birodalmi gyűléstől és Rómától várt segítséget, határozatlanságával pedig hozzájárult a török háború egyre súlyosabb kimeneteléhez. Végül is Porcia herceg óriási kudarcot vallott, mivel Erdélyt szerette volna Habsburg fennhatóság alá helyezni, de a török sikerek nyomán a fejedelemség egy negyed évszázadra a bécsi udvar befolyásán kívül került. Az 1663-as hadjárat még katasztrofálisabb eredményt hozott, mivel Érsekújvár eleste után az oszmán hadsereg már a császári fővárost fenyegette. A császár uralkodása során először volt kénytelen udvarával együtt Bécsből Linzbe költözni. A következő évben a birodalmi és európai keresztény seregek szentgotthárdi győzelmét diplomáciai vereség követte. A Habsburg Birodalom gyengeségét jól ismerő Porcia herceg nyomására megkötötték a vasvári békét, amely egyben lehetőséget nyújtott, hogy a birodalom bekapcsolódjon a spanyol örökség körüli vitába. A császár számára a legfőbb cél a kétfrontos háború elkerülése volt, így feladta az Ausztriai Ház keleti érdekeit a nyugatiakért.

Czigány István*

AZ ELÁTKOZOTT HADJÁRAT, 1661

1662 kora nyarán nagy felháborodást váltott ki a pozsonyi országgyűlésen az a pamflet, amely szerzőjének az olasz származású császári hadvezért, Raimondo Montecuccoli *(1. kép)* grófot tartották. A feltételezés nyilvánvaló volt, hiszen a szóban forgó röpirat a hadvezér előző évi erdélyi hadjáratával kapcsolatos vádakat igyekezett cáfolni. Sokan teljes kudarcnak tartották az erdélyi akciót, amely nem tudta visszaállítani Kemény János hatalmát, sőt a Porta Apafi Mihály személyében új uralkodót ültetett Erdély trónjára. A magyarokat és erdélyieket vádló röpiratra született választ viszont gróf Zrínyi Miklós *(2. kép)* horvát bánnak tulajdonította a politikai közvélemény jelentős része.

„Röpiratváltás" Pozsonyban

Az 1662. évi röpiratváltás jó két évszázad múltán a magyar nemzeti romantikus történetírás nyomán Zrínyi–Montecuccoli-vitaként kelt új életre.[1] Zrínyi és Montecuccoli hadviselési módjának különbségeit, amiből kettejük vitáját eredeztették, legelőször Rónai Horváth Jenő összegezte akadémiai székfoglalójában. Véleménye szerint, amíg Zrínyi Montecuccolival ellentétben az aktív hadműveletekben látta a siker zálogát, addig a „methodista" hadvezetési elve-

* Alezredes, ny. igazgatóhelyettes, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum (1014 Budapest, Kapisztrán tér 2–4., istvan.czigany@freemail.hu).

1 *Pauler Gyula:* Zrínyi Miklós és Montecuccoli Raymond. Budapesti Szemle, Új folyam 9. (1867) 3–40. A röpiratok latin szövegét először Kanyaró Ferenc közölte: *Kanyaró Ferenc:* Montecuccoli és Zrínyi vitája. Történelmi Tár 1887. 641–652.; a latin szöveget és magyar fordítását Kőszeghy Sándor tette közzé: *Kőszeghy Sándor:* Montecuccoli Raymond császári vezér és Zrínyi Miklós horvát bán között az 1661-iki erdélyi hadjárat tárgyában folyt vita iratai I–II. Hadtörténelmi Közlemények 3. (1890) 125–135., 434–444.; a Zrínyi Miklósnak tulajdonított válasz modern kritikai kiadásai: Zrínyi Miklós összes művei I–II. Kiad. Csapodi Csaba–Klaniczay Tibor. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1958. II. 314–322.; Zrínyi Miklós válogatott levelei. S. a. r. Bene Sándor–Hausner Gábor. Balassi Kiadó, Bp., 1997. (Régi Magyar Könyvtár, Források 6.) 103–106.

1. kép. Raimondo Montecuccoli portréja visszaemlékezésének belső címlapján (1770)

2. kép. Zrínyi Miklós portréja az arolseni hercegi könyvtár 17. századi metszetgyűjteményében

ket valló császári hadvezér eltúlozva az utánpótlási vonalak jelentőségét, illetve az erődök stratégiai szerepét, a határozott hadműveletek, csaták helyett a tétovázó manőverezést részesítette előnyben.[2] Rónai Horváth megállapításai sokáig szinte axiómaként rögzültek a magyar történetírásban, amelyek meghatározták az 1661–1664. évi török elleni háború eseményeinek megítélését.[3]

Bár Perjés Géza már az elmúlt század hatvanas éveiben bebizonyította, hogy Montecuccoli „methodizmusa" nem létezett, és reálisabb képet alkotott a tábornagy magyarországi működéséről is, ennek ellenére a régi toposzok változatlanul visszaköszöntek a történeti munkákban, különösen Montecuccoli 1661. évi hadjáratának értékelésében. Hogy a fiaskóban a bécsi udvarnak vagy a tábornagynak volt-e nagyobb szerepe, arról már megoszlottak a vélemények, amelyek alaphangulatát változatlanul a horvát bánnak tulajdonított röpirat

2 *Rónai Horváth Jenő:* Gróf Zrínyi Miklós (a költő és hadvezér) hadtudományi elvei. Akadémiai székfoglaló értekezés. Hadtörténelmi Közlemények 2. (1889) 1–19.

3 Többek közt ilyen szellemben íródott: *Mihóczi Rezső:* Zrínyi és Montecuccoli polémiája. Neuwald Ny., Bp., 1914. (Történeti Értekezések 6.)

adta meg.[4] A legújabb kutatások azonban arra engednek következtetni, hogy az erdélyi hadjárat kapcsán valószínűleg nem volt Zrínyi–Montecuccoli-vita, legalábbis abban a formában nem, ahogyan ezt régen a történettudomány feltételezte.[5]

Közismert tény, hogy az 1662 májusában a Pozsonyban összeült országgyűlést a vallási, illetve a császári katonaság által okozott sérelmek uralták. Az előző évi hadjárat során elkövetett atrocitásokért és a hadműveletek eredménytelenségéért a protestáns rendek személy szerint Montecuccolit tették felelőssé.[6] Valószínűleg ez is közrejátszhatott abban, hogy Johann Ferdinand von Porcia herceg, főudvarmester, a Tikos Tanács elnöke tájékoztatást kért a tábornagytól. Montecuccoli a *Risposta* (Válasz) címet viselő olasz nyelvű összefoglalót, amelyben az ellene felhozott vádakat igyekezett cáfolni, június folyamán készítette el. Ez a manifesztum számos más dokumentummal együtt jó két évszázaddal később került a Porcia-levéltárból a bécsi Kriegsarchivba, ahol a levéltárosok vezették rá az adományozót jelölő *„Donatio Fürst Portia"* megjegyzést az iratokra.[7]

A felháborodást azonban a *Risposta* egy latin nyelvre lefordított változata váltotta ki, ám ebből két lényeges rész hiányzott. Az eredeti szövegben Montecuccoli ugyanis azzal érvelt, hogy a magyarok eltúlozzák a katonák kihágásait. Lehetőség lett volna, hogy panaszaikkal a Johann von Rottal gróf vezette bizottsághoz forduljanak jogorvoslatért, de ezt nem tették meg. A másik inkriminált rész Kemény János szerepéről szólt, aki *„csalogatta a hadsereget egyik helyről a másikra vándorolva, azzal hitegetve őket, hogy ott majd találnak élelmiszert, de ígéretei sajnos hamisnak bizonyultak"*.[8]

A Johann von Rottal gróf *(3. kép)* vagy magyarosan Rottal János császári-királyi tanácsos vezette Felső-Magyarországra kirendelt bizottság működéséről keveset tudunk. Az anyai ágon magyar származású, magyarul és németül

4 *Szalay László:* Magyarország története I–V. Pest, 1859. V. 70–71.; *Horváth Mihály:* Magyarország története I–VIII. Az új dolgozat 2. bőv. kiadása. Heckenast, Pest, 1872. V. 506–510.; *Perjés Géza:* A „metodizmus" és a Zrínyi–Montecuccoli vita. I. rész. Századok 95. (1961) 509–512., II. rész. Századok 96. (1962) 25–40.; Magyarország története 1526–1686. I–II. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes. Akadémiai Kiadó, Bp., 1987. (Magyarország története tíz kötetben 3.) II. 1089–1091.; *B. Szabó János:* Montecuccoli 1661. évi hadjáratának katonai okairól. Hadtörténelmi Közlemények 124. (2011) 930–931.

5 *Toma Katalin:* Gróf Nádasdy Ferenc országbíró politikusi pályaképe (1655–1666). PhD-disszertáció. ELTE BTK Közép- és Kora Újkori Magyar Történeti Doktori Iskola, Bp., 2005. 138–139.; *Nagy Levente–Hausner Gábor:* Raimondo Montecuccoli és a magyarok. Hadtörténelmi Közlemények 124. (2011) 698–701.

6 *Fabó András:* Az 1662-diki országgyűlés. Athenaeum, Bp., 1873. 149–150., 180–181.

7 *Nagy L.–Hausner G.:* i. m. 698., 700.

8 Uo. 700–701.

3. kép. Johann von Rottal portréja az arolseni hercegi könyvtár 17. századi metszetgyűjteményében

egyaránt jól beszélő főúr kitűnő rendi kapcsolatokkal rendelkezett, és jól ismerte a királyi országrész politikai viszonyait. Küldésére 1661 végén került sor, hogy rávegye a felső-magyarországi rendeket a császári sereg kvártélyoztatására, és kivizsgálja a panaszokat.[9] Erről Wesselényi Ferenc nádor *(4. kép)* tudósította a Rottallal rokoni kapcsolatban lévő gróf Csáky István tárnokmestert *(5. kép),* akit arra kért, hogy a nemesség képviselőit úgy instruálja, hogy még azelőtt adják elő *„az németeknek rettenetes raitok valo, Istentelen es nemesi szabadságuk ellen való cselekedeteiket"* a királyi biztosnak, mielőtt Raimondo Montecuccoli informálja őt.[10]

Visszatérve a tábornagy által készített manifesztumra, nem világos, hogy az udvar politikáját irányító Porcia hercegnek mi volt a célja ezzel az írással. A témával foglalkozó Hausner Gábor és Nagy Levente azt feltételezik, hogy az irat másolata valamilyen módon a magyar, vélhetően protestáns politikusok kezébe kerülhetett, akik a rájuk vonatkozó kényelmetlen részeket kihagyva

9 Giovanni Chiaromani pármai követ jelentése, Bécs, 1661. december 17.: *Óváry Lipót:* A Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottságának oklevélmásolatai. 3. füzet. A XVII. századból származó oklevelek kivonatai. M. Tud. Akadémia Történelmi Bizottsága, Bp., 1901. 156.

10 Wesselényi Ferenc Csáky Istvánnak (Murányalja, 1661. december 24.): Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [MNL OL] P 72 Csáky család lt. 106. cs. fol. 709.

4. kép. Hadai és murányi gróf Wesselényi Ferenc nádor. Elias Widemann metszete (1660)

5. kép. Körösszegi és adorjáni gróf Csáky (VIII.) István tárnokmester. Elias Widemann metszete (1650)

latinra fordították, és terjeszteni kezdték azt.[11] Ez a provokáció beleillik az 1662. évi országgyűlésen folytatott politikai harcba, hogy aztán az arra adandó válasszal tovább szítsák az ellentéteket. Magam részéről megkockáztatom azt a véleményt, hogy Porcia a politikai alkudozások során akarta „kisziváro gtatni" a röpirat eredeti szövegét, de a módosított változat előbb napvilágra került. Bárki volt is a szerző, elérte a célját, mivel a magyarokat sértő röpirat olyan politikai vihart kavart, hogy a nádor kénytelen volt a főudvarmesternél panaszt emelni (augusztus 6.). Az egyre dagadó botrány miatt Porcia gróf Nádasdy Ferenc országbíróhoz *(6. kép)* és Rottal Jánoshoz fordult (augusztus 16.), hogy közvetítsenek a rendek és az udvar között a felháborodás lecsendesítésében.[12]

A dolog pikantériájához tartozik, hogy Zrínyi Miklós éppen ezen a napon arról tájékoztatta Porciát, hogy nem ismeri sem a szóban forgó manifesztumot, sem annak szerzőjét.[13] Rövid levéléből azt is megtudjuk, az ügy elsimítására biztosokat rendeltek ki. Valószínűleg ennek lehetett tagja Nádasdy és Rottal.

11 *Nagy L.–Hausner G.:* i. m. 698., 701.

12 *Toma K.:* Gróf Nádasdy Ferenc országbíró i. m. 137.

13 *„Mindenki úgy gondolja, hogy a közügy mellett engem is külön sérelem ért, amelyet nem tudom, hogy ki terjesztett el manifesztum formájában. Számomra igen kényelmetlen, hogy nem ismerem ezt a sérelmet, miközben mindenki figyelmeztet és rám mutat."* Zrínyi Miklós Johann Ferdinand Porciának (Pozsony, 1662. augusztus16.): Zrínyi válogatott levelei i. m. 70.

6. kép. Nádasdi és fogarasföldi gróf Nádasdy (III.) Ferenc országbíró.
Elias Widemann metszete (1651)

Zrínyi további szerepéről nincsenek hitelt érdemlő információink. Elképzelhető, hogy ő is ott volt azon a találkozón (augusztus 17.), ahol Montecuccoli Lippay György érsek és több magyar főúr előtt kijelentette, nem ő a szerzője az ominózus röpiratnak.[14]

Még az országgyűlés alatt – egyes vélemények szerint augusztusban – megszületett a Montecuccolinak tulajdonított manifesztumra adott válasz. Az *Optimae Dux* (Legkitűnőbb vezér) kezdetű latin nyelvű röpirat írójának már a kortársak közül is sokan Zrínyi Miklóst tartották, később pedig a szakirodalom a szöveg stíluskritikájával igyekezett szerzőségét igazolni.[15] Közvetlen bizonyíték azonban nincsen a manifesztum íróját illetően. Indítéka többeknek is lehetett egy ilyen gúnyirat megjelentetésére, hiszen Montecuccoli tábornagy működését nagy ellenszenv övezte. Személye különösen az ország keleti felében keltett gyűlöletet, ahol neve összeforrott a zsoldos katonák garázdálkodásával. Csáky István, gróf Homonnai Drugeth György felső-magyarországi

14 *Toma K.:* Nádasdy pályaképe i. m. 138.

15 Például a kortárs Johann Heinrich Andtler *Memoria belli Hungaro-Turcici* kéziratban maradt munkája Zrínyit tartotta a röpirat szerzőjének. A Zrínyinek tulajdonított röpirat keletkezésére és elemzésére nézve legújabban lásd: *Nagy Levente:* Zrínyi és Erdély. A költő Zrínyi Miklós irodalmi és politikai kapcsolatai Erdéllyel. Argumentum Kiadó, Bp., 2003. (Irodalomtörténeti Füzetek) 79.

végvidéki főkapitány és gróf Rákóczi László különösen rossz viszonyban voltak a tábornaggyal.[16] Nekik meghatározó szavuk volt az országrész nemességének körében és az udvarral folytatott politikai vitákban. De ott voltak a pozsonyi országgyűlésen a németellenes felső-magyarországi protestáns követek, akik számára kapóra jöhetett Montecuccoli módosított manifesztumának elterjesztése éppen úgy, mint az arra adandó válasz megjelentetése.

Ha reálisan értékeljük a Montecuccolinak tulajdonított pamfletet, akkor abból nehéz kiolvasni a Zrínyit elítélő sorokat. Egy helyütt találhatunk csak elítélő utalást azokra a tisztekre, „*kik az előtt háborúban voltak, alig vettek részt két-három hadjáratban*" és a „*könnyű fegyverzetű csapatok és horvátok élén*" álltak.[17] Bár Zrínyi 1642 és 1645 között valóban megfordult a harmincéves háború morvaországi, sziléziai és magyarországi hadszínterein, de Montecuccoli megjegyzése nyilvánvalóan nem rá, hanem az I. Rákóczi György erdélyi fejedelem 1644–1645. és fia 1657. évi lengyelországi hadjárataiban részt vevő tisztekre vonatkoztak.

Feltehető a kérdés, hogy a horvát bán miért írta, hogy nem ismeri a röpiratot. S vajon Porcia elhitte-e neki? Az ugyanis nehezen elképzelhető, hogy pont őhozzá ne jutott volna el a nagy felháborodást kiváltó írás. Ha pedig ismerte, akkor nem tartotta azt a személye ellen intézett támadásnak.

Zrínyi az országgyűlés idején éppen a katolikus és a protestáns rendek közötti egyetértést szorgalmazta. Azon kevés politikusok egyike volt, aki még valahogyan szót tudott érteni a protestáns rendekkel. Pragmatikus politizálásával elsősorban a török elleni harc ügyét kívánta előmozdítani. Már az 1659. évi országgyűlésen szót emelt a protestáns rendek kirekesztése ellen: „*Ihol a török megesküdt ellenségünk,* [ha] *az evangélikusokat is ellenségünkké tesszük miképpen állunk annak ellene, ha ezek velünk nem fogják! Hát még ha törökhöz csatolják fegyvereiket. (…) Tudjátok meg uraim, igaz pápista ember vagyok, vallásomban való állhatatosságomban is egyitek sem halad felül. De micsoda dühös bolondság vinne engemet arra, hogy példának okáért az én légrádi evangélikus vitézimet és ott való praesidiáriusokat helyekből kiűzném? Bizony akiket ismerék pápista katonákat, tíz törökre sem mernék kimenni vélek. De ha az evangélikusokkal vagyok, azoknak imádsága és sok éneklése között, valamikor harcba mégyek, soha nyereség nélkül meg nem térek.*"[18]

16 *Deák Farkas:* Egy magyar főúr a XVII. században. Gróf Csáky István életrajza. Ráth, Bp., 1883. 341.

17 *Kőszeghy S.:* i. m. 141.

18 Rudus redivivum. Romlott fal építése, 1684. [Zrínyi, a költő és az evangélikusok.] In: *Pápai Páriz Ferenc:* Békességet magamnak, másoknak. Vál., bev., jegyz. Nagy Géza. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1977. 296–297.

Montecuccoli 1661. évi hadjáratával kapcsolatban nem ismert Zrínyi Miklós véleménye. De ha valamilyen formában mégis köze lehetett a Montecuccoli-elleni írás elkészítéséhez, akkor az esetleg Zrínyi aktuális politikai és nem hadtudományi nézeteit tükrözte.[19] Valójában a két hadvezér hadtudományi elvei közötti szöges ellentét csupán látszat, hiszen azok igencsak közel álltak egymáshoz.[20] Úgy vélem, az igazi különbség a háború megvívásának eltérő módjában és filozófiájában rejlett. Montecuccoli és Zrínyi eltérő hadikultúrát képviselt,[21] ami a gyakorlatban számos konfliktus forrásává vált. Bár ennek jellegét, alkotóelemeit és gyakorlatát további kutatásoknak kell tisztázni, annyi már most elmondható, hogy elsősorban harcászati és katonapolitikai különbségek jellemezték a horvát bán kisháborús (portyázó), illetve a tábornagy reguláris hadikultúráját. Mindez nem zárta ki, hogy a hadműveleti célok végrehajtásában ne alkalmazták volna a másik hadikultúra elemeit is.

Zrínyi Miklós Batthyány Ádám gróffal együtt azon katonai vezetőkhöz tartozott, akik támogatták a császári katonaság részvételét a török elleni határvédelemben. Ennek eredményeként stabilabbá vált a Muraköz és a Kanizsa elleni végvidék határvédelme, és az addiginál jelentősebb mezei haderő állt rendelkezésre a török betörések megtorlására. Az egyik legnagyobb ilyen akciót Kiskomárom sikertelen török ostromát követően 1651 késő nyarán indították Segesd vára ellen. A vállalkozásban a Kanizsa elleni végvidék végvári és főúri fegyveresei mellett Zrínyi 1100 embere és mintegy 2000 császári katona vett részt, összesen 7500 fő.[22]

Később a protestáns rendek szemrehányást is tettek a horvát bánnak, mert egyik szorgalmazója volt a német csapatok Magyarországra vezénylésének. Vitnyédi István, Zrínyi egyik legfőbb bizalmasa azzal védekezett: „…*tagadhatatlan dolog, ő Nagysága mindenkor jó akarója volt annak, hogy az török ellen se-*

19 *Perjés G.:* A metodizmus II. i. m. 38–39.; Magyarország hadtörténete I. A honfoglalástól a kiegyezésig. Szerk. Borus József. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1985. (Magyarország hadtörténete két kötetben I.) 283.; *Nagy L.:* i. m. 79–81.

20 *Perjés G.:* A metodizmus II. i. m. 37–42.; Zrínyi hadtudományi elveire lásd: *Hausner Gábor:* Márs könyvet olvas. Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom. Argumentum Kiadó, Bp., 2011. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára) 115–149.

21 A hadikultúra, a kultúra hadi szférája, vagyis a hadikultúra belső és külső tényezői, a kialakított feltételek és a körülmények kölcsönhatásai fő szerepet játszanak a katonai szervezet tevékenységében. Biztosítják a keretet, melyben a hadikultúra és a katonai szervezet működik. A hadikultúra a hadviselést meghatározó katonai, szellemi és anyagi értékek összessége, amely kijelöli az adott ország, nép vagy állam hadserege összetartó erői megőrzésének és a szemben álló ellenséges hadsereg összetartó erői felbomlasztásának alapirányát. *Ács Tibor:* A hadikultúra históriájához. Hadtudomány 15. (2005) 2. sz. 15–16.

22 *Czigány István:* A Kanizsával szembeni végvidék védelmi rendszere a XVII. század közepén. In: Batthyány I. Ádám és köre. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Piliscsaba, 2013. 89–90.

gítséget adjanak az erdélyieknek, és ha ő Nagyságának lett volna parancsolatja, személye szerint is el ment volna nagy jó szívvel azoknak mint maga véreinek segítségére és ki tudja meggondolni." Azt viszont Zrínyi sem tudhatta, *„…hogy ilyen nevezetes militia semmi nevezetes és hasznos dolgot az ellenség ellen nem cselekedvén, mind magát mind az országot oly gyalázatosan consumalja".*[23]

Az erdélyi háború idején többször is felmerült a horvát bán neve. 1658-ban egyesek a Váradi Főkapitányság élén látták volna szívesen, 1660 nyarán pedig a betegeskedő Wesselényi Ferenc nádor saját maga helyett állítólag őt ajánlotta a nemesi felkelés vezérének.[24] Zrínyi a váradi főkapitányságáról szóló híreket nevetségesnek minősítette, a nemesi felkelésre végül nem került sor, így a neve sem került szóba.

Háború Erdélyben – az erőegyensúly felborul

Az 1661-ben furcsa háborúvá fajuló erdélyi konfliktust II. Rákóczi György erdélyi fejedelem 1657. évi lengyelországi hadjárata váltotta ki. Mivel a lengyel korona elnyeréséért a Porta engedélye nélkül indult harcba, ezért IV. Mehmed szultán új fejedelem megválasztására szólította fel az erdélyi rendeket, és csapatokat küldött az országba. Ráadásul a hadjárat katasztrófába torkollott, az erdélyi sereg zöme tatár fogságba esett. A fejedelem hosszas huzavona után lemondott a fejedelemségről (1657. november 2.), de kétszer is visszatért a hatalomba, ami az oszmánok egyre durvább megtorló akcióit váltotta ki. Mivel a hódoltsági török csapatok nem boldogultak Rákóczi katonaságával, az ügyet Köprülü Mehmed nagyvezér vette a kezébe. Elfoglalta a fejedelemség délnyugati várait, köztük a Bethlen Gábortól és I. Rákóczi Györgytől hasztalanul követelt Jenő várát, Barcsay Ákos személyében (1658. szeptember 14.) pedig új fejedelmet ültetett Erdély trónjára. Köprülü hadjárata semmit nem oldott meg, Erdélyben két fejedelem regnált, az ország belháborúba süllyedt.

A háború eszkalálódása miatt reális veszélynek látszott, hogy a linzi béke (1645) értelmében II. Rákóczi György fennhatósága alatt maradt Szatmár és Szabolcs vármegyéket előbb-utóbb elfoglalják a török csapatok. Különösen Kálló

23 Vitnyédi István Keczer Menyhértnek (Sopron, 1662. január 31.): Vitnyédy István levelei. Adalékúl a XVII. század politikai és erkölcstörténetéhez. Közli Fabó András. Eggenberger, Pest, 1871. (Magyar Történelmi Tár. Második folyam 3.) 189–191.

24 Zrínyi Miklós Rucsics Jánosnak (Csáktornya, [1658.] augusztus 24.): Zrínyi válogatott levelei i. m. 103.; *Deák Farkas:* Nagyvárad elvesztése 1660-ban. M. Tud. Akadémia, Bp., 1877. (Értekezések a történeti tudományok köréből VII. k. 1. sz.) 25.

7. kép. Kálló látképe Priorato: *Historia di Leopoldo Cesare* című művében (1670)

(7. kép) és Szatmár oszmán kézre kerüléséért aggódott a hadvezetés, ezért már az 1659. évi országgyűlés idején felvetődött, hogy visszafoglalják a két várat.[25]

Az erdélyi háború királyi országrészekre való átterjedésének veszélye miatt 1660 februárjában az uralkodó elhatározta a török elleni védelem megerősítését és újabb császári alakulatok országba vezénylését. A döntés a Titkos Tanácsban született, amelynek Wesselényi Ferenc nádoron kívül már Zrínyi Miklós is a tagja volt, de részvételükről nincs érdemi információnk.[26] A Ma-

25 Károlyi László Sennyei Erzsébetnek (Pozsony, 1659. augusztus 15.): A nagy-károlyi gróf Károlyi-család oklevéltára I–V. S. a r. Géresi Kálmán. Franklin-Társulat, Bp., 1882–1887. IV. 395.

26 Zrínyi titkos tanácsossá történt kinevezéséről beszámolt Giovanni Chiaromani pármai követ is (Bécs, 1659. december 20.): *Óváry L.:* i. m. 156. Wesselényi Ferenc nádor 1659. november 28-án Pozsonyban, Zrínyi Miklós december 15-én Bécsben tette le a titkos tanácsosi esküt. *Toma Katalin:* Gróf Nádasdy III. Ferenc mecénási működésének társadalmi, anyagi és szellemi háttere. Századok 144. (2010) 870. 129. jegyz. A tárgyalásokat említi: Lippay György Wesselényi Ferencnek (Garamszentkereszt, 1663. február 13.): *Tusor Péter:* „Írom kegyelmednek, mint igaz magyar igaz magyarnak…" Lippay György veszprémi és egri püspök, esztergomi érsek levelei magyar arisztokratákhoz, nemesekhez (1635–1665). MTA–PPKE „Lendület" Egyháztörténeti Kutatócsoport, Bp., 2015. (Bibliotheca historiae ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nuncupatae. Ser. II. Class. I. Vol. I.) 362. Vö. *Toma K.:* Gróf Nádasdy Ferenc országbíró

8. kép. Gottfried von Heister táborszernagy

gyar Tanács képviselőivel (Lippay György esztergomi érsek, magyar főkancellár, Szelepcsényi György kalocsai érsek, magyar kancellár, Nádasdy Ferenc országbíró, Pálffy Tamás gróf, magyar tanácsos és váci püspök, Erdődy György gróf, magyar királyi főkamarás) folytatott tárgyalásokon (március 29.) a császár tanácsosaként már ott volt a két főúr.[27] Ezen a megbeszélésen az erdélyi háborúval kapcsolatos védelmi intézkedések, illetve a katonaság felvonulásával és ellátásával összefüggő problémák kerültek napirendre.

A megegyezés részleteit nem ismerjük, de a megszületŏ intézkedések alapján rekonstruálhatók a megállapodás legfőbb pontjai. Az Udvari Haditanács már április 1-jén elrendelte Gottfried von Heister táborszernagy *(8. kép)* hadtestének Magyarországra vezénylését és Wesselényi Ferenc számára ezer magyar lovas toborzását.[28] Ezt követően értesítették a Magyar Udvari Kancel-

i. m. 130–131.; *Pálffy Géza:* Mellőzött magyarok? Hadikonferenciák ülésrendjei 1660–1662-ből és 1681-ből. Levéltári Közlemények 75. (2004) 1. sz. 53.

27 *Pálffy G.:* i. m. 52.

28 Österreichisches Staatsarchiv [ÖStA] Kriegsarchiv [KA] Protocollum Registratur [Prot. Reg.], 1660. április 1. Nr. 1. fol. 52.

9. kép. Jean-Louis Raduit de Souches táborszernagy

10. kép. Johann Richard Starhemberg altábornagy

láriát (április 12.), hogy a Magyar Tanács javaslata alapján Lengyelországból és Sziléziából csapatokat irányítanak Felső-Magyarországra, és megkezdik az országban a hadfogadást.[29] A császári sereg főparancsnokká Jean-Louis Raduit de Souches táborszernagyot *(9. kép)* nevezték ki (április 27.). Heister egységei Bártfánál, Souches tábornok csapatai pedig a Jablonkai-hágón keresztül érkeztek az országba.[30] Május első felében az Udvari Haditanács arról tájékoztatta a Magyar Udvari Kancelláriát, hogy az uralkodó, I. Lipót német-római császár és magyar király követeket küld II. Rákóczi Györgyhöz. A követség feladata Szabolcs és Szatmár vármegyék, illetve a két királyi végvár (Kálló, Szatmár) visszavétele. Arra is rá kívánták venni a fejedelmet, hogy tokaji várába császári őrséget fogadjon be.[31] Erre azonban már nem került sor, mert a fejedelem csatát vesztett Szászfenesnél (1660. május 22.), és június elején belehalt sebesülésébe.

Bécsben arra számítottak, hogy a fejedelem halálát követően rendeződnek az erdélyi viszonyok, és új békeszerződést köthetnek az oszmánokkal. Konstantinápolyban azonban úgy döntöttek, végelegesen megrendszabályozzák a

29 MNL OL A 14 Insinuata Consilii Bellici Nr. 297.

30 ÖStA KA Prot. Reg. 1660. április 25. Nr. 52., április 27. Nr. 79. fol. 66.

31 A Haditanács egyben kéri a magyar kancelláriát, hogy a két megye visszavételéhez készítse elő a szükséges iratokat. Az Udvari Haditanács átirata a Magyar Udvari Kancelláriának (1660. május 11.): MNL OL A 14 Insinuata Consilii Bellici Nr. 299.

11. kép. Várad ostroma 1661-ben. Metszet Paul Rycaut Oszmán Birodalmat bemutató munkájában (1694)

lázadó vazallus országot. Kösze Ali szerdár pasa vezetésével folytatódott a hadjárat, és az oszmán főserег negyvennégy napos ostrom után, 1660. augusztus 27-én elfoglalta az Erdély kulcsának számító Váradot *(11. kép)*. Ezzel felborult a két nagyhatalom között a zsitvatoroki békét követően létrejött erőegyensúly. Jelentős erdélyi területek kerültek oszmán uralom alá, ráadásul Felső-Magyarország az oszmán terjeszkedés célkeresztjébe került, mivel a Porta igényt tartott a hűbérese birtokában lévő Szatmár és Szabolcs vármegyékre.

1660 nyarától mintegy 10 ezer, a következő évben 20–25 ezer fős császári katonaság tevékenykedett a felső-magyarországi régióban. Ekkora létszámú haderő a tizenöt éves háború óta nem állomásozott az országrészben. Ellátásukhoz hiányzott a szükséges infrastruktúra és adminisztratív háttér, ráadásul nem volt olyan hajózható folyó, amely az utánszállítást megkönnyíthette volna. Így a katonaság eltartásának terhei hatványozottabban jelentkeztek egy olyan területen, amelynek egyébként is jelentős létszámú végvidéki fegyverest kellett eltartania. Várad elvesztése és a császári sereg tétlensége még jobban felszította az országban lappangó németellenességet és a katolikus–protestáns ellentéteket, ami a császári-királyi hatalom elleni fellépésben öltött testet. El-

sősorban az erősen militarizálódott, zömmel protestánsok lakta és a török támadásoknak legjobban kitett északkeleti országrészben éleződött ki a politikai válság. Felső-Magyarország lakossága a császári seregben a vallásukat elnyomó, az ellenség pusztítását tétlenül néző és egyre nagyobb terhet jelentő, rekviráló katonákat látta.[32]

A nemesség és a lakosság ellenséges magatartása pedig csak fokozta az ellátási zavarokat, ami a katonaság további atrocitásaihoz vezetett, ennek következménye pedig a még nagyobb méretű ellenállás lett. Egy öngerjesztő folyamat indult el, ami a következő években rányomta bélyegét a hadieseményekre. Raimondo Montecuccoli 1661. évi hadjárata idején a helyzet már odáig fajult, hogy a császári katonáknak pénzért sem adtak élelmet, és a sereg vonulását a nemesek és a fegyveres parasztok rajtaütései kísérték.

Még tartott az ostrom, amikor I. Lipót tanácskozást hívott össze Grazba. A Magyar Királyság főméltóságai az uralkodóhoz intézett emlékiratukban leszögezték, ha Várad elveszik, Erdély a két román fejedelemséghez hasonló szoros vazallusi függésbe, Felső-Magyarország pedig a török támadások keresztтüzébe kerül, így előbb-utóbb meghódol az oszmánoknak. Sürgették, hogy a király Várad megsegítése ürügyén az uralkodó avatkozzon be az erdélyi háborúba. Felajánlották a nemesség, a vármegyék és a hajdúság felkelését, 20–25 ezer ember kiállítását ígérve.[33] Ám mint utóbb kiderült, az uralkodó által meghirdetett nemesi felkelést elszabotálták a megyék.

Miután török csapatok jelentek meg Szatmár és Kálló környékén, a császári sereg elfoglalta a két vármegyét. Souches táborszernagy és Wesselényi nádor többször is sürgették Várad védőinek megsegítését, de erre nem kaptak engedélyt. Lippay György esztergomi érsek azt javasolta a nádornak, hogy ne vegyék szigorúan a királyi tiltó parancsát, hanem tegyenek meg mindent az ostromlott őrség megsegítésére.[34] Mire azonban a katonai segítség valamilyen formája megvalósulhatott volna, a védők negyvenöt napi ostrom után szabad elvonulás fejében feladták az erősséget.

Várad felmentésére az adott politikai és katonai erőviszonyok között nem kínálkozott reális esély. Jóllehet Bethlen János, Barcsay egykori kancellárja a Haditanácshoz eljuttatott levelében úgy vélte, hogy az ellenséget 12 ezer né-

32 A Souches és Montecuccoli hadjárataiban elkövetett atrocitásokra nézve lásd az 1662. évi országgyűlésen előadott protestáns sérelmeket. *Fabó A.:* Az 1662-diki i. m. 167–169.

33 Lippay György Wesselényi Ferencnek (Graz, 1660. augusztus 12.): *Tusor P.:* i. m. 402–404.; *Alfons Huber:* Österreichs diplomatische Beziehungen zur Pforte 1658–1664. C. Gerold's Sohn, Wien, 1898. (Archiv für österreichische Geschichte 85.) 530–531.; *Toma K.:* Gróf Nádasdy Ferenc országbíró i. m. 131–132.

34 Lippay Györgyöt idézi: *Tusor P.:* i. m. 402–404.; 23–25.; *Deák F.:* Nagyvárad elvesztése i. m. 23–25.

met és hatezer magyar katonával el lehet űzni a vár alól, de Souches-nak és Wesselényinek nem volt ennyi embere.[35] Franz Wagner, a császári udvar jezsuita történetírója szerint Souches tábornok olyan parancsot kapott I. Lipót császártól, hogy a 25 ezer fős sereg veszélyeztetése nélkül találjon módot Várad megsegítésére. A tábornok azonban úgy vélte, az uralkodót félreinformálhatták, mert neki csak tízezer katonája van, abból is csak négyezer embere van a harctéren, a többit Szatmárba, Kallóba vezényelte.[36] Wagner – úgy tűnik – valós adatot közölt, mert Souches 1660. augusztus 16-án kelt jelentése szerint a Tokaj–Rakamaz környékén táborozó hadteste csupán 5122 főből állt. Seregének többi részét a felső-magyarországi várak helyőrségeinek megerősítésére rendelte. Szatmár és Kálló mellett Szendrőbe és a Rákóczi-család ónodi, tokaji és ecsedi várába is került császári őrség.[37] Ráadásul a mocsaras vidéken a császári sereg katonái közül a nyári melegben egyre többen haltak meg betegségek következtében. Külön gondot jelentett, hogy a *„dongólegyek"* miatt számos ló hullott el, így a lovasság sem volt teljesen harcképes.[38]

Sáros vármegye körlevélben fejezte ki véleményét a császári hadmozdulatokról. A megyei nemesség szerint az uralkodó láthatóan nem akar a török ellen harcolni (Váradot nem segítette meg, és Kanizsa „obsidióját" sem engedélyezte), így a német sereg jelenléte felesleges, ezért vonják ki az országból. A védelem megerősítése céljából a végvári katonaság számát emeljék az 1655. évi országgyűlés által megszabott szintre, a meghódított területek visszaadásáról pedig tárgyaljanak a törökkel.[39]

Noha egyre nagyobb nyomás nehezedett a Habsburg-udvarra, hogy fegyveres erővel válaszoljon a török csapatok lépésére, Porcia herceg, a Titkos Tanács elnöke azonban úgy vélte, a török elleni háborúnak nincsenek meg a politikai és katonai feltételei. Bár a lengyel–svéd háborút lezáró békét aláírták (1660. május 3.), a császári csapatok egy része egy újabb svéd támadástól tartva

35 ÖStA KA Prot. Exp. 1660. augusztus, fol. 307v.

36 *Franz Wagner:* Historia Leopoldi Magni Caesaris Augusti I. Augustae Vindelicorum, 1719. 88. (Idézi: *Szalay L.:* i. m. 48–49.)

37 Az elhelyezett katonák pontos létszáma nem ismert, de 1660 júliusában Szatmárba 500, Kállóba 300 császári katona került. ÖStA KA Prot. Exp. 1660. július, fol. 276., 287v–288., augusztus, fol. 313v.

38 Csak a rakamazi sáncokban vagy hatszázan betegedtek meg augusztus folyamán (Ostrosith Mátyás Révay Katának, Hibe, 1660. augusztus 18.; Eperjes, augusztus 27.): MNL OL P 507 Nádasdy lt. fasc 7. Nr. 243. fol. 135, 137.

39 Sáros vármegye körlevele, Eperjes, 1660. szeptember 8.: *Ráth Károly:* Okleveles adatok a magyar hon történetéből. Magyar Academiai Értesítő 16. (1856) 388–390. Vö. *R. Várkonyi Ágnes:* Török támadás Magyarország ellen. Várad veszedelme. In: *Uő:* Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századból. Gondolat Kiadó, Bp., 1978. 172–174.

Dániában és Pomerániában maradt.[40] Bizonytalan volt a török elleni háború esetében a Német-római Birodalom nélkülözhetetlen pénzügyi támogatása és katonai segítségnyújtása is. A német fejedelmek egy része szemben állt a frissen császárrá választott I. Lipóttal, de egymás közt is komoly, fegyveres konfliktusig fajuló politikai és területi vitáik voltak. Megerősödött a császárral szemben álló Rajnai Szövetség, amely egyfajta trójai falóként szolgált a nagy riválisa, XIV. Lajos francia király politikai céljainak eléréséhez.[41]

A magyarországi főrendek és a bécsi udvar egyes politikusai – mint például I. Lipót tanácsadója, Johann Weichard von Auersperg gróf – viszont a török elleni keményebb katonai fellépést szorgalmazták. Véleményük szerint ha nem cselekszenek határozottan, Felső-Magyarország behódolhat a töröknek, ami beláthatatlan következményekkel járhat. Mint láttuk, Zrínyi Miklós már 1659-ben is hasonlóan vélekedett, s a következő években csak megerősödött ebbéli meggyőződésében. A Tikos Tanács 1660 őszén többször is foglalkozott a török elleni fellépés kérdéseivel. Végül salamoni döntés született: tárgyalnak a törökkel, de megkezdik a felkészülést egy esetleges háborúra.

Közben a magyar főméltóságok is kialakították álláspontjukat. A fegyveres fellépést követelő emlékiratukat 1661 januárjában terjesztették elő a császári politikusokkal folytatott tárgyalásokon.[42] Az udvarban nem zárkóztak el az oszmánok elleni határozott katonai akciótól, de hangsúlyozták, sem a Habsburg Birodalom, sem a Magyar Királyság nincs felkészülve a török elleni háborúra. Elsősorban időt kívántak nyerni, amikor konstantinápolyi követük, Simon Reniger útján tudtára adták a Portának, hogy a Habsburg uralkodó békére törekszik, de Erdély török megszállását elfogadhatatlannak tartja.[43]

---

40 Raimondo Montecuccoli seregével ekkor még Rostocknál volt. ÖStA KA Prot. Exp. 1660. május 6. Bd. 321. fol. 183v.; *Eckardt Opitz:* Österreich und Brandenburg im Schwedisch-Polnischen Krieg 1655–1660. Vorbereitung und Durchführung der Feldzüge nach Dänemark und Pommern. Harald Boldt Verlag, Boppard am Rhein, 1969. (Wehrwissenschaftliche Forschungen. Abteilung Militärgeschichtliche Studien 10.) 286–291.; *Huber, A.:* i. m. 534.; Lippay György Wesselényi Ferencnek (Nezsider, 1660. augusztus 2., augusztus 27.): *Tusor P.:* i. m. 401–402., 406–407.

41 *Ekkehard Eickhoff:* Velence, Bécs és a török. A nagy átalakulás Délkelet-Európában (1645–1700). Európa Könyvkiadó, Bp., 2010. 185–188.; *Heinz Schilling:* Höfe und Allianzen. Deutschland 1648–1763. Siedler–Goldmann Verlag, Berlin, 1998. (Das Reich und die Deutschen) 206–207.; *Wilhelm Kohl:* Christoph Bernhard von Galen. Politische Geschichte des Fürstbistums Münster 1650–1678. Verlag Regensberg, Münster, 1964. (Veröffentlichungen der Historischen Kommission Westfalens 18., Westfälische Biographien 3.) 16–161.

42 A rendi főméltóságok által készített emlékirat az „*Opinio dominorum Consiliariorum Hungarorum*" címet viselte. Tartalmát röviden ismertette: *R. Várkonyi Ágnes:* Török világ és magyar külpolitika. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1975. 17–18.

43 *Toma K.:* Gróf Nádasdy Ferenc országbíró i. m. 132–133.

12. kép. Kemény János erdélyi fejedelem portréja. Cornelis Meyssens rézmetszete (1662)

Az erdélyi események azonban új fordulatot vettek, amikor 1661. január 1-jén a lemondatott Barcsay Ákos helyett az erdélyi országgyűlés II. Rákóczi György egykori mezei generálisát, Kemény Jánost *(12. kép)* választotta fejedelemmé. Az új fejedelem követei márciusban megjelentek a bécsi udvarban, és katonai segítséget kértek I. Lipóttól. A Porta viszont rögvest közölte a Habsburg-udvarral, hogy nem ismeri el az új fejedelmet, és nem tűri el a támogatását. A Bécs számára címzett fenyegetések ellenére Konstantinápoly nem akart újabb háborúba bonyolódni Erdélyben, ezért kiskaput kínált Kemény János számára. Ali pasa útján felajánlották neki, amennyiben beküldi az adót, fiát zálogul felajánlja és a fejedelmi jelvényeket személyesen veszi át Temesváron, megerősítik a trónon.[44] Kemény sokáig mérlegelte az ajánlatot, követei útján tárgyalt is Ali pasával.[45] Bécsbe küldött követei és Wesselényi nádor azonban

44 *Kővári László:* Erdély történelme V. Ráth, Pest, 1863. 107–108.

45 Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel XIII. 1658–1661. Szerk. Szilágyi Sándor. Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, Bp., 1887. (Magyar történelmi emlékek) 58–59.

egyre sürgették, hogy küldjön világos felhatalmazást a szerződés megkötésére.[46] Erre végül a besztercei országgyűlésen került sor (április 28.), amikor bejelentették Erdély elszakadását a Portától, és a király oltalma alá helyezték magukat.

A júniusban véglegesített szerződés értelmében Kővár, Szamosújvár és Székelyhíd császári őrséget fogad be, és Kemény rendelkezésére bocsátanak ezer katonát.[47] Bécs ezzel jelentős kockázatot vállalt, mivel Erdély megtartása a legutóbbi nemzetközi koalíció keretében vívott törökellenes háború idején (1593–1606) sem sikerült. Várad elvesztése pedig tovább nehezítette az Erdélybe indított katonai akciókat.

A furcsa háború

A hadsereg megerősítését Raimondo Montecuccoli tábornagy kapta feladatul, aki az Udvari Haditanács és az Udvari Kamara együttes ülésén vázolta fel a teendőket. Tervezete szerint a magyarországi törökellenes hadműveletekhez 53 ezer fős, németekből álló mezei hadsereg felállítására és a határerődök helyőrségeinek létszámnövelésére van szükség. Az ellátás biztosítására Érsekújváron, Győrben, Hainburgban, Komáromban és Belső-Ausztriában új raktárakat kell létesíteni, szekereket és kézi malmokat beszerezni. A legfontosabb erődök közül elsősorban Érsekújvár, Komárom, Győr, Szendrő és Szatmár védműveinek megerősítését tartotta fontosnak.[48]

Továbbra is bizonytalan volt a külhoni segítség. Az uralkodó segélykérő követei sovány eredménnyel tértek vissza útjukról. VII. Sándor pápa katonai és anyagi segítségének zömét a Kréta megtartásáért harcoló Velence támogatása kötötte le, a Német-római Birodalom fejedelmeinek zöme pedig a birodalmi gyűlés összehívásától tette függővé a segítséget.[49] Csak a bajor, a kölni,

46 Bánffy Dénes Teleki Mihálynak (Bécs, 1661. április, Bécs, 1661. április 29.): Teleki Mihály levelezése II. 1661–1663. Szerk. Gergely Sámuel. Athenaeum, Bp., 1906. (A római szent birodalmi gróf Széki Teleki család oklevéltára) 57–58., 71.; Wesselényi Ferenc Kemény Jánosnak (Bécs, 1661. március 22.): MNL OL E 199 Archivum Familiae Wesselényi [AFW] IV. 4. tétel 236. fol. 11–12.

47 ÖStA KA Prot. Reg. 1661. június 1. Bd. 324. fol. 107v.; *Huber, A.:* i. m. 541.

48 ÖStA KA Protocollum Expedit [Prot. Exp.] 1661. február, Bd. 323. fol. 85–86v.

49 *Oswald Redlich:* Geschichte Österreichs 6. Österreichs Grossmachtbildung in der Zeit Kaiser Leopolds I. Perthes, Gotha, 1921. (Geschichte der europäischen Staaten 25.) 224–225.; *Huber, A.:* i. m. 535–536.

a mainzi és a szász választófejedelem, valamint a münsteri püspök ígért csapatokat a török ellen. Tavasz elején új császári ezredeket toboroztak, és megkötötték a kapitulációs szerződéseket a katonai kontingenseket ígérő birodalmi rendekkel. Az Érsekújvári Főkapitányságban mintegy kétezer főt verbuváltak, Wesselényi Ferenc nádor pedig ezer lovas és kétszáz hajdú kiállítására tett ajánlatot.[50]

Bár Montecuccoli egy Esztergom vagy Buda elleni akciót tervezett, de az év első hónapjaiban még csak körvonalazódott az erdélyi szövetség. Ennek ellenére Bánffy György, a Bécsben tartózkodó erdélyi követ az év tavaszán egy nagyszabású törökellenes támadás terveiről számolt be Teleki Mihálynak. Információi szerint a fejedelem megsegítésére májusban mintegy 18 ezer fős császári haderő érkezik Szatmárra. A főssereg Budát, Zrínyi Miklós egy másik hadtesttel pedig Kanizsát veszi ostrom alá.[51] Nem tudni, hogy Bánffy honnan vette értesüléseit, de valószínűleg egy három irányban indítandó török elleni támadás terve csak perspektivikus napirenden lehetett az Udvari Haditanácsban. Ez irányú elképzeléseiket a következő években Montecuccoli mellett ellenlábasa, Adolf Pucheim komáromi főkapitány is papírra vetette.[52] Az elgondolást Zrínyi Miklós szintén magáévá tette, akinek a közhiedelemmel ellentétben Zrínyi-Újvár 1664. évi ostromáig korrekt kapcsolata volt Montecuccoli tábornaggyal.[53] Bánffy nyilvánvalóan túlzott, mert ekkora nagyságú haderő nem állt a hadvezetés rendelkezésére később sem. Ám az sem elképzelhetetlen, hogy a követ ezzel az értesüléssel a mielőbbi elköteleződést akarta elősegíteni a Habsburgok irányába.

Montecuccoli úgy vélte, hogy Felső-Magyarországról a hadtápellátás szűk kapacitása miatt komolyabb erőkkel nem lehetett Erdélyt megsegíteni, ezért Kemény János tehermentesítését a főssereg Esztergom vagy Buda ellen indított diverziójával kívánta elérni. Arra számított, hogy a várak ellen indított akcióval elvonja az oszmán erőket az erdélyi hadszíntérről, ami vélhetőleg nem von maga után hadüzenetet. A fejedelemséggel való összeköttetést, illetve a Kemény közvetlen támogatására rendelt ezer császári gyalogos Erdélybe juttatását Johann Richard Starhemberg altábornagy *(10. kép)* Tokaj és Szatmár között felvonuló mezei hadtestének *(fligendes Corps)* kellett biztosítania.[54]

---

50 ÖStA KA Prot. Exp. 1661. március, fol. 105., Prot. Exp. 1661. május. 4. fol. 207.; Prot. Exp. 1661. május, fol. 211v.–212.

51 Bánffy Dénes Teleki Mihálynak (Bécs, 1661. április): Teleki Mihály levelezése i. m. II. 57.

52 Adolf Pucheim az Udvari Haditanácshoz, 1663. december 31. ÖStA KA Alte Feldakten [AFA] 1663-12-9.

53 *Toma K.:* Gróf Nádasdy Ferenc országbíró i. m. 138–139.; *Nagy L.–Hausner G.:* i. m. 698–713.

54 Ausgewaehlte Schriften des Raimund Fürsten Montecuccoli, General-Lieutenant und Feldmarschall II. Militaerische Schriften. Bearb. v. Alois Veltzé. Wilhelm Braumüller, Wien–Leipzig, 1899. 364.; *Johann Wilhelm Zinkeisen:* Geschichte des osmanischen Reiches in Europa.

Kezdetben minden a tervek szerint történt. Gottfried Heister táborszernagy június elején Székelyhídra *(13. kép)* 400, a hónap végén pedig Kővárba 300 katonát küldött.[55] A főserеg Komárom és Tata közt gyülekezett, létszámát húszezer

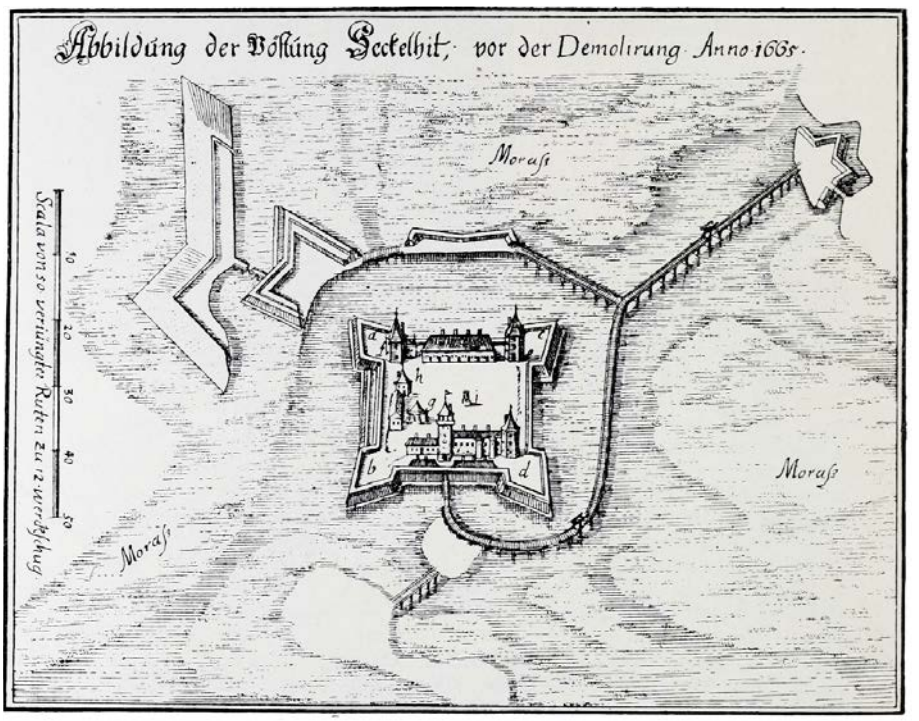

13. kép. Székelyhíd vára lerombolás előtt, Lucas Georg Ssicha rézmetszetén (1665)

fő körülire becsülhetjük, de még felvonulóban voltak a bajor és a kölni segélycsapatok.[56] Ekkor azonban Bécsből új parancs érkezett: Esztergom ostroma helyett a sereg nagyobb részével Felső-Magyarországra rendelték Montecuccolit.[57]

Theil IV. Zunehmender Verfall und neuer Aufschwung des Reiches bis zu dem Frieden von Vasvar und dem Falle von Candia in den Jahren 1664 und 1669. Perthes, Gotha, 1856. (Geschichte der europäischen Staaten 15.) 901.

55 ÖStA KA Prot. Exp. 1661. július, fol. 268, 321.

56 ÖStA KA Prot. Reg. 1661. július 21. fol. 160v.; Montecuccoli emlékirataiban csak 14-15 ezer katonáról írt, de ez minden bizonnyal az a seregrész, amellyel Erdélybe indult. *Veltzé, A.:* i. m. II. 335.; A külföldi követjelentésekben jóval nagyobb létszámokról adtak hírt. *Marczali Henrik:* Regesták a külföldi levéltárakból a török–magyar viszonyok történetéhez 1660–1664 közt. Első közlemény. Történelmi Tár. Harmadik folyam (1880) 753.; *Heckenast Gusztáv:* Bécsi svéd követjelentések Magyarországról, 1652–1662. Történelmi Szemle 26. (1983) 216–221.

57 ÖStA KA AFA 1661-7-6.; ÖStA KA Prot. Reg. 1661. július 11. fol. 150.

A tábornagy rögvest jelezte az Udvari Haditanácsnak, hogy a sereg Felső-Magyarországra való irányítása komoly nehézségekbe ütközik, és az eredeti haditerv mellett próbált érvelni. Ez irányú jelentései nem maradtak fenn, de valószínűleg hasonló indokokat sorolt fel, mint emlékirataiban: a hadjárat előkészítetlen, nincsenek raktárak, hiányzik a pénz, a rendek beleegyezése, és kevés az idő.[58] Néhány napos huzavonát követően a Haditanács pontosította az utasításokat: Souches táborszernagy parancsnoksága alatt négyezer gyalogost és háromezer lovast hagytak a Duna menti táborban, és rendelkeztek az ellátás részleteiről, a magyar kormányszervekkel és vármegyékkel történő kapcsolattartásról.[59]

Amint szó volt róla, Montecuccoli 1661. évi hadjáratát a szakirodalom szinte egyöntetűen csúfos kudarcnak tartotta, és a parancs megváltoztatásának okait máig is találgatják a történészek.[60] Egyedül Perjés Géza állapította meg a Zrínyi–Montecuccoli-vita kapcsán, hogy a tábornagy teljesítette a kapott feladatot, vagyis a Felső-Tisza vidékének elérését. Az elhibázott hadműveleti cél, így a kudarc is a bécsi udvart terhelte.[61] Az alapkérdés, hogy miért változtatták meg a haditervet, máig nyitva maradt. Több elképzelés is napvilágot látott: Kemény János kérése, vagy a békét szorgalmazó Porcia herceg állt a döntés mögött, esetleg egy Habsburg–oszmán diplomáciai alku lehetett a háttérben?[62]

Vajon eredményre vezethetett volna-e Montecuccoli eredeti haditerve, és tényleg teljes kudarccal végződött az erdélyi hadjárat? 1661-ben egy különös háború zajlott a két nagyhatalom között. Valójában egyik fél sem akart háborút, mivel mind a kettő a béke megőrzésében volt érdekelt. Az oszmánok már több mint egy évtizede hadban álltak Velencével Kréta szigetén és az Égei-tengeren. A Habsburg Birodalom pedig más irányú katonai lekötöttségei miatt nem rendelkezett megfelelő katonai kapacitással és nemzetközi háttérrel egy elhúzódó török háborúhoz. Ennek következtében mind a két fél kerülte a főerők összecsapását. Amikor a törökök 1660 júliusában megpróbálták elfoglalni Szatmárt, Souches seregének közeledtére egyből visszavonultak. Közben viszont folytatódtak a fegyverekkel presszionált békealkudozások azért, hogy ne törjön ki a nagy háború.

58 Montecuccoli levele az Udvari Haditanácsnak (1661. július 15.): ÖStA KA Prot. Exp. július, fol. 332. *Veltzé, A.:* i. m. II. 366.

59 ÖStA KA AFA 1661-7-8.; Prot. Reg. 1661. július 21. fol. 161v.

60 *B. Szabó János:* Montecuccoli 1661. évi hadjáratának katonai okairól. Hadtörténelmi Közlemények 124. (2011) 930–931.

61 *Perjés G.:* A metodizmus I. i. m. 509–512.

62 *Perjés Géza:* Zrínyi Miklós és kora. Gondolat Kiadó, Bp., 1965. 302–303.; *R. Várkonyi Ágnes:* Európa Zrínyije. Válogatott tanulmányok. Argumentum Kiadó, Bp., 2010. 291.

A haditerv megváltoztatását Lipót a törökök erdélyi betörésével indokolta. Értesülései szerint az oszmánok pasát akarnak helyezni a fejedelemségbe, majd a királyi országrész ellen kívánnak támadást indítani, és Szatmár várának elfoglalását tervezik. Mivel a török hadműveleteket a Komáromnál lévő hadsereg diverziója már nem tudja megakadályozni – szólt az uralkodói parancs –, a tábornagy a sereg nagyobb részével vonuljon Felső-Magyarországra.[63]

Bár a császári hadvezetés számolt a Kemény János elleni támadással, de annak gyorsaságával és erejével nem. Kösze Ali szerdár pasa csapatai ugyanis már akkor Erdélyben voltak, amikor a császári sereg még csak gyülekezett a Duna partján. Bécsben több csatornán keresztül július első napjaiban értesültek a török hadmozdulatokról. Heister tábornagy június végén Szinán váradi pasa csapatainak Bánffyhunyad és Kolozsvár vidékére történt betöréséről adott hírt. Az erdélyi vezetés az ellenséges hadmozdulatok miatt a kővári őrség megerősítését, Szamosújvár és (Maros)Illye megszállását, illetve az ígért ezer gyalogos beküldését sürgette.[64] Megérkezett Kemény János segélykérő levele is. A levél tartalmát nem ismerjük, de a svéd követ szerint a fejedelem 15 ezer katonát kért, és jelezte, hogy 60 ezer török tört be Erdélybe.[65] Franz Friedrich Vischer, a Temesvárról visszatérő császári követség tagja megerősítette a hírt az Erdélybe betört sereg nagyságáról. A július első napjaiban felvonult oszmán erők közül Iszmail budai pasa hódoltsági csapatai 10–12 ezer főt, Ali pasa serege 20 ezer harcost, köztük hétezer janicsár számlált. Hozzájuk csatlakozott még 30 ezer tatár.[66] A beszámolóból kiderült, hogy Ali pasa arra is parancsot kapott, hogy a Porta által a vazallus Erdélyhez tartozónak tekintett Szabolcs és Szatmár vármegyék adóját hajtsa be.

Kemény János tudva, hogy esélye sincs komolyabb ellenállásra, csapataival Felső-Magyarország felé hátrált, és július végére kiszorult fejedelemségéből. Közben mintegy kétszáz császári katona megszállta Szamosújvárt, és Heister százfős erősítést küldött Kővárra.[67] Az erdélyi fejedelmet üldöző török–tatár hadak július utolsó hetében már a szatmári falvakat égették és rabolták. Megtámadták Kálló és Szatmár városát is, és a várakhoz szögezték a császári és magyar katonaságot.[68] Ennek egyik oka, hogy nem volt számottevő mezei haderő, amely szembe tudott volna szállni a villámgyors tatár portyázókkal.

63 I. Lipót parancsa Montecuccolinak (1661. július 12.): ÖStA KA AFA 1661-7-6.
64 Heister az Udvari Haditanácsnak (1661. július 25.): ÖStA KA Prot. Exp. július, fol. 318v–319.
65 Kemény János levele (1661. június 29.): ÖStA KA Prot. Reg. június, fol. 285v.; *Heckenast G.:* i. m. 217.
66 Franz Friedrich Vischer jelentése (Bécs, 1661. július 27.): ÖStA KA AFA 1661-7-14a.
67 Heister levele az Udvari Haditanácsnak (1661. július 13.): ÖStA KA Prot. Exp. 1661. augusztus, fol. 373.
68 Kökényesdi György Wesselényi Ferencnek (1661. július 27.): MNL OL AFW II./62/2. fol. 2–3.

Homonnai Drugeth György felső-magyarországi végvidéki főkapitány mintegy 4-5 ezer fegyverese és a 9-10 ezer főt számláló császári katonaság (amelyből 1200 ember az erdélyi várakban állomásozott) legfeljebb a fontosabb várak védelmére volt elegendő. Ráadásul Heister és Starhemberg tábornokok ezredeit járvány tizedelte. Sürgős erősítésre volt szükségük, mivel az Alberti Tasso alezredes vezetésével úton lévő 1300 császári gyalogos csak az erdélyi várakban elhelyezett erőket pótolta. Egyedül Wesselényi Ferenc ezer lovasa és Homonnai Drugeth György egy-két ezer mezei katonája vette fel a harcot az ellenséggel.

Bár a hadjárat megváltoztatásáról a Tikos Tanácsban mondták ki a végső szót, de a döntés előkészítésében az Udvari Haditanács, az Udvari Kamara és a Magyar Tanács is részt vett. Montecuccolinak a felső-magyarországi hadjárat várható nehézségeiben teljesen igaza volt, ám az Udvari Haditanácsban többen is úgy vélték, hogy az Esztergom vagy Buda elleni diverzió már nem hozza meg a várt eredményt. Mire a császári csapatok akcióba léptek volna, Ali pasa már jelentős erőket tudott volna átcsoportosítani az erődök felmentésére.

Erdély császári katonasággal történő megsegítését elsősorban Lippay György esztergomi érsek, Nádasdy Ferenc országbíró, Szelepcsényi György kancellár és Zrínyi Miklós horvát bán szorgalmazta, a felső-magyarországi nemeseknek – a várható katonai terhek és a vallási megfontolások miatt – csak kisebb hányada támogatta. Lippay György kancellár Kemény megsegítésének érdekében általános nemesi inszurrekció meghirdetését javasolta az Udvari Haditanácsnak, de a király csak részleges felkelést rendelt el.[69] A felső-magyarországi rendek az előző évhez hasonlóan ekkor sem serénykedtek a katonaállítással. Végül abban állapodtak meg Wesselényi Ferenc nádorral, hogy saját költségükön 1500 lovast fogadnak fel.[70] Az uralkodó az Udvari Kamara mellett Wesselényi Ferenc nádort, Lippay György kancellárt és Zichy Istvánt, a Magyar Kamara elnökét bízta meg a felső-magyarországi vármegyéken átvonuló sereg élelmezésének megszervezésével.[71] Wesselényinek és Lippainak azonban igen feszült volt a viszonya az említett vármegyékkel, ami előrevetítette az eljövendő kudarcokat.

Montecuccolinak a német birodalmi segélyhadak csatlakozása után mintegy 15 ezer embere lehetett. Kezdetben a Tiszáig való előrenyomulásra kapott parancsot, majd a folyón való átkelésre és a királyi területre betört ellenség

69 ÖStA KA Prot. Exp. 1661. július, fol. 335v.; ÖStA KA Prot. Exp. 1661. augusztus, fol. 375v.; 1661. augusztus 1. fol. 183.

70 ÖStA KA Prot. Exp. 1661. augusztus, fol. 418.

71 ÖStA KA Prot. Reg. 1661. július 21. fol. 160v–161.; 1661. július 24. fol. 166.; ÖStA KA Prot. Exp. 1661. július, fol. 291.

szétverésére utasították.[72] Téves viszont az a feltételezés, miszerint Montecuccoli a hozzá csatlakozott mintegy 3000 főt számláló erdélyi sereggel saját elhatározásából vonult volna Erdélybe.[73] Kemény János Erdélyi Fejedelemségbe való visszahelyezésére az uralkodótól kapott parancsot.[74]

A felső-magyarországi nemesség és lakosság ellenséges magatartása nemcsak tovább növelte a hiányos utánpótlásból fakadó gondokat, hanem az állandósuló fegyveres támadásai aláásták a sereg harcképességét és morálját. Egy, a hadjárat végén készült összesítés szerint a lakosság 663 gyalogost és 708 lovast vert agyon vagy ölt meg.[75] Jelentős problémákat okozott a csapatok között dúló járvány is. A betegség nem válogatott, katonát és tisztet egyaránt ledöntött a lábáról. Starhemberg altábornagy meghalt, Johann Sporck altábornagyot, Johann Schaff és Oliver Wallis ezredeseket, valamint a főparancsnokot, Montecuccolit is megfertőzte a kór. A seregben állítólag háromezren estek áldozatul a járványnak.[76] A vérhasnak vagy pestisnek nevezett betegség nemcsak Felső-Magyarországon vágott rendet a külhoni katonák között, hanem a Komárom melletti táborban is felütötte a fejét a járvány. Méreteire jellemző, hogy a nyár végén 1800 beteg katonát szállásoltak el a Csallóközben.[77]

Elgondolkoztató azonban, hogy Montecuccoli seregében az 1661. november végi mustrákon 5675 gyalogost és 6773 lovast vettek számba. Ekkor közülük 444 katona volt beteg.[78] Figyelembe véve az Erdélyben hagyott császári erőket, a tábornagy seregének veszteségei korántsem lehettek olyan nagyok, amint azt a szakirodalom feltételezte.[79]

Jóllehet a felső-magyarországi hadjárat nehézségei messzemenően igazolták Montecuccoli előzetes aggályait, a tábornagynak mégis sikerült teljesítenie a kitűzött hadműveleti célokat. Serege a körülményekhez képest viszonylag gyorsan, mintegy negyven nap alatt ért a Komáromtól 370 kilométerre lévő Tokaj térségébe.[80] Montecuccoli és Kemény csapatai szeptember első napjaiban nyomultak be Erdélybe. Számukat a kortársi feljegyzések 18 ezer főre becsülték.[81] A tábornagynak a veszteségek, betegségek következ-

72 ÖStA KA Prot. Reg. 1661. augusztus 4. fol. 188.; *Heckenast G.:* i. m. 218.
73 *Perjés G.:* A metodizmus I. i. m. 510.
74 ÖStA KA Prot. Reg. 1661. augusztus 21. fol. 208.v–209., 1661. augusztus 29. fol. 218.
75 *Heckenast G.:* i. m. 219.
76 Uo. 219.
77 ÖStA KA Prot. Exp. 1661. augusztus, fol. 385., szeptember, fol. 414.
78 Haubt Tabella [az 1661. november 24–25–26-án tartott mustráról]. ÖStA KA AFA 1661-11-30.
79 Magyarország hadtörténete I. i. m. 282–283.
80 Wesselényi Ferenc Homonnai Györgynek (Lénárd, 1664. augusztus 24.): MNL OL AFW IV. 4. tétel 327. fol. 130.
81 Rédei László történeti maradványai 1658–1663. A Magyar Kir. Egyetemi Könyvtár eredeti kéziratairól közli: Nagy Iván. Eggenberger, Pest, 1871. (Magyar Történelmi Tár. Második folyam 5.)

tében és az erősítések hátrahagyása után legfeljebb tízezer hadra fogható embere lehetett. Jelenlegi ismereteink szerint a magyarországi katonaság közül alig néhány alakulat – Koháry István füleki főkapitány ötszáz és Wesselényi Ferenc nádor háromszáz lovasa – tartott a császári sereggel Erdélybe.[82] Farkas Fábián putnoki kapitány vezetésével néhány végváriakból kiállított egység is bevonult Erdélybe, de ezeket Wesselényi nádor még Kolozsvár elérése előtt visszarendelte.[83]

Az egyesült császári-királyi és erdélyi sereg elfoglalta a fejedelemség északnyugati részének legfontosabb erődítményeit és városait. Kővár, Székelyhíd és Szamosújvár mellett császári őrség került Kolozsvárra és Bethlen várába. Sikerült Fogarasba is erősítést juttatni, Bethlen Gergely száz huszárján kívül kétszáz német lovast és dragonyost.[84]

Kolozsvár elérését követően azonban Montecuccoli jelezte az Udvari Haditanácsnak, hogy seregének zömével visszatér Szatmárra. Távozását elsősorban csapatai rossz élelmezésével és a katonái közt dúló betegséggel indokolta.[85] Csapatainak mozgását nemcsak Ali szerdár pasa mintegy 44 ezer embere nehezítette, hanem az ellenség által feldúlt, felperzselt vidék, ahol lehetetlen volt élelmezni a katonákat.[86] Kolozsváron Montecuccoli jelentős helyőrséget hagyott, Tasso alezredes parancsnoksága alatt mintegy 1500 fő császári katonát, Ébeni István vezetésével pedig további ezer katona állomásozott a városban. Kemény János mellé pedig ezer német gyalogost és dragonyosokat rendeltek, de a fejedelem nem maradt a városban, hanem Montecuccoli seregét követve Aranyosmeggyes vidékére vonult vissza.

Montecuccoli visszavonulása mögött már sokan a kortársak közül is a törökkel való csatát megtiltó parancsot és a szemben álló felek közötti, titkokban tartott megállapodást sejtettek.[87] Jórészt ezekre a forrásokra hivatkozva fogal-

187.; Szalárdy János siralmas magyar krónikája. S. a. r., bev., jegyz. Szakály Ferenc. Magyar Helikon, Bp., 1980. 661.; *Bethlen János:* Erdély története 1629–1673. Ford., jegyz. P. Vásárhelyi Judit–Jankovics József. Balassi Kiadó, Bp. 1993. 100.

82 ÖStA KA Prot. Exp. 1661. augusztus, fol. 392v.; Prot. Reg. 1661. augusztus 21., 29. fol. 208., 218. A nádortól kért 300 lovast abból a lovasezredből vezényelhették Montecuccolihoz, amelyet Wesselényi állított fel a nyár folyamán. ÖStA KA Prot. Exp. 1661. július, fol. 295–295v., augusztus, fol. 383v.

83 Farkas Fábián Wesselényi Ferencnek (Putnok, 1661. szeptember 17.): MNL OL P 507 Nádasdy lt. fasc 13. Nr. 486. fol. 258.

84 ÖStA KA Prot. Exp. 1661. november, fol. 502.

85 ÖStA KA Prot. Exp. 1661. október, fol. 453–455., *Bethlen J.*: i. m. 102.

86 ÖStA KA Prot. Exp. 1661. október, fol. 455.

87 Szalárdy János krónikája i. m. 662.; *Marczali H.:* i. m. 756.; *Perjés G.:* A metodizmus I. i. m. 511.

14. kép. I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem portréja. Cornelis Meyssens rézmetszete (1666)

mazta meg a szakirodalom a Montecuccolit elítélő véleményeket.[88] Az uralkodó abban az instrukcióban, amelyet a tábornagy valószínűleg még a visszavonulás előtt kézhez kapott, Kemény János hatalmának megerősítésére, Erdély régi státusának és privilégiumainak megtartására, illetve azok megvédésére utasította a tábornagyot. I. Lipót részletes útmutatással szolgált a fejedelemség bonyolult hatalmi viszonyaihoz, és a rendek megnyerésére, gyanakvásuk eloszlatására adott utasítást. Katonai téren a török visszaszorítását, minél több erődítményt elfoglalását és a hadsereg harcképességének megőrzését szabta feladatul.[89] Ez utóbbi kitétel általánosan elfogadott hadászati elv volt. Ilyen tar-

88 A máig mérvadónak tekintett történeti összefoglalások jórészt Szalárdy és Rédei feljegyzései alapján minősítették Montecuccoli akcióját. Lásd: Magyarország története 1526–1686. i. m. II. 1090.; Erdély története 1606-tól 1830-ig. Szerk. Makkai László–Szász Zoltán. Akadémiai Kiadó, Bp., 1986. (Erdély története három kötetben II.) 789–790. Az ezredfordulóra megjelentetett reprezentatív magyar történeti szintézis szerint a titkos utasítással feleslegessé vált a hadjárat. *Tóth István György:* A 17. század története. In: Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig. Szerk. Tóth István György. Osiris Kiadó, Bp., 2001. 219.

89 I. Lipót Montecuccolihoz, 1661. augusztus 11. ÖStA KA AFA 1661–9–25 ½.

talmú rendelkezést kapott az előző évben Souches tábornok, de hasonló eligazítást kapott 1658 nyarán Melchior Hatzfeld tábornagy, a Lengyel Királyságba induló császári sereg parancsnoka is.[90]

Farkas Fábián putnoki kapitány Wesselényi nádornak küldött jelentése szerint Montecuccoli hiányolta a török elleni hadviselésben nélkülözhetetlen nagyobb létszámú magyar könnyűlovasságot. Tervbe vette ugyan a törökkel való megütközést, de az ellenség kitért előle.[91] Wesselényi nádor azon a véleményen volt, hogy a császári sereg az éhség és „az világ változása", vagyis a beállott politikai fordulat miatt jött ki Erdélyből.[92]

A császári politikai és katonai vezetés célja a béke és a Várad elfoglalása előtti status quo helyreállítása volt. Kemény János megsegítése és Erdély északnyugati várainak megszállása ezt a célt szolgálta. Bécsben ugyanis joggal tartottak attól, hogy a török a Kemény elleni támadással végleg uralma alá hajtja a fejedelemséget, ezért követükön keresztül megüzenték, hogy a béke ára az Erdély elleni katonai akciók befejezése.[93]

Mint láttuk, a Porta továbbra sem kívánt nagyobb háborúba bonyolódni a „bécsi királlyal", de Kemény Jánost sem akarták Erdély trónján látni. Mivel a törökök számoltak Bécs katonai beavatkozásával, nagyobb erővel támadtak, mint amennyit a rendteremtés megkívánt volna. Csapataik nemcsak Erdélyt vették birtokba, hanem az erdélyi fejedelmek jogán hűbérüknek tekintett Szabolcs és Szatmár vármegyéket is megsarcolták és felprédálták, megnehezítve ezzel az ellenség fejedelemségbe való bejutását. Így végül Ali pasa érte el, hogy ellenfele megváltoztassa haditervét.

Erdélyt nem tették pasasággá, hanem új fejedelmet kerestek. Az első számú jelöltet Zólyomi Miklóst Huszt várában tartották nehéz vasban a Kemény Jánoshoz hű katonák, Haller Gábort pedig nem találták. A hadjáratban részt vevő Evlija Cselebi feltételezése szerint Haller Kassán tartózkodott, de a török követeknek nem adták ki, ám erre a bizarr esetre nincs bizonyíték.[94] Ali pasának végül Apafi Mihály *(14. kép)* személyében sikerült fejedelmet választatnia az erdélyi rendekkel (szeptember 14.).

---

90 *Edmund Jerusalem:* Die Teilnahme Österreichs am ersten nordischen Kriege bis zu Verträgen von Wehlau und Bromberg 1655–1657. F. Rollinger, Wien, 1908. 24.

91 Farkas Fábián Wesselényi Ferencnek (Putnok, 1661. szeptember 17.): MNL OL P 507 Nádasdy lt. fasc 13. Nr. 486. fol. 258.

92 Wesselényi Ferenc Abaúj vármegyének (1661. október 7.): MNL OL AFW IV. 4. tétel 233. fol. 8.

93 *Huber, A.:* i. m. 34–35.

94 *Szabó András Péter:* Haller Gábor – egy 17. századi erdélyi arisztokrata életpályája. PhD-disszertáció. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Bp., 2008. 229.

Úgy vélem, Montecuccoli 1661. évi hadjárata korántsem végződött olyan kudarccal, amilyennek a történeti és hadtörténeti munkák láttatták és láttatják. Erdélyben fontos katonai támaszpontokat szereztek, amelyeket 1664-ig szilárdan tartottak és megvédtek Apafi és a török támadásaitól. Kemény János trónjának visszaszerzését azonban nem sikerült elérni. Apafi megválasztásával újabb fordulat állott be az erdélyi politikában. Az ország két pártra szakadt, a régi fejedelem támogatottsága hetek alatt elolvadt. Beszédes, hogy Kemény János meg sem kísérelte, hogy a fejedelemség északkeleti részében maradjon.

Montecuccoli olyan hadműveletek folytatására kapott parancsot, amelyek rákényszeríthetik a Portát a magyar királlyal (a Habsburgokkal) szövetséges fejedelem elismerésére. A tábornagy katonai lehetőségei a sereg állapota és az ellenség négyszeres túlereje miatt rendkívül korlátozottak voltak.[95]

Az 1661. évi hadjáratban a csekély magyar katonai és logisztikai támogatás, illetve a csapatok közt dúló járványok ellenére sikerült elfoglalni a fejedelemség északnyugati erődítményeit. Ezzel nemcsak Várad elvesztését ellensúlyozták, hanem fontos ütőkártyát adtak az oszmánokkal folytatott diplomáciai tárgyalásokhoz is. Mivel Ali pasának Apafi Mihály személyében sikerült új fejedelmet ültetni Erdély trónjára, s így Kemény János hatalmát nem tudták megszilárdítani, a fejedelemségben újra belháború kezdődött.

István Czigány

LA CAMPAGNE MAUDITE DE 1661

La campagne en 1661 de Raimondo Montecuccoli est considérée dans la littérature historique et militaire comme un échec cuisant. Le ton des opinions négatives sur ce point fut donné par le manifeste « Optimae Dux » attribué à Nicolas Zrínyi en réponse à une feuille volante de Montecuccoli. L'historiographie romantique hongroise du XIXe siècle créa à ce sujet la théorie du « grand débat politique entre Zrínyi et Montecuccoli ». D'après les recherches les plus récentes, ce débat – s'il existait – concernait surtout des questions militaires au sujet de la guerre contre les Turcs.

L'origine de la campagne remonte à la crise transylvaine (1658–1660) après l'échec de la campagne du prince Georges II Rákóczi en Pologne sans l'autorisation de la Sublime Porte. Mécontent de l'attitude belliqueuse du prince, en principe vassal de

95 Arra pedig még utalás sincs, hogy Montecuccoli döntő csatát akart vívni a törökkel, de nem is kapott ilyen jellegű utasítást. Vö. *Perjés G.:* A metodizmus I. i. m. 510.

l'Empire ottoman, le grand vizir envoya des armées turques et tatares qui envahirent la Transylvanie en pillant les villes et en massacrant un grand nombre d'habitants. Georges II Rákóczi fut remplacé par Ákos Barcsay, mais la guerre civile entre les deux princes dura encore jusqu'à la mort de Rákóczi survenue en 1660 lors de la bataille de Szászfenes. Les forces turques profitèrent de la situation et occupèrent bientôt la forteresse de Nagyvárad, point stratégique important entre la Hongrie et la Transylvanie. Ainsi l'équilibre stratégique établi dans le traité de paix de Zsitvatorok (1606) fut renversé. Les ordres hongrois encouragèrent l'intervention des forces impériales en Transylvanie, mais l'Empire des Habsbourg n'en avait pas la capacité militaire.

La Cour de Vienne voulait surtout gagner du temps. L'armée fut confiée à Montecuccoli qui envisageait la prise d'Esztergom ou de Bude et l'appui du nouveau prince de Transylvanie, Jean Kemény. La campagne de 1661 était donc au départ une opération militaire limitée. Son but n'était pas l'occupation militaire de la principauté et la défaite des Turcs, mais plutôt la consolidation du pouvoir de Jean Kemény. Même si la direction de l'armée impériale sous-évalua la rapidité et la force de l'armée ottomane, Montecuccoli réussit à reprendre les forteresses situées au nord-ouest de la principauté. Ainsi, il avait non seulement rétabli l'équilibre bouleversé par la perte de Nagyvárad, mais il disposait également des « atouts » pour les négociations de paix. Du fait que les forces ottomanes réussirent à mettre un nouveau prince sur le trône de la Transylvanie, Michel Apafi, la consolidation du pouvoir de Jean Kemény échoua et une nouvelle guerre civile éclata dans la principauté.

Özgür Kolçak*

THE COMPOSITION, TACTICS AND STRATEGY OF THE OTTOMAN FIELD ARMY AT ZRÍNYI-ÚJVÁR AND ST. GOTTHARD (1663–1664)

In April 1663, in an attempt to solve the long-disputed Transylvanian problem by military means, the Ottoman army marched towards the western border of the empire to confront the Habsburg forces. This initiative would eventually bring about a series of military clashes between the Ottomans and a coalition of Christian allies. Despite suffering setbacks during the unexpected winter campaign of Miklós Zrínyi in the first months of 1664, the Ottomans dominated the conflict zone until the battle of St. Gotthard on August 1 of the same year. However, the Ottoman failure along the Rába River revealed the limit of their military power and Ottoman decision-makers hastily sought a peace treaty to secure the territories gained in the ongoing campaign while the political circumstances were still in their favor.

As is the case with all early modern armies, it is difficult to estimate the exact size of the Ottoman forces in the Ottoman-Habsburg war of 1663-64. It is even harder to obtain a reliable figure for the Ottoman soldiers who actually fought in the battle of St. Gotthard. In terms of military time, the Ottoman field army had already been active for two succeeding campaigning years and therefore had already lost an unspecified amount of fighting forces before the two armies met along the Rába River at St. Gotthard. It is certain, however, that contrary to the overwhelming figures expected by many in the West, the Ottoman forces on the battleground in 1663-64 did not exceed the optimal figures held by contemporary military intellectuals such as R. Montecuccoli and Turenne[1].

There are primarily two difficulties in obtaining the Ottoman warriors' precise numbers. Firstly, contemporary chroniclers, Ottoman and Western alike, usually offer obscure and contradicting figures in their narratives which are deeply affected by the inevitable limitations of personal observation. For

* Assistant Professor at the University of Istanbul, Faculty of Letters, Department of History (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Ordu Cad. No:6, 34459 Laleli / İstanbul Turkey, ozgur-kolcak@gmail.com).

1 Cf. *Max Jähns:* Geschichte der Kriegswissenschaften vornehmlich in Deutschland. Verlag von R. Oldenburg, München-Leipzig, 1891.

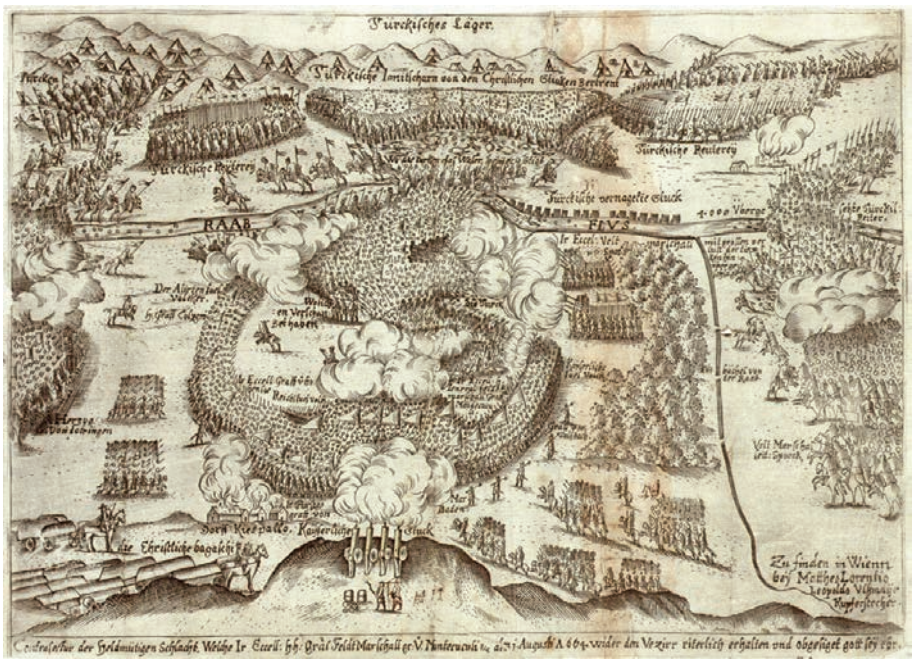

Fig. 1. The battle of St. Gotthard, 1st August 1664. Engraving of M. L. L. Ultzmayer

this reason, one must be prepared to delve into the complexities of official documents and give meaning to figures randomly appearing in contemporary accounts. This alone, however, does not overcome the complication. The archival sources on the Ottoman field army of 1663-64 are, so to speak, very unwilling to cover all the military units of the Ottoman army at a given time offering instead glimpses of randomly exposed units on different occasions. Taking such hardships into account, a descriptive picture of the Ottoman fighting forces can surface by critically juxtaposing and aligning all relevant and surviving material.

A Matter of Curiosity: The Number of Janissaries Mobilized in the War of 1663-64

According to the imperial budget of 1660-61, as recorded by Eyyübî Efendi a few years before the war, there were 54.222 janissaries enlisted in pay-registers

receiving regular salary from the Ottoman treasury[2]. This number seems not to have changed greatly for the succeeding three years. In 1664, the Ottoman central administration paid the salary of 53.371 men in the janissary corps[3].

However, only a small section of these infantry musketeers were employed in the field army of 1663-64. Simon Reniger, a Habsburg resident to Constantinople, who accompained the Ottoman army during the war, claimed that in 1663 the number of janissaries marching towards Hungarian territory did not exceed an average of 10.000. He also added that in the coming year this humble figure further dropped to 6-7000[4]. Rival observers confirmed this assertion and estimated the number of janissaries they confronted during the war was somewhere between 8.000 and 12.000[5]. For ordinary readers not familiar with the technicalities of the Ottoman military, this modest number might seem disappointingly low for an allegedly "giant war machine". Yet, the Ottoman government was apparently satisfied with the number of janissaries mobilized for the field army. In March 1663, the Ottoman treasury covered the expenses of pack animals purchased for transporting the equipment of 9.521 janissaries[6]. According to an inventory of the ordinance shipped from the imperial arsenal in Constantinople to the western frontier, the Ottoman troops received exactly 10.000 muskets from March 1663 to June 1664[7]. Although there is a difference of 500 men between the two lists, one should keep in mind that the armorers (*cebeci* in Ottoman terminology), who were primarily responsible for the production and maintenance of ammunition at times of need, served also as infantry musketeers. The Ottoman army's account

2 *Eyyubî Efendi Kānûnnâmesi:* Survey and Text, prep. by Abdülkadir Özcan. İstanbul, 1994. 33.

3 The janissary pay-roll in 1664 has been examined by Gülay Yılmaz in her dissertation on the influence of janissaries on the social fabric of Constantinople. For specific figures see: The Economic and Social Roles of Janissaries in a 17th Century Ottoman City: The Case of Istanbul (unpublished PhD, Institute of Islamic Studies, McGill University, 2011). 251-274.

4 The final relation of Simon Reniger, the Habsburg resident in Constantinople in 1649–1665, has been published by Alois Veltzé in Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten in Konstantinopel Simon Renigen von Reningen 1649–1666. Mitteilung des k. u. k. Kriegs-Archivs. N.F., 12. Bd., (1900) 59-169. For the reference see: 144-145. In his letter of April 17, 1664 from Belgrade, S. Reniger wrote that the Ottomans had 6.000 janissaries in their army. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Vienna), Staatenabteilungen Türkei I/137, Konv. 1, fol. 14b.

5 Raimondo Montecuccoli, for instance, estimated the number of janissaries who served in the Ottoman army during the siege of Érsekújvár at around 12.000. For his remarks see: *Raimondo Montecuccoli:* Vom Kriege mit den Türken in Ungarn. In: Ausgewaehlte Schriften des Raimund Fürsten Montecuccoli General-Lieutenant und Feldmarschall, ed. Alois Veltzé. Wien-Leipzig, 1899. II. 390-391.

6 BOA (The Prime Ministry Ottoman Archives, İstanbul), Kamil Kepeci, 1957, p. 8.

7 BOA, Maliyeden Müdevver Registers, 3279. 171-174.

Fig. 2. Azamoglans with guns in Sultan Mehmed IV's entourage. Painting of Claes Rålamb (1657)

book indicates there were over 600 armorers active in the campaigning year of 1663, roughly supplementing the overall number to 10.000[8].

The relatively small number of janissaries in the 1663-64 Ottoman-Habsburg war inevitably raises a question. By the mid-17th century, central European military practices had already transitioned to a combat model that utilized the devastating effect of superior firepower. Although traditional cavalry charges continued to be a prevailing option for opposing armies, the unbearable financial burden compelled early modern militaries to recruit infantries equipped with firearms in ever-increasing numbers. However, the low participation rate of infantry janissaries in the war would demand an explanation to how the Ottomans made up their army in the years 1663 and 1664.

In this respect, there could be two possible explanations for the low participation rate of janissaries in the 1663-64 war. There is the long-established view that the Ottoman military was not able to keep up with the latest changes in the West and thus continued to employ cavalry-based

8 BOA, Kamil Kepeci, 1957. 26.

armies. R. Murphey, for instance, believes that the 17th-century Ottoman field army comprised two or sometimes even three mounted soldiers for a single infantry one[9]. This assumption, however, rests upon Ottoman officials' nominal figures which were intended for estimating the size of future provincial troops, commonly believed by many scholars today to have been composed exclusively of mounted soldiers. Yet, provincial troops may well have been infantry forces as well. A closer look at contemporary narratives reveals further factors at play in the formation of the Ottoman field army. This brings us to the second explanation.

An Independent Variable in the Ottoman Army: Household Troops and Mercenary Units

Despite limited contribution from the janissary corps, the Ottoman army operating along the Hungarian frontier in 1663-64 had many infantry soldiers in its ranks. Ottoman historiography has already noted that from the end of the 16th century Ottoman notables raised household troops at their own expense; these troops joined the state troops financed by the central treasury in the field[10]. This system of recruiting seems to have become firmly established in the course of the 17th century. In fact, in the Ottoman-Habsburg war of 1663-64, members of the ruling elite provided the Ottoman army with numerous troops. However, these mercenaries enlisted by a pasha's household were by definition out of the Ottoman military network, a fact which makes any attempt to estimate their exact number extremely difficult. In terms of military practice, though, the nature of household troops is well-established. The bulk of mercenaries fighting under an Ottoman dignitary's flag were infantry musketeers. Although notables sought to keep a regular guard force, the majority of the troops they took to war were newly-recruited mercenaries who served for a fixed time period. For this reason, in face of financial shortages, the temporary warriors who gathered under the command of an Ottoman pasha tended to be non-professionals (but not necessarily inexperienced in

9 *Rhoads Murphey:* Ottoman Warfare 1500-1700. Rutgers University Press, London, 1999. 49-63.

10 For an authoritative work on Ottoman household troops see: *I. Metin Kunt:* The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650. Columbia University Press, New York, 1983.

military affairs) who usually preferred long-range combat to fighting in close-quarters which required proper military training.

In fact, in the 17th century the Ottoman government continued to ask for well-armed mounted fighters, most probably in the hope of launching heavy cavalry charges in the field[11]. Financial circumstances, however, seem to have played a part and, although a higher wage was promised to volunteers in possession of a war-horse, there were still few who could meet the recruitment requirements. Furthermore, those who enrolled as mounted soldiers among household troops or in a mercenary band contracted by the Ottoman administration for military service did not favor fighting on horseback. In most cases they were *dragoon*s who travelled on horseback for swift deployment across the battleground and resorted to firearms during combat. Therefore, mounted fighters in household troops directly contributed to Ottoman firepower, particularly in siege operations.

A pasha's household functioned very similarly to the Ottoman palace but on a smaller scale. The Ottoman notable, in this example, as the rightful head of the house handed over his authority to a group of officials who formed a semi-permanent administrative body. This apparatus included, among many others, commissioners who were responsible for recruiting able-bodied men to fight in the cause of the "house". During provincial duties, it was seemingly enough for an Ottoman statesman to maintain a force of a few hundred men to collect taxes and to secure public order in the areas under his jurisdiction. In times of war, on the other hand, when called for duty by the central administration pashas tended to assemble a force as large as possible in short notice so that they could acquire a leading position in campaign planning. This, however, required a considerable sum of money not easily gathered in an early modern empire. In this, Ottoman notables were most likely supported by the central treasury that leased lump sums of money to pashas and other members of the ruling elite.

In 1663, many Ottoman governor-generals received differing amounts of money from the central treasury which most probably was used for their household expenses during the war. According to narrative sources, these were the same notables who contributed largely to the fighting power of the Ottoman army in 1663 and 1664. In order to demonstrate the extent of their

11 Sächsische Landesbibliothek–Staats- und Universitätsbibliothek Dresden (SLUB) Eb. 387, fol. 42b (evâhir-i Zilkade 1071/17–27 July 1661); fol. 104b (evâhir-i Şevval 1073/28 May–6 June 1663); fol. 114b (evâhir-i Receb 1074/17–27 February 1664); fol. 115a (evâhir-i Receb 1074/17–27 February 1664).

Fig. 3. Turkish camp during the campaign of 1663 in Hungary. Engraving from Paul Rycaut's work on the Ottoman Empire (1694)

contribution, certain names brought forward by contemporary accounts will prove useful.

Fazıl Ahmed Pasha, the grand vizier, commander-in-chief of the Ottoman army and head of the Ottoman financial resources at hand, naturally commissioned the largest household troop. According to P. Rycaut, British diplomat and writer of an authoritative book on Ottoman history, Fazıl Ahmed Pasha maintained a permanent force of 100 to 400 men who were recruited among the able-bodied young population of Albanian and Bosnian lands. The British author was of the opinion that the Ottoman grand vizier deliberately chose Albanians as his personal guards to whom he had ethnic and regional links, as his father Köprülü Mehmed Pasha had done before him[12].

However, the grand vizier commanded a much larger force in the wars of 1663-64, most probably recruited by his *agha*s shortly before the beginning of

12 *Paul Rycaut:* The History of the Present State of the Ottoman Empire, Containing the Maxims of the Turkish Polity, the most Material Points of the Mahometan Religion, their Sects and Heresies, their Convents and Religious Votaries. printed for Charles Brome, at the Gun, at the West-End of St. Paul's Church-Yard, London, 1686. 379.

the spring campaign of 1663. One particular example from the following spring serves well to illustrate the details of the enrollment process. In March 1664, in an attempt to replenish the human resources of the exhausted Ottoman army, Fazıl Ahmed sent a few of his Albanian military officers to the Mani Mountains where they gathered a mercenary troop of a thousand musketeers. The *agha*s of Albanian origin, probably using their personal links to the region, offered a regular pay to the infantry volunteers who accepted to serve in the army as long as the Ottoman forces campaigned along the Hungarian frontier. They were not enlisted in the personal household of Fazıl Ahmed Pasha and therefore, as can be deduced from the date of the payment, the Ottoman treasury delivered 500 *akçe*s in advance for each mercenary, a sum most likely intended to cover initial expenses[13]. In the following months this newly-recruited military unit played a significant role in the siege of Zrínyi-Újvár and the battle of St. Gotthard[14].

The Ottoman military command recruited additional troops in the course of the campaign, especially in the second campaigning season. In one such example, the Ottoman treasury paid a monthly allowance of 271.800 *akçe*s for 906 foot soldiers summoned from the province of Rumelia. This unit was divided into 18 companies, each commanded by a *bölükbaşı* (captain) and three subordinate officers (a *bayraktar*, flag-bearer; a *ser-oda*, lieutenant; a çavuş, *sergeant*)[15]. The number of company officers suggests there was tight control of the fighting soldiers; a company of approximately 50 warriors was commanded by at least four officers. Most probably, the mercenary cavalry was even smaller in numbers; again a body of four officers commanded a division of nearly 37 mounted soldiers[16]. It appears that the mercenary units and probably the units recruited for pasha households alike, were well-adjusted for positional warfare where the infantry units equipped with muskets played a key role. Knowing in advance how many musketeers would be available in the ranks, in other words

13 For the travel allowance paid for a thousand mercenary musketeers recruited in Northern Albania see: BOA, Kamil Kepeci, 1957, p. 86 (13 Şaban 1074/11 March 1664). Also see: SLUB Eb. 387, fol. 119a, evâsıt-ı Şaban 1074/8 – 18 March 1664.

14 These soldiers were deployed under the command of the *bey*s of Niğbolu, Avlonya and Dukakin, and served alongside the main fighting force in the siege of Zrínyi-Újvár. *Erzurumlu Osman Dede:* Târîh-i Fâzıl Ahmed Paşa, prep. by Arslan Boyraz (Köprülüzâde Fazıl Ahmet Paşa Devrinde (1069–1080) Vukuatı Tarihi: Transkripsiyon ve Değerlendirme. (unpublished master thesis, Marmara University, İstanbul, 2002), 44-45.; *Hasan Ağa:* Cevâhirü't-Tevârîh prep. by Abubekir Sıddık Yücel, (Mühürdar Hasan Ağa'nın Cevâhirü't-Tevârîh'i, unpublished PhD, Erciyes University, Kayseri, 1996). 267-268.; SLUB Eb. 387, fol. 127a (evâhir-i Ramazan 1074/16–26 April 1663).

15 BOA, Kamil Kepeci, 1960, 53. (25 Muharrem 1075/18 August 1664).

16 BOA, Kamil Kepeci, 1960, 50. (25 Muharrem 1075/18 August 1664).

knowing the army's firepower capacity was a decisive factor in early modern warfare.

Fig. 4. Portrait of the Grand Vizir Fazıl Ahmed pasha in Priorato's book entitled *Historia di Leopoldo Cesare* (1670)

It seems plausible that Fazıl Ahmed Pasha used similar methods in organizing his household troops. According to Hasan Ağa, the grand vizier's personal seal-bearer, at the time his master rushed to the aid of the Ottoman garrison in Kanizsa that was besieged by the allied forces under the command of M. Zrínyi and J. Hohenlohe in the spring of 1664, Fazıl Ahmed Pasha was accompanied by 5.000 men[17]. According to a list compiled most probably by a German eyewitness who was in Érsekújvár when the Ottoman army camped around the city nearly eight months earlier, however, the grand vizier led a troop of 4.000[18]. It is unlikely that Fazıl Ahmed Pasha managed to increase the number of his fighting units in the course of the war; the opposite, in fact, usually occurred. But, in any event, it isn't a bold guess to put the number of

17 *Hasan Ağa:* op. cit. 255.

18 "Der Groß-Vezier hatte für sich in allem". *Martin Meyer (Philemerici Irenici Elisii):* Diarium Europaeum Insertis quibusdam, maximè verò Germano-Gallo-Hispano-Anglo Polono Sueco-Dano-Belgo-Turcicis Actis Publici. Verl. Wilhem Serins, Franckfurt am Mäyn, 1664. X. 680.

Fazıl Ahmed's household warriors at around 4.000 - a truly considerable contribution to Ottoman fighting power. Another important fact for the argument of this paper is that the majority of this force was undoubtedly infantries equipped with muskets[19].

Köse Ali Pasha who had been granted great authority in Transylvanian matters also joined the Ottoman army with his personal troops. At least in one particular occasion, in October 1663, he received 500.000 *akçe*s from the Ottoman treasury when he was assigned to a line of forward trenches facing the defensive walls of Érsekújvár[20]. Ottoman and Western sources describing the battlefield agree that the majority of Köse Ali Pasha's household troops were infantry musketeers of Bosnian or Albanian origin[21]. Although Ottoman chroniclers propound highly differing figures for the soldiers brought by the celebrated "conqueror of Nagyvárad", Hasan Ağa who placed the troops of Köse Ali at a total of 3.000 cavalry and infantry, once again seems to offer the most reasonable number[22]. Hasan Ağa's estimation is confirmed by an eyewitness defender of Érsekújvár who explicitly noted that 2.000 out of 3.000 men were infantries[23]. According to another remark made by the same anonymous source, these soldiers received their salaries directly from Köse Ali Pasha and were admittedly fine and daring warriors carrying long-barreled flintlocks and swords[24].

Kıbleli Mustafa Pasha, the governor-general of Damascus and brother-in-law of the grand vizier Köprülü Fazıl Ahmed Pasha was among the leading decision-makers in the Ottoman military camp. He was a member of the wider network of the Köprülü household and, most probably by exploiting these familial connections, was generously supported by the Ottoman treasury: he received at least 1.320.000 *akçe*s in loan at different times – the single largest amount of money allocated to an Ottoman notable during the Ottoman-Habsburg war of 1663-64[25]. Although there are several references in Ottoman chronicles to the military actions of Mustafa Pasha's troops, none of these sources contain a specific

19 *E. Osman Dede:* op. cit. 29-30.; *Hasan Ağa:* op. cit. 221.

20 BOA, Kamil Kepeci, 1957, p. 43 (21 Rebiülevvel 1074/23 October 1663).

21 Evliya Çelebi b. Derviş Mehemmed Zıllî: Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 6. Kitap: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini. Prep. by Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı. Yapı Kredi Yayınları İstanbul, 2002. 200-201.

22 *Hasan Ağa:* op. cit. 138.

23 *M. Meyer:* Diarium Europaeum op. cit. X. 680.

24 "Die Albaneser oder Bossneser /seyn mittelmässige Leut /mit langen Flinten-Röhren /und einem Säbel /und seyn etliche dapfere Leut /sonderlich die bey dem Ali Bassa; halten sich hin und wider bey den Bassen auff /und haben von ihnen ihren Sold" (*M. Meyer:* Diarium Europaeum op. cit. X. 684).

25 BOA, Kamil Kepeci, 1957, p. 29, 37, 39, 42.

figure for his soldiers. The list describing the Ottoman siege army in 1663, however, asserts that Kıbleli Mustafa Pasha commanded a force of 2.500 men at the time of the siege; 500 men of these men were taken from the garrison of Damascus and were not a part of his personal household troops[26]. The German eyewitness seems to be the only source promulgating a figure, a fact that casts a shadow of doubt on his account. However, Ottoman narrative and archival sources firmly confirm that Kıbleli Mustafa Pasha, as the governor-general of Damascus, had in his company exactly 500 cavalrymen from the garrison of Damascus (*Şam kulu* or Damascene janissary in Ottoman terminology) who were famous for their use of firearms on horseback[27]. The fact that the anonymous German was aware of such minute details of the Ottoman army's composition encourages confidence in his narrative. Moreover, it is certain that although officially holding the title of the governor-general of Damascus, Kıbleli Mustafa Pasha was not accompanied by the province's land-holding *sipahi*s who had been excused from military service in return for a lump sum of money paid to the Ottoman treasury[28]. In other words, Kıbleli Mustafa's household troops most likely comprised 2.000 men recruited for a limited time period.

In a noteworthy example, Kaplan Mustafa Pasha, another brother-in-law of Fazıl Ahmed Pasha, commanded roughly 1.000 men during the Ottoman-Habsburg military engagements in 1663-64[29]. He received at least 1.100.000 *akçe*s from the Ottoman treasury on the condition that he remained with the Ottoman army and stood at the head of critical tasks[30]. However, there was something particular about Kaplan Mustafa Pasha's and some other notables' cases: even though they participated in strategic planning and contributed with their personal troops to Ottoman fighting power, they did not hold an office at the time of the operation along the Hungarian-Croatian borderline. According to Ottoman sources, Kaplan Mustafa Pasha was "between tenures" when he readily rushed to take part in the campaign organized by his brother-in-law[31].

---

26 „Kıbleli Bassa von Damasco/ des Groß-Veziers Schwestermann/ hatte 2000. seiner eygenen Leute und 500. von der Besatzung zu Damasco/ in allem 2500". *Martin Meyer (Philemerici Irenici Elisii):* Theatrum Europaeum oder außführliche und warhafftige Beschreibung aller und jeder denkwürdiger Geschichten …. Verl. Matth. Merian, Franckfurt am Mäyn, 1672. IX. 633.

27 *E. Osman Dede:* op. cit. 6.; SLUB Eb 387, fol. 113a (evâhir-i Rebiülahır/21–30 November 1663; Bibliotheca Albertina-B or. 295, fol. 2b (evâil-i Cemaziyelevvel 1074/1–10 December 1663).

28 BOA, Maliyeden Müdevver Registers, 3774, p. 22 (27 Cemaziyelevvel 1074/12 December 1663).

29 *M. Meyer:* Diarium Europaeum op. cit. X. 680.

30 BOA, Kamil Kepeci, 1957. 7, 31, 41.

31 The Ottoman central administration addressed Kaplan Mustafa Pasha simply by his name without using official titles during the war. SLUB Eb 387, fol. 110b (evâhir-i Safer 1074/23

The Missing Piece in the Puzzle: Ottoman Cavalry in the War of 1663-64

According to the imperial budget of 1661, 15.248 cavalry soldiers in the so-called six regiments of the *kapıkulu* corps received pay from the Ottoman treasury[32]. However, it is not certain to what degree these cavalry units were mobilized in the Ottoman-Habsburg war of the ensuing years. The aforementioned anonymous eyewitness claims to have seen 12.000 *sipahi*s around the fortress of Érsekújvár in the autumn of 1663[33]. Ottoman sources, on the other hand, remain interestingly silent on the matter. The only clear reference discovered thus far is a financial entry computing the salary of a

Fig. 5. Sipahis and janissaries. Engraving of Alain Manesson Mallet (1683)

September–2 October 1663); 117a (evâhir-i Receb 1074/17–27February 1664); 125a (evâsıt-ı Ramazan 1074/6–16 April 1664).

32 *E. E. Kānûnnâmesi*: op. cit. 37.

33 *M. Meyer:* Diarium Europaeum op. cit. X. 680.

section of the Ottoman palace cavalry, whose presence on the battlefield is therefore indisputable. In as much as can be deduced from this isolated information, in the summer of 1663 when the Ottomans proceeded to the Danube River the army comprised 352 right and 257 left *garib*s[34]. When compared to the number of *garib*s in the 1661 imperial budget, the Ottoman administration seems to have displayed remarkable success by mobilizing almost over 80 percent of its potential force. If the same rate of mobilization is applied to the other regiments of *kapıkulu* cavalry, this would increase their number to approximately 12.000 – a figure suggested by the anonymous chronicler. However, according to another account of the campaign, the number of the *garib* cavalries in the army dropped the coming year from a total of 609 to 450. At this time, there appear to have been 503 *ulufeci* cavalries along with their *garib* fellowmen in the army[35], a number which corresponds only to half of the *ulufeci* regiments registered in the 1661 imperial budget.

Consequently, there are solid reasons to argue that the Ottoman military administration was not able to summon such a large part of its nominal cavalry strength. Firstly, the most populous of the six cavalry regiments, the *sipahi*s and the *silahdar*s, were in no way suitable for mass mobilization. In accordance with the structural characteristics of the Ottoman military, a significant number of these cavalry regiments was scattered across the empire performing various tasks in the company of Ottoman notables. Secondly, regardless of the number of *kapıkulu* cavalries mobilized in 1663, the Ottoman army seems to have managed to put significantly fewer cavalries into combat in the battle of St. Gotthard the coming summer. Most probably, in order to alleviate the financial burden caused by the wintering troops, Fazıl Ahmed Pasha gave a portion of salaried cavalry permission to return home for the winter. During the spring of 1664, however, the Ottoman military administration sought relentlessly and with limited success to bring them back[36]. For this reason, the number of *kapıkulu* cavalries that actually fought in the siege of Zrínyi-Újvár and at the battle of St. Gotthard in 1664 can be estimated at fewer than 10.000.

There is even less to say about the participation of *timar*-holding provincial cavalry in the war of 1663-64. The main problem arises from the fact that in the 17th century a considerable proportion of the *timar* estates had either accumulated in the hands of notables who then transferred them to their protégées or were distributed among the garrison troops in fortresses. In

34 BOA, Kamil Kepeci, 1957. 41.
35 BOA, Kamil Kepeci, 1960. 37.
36 SLUB Eb. 387, fol. 114b (evâhir-i Receb 1074/17–27 February 1664),115a evâhir-i Receb 1074/17–27 February 1664).

military terms, this might have triggered a change in the nature and characteristics of the *timar*-holding class in that they were no longer necessarily mounted soldiers. And due to the political influence of Ottoman notables in *timar* granting, at least some of the *timar*-holders were incorporated into household troops particularly for commanding positions[37].

This aside, the Ottoman army in 1663-64 included *timar*-holding *sipahi*s in the traditional fashion who were put under the command of their regional *alaybey*s. Whatever their number might have been, it is certain that these forces, as light cavalry, served as auxiliary troops and were not particularly visible in the battlefield when armies engaged in close combat. In terms of military needs, they still constituted an indispensable part of the army by, among others, undertaking reconnaissance missions; pillaging enemy ground; terrorizing hinterland population to provoke disorder; gathering intelligence; and acting as a screening force in siege operations, all of which decided the fate of a campaign. However, as was the case in the Ottoman army marching towards the fortress of Zrínyi-Újvár in 1664, they were increasingly isolated from the main fighting force.

The Ottoman Army at Work: Tactical Perceptions and the Predominance of Positional Warfare

In the end, the Ottoman field army in the years of 1663-64 seems to have been an evenly balanced force of cavalry and infantry: the number of janissary musketeers was roughly equal to that of salaried cavalry from the six regiments. Although the Tartar warriors formed a mighty mounted force that could alone unbalance the composition of the Ottoman army, in reality, Tatar cavalries

37 Ottoman intellectuals describing the change within the Ottoman administrative system criticized the fact that from the end of the 16th century Ottoman *timar* lands began to accumulate in the hands of certain notables and the provincial troops, therefore, started to join the retinues of Ottoman pashas in contrary to the traditional practice whereby they were grouped under provincial banners alongside cavalries from neighboring regions. *Ayn Ali Efendi:* Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân ve Risâle-i Vazîfe-horân ve Merâtib-i Bendegân-ı Âl-i Osmân. Prep. by M. Tayyib Gökbilgin. Enderun Kitabevi, İstanbul, 1979. 75.; Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler I: Kitâb-i Müstetâb. Prep. by Yaşar Yücel, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1974. 16.; *Hezarfen Hüseyin Efendi:* Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân. Prep. by Sevim İlgürel. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998. 143.

functioned as an independent army commanded by separate headquarters. Moreover, in the latter year of the war, when the Ottoman government resorted to the predictable measure of recruiting infantry mercenaries, the army turned into a primarily infantry-based force. The *bey* of Gyula, Derviş Mehmed, for instance, joined the Ottoman army probably just before the siege of Zrínyi-Újvár at the head of 500 newly-recruited infantry musketeers[38].

The total of Ottoman household troops in any event numbered nearly as many as the central troops. The number of notables contributing to the Ottoman military power was, needless to say, much higher than the examples examined above. They gathered troops of various sizes which marked a fundamental change in the composition of the Ottoman army. One might claim that in actuality newly-recruited soldiers under a notable's flag represented no essential transformation within the system since the same individuals as holders of provincial administrative posts were customarily obliged to maintain a fixed amount of warriors in exchange for land. However, in the so-called classical system, Ottoman provincial governors in principle maintained a group of "retainers" who were subordinated to their master at all times. They served the governor in times of peace as well and in theory their number did not increase when called for duty under the military command of the Ottoman *bey* or *beylerbeyi*. Household troops in the 17th century, on the other hand, leaving aside a small body of permanent guards, were assembled in short notice for temporary military service. Contrary to the pitched battles and sieges of the previous century, 17th-century warfare tended to evolve into prolonged wars demanding ever increasing numbers of warriors readily available for military service. The need to constantly deploy fresh units to the frontier removed the once privileged cavalry from the battlefield and opened the way for infantry musketeers who were relatively easy to equip and mobilize. This, in turn, practically changed the mode of warfare and the Ottoman armies of the 17th century adopted a mixed tactical view that included both frontal assault and positional warfare. Positional warfare, however, was becoming increasingly important since an all-out attack on the enemy as a final blow required time-consuming planning which once again required the endurance of infantry musketeers in fixed positions. So, the more household troops participated in the Ottoman army, the greater the reliance of the Ottoman army on positional warfare which was undoubtedly the case in 1663-64.

The Ottoman field army in 1663-64 was very well adapted to siege operations. The Ottoman siege train had no particular difficulty in obtaining

38 SLUB Eb. 387, fol. 126b (evâhir-i Ramazan 1074/16–26 April 1664).

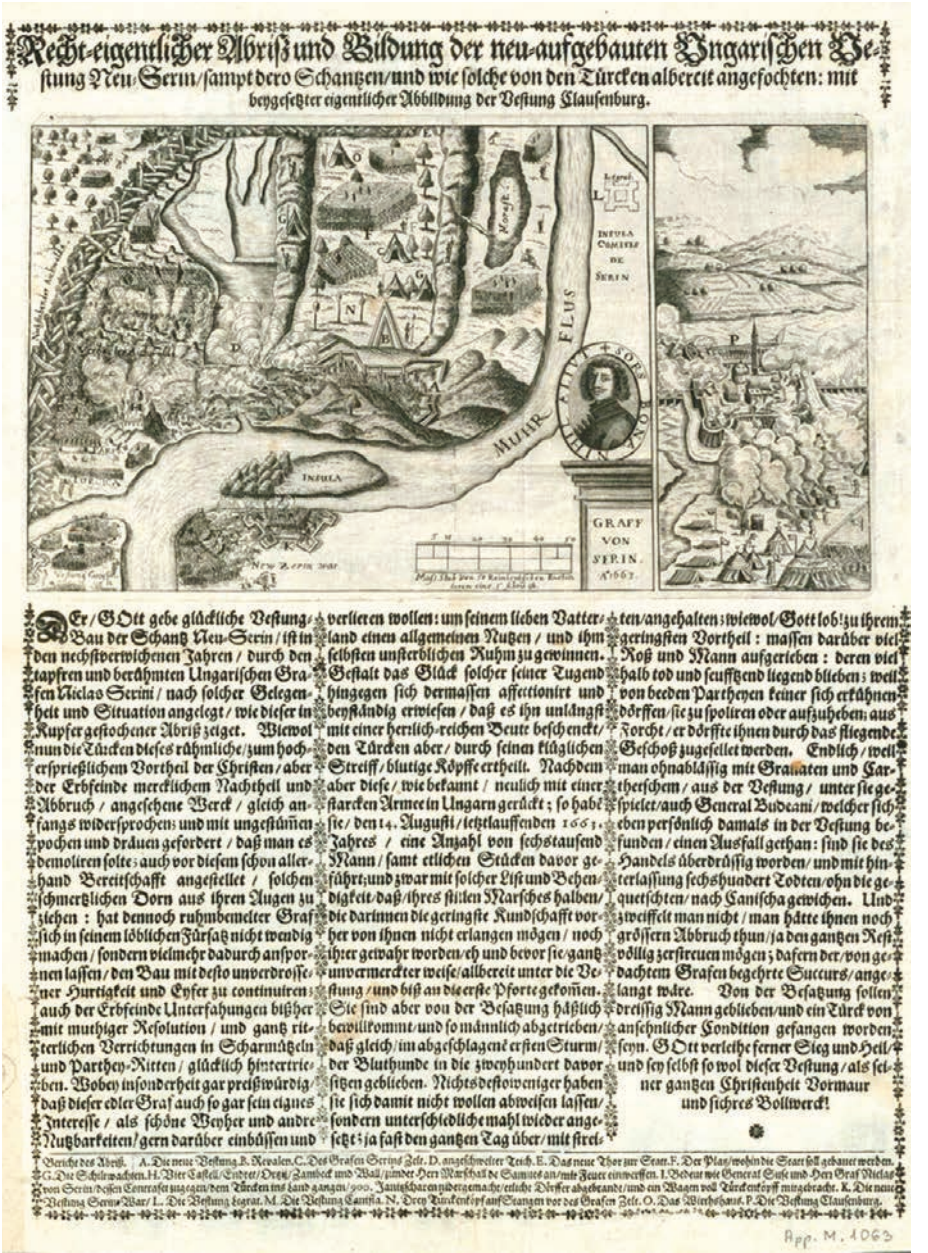

Fig. 6. Sieges of Zrínyi-Újvár (left) and of Kolozsvár (right) in 1663, with the portrait of Nicolas Zrínyi in the middle of a contemporary brochure

heavy or medium-sized guns. The logistical system functioned properly and maintained a constant flow of gunpowder, ammunition and other necessities to the incessantly roaring guns along the siege lines. However, a siege operation required a tremendous effort from thousands of people. For this reason, in the sieges of Érsekújvár in 1663 and Zrínyi-Újvár in 1664, the Ottoman military leaders instructed almost everyone in the camp to work in the trenches and help erect earthworks. Sunullah Ağa, *sipahiler ağası*, the head of the most prestigious elite cavalry regiment, died "on soil" while working in a company trying to raise an earthen bank across the walls of Érsekújvár[39]. The *timar*-holding light cavalry was employed *en masse* in trench digging, producing defensive baskets for siege artillery, and carrying earth and timber to siege lines[40].

The cavalry companies brought by Ottoman notables to the battlefield could be defined as *dragoon* soldiers who in combat favored positional warfare tactics. R. Montecuccoli, the commander-in-chief of the Habsburg army, noticed the similarity between the *dragoon* cavalry in Western armies and the mounted *sekban* and *sarıca* in pasha households. According to Montecuccoli, these mounted warriors were able to fight both on horseback and on foot depending on the differing circumstances of the war[41]. This is confirmed by the British diplomat P. Rycaut who during his stay in the Ottoman camp observed many of these mounted musketeers serving leading statesmen[42]. Mounted *sekban*s, however, were mainly equipped with long-barreled muskets rather than pistols, an indication that they were more practical in fixed positions than in cavalry charges[43]. Therefore, in most cases, they operated jointly with their infantry companions from the same household as well as with janissaries. For instance, in July 1664, following the destruction of Zrínyi-Újvár by Ottoman forces, two cavalry companies from the household troops of Fazıl Ahmed Pasha were sent along with the siege force to take the fort of Pölöske[44]. Another contemporary observer of the Ottoman army, probably a

39 *Hasan Ağa:* op. cit. 172.; *Tā'ib Ömer:* Fethiyye-i Uyvar ve Novigrad. Rare Books Library of Istanbul University, İbnülemin Mahmud Kemal, 2602, fol. 17b; *Mehmed Halife:* Tarih-i Gılmanî. Prep. by Ertuğrul Oral (unpublished PhD). Marmara University, İstanbul, 2000. 101.

40 Among a multitude of references see: *Evliya Çelebi:* op. cit. VI. 191., 195., 203-204., 230.; *P. Rycaut:* op. cit. 328.; *R. Montecuccoli:* Vom Kriege op. cit. 504.; *Hasan Ağa:* op. cit. 171.

41 *R. Montecuccoli:* Vom Kriege op. cit. 399. "Giebt es auch Einige, die zu Fuss und zu Pferde, wie unsere Dragoner und gewöhnlich bei den Paschas dienen" (475-476.).

42 "... and the others [segbans] on Horse-back like Dragoons in Christendom ..." (*P. Rycaut:* op. cit. 379-380.).

43 "Die gemeine Reuterey führet lange Röhr/ und gar selten Pistol/im übrigen einen Säbel" (*M. Meyer:* Diarium Europaeum op. cit. X. 683.).

44 *E. Osman Dede:* op. cit. 45.; *Hasan Ağa:* op. cit. 267-268.

French officer taken prisoner by the Ottomans in 1663, noted that "Ottoman cavalry" (*dragoon*s in this example) dismounted their horses and participated in the planned marches against the defensive walls[45].

After defeating the allied forces at Zrínyi-Újvár in July 1664, the Ottoman army began marching alongside the Rába River in an attempt to cross it and penetrate further into enemy territory. When realizing the threat posed by the Ottomans, Montecuccoli adapted a defensive strategy to prevent any such advance. The two armies raced each other on the opposite banks of the river; whereas Ottomans sought to discover a suitable ford before the allied soldiers blockaded the passage, Montecuccoli urged his reconnaissance parties to discover and repel any Ottoman initiative before it became a real threat. During these tactical maneuvers, both sides erected hastily-built earth emplacements along the river banks for protecting themselves from enemy fire. On July 27, for example, Ottoman janissaries succeeded in clearing off a bridge by opening heavy fire from behind earthworks. German and French forces soon came to aid and recovered the bridge[46]. On the eve of the battle of St. Gotthard, an Ottoman contingent made a more successful attempt to secure a bridgehead for the planned crossing of larger forces. A group of Ottoman infantry musketeers carrying Albanian banners, according to Montecuccoli, crossed Rába and quickly erected a circle of earthworks to make full use of their firearms[47]. Their intention was clear: to hold the ground until the main Ottoman forces arrived and turned this initial step into a proper crossing. Again, the allied forces swept the Ottoman soldiers, probably a contingent from the grand vizier's household troops, into the fortifications and pushed the intruders back to their camp on the other side of the river.

Ottoman tactical maneuvers in the battle of St. Gotthard were, in fact, no different from their military strategy in the last week before the battle. On

---

45 *Aussag über 23 Puncten deß Frantzösischen Renegatens, welcher an heut den 23. Augusti 1663. Jahrs, von dem Türkischen Läger, so jenseits deß Fluß Neutra vorhero vmb das Dorff Udler geschlagen, Freywillig herüber naher Neuhäusel kommen* …, 1663. For the reference see: Article 12. French officer's booklet has been assessed by Vojtech Kopčan in Bemerkungen zur Benutzung der europäischen Quellen in der osmanischen Geschichtsscreibung" Asian and African Studies 11 (1975) 147-160.

46 Allerjüngster /Warhafftiger /recht gründlicher und unpartheyischer BERICHT /Was bey der am 23. Julii vorgehabten Cavalcade /absonderlichen aber /bey dem darauf den 1. Augusti unsern dem Closter S. Gotthard an der Raab mit dem Türcken gehaltenen memorablen Treffen …, in Druck verfertiget/im Wein-Monat dieses 1664. 7-8.

47 R. Montecuccoli's report to Emperor Leopold I (31 July 1664). Österreichische Kriegsarchiv, Alte Feldakten, Türkenkrieg 1664/VIII/2b. This report has been published by Georg Wagner in his "Die Steiermark und die Schlacht von St. Gotthard-Mogersdorf" Mitteilungen des Steirmärkischen Landesarchives XIV (1964). 68-69.

August 1, very early in the morning, a janissary party crossed the river at a secluded site and began to dig a line of trenches that would serve as a defensive position against the allied forces. Meanwhile the Ottomans began erecting a bridge on either side of the river. Informed by scouts, the allied command immediately initiated an attack on the Ottoman positions. However, the Ottoman line of defense held this time. Nearly 10.000 Ottoman infantry and cavalry hastened to cross the river and fight alongside the janissaries struggling to keep a safe passage for their companions[48].

At this early stage of the battle, the Ottoman cavalry seems to have played a crucial role in making room for the incoming Ottoman troops. Carrying the combat in close quarters, they resorted to cold weapons for opening a breach in the enemy line. The Ottoman attack seems to have been well-planned since the cavalry delivered its blow to the middle of the allied forces, the location of the *Reichskreisarmee* units with the least fighting experience[49]. Nonetheless, Ottoman military leaders knew very well that a single blow from the cavalry would not suffice to break the enemy's morale and ordered the digging of new trenches to gain more territory on the captured side of the river. According to Western eyewitnesses, the Ottomans dug ten parallel trenches fortified by earthworks and emplacements to safeguard the crossing of new troops. The leading commanders in the allied camp prized the tactical importance of the earthworks erected by the invading Ottoman forces, but at least one German officer, J. Stauffenberg, seems to have been deeply impressed. He commented that the Ottomans had intentionally dug downward on a slope in order to ensure every rank in the trenches got a clear shot and nobody's point of view was blocked[50]. This, indeed, describes the very nature of 17th-century Ottoman warfare. In the opening stage of the battle of St. Gotthard, the Ottomans, having gained the upper hand, did not hesitate to engage with hostile forces. However, until the moment they believed to have an advantage, they were strictly compliant with the rules of positional warfare and rested mainly on firepower. This mode of warfare was the optimal choice for an army composed of evenly numbered ranks of infantry and cavalry and, therefore, heavily equipped with firearms.

48 *E. Osman Dede:* op. cit. 45-46.; *Hasan Ağa:* op. cit. 275-276.; *Evliya Çelebi:* op. cit. VI. 31-32.

49 *Johann von Stauffenberg:* Gründliche warhafftige und unpartheyische Relation des blutigen Treffens/zwischen dem Erbfeinde Christlichen Nahmens und Blutes auff einer/und dem Christlichen Kriegsheer auf anderer Seiten/gehalten den 1. Augusti An; 1664 bey S. Gotthard in Ungarn. Christoff Fischer, Regensburg, 12 Febr. Anno 1665. 30., 34., 43.; *M. Meyer:* Theatrum Europaeum op. cit. IX. 1218.

50 *J. Stauffenberg:* op. cit. 50.

Özgür Kolçak

AZ OSZMÁN HADSEREG ÖSSZETÉTELE, HARCÁSZATA ÉS HADÁSZATA ZRÍNYI-ÚJVÁRNÁL ÉS SZENTGOTTHÁRDNÁL (1663–1664)

1663–1664-ben az oszmán haderő egy hosszú – 1606 óta tartó – szünet után jelent meg ismét a nyugati hadszíntéren. E viszonylag hosszú időszak alatt az oszmán hadseregben számos hadügyi változtatást vezettek be, amelyek hatása a harctéren is megfigyelhető volt. E változtatások közül a legfontosabb – amint erre e tanulmány felhívja a figyelmet –, hogy megnőtt az oszmán gyalogos katonaság aránya a lovassághoz képest. Másrészt pedig nagymértékben megnőtt az udvari katonaság aránya és szerepe a korábban elsődlegesnek számító timariota katonasággal szemben. Ez a változás összefüggésben állt a gyalogság arányának növekedésével, mivel az udvari katonaság jelentős részét sokkal inkább kézi lőfegyverrel, mint a közelharcban használatos fegyverekkel látták el. Annak ellenére, hogy nagyon nehéz pontosan megállapítani az 1663–1664-es hadjáratokban részt vett oszmán hadsereg valós létszámát, e tanulmány szerzője oszmán források, valamint osztrák és brit diplomaták korabeli jelentései és egyéb elbeszélések alapján igyekszik hiteles képet adni róla.

Négyesi Lajos*

A CSATATÉRKUTATÁS ÚJABB EREDMÉNYEI

Szentgotthárd, Zrínyi-Újvár

A szentgotthárdi csata vitathatatlanul része a magyar hadtörténetnek, a török-ellenes háborúk egyik legjelentősebb összecsapása. Alaposabban megvizsgálva a csatát, érdekes paradoxonra bukkanunk. Az elnevezésében Szentgotthárdhoz, ehhez a jelentős magyar városhoz kötődő csata – amely a város történelmének és hagyományainak fontos része – valójában az Ausztria területén fekvő Mogersdorf település közelében zajlott. A nagy jelentőségű összecsapásban a keresztény oldalon csak francia, birodalmi és császári katonaság vett részt, a magyar csapatok Körmendnél őrizték az átkelőhelyet. Látszólag nincs közvetlen okunk arra, hogy magyarként a magunkénak érezzük az eseményt, azonban ezt a véleményt csak akkor fogadhatnánk el, ha kiragadnánk a történelem folyamatából, és nem vennénk tudomást az 1664-es év történéseiről. Az 1664-es év magyar szempontból a török kor egyik legjelentősebb időszaka, amelynek fontos állomása az előbbiekben említett csata is.

1664-ben Zrínyi Miklós sikeres téli hadjárata felvillantotta a reményt, hogy Kanizsa visszafoglalása után megnyílik az út a Dunántúl déli részének felszabadítása előtt. Az ostrom sikertelensége után kétszeresen is fordult a kocka, hiszen nemcsak a török ért el sikereket, hanem a hadvezetésben az addigi, Zrínyi által képviselt magyar irányítást felváltotta Montecuccoli birodalmi érdekeket képviselő irányvonala, s ennek következtében a magyar katonaság részt sem vett a szentgotthárdi csatában, a vasvári békében pedig a magyar érdekek a háttérbe szorultak. Ez a folyamat teszi a magyar történelem szempontjából fontossá az 1664-es események vizsgálatát, és ad jelentőséget a szentgotthárdi csatának, még akkor is, ha nem volt magyar részvétel, és a csata helyszíne nem a mai Magyarország területén van.

A szentgotthárdi csatával és a vasvári békével foglalkozó konferenciák során, melyeknek az érintett városok adtak otthont, rendre jelentkezett az igény, hogy az egykori események helyszíne is megismerhetővé váljon. Vasváron ennek köszönhető a „Békeház" felújítása és közösségi hasznosítása,

* Alezredes, egyetemi docens, osztályvezető-helyettes, a kegyeleti diplomáciáért felelős miniszteri biztos belföldi szakreferense, Honvédelmi Minisztérium (1055 Budapest, Balaton utca 7–11., lajos.negyesi@gmail.com).

a szentgotthárdi konferencia-helyszínről pedig a mogersdorfi csatatérre szervezett kirándulás segít az összecsapás helyszínének, földrajzi viszonyainak megismerésében. Ahhoz, hogy egy történelmi eseményt teljes valójában megérthessünk, nem elég csak a források ismerete, hanem a helyszínt is be kell járnunk, hogy a történéseket térben elhelyezzük, és valós emberi léptéket nyerjen ezáltal.

A történeti forrásokban megjelölt helyszín meghatározása terepkutatással hitelesíthető, aminek célja az egykori események helyszínének azonosítása és a harcokhoz kapcsolódó tárgyi anyag felkutatása. Az eredményes munka elsődleges feltétele, hogy a területen az adott történelmi korban csak egy, azonos profilba tartozó esemény játszódjon le, például a török korban ugyanazon a helyen csak egy csata, egy vár esetében csak egy ostrom hagyjon nyomokat. Máskülönben szinte lehetetlen hiteles eredményeket felmutatni egy olyan helyszínen, ahol rendszeres katonai tevékenység folyt, egy időszakban több egymástól független összecsapás, táborozás zajlott. A várostromok kutatása nehezebb feladat, mivel a várak többségét a hadjárat után ismét használatba vették, így az előkerülő nyomok és leletanyag csak szerencsés esetben kapcsolhatók a vizsgált eseményekhez. További kedvezőtlen tényező, hogy az ostromok területe nagyrészt lakott területen fekszik, és az egyes korok lakossága eltüntette vagy erősen bolygatta a nyomokat, másrészt a beépítettség miatt korlátozottak a kutatás lehetőségei. Ez utóbbi tényező a csataterek kutatását is akadályozza.

A csata helyszínének meghatározása

Az 1664-es év hadi eseményei tekintetében két helyszín kínál kedvező lehetőséget a terepkutatásra: Zrínyi-Újvár és ostromterülete, valamint a szentgotthárdi csatatér. Mindkét helyen csak 1664-ben zajlott jelentős katonai tevékenység, és a terület ma sincs beépítve, döntően mező- és erdőgazdasági művelés alatt áll. A szentgotthárdi csata helyszíne, amely a Mogersdorftól (Nagyfalu) délnyugati irányba húzódó Rába-kanyar északi oldalán terül el, 90%-ban Ausztriához tartozik, csak a keleti oldalán van egy sávban magyar terület. Az egykori Zrínyi-Újvár Őrtilos közigazgatási területén, a Szent Mihály-hegy északi végében, részben erdővel és szőlővel borított vidéken helyezkedik el.

Az 1664-es év hadi eseményeinek feltárására ezen a két helyszínen nyílik esély, amit bizonyít a Zrínyi-Újvár területén az elmúlt tíz évben folytatott ku-

tatás sikere.[1] Az itt elért eredmények nagymértékben elősegíthetik a szentgotthárdi csatatér tervezett kutatását – ugyanis itt még nem volt hivatalos terepkutatás –, tekintve, hogy a két összecsapásban ugyanazok a seregek, ugyanazok a katonák és fegyverek álltak szemben egymással.

A helyszín meghatározása szempontjából kedvező körülmény, hogy mindkét eseményről részletes ábrázolások maradtak fenn. Zrínyi-Újvárról Jacob von Holst hadmérnök készített térképvázlatot, amelyen feltüntette a várat és környezetét, valamint az ostrom részleteit. Ez az ábrázolás szolgált alapjául a Galeazzo Gualdo Priorato művében és az Esterházy-hagyatékban fennmaradt vázlatokhoz.[2] Ez utóbbi összevetését a tereppel már az 1970-es években elvégezte Vándor László régész[3] és Hrenkó Pál térképtörténész,[4] akik pontosan meghatározták a vár helyét. A szentgotthárdi csatáról készült ábrázolások közül a hadtörténeti irodalom elsősorban a *Theatrum Europaeum* ábrázolását *(1. kép)* preferálta,[5] azonban 1995-ben a helyszínen végzett kutatásaimmal sikerült bizonyítanom, hogy Henrik Ottendorf nagy méretű rézmetszetét tekinthetjük a csata hiteles ábrázolásának,[6] amely a csatatér és a csata látképi megjelenítését ötvözi a helyszín térképi elemeinek bemutatásával. Ez alapján viszonylag pontosan meghatározható a csata egyes eseményeinek helye, valamint azok az objektumok, melyek a történésekre hatást gyakoroltak.

Az egykori harcok helyszínén folytatott műszeres leletfelderítés (fémkereső műszeres átvizsgálás) lehetőséget ad arra, hogy az ábrázolásokon szereplő adatokat hitelesítsük. A kora újkor csatáiban meghatározó szerepet játszó gyalogság a harc során több ezer ólomlövedéket lőtt ki, melyek kedvező esetben fémkereső műszerrel felkutathatók.

---

1 A vár helyszínén folytatott kutatások 2012-ig elért eredményeiről és az előkerült leletanyagról: *Négyesi Lajos–Padányi József:* Zrínyi-Újvár a hadszíntérkutatások tükrében. In: Zrínyi-Újvár emlékezete. Szerk. Hausner Gábor–Padányi József. Argumentum Kiadó, Bp., 2012. 71–83.; *Vándor László:* Előzetes jelentés Zrínyi-Újvár 2011–2012. évi régészeti kutatásáról és az eddigi eredményekről. Uo. 84–100.; illetve a Leletek című fejezet uo. 101–122. Az újabb eredményekről lásd: *Költő László–Négyesi Lajos–Bertók Gábor–Padányi József–Szabó András:* Zrínyi-Újvár sáncának lokalizálása, feltárása és rekonstrukciója. Hadtörténelmi Közlemények 127. (2014) 91–102.

2 *Hrenkó Pál:* Zrínyi-Újvár (Újzerinvár) helyszínrajzai nyomában. Geodézia és Kartográfia 21. (1979) 1. sz. 126–132.

3 *Vándor László:* A zalai végvárrendszer a 16–17. században. In: Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére. Főszerk. Vándor László, szerk. Kostyál László et al. Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, Zalaegerszeg, 2001. 96.

4 *Hrenkó P.:* i. m. 122–125.

5 *Perjés Géza:* A szentgotthárdi csata (1664. VIII. 1.). In: Szentgotthárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok. Szerk. Kuntár Lajos–Szabó László. Szentgotthárd Nagyközség Tanácsa, Szombathely, 1981. 168. 26. jegyz.

6 *Négyesi Lajos:* Henrik Ottendorf szentgotthárdi csatát ábrázoló metszetének hitelessége a terepen végzett kutatások tükrében. Vasi Honismeretei és Helytörténeti Közlemények 25. (1998) 1. sz. 40–57.

1. kép. A szentgotthárdi csata ábrázolása a *Theatrum Europaeum* metszetén

Az első tűzfegyverek már a 14. század végén megjelentek a katonák kezében, azonban a kutatás szempontjából számottevő mennyiségű ólomlövedékre a 16. század elejétől, a lőfegyverek tömeges elterjedését követően számíthatunk. A kezdeti időszakban a nehézkes fegyvereket csak a gyalogság használta. Ez a kutatás szempontjából kedvező körülmény, mivel a puskás gyalogságot négyszögekben, később vonal alakzatban alkalmazták, rendszerint a csata centrumában. A harc közben sortüzeket lőttek az ellenségre, így viszonylag jól behatárolható területre több száz, esetenként több ezer lövedék került. A harcot követően a szabad szemmel látható puskagolyókat valószínűleg összegyűjtötték, mivel az ólom értékes hadifémnek számított, azonban a lövedék nagyobb része földbe fúródva vagy a fű között rejtőzve a helyszínen maradt. A későbbiek során a fehérre vagy szürkére oxidálódott ólomgolyó nem volt annyira feltűnő, hogy a földművelés során összeszedjék, ezért okkal feltételezhetjük, hogy elegendő maradt a csatatereken az összecsapás nyommintázatának kirajzolásához. A fémkereső műszeres leletfelderítés során az ólomgolyók felkutatását megkönnyíti, hogy a műszer fémszűrőjével kizárhatjuk az ócskavasat.

Az elöltöltő fegyverek használata jól felismerhető nyomokat hagyott a terepen. A töltés során a golyót a függőleges helyzetbe állított csőbe kellett helyezni a lövésznek. Harc közben gyakran előfordult, hogy a katona elejtette a lövedéket, főleg ha az ellenség sortüzei közben kellett végrehajtani a töltést. Több darab, nagyjából egy vonalban előkerülő ép golyó a lövészek harcrendjét jelezheti.

Tekintve, hogy a fegyverek nem voltak alkalmasak nagyobb távolságra célzott lövés leadására, ezért a tömegtüzet részesítették előnyben, általában

70-80 méteren belüli távolságra. A lövedékek nagy része ezen a távolságon belül csapódott be. Az összecsapás során a lövészek az ellenség tömegébe lőttek, tehát viszonylag laposan céloztak. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy körülbelül 45 fokos csőállásnál az ólomgolyók akár 500 méternél is távolabbra repülhetnek.

A nyomok értékelésénél nem elsősorban az egyes lövedékeken látható deformációk alapján vonunk le következtetéseket, hanem a különböző méretű lövedékek és a torzulások fajtáinak eloszlása alapján, amit a lelőhely térképén jelenítünk meg.

Az elöltöltő fegyverek lövedékét leggyakrabban ólomból, öntéssel készítették. A megolvasztott fémet kétrészes öntőformába töltötték, ami a lövedék palástján körbefutó öntési gerincet eredményezett, valamint az úgynevezett öntési csúcsot, ami a beöntőnyílásba dermedt ólom maradványa. Ezt az öntőformából való kiemelés után eltávolították, azonban gyakran kerülnek elő olyan golyók is, amelyeken még rajta van az öntési csúcs. Ezek lehetnek félkész lövedékek, de kisebb űrméretű ágyúkban használtak ilyen puskagolyókat kartácsnak is. A hatfontos tábori ágyúból például 75 méterre ólom puskagolyókat lőttek ki. A lapos, csésze alakú öntési csúcs arra utal, hogy az egy töltéshez szükséges lőport papírhengerbe csomagolták, majd a végébe illesztették a lövedéket, s az öntési csúcs nyakánál vékony zsinórral rögzítették.

A katona általában egy font ólmot kapott, amelyből 20–22 darab muskétagolyót (28–25,5 gramm/darab) vagy 12–16 darab sáncpuskához valót (46,6–35 gramm/darab) tudott önteni. A golyó átmérője rendszerint 1-2 milliméterrel kisebb, mint a fegyver csövének belső átmérője.

A nagyobb létszámú hadseregekben szabványos űrméretű puskákat rendszeresítettek, amelyekhez erre szakosodott műhelyekben gyártották a lövedékeket. Vegyes összetételű csapatok fegyverzetében többféle űrméretű fegyver fordulhatott elő, amelyekhez a katona maga öntötte a golyót, vagy a szabványos lövedéket hideg alakítással tette alkalmassá a kilövéshez. Ez a gyakorlatban kalapálást, rágást, késsel való megfaragást jelentett. A 17. században már gyakran használtak hengeres testű lövedéket is.

Az elöltöltő fegyverekkel vívott csaták esetében a harc tényét a becsapódott golyók jelzik: a deformált lövedék a célpontot jelzi, azonban a lövés helyét csak gyaníthatjuk. Kedvező esetben a szemben álló fél oldalán is találunk becsapódott golyókat, így mindkét résztvevő harcrendje kirajzolódik, amit megerősít az elejtett ép golyók jelenléte.

Az elöltöltő fegyverekkel vívott összecsapások helyszínein fontos leletcsoportot képeznek a tüzérségi eszközök lövedékei. A lövegek rendszerint látható célokra tüzeltek a csatatér határain belül. Általában tömör vasgolyókat hasz-

náltak, amelyek ritkán szenvedtek deformációt a becsapódás során, de kemény felületnek ütközve széttörhettek. A vas ágyúgolyókat többször is fel lehet használni, éppen ezért gyakran összegyűjtötték őket a harc után.

Az összecsapások során kilőtt, elszóródott puskagolyók, gránátrepeszek, felszerelési tárgyak nagyobbrészt a felszín közelében maradtak, nem mélyebben 20 centiméternél. Zrínyi-Újvár ostromterületének átvizsgálása során ezek felkutatására a Garrett 2500 típusú fémkereső műszert alkalmaztuk, amely képes 15–20 centiméteres mélységig az egy centiméter átmérőjű ólomgolyót is kimutatni. Nagyobb méretű fémtárgyakat nagyobb mélységben is jelez. A készülék beállításai lehetőséget adnak az újkori fémszennyezés kiszűrésére. Leginkább a 20 centiméter átmérőjű keresőfej vált be, azonban éppen ez a méret mutatja a munka nehézségét is, mivel csak a keresőfej alatt lévő fémtárgyakat jelzi, tehát a közel háromhektárnyi erdős-bozótos terület átvizsgálása időt, fáradságot és türelmet igényel *(2. kép)*.

A terület kutatását általában több műszerrel, párokban végezzük. A műszer által jelzett fémtárgyat a kezelő segítője ássa ki, és a helyet jól láthatóan, színes zászlóval megjelöljük. A kijelölt terület átvizsgálása után kerül sor a leletek begyűjtésére. Ennek során a tárgyakat zárható műanyag tasakokba helyezzük, és azonosító számmal látjuk el. A megtalálás helyének koordinátáit GPS-szel bemérjük, valamint a kutatási területre telepített alappontok valamelyikéhez viszonyítva mérőszalaggal is felmérjük. Esetenként a sűrű aljnövényzet miatt csak a GPS-mérésre kerül sor, azonban a készülék 3-5 méteres mérési pontossága ebben az esetben is kielégítőnek mondható, hiszen a leletmintázat elemzése során az egyes tárgytípusok (puskagolyó, pisztolygolyó, gránátrepesz stb.) eloszlása az elsődleges információ.

A szentgotthárdi csatatér kutatása az őrtilosi területnél kedvezőbb lehetőséget kínál, mivel a szántóföldeken nagy területek összefüggő átvizsgálása során a folyamatos átláthatóság megkönnyíti a munkacsoport szervezett tevékenységét. Ideális esetben nyílt, akadályoktól mentes területen észak–dél, kelet–nyugat irányú 5 méter széles, 50 méter hosszú sávokat jelölünk ki, egymásra merőlegesen. Ez egy 50×50 méteres rácsot eredményez. A vizsgálat során két különböző típusú műszert használunk, lehetőleg egy magas és egy alacsony frekvencián működőt. Az egyik műszerkezelő az észak–dél irányú sorokban dolgozik, a másik pedig rá merőlegesen, a kelet–nyugat irányúakban. Így a teljes földterület legalább kétszer, két különböző műszerrel kerül átvizsgálásra. Ezt a 2-2-90 elnevezésű módszert amerikai kutatók dolgozták ki.[7]

7 A rövidítés jelentése: két kezelő két különböző műszerrel egymáshoz képest 90 fokban vizsgálja a területet. http://www.har-indy.com/Methods.html (a letöltés időpontja: 2009. január 11.).

2. kép. Zrínyi-Újvár ostromterületének átvizsgálása fémkereső műszerrel. (A képen Padányi József dandártábornok és Tóth Ferenc)

A szántóföldi területeken egy kedvezőtlen tényezővel is számolnunk kell. Zrínyi-Újvár kutatása során az első év végére az addig tapasztalt leleteloszlás alapján nyilvánvalóvá vált, hogy a nagyobb méretű leletek megtalálására a mezőgazdasági műveléssel nem bolygatott részeken lehet esélyünk. A rendszeres talajművelés során a nagyobb méretű és a jól azonosítható tárgyakat (pénzérmék, csatok) általában összegyűjtik. Az ostrom szempontjából kiemelt jelentőségű tüzérség tevékenységét az ágyúgolyók jelzik, így ezek megtalálására a viszonylag bolygatatlan területeken lehet esély. A rendelkezésre álló térképészeti anyag alapján a 18. század végétől napjainkig tudtuk végigkövetni a területhasználat változásait, ami bizonyította, hogy a Szent Mihály-hegy Mura felé eső, nyugati peremét kísérő erdősáv megőrizte az eredeti talajállapotot. Az ostromról készült vázlatok egy ágyúállást jeleztek ide, azonban a folyó túlsó partjára települt keresztény tüzérség egy része is ide lőtt.

2008. március 5-én a perem közelében egy 125 milliméter átmérőjű ágyúgolyót, a közelében néhány puskagolyót és gránátrepeszt találtunk. Mivel a lövedékek a felszínközeli rétegben egyenletes eloszlással helyezkedtek el, ez arra utalt, hogy bolygatatlan török kori felszínt találtunk. Mivel az ostromról

készült térképvázlatok szerint az ágyúsáncok az ostromárkok hátsó határán helyezkedtek el, így az ágyúsánc helyének pontos behatárolásával megállapíthatjuk az ostromművek kiterjedését.

Az ágyúgolyó környezetében előkerült puskagolyók felvetettek egy másik kérdést is. Esterházy Pál szerint a török ágyúk több láb magas sáncokban álltak. A lelőhelyen nem látszott jelentős kiemelkedés, a leletek 10–20 centiméter mélyen feküdtek a felszín alatt, tehát fölöttük nem lehetett sáncolás. A júliusi kutatótábor idején folytattuk az ágyúgolyó környékének átvizsgálását. Hamarosan a peremen újabb, 70 milliméter átmérőjű ágyúgolyó került elő, amit további három, 65, 70 és 75 milliméter átmérőjű, kisebb űrméretű, valamint két 115 milliméter átmérőjű golyó követett. Ez utóbbiak immár a perem alatti lejtőről, ahol számos puskagolyóra is bukkantunk. Ez a leletegyüttes egyértelműen megerősítette, hogy ágyúsáncot találtunk, azonban a perem alatti földcsúszás arra utalt, hogy a jobb kilövés érdekében ide egy teraszt építettek. A lejtő fölé kinyúló állásba, ahonnan rálátás volt a Mura hídjára, két háromfontos ágyút telepítettek, amelyek azután szét is lőtték az átkelőt. Ezekhez tartoztak a 70 milliméter átmérőjű golyók *(3. kép)*. A nagyobbakat valószínűleg a túlparti keresztény tüzérség lőtte ide. A teraszt gerendaváz tartotta össze, ami idővel elkorhadt, és a föld szétcsúszott, magával sodorva a tárgyakat. A méreteit figyelembe véve, a teraszba mintegy 150 köbméter földet töltöttek.

A hadmérnöki vázlatok közül az Esterházy-féle nem ábrázol a peremen ágyúsáncot, a Priorato művében közölt Cornelius Meysens-féle rézkarc egy sáncot jelöl két ágyúval a perem közelében. Jacob von Holst hadmérnök vázlata azonban egy kisebb ágyútelepet helyez közvetlenül a dombperemre, sőt azon kinyúlva a lejtő fölé. Pusztán a vázlat alapján nem mertük volna kijelenteni, hogy teraszszerűen kialakított ágyúsáncról van szó, azonban a terepi nyomok és a vázlat kölcsönösen hitelesítik egymást.

A kutatást kiterjesztettük a hegyoldalra is, mivel a különböző időben készült térképek és légifényképek azt jelezték, hogy a területen folyamatosan erdő volt, így feltételezhetően kevésbé bolygatták a talajt. Tény, hogy szőlőművelésre utaló nyomokat nem találtunk, azonban a helyenként közel 45 fokos lejtőbe az 1950-es években lövészárkokat és tüzelőállásokat ástak be. Ezzel 150–200 centiméteres sávokban pusztították el a lelőhelyet. Ehhez járul még a sűrű növényzet és a kidőlt fatörzsek, ami szintén korlátozta az átvizsgálható területet. Ennek ellenére nem volt eredménytelen vállalkozás, hiszen az ágyúsánc alatti lejtőn két markánsan kirajzolódó sávban kerültek elő ép és becsapódott puskagolyók.

Ez feltételezésünk szerint egy támadás nyoma, amely az ágyúk ellen irányult. A sávok jelzik a terepszakaszt, ahol a muskétások megálltak, és sortüzeket adtak le. A becsapódott golyók a törökök lövéseit mutatják, az ép golyókat

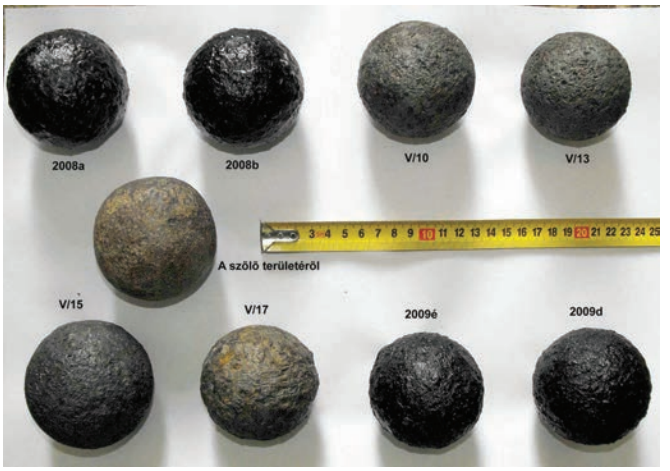

3. kép. Ágyúgolyók a plató oldalába épített ágyúteraszról és az ostromterületről

a lövészek ejtették el. Az elöltöltő fegyverekkel vívott összecsapások helyszínein általános az elejtett golyók jelenléte, a lövedéket a lövésznek ugyanis elő kell venni, a csőtorkolathoz illeszteni és beleejteni. Ennek során, főleg ha az ellenség visszalő, könnyen elejthetnek egy-két golyót, amit nagy valószínűséggel nem kezdenek el keresgetni, hanem otthagynak. Az elejtett golyók és az ellenség által kilőtt és becsapódott lövedékek együttese jelzi a lövészek harcvonalát. A Szent Mihály-hegy nyugati lejtőjén ez a jelenség remekül kirajzolódott.

Esterházy Pál említi az ágyúsáncot, ami a hidat lőtte *(4. kép)*. A dombperemen lokalizált lelőhely felel meg leginkább ennek a leírásnak. Az ostromsáncok hátsó határán két ágyúsáncot láthatunk egymás közelében. Helyzetük alapján valószínűsíthető, hogy június 7-re készültek el. A peremen lévő némileg közelebb fekszik a várhoz. Ez valószínűleg később épült, amikor már az ostromárkok vonala túljutott ezen a területen, ami egybevág az Esterházy által említett június 11-i időponttal. A lejtőn és az ágyúsánc környékén feltárt harcra utaló nyomok alapján valószínűsíthető, hogy június 15-én ezt az ágyúállást foglalták el egy kirohanás során.[8]

A Szent Mihály-hegy északi végében fekvő területen került elő a legtöbb puskagolyó és repesz. Ez a várárok peremétől körülbelül 40-50 méterre feküdt. A golyók egy része a várból kilőtt lövedék lehetett, azonban a nagyobb része

8 Esterházy Pál levele feleségéhez (Farkasfalva, 1664. június 15.): *Esterházy Pál:* Mars Hungaricus. Ford., jegyz. Iványi Emma, bevez., szerk. Hausner Gábor. Zrínyi Kiadó, Bp., 1989. (Zrínyi-könyvtár III.) 325.

a kitörések időszakában kerülhetett ide. Az ép, elejtett golyók kirajzolódó sávjai itt is a muskétások harcvonalait jelzik. A kirohanásokat könnyen gondolhatjuk valamilyen vad, rendezetlen rohamnak, ezzel szemben a nyomok azt jelzik, hogy rendezett gyalogos kötelékek szabályos előrenyomulásáról volt szó.

A szentgotthárdi csatatéren erre a jelenségre nagy eséllyel, nagyobb kiterjedésben számíthatunk, mivel a folyókanyarban várakozó török lovasság ellen indított gyalogsági támadás során az erdősávból szétbontakozó lövészek folyamatos sortüzekkel szorították ki az ellenséget. Persze nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy a roham során a lövészek nem szabályos sortüzeket

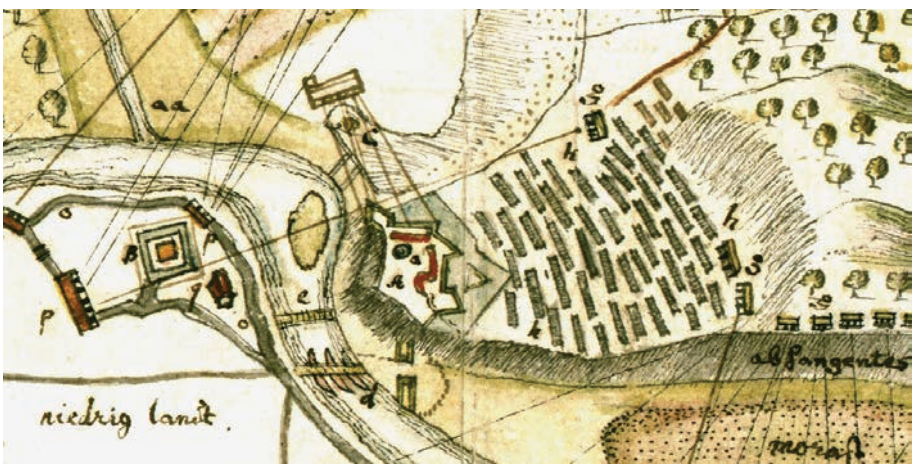

4. kép. Zrínyi-Újvár és az 1664-es ostrom ábrázolása Esterházy Pál tollrajzán

lőttek, hanem rendetlen tüzeléssel nyomultak előre, azonban a Zrínyi-Újvárnál tapasztaltak arra mutatnak, hogy a gyalogság zárt rendben rohamozott. A kérdésre a terepkutatás adhat választ.

Ugyancsak Zrínyi-Újvár ostromterületén találtuk meg a Ferdinando Marsili egyik művében[9] leírt török lövedékgyártási technológia bizonyítékát, több ólomcsíkot és egy kisebb hasáb darabját, melyen ott voltak a daraboláshoz használt bárd nyomai *(5. kép)*. Marsili szerint ugyanis az oszmán seregben az eltérő űrméretű puskákhoz nemcsak öntött golyókat használtak, hanem sokszor ólomrúdból vágtak le darabokat *(6. kép)*. Ezek az ólomhasábok a szentgotthárdi csatatéren is előkerülhetnek.

9 *Luigi Ferdinando Marsigli:* Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról, felemelkedéséről és hanyatlásáról. Históriaantik Könyvesház Kiadó, Bp., 2007. 136.

Mivel Zrínyi-Újvárnál az ostromárkokban folyó harc során a törökök huzamosabb ideig ott tartózkodtak, a magukkal vitt ólomhasábokból folyamatosan készíthettek lövedékeket. Nem állapítható meg egyértelműen, hogy a keskeny ólomhasábok (1×3-4 centiméter méretűek) a lövedékkészítés köztes fázisát képviselik, vagy ezeket lőtték ki a puskákból. Mivel becsapódás során deformálódott hasáb eddig nem került elő, nagy valószínűséggel ezeket tovább darabolták. A szentgotthárdi csatatéren a keleti oldalon fekvő sáncokban helyezkedett el a janicsár gyalogság. Itt van esély arra, hogy ólomhasábok is előkerüljenek, ami azt jelezné, hogy nem egységes űrméretű lőfegyvereket használtak. A más területen előkerülő hasábok, vagy ezek darabjai pedig arra utalhatnak, hogy a lovasság körében is alkalmazták azt a lövedékgyártási eljárást.

5. kép. Ólomhasáb-vég darabja, baltanyomokkal. A Marsigli által leírt lövedékkészítés alapanyaga

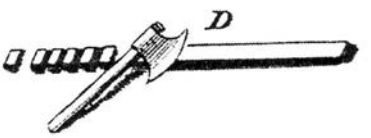

6. kép. Marsigli rajza a lövedékkészítésről

Zrínyi-Újvár sáncának feltárása során a régészeti rétegből kidobott földben több ólomlövedéket is találtunk *(7. kép),* melyek szokatlan formája sokkal inkább emlékeztetett a 20. századi gömbfejű pisztolytöltények lövedékére, mint a 17. században használtakra. A csapott aljú, hengeres testű, gömbfejű lövedékek kialakítása zavarba ejtően szabályos volt, azonban a réteg, ahonnan előkerültek, egyértelműen arra utalt, hogy az ostrom során kerültek oda. Az előkerült négy darab lövedék közül kettő mutatta egyértelműen a gömbfejű hengerformát, a másik kettő inkább nyomott gömbre hasonlított, az oldalán szalaggal. Ehhez hasonló jelenséget a kor más összecsapásainak helyszínein is gyakran tapasztalunk, ugyanis a katonák sok esetben a fegyverük űrméreténél nagyobb átmérőjű ólomgolyót kaptak. Ilyenkor a felesleg lefaragásával alakítottak ki megfelelő úrméretű hengeres lövedéket. A szalagos gömböket megvizsgálva felmerült annak a lehetősége, hogy a puha ólomból készült golyókat

egy szűkebb keresztmetszetű rövid csövön – ami megfelelt a fegyvercső átmérőjének – átütötték, és így állítottak elő megfelelő űrméretű lövedéket.

A gömbfejű hengerforma kialakulását egy kísérlettel bizonyítottam. Egy ólomgolyót kalapáccsal és egy rövid fémrúddal keresztülsajtoltam egy kisebb lyukátmérőjű fémkorongon. Az ólomgolyó először kitöltötte a korong nyílását és ellapult, azután pedig fokozatosan átnyomódott a nyíláson és felvette a hengeres formát. A csúcsán lévő gömbfelület az eredeti golyó felülete, ugyanis az átsajtolás során ez a része nem torzul. A fentiek alapján valószínűsíthető, hogy egy újabb eljárás nyomait találtuk meg, amelyet a török katonák a különböző méretű lövedékek megfelelő űrméretűvé alakítására használtak. A szentgotthárdi csatatéren előkerülő lövedékanyagban ezekre is számíthatunk.

7. kép. Zrínyi-Újvár ostromterületén előkerült ólomlövedékek

*

Az elmúlt tíz évben a Zrínyi-Újvár ostromterületén folytatott harctérkutatás azonkívül, hogy megerősítette a vár lokalizációját, olyan jelenségeket is feltárt, amelyek kiegészítik és segítik az írott források információinak értelmezését. A szentgotthárdi csatatér kutatása, melyre az osztrák kutatókkal együttműködve adódhat lehetőségünk, amellett, hogy hozzájárul a csata megismeréséhez, olyan eredményeket hozhat, amelyeket össze lehet vetni a Zrínyi-Újvárnál megismert jelenségekkel. A magyar hadirégészet gyakorlatában elsőként biztosít anyagot egy adott hadjárat során, azonos seregek által vívott két összecsapás kutatásához. A két helyszínről származó leletanyag

segítségével kialakítható az 1664-es hadjárat lelethorizontja, ami segíthet más helyszínek – például várak – feltárása során az ehhez az időszakhoz tartozó rétegek azonosításában.

Lajos Négyesi

LES NOUVEAUX RÉSULTATS DES RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES SUR LES SITES DE BATAILLES (SAINT-GOTTHARD, ZRÍNYI-ÚJVÁR)

Au sujet des opérations militaires de l'année 1664, deux territoires présentent des possibilités de fouilles archéologiques favorables : le site du siège de Zrínyi-Újvár et celui de la bataille de Saint-Gotthard. Tous les deux furent concernés exclusivement par les opérations de 1664, ils ne sont pas bâtis et on y poursuit des activités agraires et forestières. Durant les dix dernières années, les fouilles archéologiques sur le site de Zrínyi-Újvár ont confirmé la localisation de la forteresse, et ont démontré plusieurs phénomènes facilitant la compréhension des informations des sources écrites. Les recherches sur le site de la bataille de Saint-Gotthard – en collaboration avec des experts autrichiens – pourraient non seulement contribuer à la connaissance de l'histoire de cette bataille, mais également fournir des éléments pour des recherches comparatives avec ceux du site de Zrínyi-Újvár. Cela serait une possibilité exceptionnelle pour l'archéologie militaire hongroise, car on pourrait examiner les résultats des fouilles sur deux sites où combattaient les mêmes armées avec les mêmes armes et durant la même campagne. Dans cette étude, l'auteur montre les résultats des recherches sur le site du siège de Zrínyi-Újvár dans perspective de l'ouverture de nouvelles fouilles sur le site de la bataille de Saint-Gotthard.

Nagy Levente*

MONTECUCCOLI, A MAGYAROK ÉS SZENTGOTTHÁRD

Tanulmányomban az alábbi kérdésekre keresem a választ: mikor, hogyan és miért veszett össze Montecuccoli a magyarokkal? A következőkben a tárgyalás és a válaszadás során a szentgotthárdi ütközetet kitüntetett hely illeti majd meg. Perjés Géza közismert tanulmányában amellett érvelt, hogy katonai téren Zrínyi *(1. kép)* és Montecuccoli *(2. kép)* egy platformon állt. Az úgynevezett metodista hadtudomány (halogató, az ütközetet kerülő taktika, a túlzott aggályoskodás, a tétovázó manőverezés dicsőítése stb.), amivel Montecuccolit a 19–20. századi magyar hadtörténészek vádolták, Perjés szerint nem is létezett.

1. kép. Zrínyi Miklós.
Jacob von Sandrart metszete

2. kép. Raimondo Montecuccoli.
Gerard Bouttats metszete

* Egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Román Filológiai Tanszék (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8., nagy.levente@btk.elte.hu).

Mind Zrínyi, mind Montecuccoli kiváló és tehetséges hadvezér volt – írja Perjés –, akik hadászati elképzeléseikben nem tértek el sokban egymástól. Ellentéteik abból fakadtak, hogy különböző politikai nézeteket vallottak: Montecuccoli, aki „a nemzetközi zsoldos típusa" volt – és mint ilyen hűséges az őt megfizető a császárhoz –, a Habsburg-érdekeket képviselte, míg Zrínyi a magyar függetlenségi törekvéseket. Vitájuk tehát nem hadtudományi, hanem politikai természetű volt.[1]

Ma már tudjuk, hogy politikai téren sem voltak ellenségek. Egy korábbi, Hausner Gáborral közösen írt tanulmányunkban amellett próbáltunk érvelni, hogy Montecuccoli a magyar hadvezetéssel – 1661-ben Wesselényi nádorral, Kemény Jánossal, majd később főleg Zrínyi Miklóssal – nem volt rossz viszonyban. Ideológiai, politikai nézeteltérések nem voltak köztük, és a legtöbb esetben a konkrét hadászati lépésekben is egyeztettek. A viták és ellentétek főleg személyes jellegűnek mondhatók, és általában a bécsi udvarban, valamint a Habsburg Monarchia had- és politikai vezetésében már amúgy is meglévő klikk- és csoportharcok lecsapódásaiként jelentek meg.[2] Mostani írásomban azonban árnyalni szeretném a Zrínyi és Montecuccoli közti katonai egyetértés tézisét. Elméleti síkon igenis voltak eltérések hadászati koncepcióikban *(3. kép).* Kivételes tehetségüket azonban épp az bizonyítja, hogy akár még egymástól is képesek voltak tanulni úgy, hogy két különböző hadászati hagyományból érkeztek. Emellett vitájuk nem pusztán eltérő hadászati nézeteik és személyiségük eltérő jellegéből fakadt. Az ellentétek kialakulását és felerősödését elsősorban a propagandának köszönhetjük. Sok esetben a történetírók és a politikai publicisták tájékozatlan és megalapozatlan, de kétségkívül retorikailag hatásosabb kijelentései miatt került szembe a 17. század közepén a magyarországi hadszínterek két fontos szereplője.

Hadászati tapasztalatok és koncepciók

Montecuccolinak 1661-ig nem voltak ismeretei a török elleni harcról, azon egyszerű oknál fogva, hogy nem fordult meg ilyen harctereken. Az addig írt katonaelméleti műveiben (*Delle battaglie,* 1640, *Trattato della guerra,* 1641; *Ta-*

1 *Perjés Géza:* A „metodizmus" és a Zrínyi–Montecuccoli vita. Századok 95. (1961) 507–533., 96. (1962) 25–44. Jómagam az alábbi kiadás alapján idézem: *Perjés Géza:* Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok. Balassi Kiadó, Bp., 1999. 149–189.

2 *Nagy Levente–Hausner Gábor:* Raimondo Montecuccoli és a magyarok. Hadtörténelmi Közlemények 124. (2011) 679–740.

vole militari, 1653) szinte semmit nem olvashatunk a törökök és az ellenük küzdő magyarok hadászati technikáiról. Vagy ha igen, akkor azok korabeli történetírói közhelyek. A *Delle battaglie* című műben például azt írta, hogy a török katonák azért kiváló harcosok, mert az ütközet előtt maszlagot isznak, amitől aztán önkívületi állapotba kerülnek, és így nem törődve a halállal, őrjöngve bocsátkoznak harcba. Annak ellenére, hogy Montecuccoli szerint a maszlag készítésének receptjét nagy titokban tartják a törökök, és csak a papok ismerhetik, ő mégis részletesen leírta azt. Sajnos nem hivatkozott az általa használt forrásra, és a kritikai kiadás sem tünteti azt fel. Montecuccoli szerint a szarvaskocsord *(peucedanum cervaria)* nevű növényből készült maszlag nem azonos az ópiummal, de a hatása szinte ugyanaz.[3] Az a nézet, miszerint a török katonák kábítószer hatása alatt indulnának harcba, jól jelzi, hogy mennyire nem ismerte még ekkor Montecuccoli a török harcmodort.

Későbbi tanítványa, Luigi Ferdinando Marsigli, akinek többször volt alkalma közvetlen elméleti és gyakorlati tapasztalatokat szerezni a törökök harcászatáról, a következőket írta a *Stato militare dell'Impero Ottomano* című művében: *„Egyszerűen nevetséges azonban az a feltevés, amit egyes, a törökök dolgait elbeszélő írók el akartak hitetni, az tudniillik, hogy a törökök az ópiumtablettákat a hadseregben is használják, és katonáik ezért képesek minden veszélyt legyőzni. Ha ezek az írók ismerték volna ennek a szernek a hatását, nem írtak volna le ilyen ostobaságot. Igaz ugyan, hogy az ópium fél, vagy akár több órán keresztül is mérhetetlen vidámságot okoz, de utána az azt fogyasztó mint a halott esik le a lóról, és végül teljességgel magatehetetlenné válik."*[4]

Ilyen tapasztalatok birtokában érkezett Montecuccoli 1661-ben a magyarországi és az erdélyi harctérre. Azt, hogy teljesen új helyzet elé került, az is jelzi, hogy meglepően sokat írt az erdélyi és magyarországi hadjáratairól. És nemcsak utólag, hanem menet közben: a frissen szerzett harctéri tapasztalatait nyomban papírra is vetette. Ezekből a rövid beszámolókból, melyek a kritikai kiadás megjelenéséig szinte teljességgel elkerülték a kutatók figyelmét, világosan kiderül, hogy Montecuccoli a török elleni harc lelkes híve volt.[5]

---

3 *Raimondo Montecuccoli:* Delle battaglie 1–2., Tavole militari., Discorso della guerra contro il Turco., Della guerra col Turco in Ungheria (Aforismi)., Dell'arte militare. Edizione critica a cura di Raimondo Luraghi. Stato Maggiore dell'Esercito Ufficio Storico, Roma, 1988. (Le opere di Raimondo Montecuccoli II.) 75–77. Lásd még: *Piero del Negro:* Raimondo Montecuccoli e la guerra contro i turchi: riflessioni su strategia e arte militare. Quaderno della Società Italiana di Storia Militare 2012–2013. 264.

4 *Luigi Ferdinando Marsigli:* Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról, felemelkedéséről és hanyatlásáról. Históriaantik Könyvesház Kiadó, Bp., 2007. 43.

5 A magyar szakirodalomban első ismertetésük: *Zachar József:* Osztrák hadilevéltári források az 1663–1664. évi eseményekről. In: Szentgotthárd – Vasvár 1664. Háború és béke a XVII. század második felében. Szerk. Tóth Ferenc–Zágorhidi Czigány Balázs. Szentgotthárd Város Ön-

Az 1662. február 25-i beadványában *(Umilissimo parere intorno alla conservazione dell'Ungheria e della Transilvania)* egyenesen azt állította, hogy „a kereszténységnek még soha nem volt ilyen jól felkészült gyalogsága, és a hadiművészet terén ilyen tehetséges vezérkara",[6] mint éppen most. Némi szerénytelenséggel itt saját magára is gondolhatott. Mivel Montecuccoli nem ismerte igazán a magyarországi viszonyokat, valamint a törökök harcművészetét, Magyarországra érkezése után mindenben együttműködött a magyar hadvezetéssel. Kemény Jánosról még a *Della guerra col turco in Ungheria*ban is pozitívan nyilatkozott,[7] habár ezt a művét Montecuccoli épp azért írta, hogy cáfolja az erdélyi és magyarországi tetteit ért bírálatokat. Egyszerűbb lett volna hát, ha a magyar katonai vezetők gyengeségét ecsetelte volna. (Egyébként Kemény is pozitívan nyilatkozott Montecuccoliról.)[8]

A kortárs erdélyi történetírók – Georg Kraus, Szalárdi János, Bethlen János – semmi rosszat nem írtak a császári hadvezérről. Ugyanakkor már az 1661. évi erdélyi hadjárat során megmutatkoztak az ellentétek első formái. Montecuccolinak – saját feljegyzései szerint – a legtöbb bosszúságot a felsőmagyarországi nemesek okozták. A Wesselényi Ferenc nádorral váltott leveleiből *(6. kép)* is az derül ki, hogy a felső-magyarországiak nem voltak hajlandóak abban a mértékben segíteni logisztikailag az átvonuló német csapatokat, ahogyan az elvárható lett volna, és ahogy – Montecuccoli szavai szerint – az alsómagyarországiak ezt meg is tették.[9]

Montecuccoli a magyarországi harctéren gyorsan tanult. Feljegyzéseiben, melyeket aztán későbbi egyik fő művében *(Della guerra col turco in Ungheria)* foglalt rendszerbe, igyekezett megérteni a törökök harcművészetét, és megtalálni azokat a pontokat, melyekben az általa irányított keresztény hadvezetés felülmúlhatja a törököket. A töröknek egyik előnye – írta –, hogy annyi katonát tud csatarendbe állítani, amennyit csak akar, és nem is akármilyet. A török katona

---

kormányzata, Szentgotthárd, 2004. 38–44. A Zachar által ismertetett iratok a Montecuccoli kritikai kiadásban már négy évvel korábban megjelentek: *Raimondo Montecuccoli:* Opere minori d'argomento militare e politico. Diari di viaggio e memorie. A cura di Andrea Testa. Stato Maggiore dell'Esercito Ufficio Storico, Roma, 2000. (Le opere di Raimondo Montecuccoli III.) 126–159.

6 *Montecuccoli, R.:* Opere minori i. m. 133.

7 *„Tapasztalt hadvezér és kiváló fejedelem"* – írta róla Montecuccoli. *Montecuccoli, R.:* Delle battaglie i. m. 405.

8 *„Igazán referálta kegyelmed szolgája, hogy a Cucoli uramnak visszatérése sokaknak nem tetszett legyen, mindazáltal ratioinak hely adatott, úgy ismerem, én is nem akartam semmiben vádolni."* Kemény levele Rédei Lászlónak. Bikszád, 1661. november 25.: *Koncz József:* Kemény János eredeti levelei. Hadtörténelmi Közlemények 5. (1892) 461.

9 Montecuccoli levele Wesselényinek. Kassa, 1661. december 6. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [MNL OL], Archivum Familiae Wesselényi [AFW], E199. 5. cs. 73. pallium, fol. 1–3. Montecuccoli beszámolói az 1661. évi hadjáratról: *Montecuccoli, R.:* Opere minori i. m. 116–156.

erős, robusztus, kevés, de jó élelemmel táplálkozik, nem kicsapongó. Emellett nem fél a haláltól, mert fatalista, és a legnagyobb dicsőségnek tartja harc közben meghalni. Mindezt a keresztény katonáról sajnos nem lehet elmondani. A törököknél a katonai hadvezetés despotikus, mindenki vakon engedelmeskedik egyetlen fővezérnek. Ezzel szemben a kereszténységnél, hiába van fővezér, mindenki tanácskozni akar, a vezérek közt állandó a széthúzás, a döntésképtelenség, a titkok kiszivárogtatása. Emellett irigylésre méltó az is, hogy a törököknek állandó hadserege van.[10] Mi állítható szembe mindezzel a keresztények részéről: a hadsereg menetelésének biztonsága, a táborok megerősítése, a várak ostroma és védelme, a taktika, mely révén az ellenséget arra lehet kényszeríteni, hogy ne ő határozhassa meg a csata helyét és idejét; egyszóval „a törökök erőssége a gyorsaság (rajtaütés) és a lelkesedés *(furia),* a mi erősségünk a hadtudomány *(arte),* a fegyverek minősége, az előrelátás és a terepviszonyok jobb kihasználása", azaz a rend és a kiképzés, amire a barbár népek nem képesek.[11]

3. kép. Illusztráció Montecuccoli *Besondere und geheime Kriegs-Nachrichten*... című hadtudományi művéből (1736)

10 *Montecuccoli, R.:* Opere minori i. m. 156–158.
11 *Montecuccoli, R.:* Delle battaglie i. m. 463.; *Montecuccoli, R.:* Opere minori i. m. 156–158.

Fabio Martelli kutatásai óta tudjuk, hogy Montecuccoli igyekezett egyre kisebb szerepet szánni a háború egyik legmegbízhatatlanabb elemének, a katonának.[12] Montecuccoli a rövid és intenzív háború híve volt, mert szerinte a hosszan elnyúló háború túlságosan igénybe veszi, és végül romlásba is viheti az országot. Ugyanakkor szerinte a hosszan elnyúló háborúknak és hadjáratoknak épp az emberi félelem az oka. Régebben, a kegyetlen barbár világban a harcoló felek gyorsan és totálisan végeztek egymással, mivel mindenki tudta, hogy aki győz, az mind egy szálig lemészárolja legyőzött ellenfelét. Ezért a katonák annyira féltek a vereségtől és a szégyentől, hogy inkább elestek a csatatéren, semhogy vesztesen visszavonuljanak, vagy netán megadva magukat fogságba kerüljenek. Később azonban, amikor a kereszténység megszelídítette az erkölcsöket, a katonák már nem féltek annyira a vereségtől vagy a fogságba eséstől, mivel az nem járt automatikusan a legyőzött fél fizikai megsemmisítésével. Ezért aztán már nem is harcoltak olyan vehemenciával, mint a régiek, és így a háború egyik legmegbízhatatlanabb elemeivé váltak, amit tudományos, technikai és gazdasági tényezőkkel kell ellensúlyozni.

Montecuccoli tehát szerette volna a hadakozásból, ha nem is teljesen kiiktatni, de minimálisra csökkenteni az emberi tényezőt. Pontosabban az emberi személyiség irracionális érzelmektől vezérelt oldalát, a félelmet, a zűrzavart stb. *„Az egyetlen dolog, amivel felül tudjuk múlni a törököket, az az, hogy erős, áthatolhatatlan hadtesteket formálunk. Az áthatolhatatlanságot pedig nem más biztosítja, mint a lándzsa (pika) és a páncél. A könnyűlovasság csak kisszámú legyen, mert a folytonos körbenyargalással nagy zűrzavart okozhat a csatában."*[13] Habár Fabio Martelli azt is kimutatta, hogy Montecuccoli néha az írásaiban lefektetett elvekkel szemben cselekedett konkrét harci helyzetekben, de ez a szentgotthárdi ütközet esetében nem így volt. Az 1664. július 30-i parancsában visszaköszönnek az elméleti műveiben kifejtett elvek.[14]

Az emberi személyiség irracionális oldaláról (félelem, pánik, bátorság stb.) vallott nézetek terén Zrínyi és Montecuccoli katonai elképzelései között van eltérés. Zrínyi nagy műveiben *(Vitéz hadnagy [4. kép]* és részben az *Áfium)* a háború emberi tényezőiről írt elsősorban: milyen legyen a „hadviselő ember",

12 *Fabio Martelli–Raffaella Gherardi:* La pace degli eserciti e dell'economia. Montecuccoli e Marsili alla Corte di Vienna. Il Mulino, Bologna, 2009. 86–116.

13 *Montecuccoli, R.:* Opere minori i. m. 157. A korabeli taktikáról lásd még: *Perjés Géza:* A szentgotthárdi csata (1664. VIII. 1.). In: Szentgotthárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok. Szerk. Kuntár Lajos–Szabó László. Szentgotthárd Nagyközség Tanácsa, Szombathely, 1981. 128–136.

14 *Montecuccoli, R.:* Delle battaglie i. m. 439–440. Lásd még: *Fabio Martelli:* Montecuccoli új hadászati elképzelései a Turenne elleni hadjárat fényében. Hadtörténelmi Közlemények 124. (2011) 31–63.

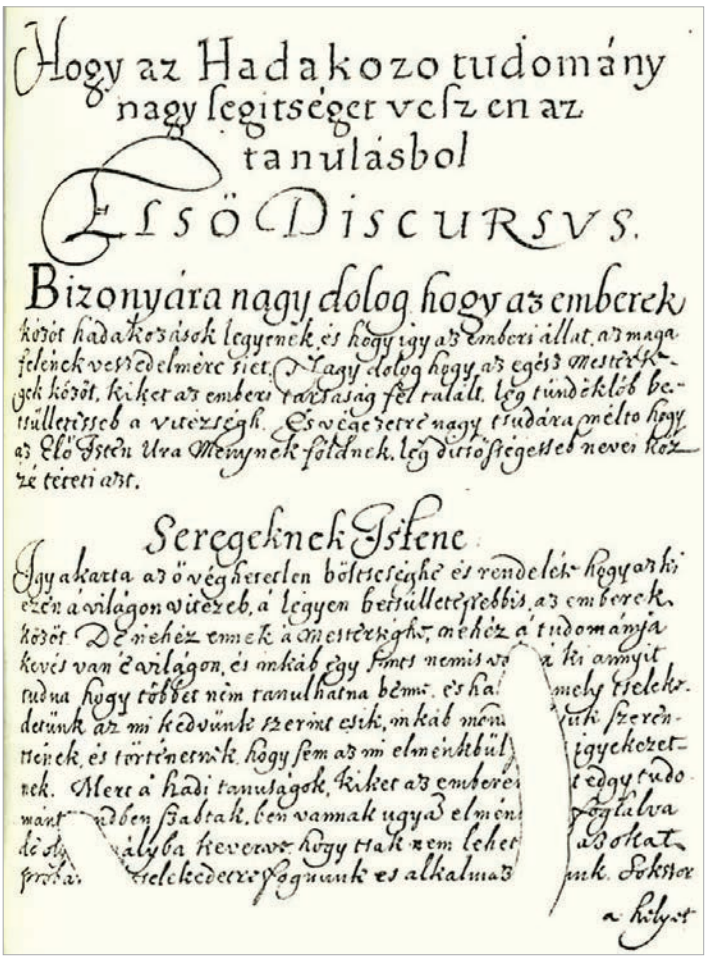
Hogy az Hadakozo tudomány
nagy segitséget vesz en az
tanulásbol
ELSÖ DISCURSVS.
Bizonyára nagy dolog hogy az emberek
közöt hadakozások legyenek és hogy igy az emberi állat az maga
feleinek vesedelmére siet. Nagy dolog hogy az egész mesterség-
gek közöt, kiket az emberi tanulasag fel talalt, leg tündöklöb be-
tülleressb a vitezségh. Es végezetre nagy tudára mélto hogy
az Elö Isten Ura Menynek földnek, leg dicsöségesseb neveri köz
zé tetesi azt.
Seregeknek Istene
Igy akarta az ö végheretlen böltességhe és rendelés hogy arki
ezen a világon vitezeb, a legyen bertülletesebbis az emberek
közöt. De nehéz emnek a mesterségh, nehéz a tudománya
kevés van e világon, és inkáb egy sincs nemis va a ki annyit
tudna hogy többet nem tanulhatna benne. és ha mely tselek-
detünk az mi kedvünk szerint esik, inkáb nem ti szeren-
tsének, és történetnek, hogy sem az mi elmenkbül igyekezet-
nek. Mert a hadi tanulságok, kiket az emberei e egy tudo-
mant ben szabtak, ben vannak ugyan elmén foglalva
de alyba kevesen hogy tak nem lehet adoktat-
proba tselekedetre fogunk es alkalmaz nk. Sokszor
a hüvet

4. kép. Részlet a *Vitéz hadnagy* kéziratából

az ideális katona és az ideális hadvezér *(perfetto capitano)*. A manőverezésről, taktikázásról, arról, hogy miként álljon fel egy komoly hadsereg (gyalogság, nehéz- és könnyűlovasság, tüzérség, muskétások stb.), kinek mi legyen a feladata egy ütközet során, még a szentgotthárdi napiparancsban is többet olvashatunk, mint mondjuk, a *Vitéz hadnagy*ban.

Hozzá kell tennem azonban, hogy nemcsak Montecuccoli tanult új dolgokat a magyarországi hadszíntéren, hanem minden bizonnyal Zrínyi is a Montecuccoli-féle hadvezetéssel való találkozása következtében. A sokáig méltatlanul elfeledett *Tábori kis tracta* a bizonyíték erre. Neves irodalom- és hadtörténészeinknek köszönhetően sokáig úgy véltük, hogy egy kezdetleges

fiatalkori műről van szó. Hausner Gábor azonban meggyőzően bebizonyította, hogy a helyzet épp fordított: a *Tracta* az immár tapasztalt katonává érett Zrínyi műve, mely valamikor az 1663–1664. évi hadjáratok alkalmával íródott.[15] Tartalmában és módszerében egyébként Montecuccolinak az épp ekkor készült feljegyzéseire hasonlít leginkább. Ezek összehasonlító elemzése még a jövőbeni kutatás feladata lesz.

Annak ellenére, hogy Zrínyi és Montecuccoli között a fentebb vázlatosan bemutatott hadtudományi elképzelések terén voltak különbségek, valamint hogy az 1662. évi pozsonyi országgyűlésen egy publicisztikai párbajra is sor került kettejük között az erdélyi hadjárat kapcsán,[16] az 1663–1664. évi magyarországi hadjáratok során Montecuccoli részéről semmilyen magyarellenesség nem nyilvánult meg. Sőt az ekkor született írásaiból egyértelműen az derül ki, hogy Montecuccoli és a bécsi hadvezetés messzemenően figyelembe vette a meghatározó magyar politikusok (Lippay, Wesselényi, Nádasdy, Zrínyi) véleményét, és nem hozott önkényes döntéseket, hanem mindenben egyeztetett a magyarokkal.[17]

15 *Hausner Gábor:* Márs könyvet olvas. Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom. Argumentum Kiadó, Bp., 2013. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára) 129–141.

16 A Montecuccoli–Zrínyi publicisztikai párbajról legutóbb lásd: *Nagy L.–Hausner G.:* i. m. 693–702. Toma Katalin elgondolkodtató adatokat tárt fel, melyek azt engedik sejtetni, hogy mind Zrínyi, mind Montecuccoli szerzősége megkérdőjelezhető a szóban forgó röpiratokkal kapcsolatban. E tanulmány keretei közt nincs módomban tisztázni az ügyet, de mindenesetre figyelemre méltó hipotézissel van dolgunk, amit csak a jövőbeni kutatások révén igazolhatunk vagy cáfolhatunk. *Toma Katalin:* Gróf Nádasdy Ferenc országbíró politikusi pályaképe (1655–1666). PhD-disszertáció. ELTE BTK Közép- és Kora Újkori Magyar Történeti Doktori Iskola, Bp., 2005. 138–139.

17 A következő írásokról van szó: *Narrazione della campagna dell'anno MDCLXIII in Ungheria*; *Discorso della guerra col turco*, Bécs, 1664. március 1.; *Relazione della campagna dell'armata cesarea nell'anno MDCLXIV*. Kiadva: *Montecuccoli, R.:* Delle battaglie i. m. 199–214.; *Montecuccoli, R.:* Opere minori i. m. 171–187. A *Relazione della campagna dell'armata cesarea nell'anno MDCLXIV* a kritikai kiadás sajtó alá rendezőjének (Andrea Testa) is elkerülte a figyelmét, így a mai napig kiadatlan. Lelőhelye: Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Alte Feldakten, 1664/13/29. A *Relazione*t a magyar szakirodalomban elsőként Domokos György és Hausner Gábor hasznosította: *Domokos György–Hausner Gábor:* Zrínyi-Újvár ostroma Jacob von Holst helyszínrajza tükrében. In: Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban. Szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó. L'Harmattan–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, Bp., 2008. 241–264.

Montecuccoli-ellenes propaganda

Montecuccolinak a magyarokhoz fűződő viszonya akkor kezdett megromlani, amikor különböző tollforgatók, akiknek fogalmuk sem volt a hadakozásról, nyilvánosan kezdték el kritizálni az ő hadvezéri tevékenységét. Íme egy idézet annak igazolására, hogy ez mennyire felbőszítette: *„Csak nevetek azokon, akik úgy akarnak kapitányok lenni, hogy soha hadsereget és csatateret még nem láttak. Akik úgy akarnak híressé válni, hogy lefizetett újságírókkal és zsoldos hízelkedőkkel dicsértetik magukat.* [Nem kizárt, hogy épp Zrínyire utalt.] *De a hazug embert hamarabb utolérik, mint a sánta kutyát. A hadtudományt (l'arte militare) nem lehet gyógyszerként az emberekbe adagolni, arra csak a gyakorlat révén lehet szert tenni, mert az nem spekuláció, hanem praxis."*[18]

Montecuccoli a magyarokat, főleg Zrínyit sejtette a propaganda mögött, de a legdurvább támadások hátterében szerintem – amint erre később még visszatérek – a francia propaganda állt. Igaz, a Montecuccoli-ellenes propaganda magyar földön már 1663 óta virágzott. Egy 1663 augusztusában–szeptemberében íródott gúnyvers a cseklészi (Pozsony mellett) sáncokban tébláboló Montecuccolit és katonáit gúnyolja, akik tétlenül nézik, hogy a nagyvezír Érsekújvár alá vonul, és a török–tatár hadak a Felföldet dúlják. Varga Imre szerint a vers Zrínyi környezetében íródott, de számomra nem elég meggyőző ez a hipotézis.[19] Szerintem inkább egy felföldi verselgető kisnemes írhatta azt. A Zrínyi-Újvár eleste után, 1664 júliusában keletkezett *Anno 1664* című gúnyvers azonban már sokkal inkább kapcsolatba hozható Zrínyivel. A vers tele van szimbolikus allúziókkal, olyannyira, hogy egyes utalásait a mai napig sem sikerült teljesen megfejteni. Az ismeretlen szerző szerint a Kacsa látván Zrínyi szép katonai sikereit (itt a téli hadjárat eseményeit és Kanizsa ostromát sorolja fel a vers), Kakukkal, Porcussal és Pallasszal elhatározzák, hogy „Zrínyit erőtül, vitéz seregitől teljeséggel" megfosztják. Ezután következik a hadak élére, Zrínyi helyébe, kinevezett Kacsa és Kakukk szidalmazása:

> Oh, átkozott Kacsa, ki vagy ország gáncsa, magyaroknak romlása
> Nem tudván fegyverhez, bajvívó sereghez, mért vagy Kakukknak társa?
> Holott csak nád között, sok kölkeid között vagy récék oktatóssa.

18 *Montecuccoli, R.:* Opere minori i. m. 202.

19 Régi Magyar Költők Tára [RMKT]. XVII. század 10. Az 1660-as évek költészete 1661–1671. S. a. r. Varga Imre. Akadémiai Kiadó, Bp., 1981. 696. A vers kiadása uo. 245–246.

Tedd le bár az fegyvert, kire senki nem vert, ne légy társ Bellonának,
Jobb az Júlianna, hogy sem az Ármáda, nem vagy fia Marsnak
Maradj az rokkáknál, és az puha ágynál, hagyj békét az tábornak.

[…]

Kakukknak is szívét, Bellonához frigyét, láttad-e vitézségét?
Ki erdőkön lakik, és ágakon tojik, szaporítván fiait,
Fél az tegezektől, repülő fegyvertől, hogy verne ellenségit?

Mégis az pacsirta, kinek kiszaggatta szárnyát az Hold sugárja,
Kit ki vér fészkiből, Austria földiből az liliomnak szaga,
Országát Kakukkra, oszmán vérszípóra, bízta egy vad madárra.

A vers befejező két strófája a legtalányosabb:

De még országunknak, és Zrínyi Miklósnak, Isten viselje gondját,
Az egyfejű sasnak, keresztény országnak, vigasztalja bánatját,
Midőn liliomból, mi bizodalmunkból, lengyel csinál bokrétát.

Mikor az pacsirta, átkozott madárka, Lengyelországhoz kapa,
Új várat töröknek, örök ellenségnek, elromlásunkra ada,
Ez verseket szerzim, hazámnak szentelim, kikről? Az ország tudja.[20]

Az biztos, hogy a versben szereplő Kakukk Montecuccolival azonosítható, hiszen 1664 nyarán az olasz hadvezér általánosan elterjedt gúnyneve Kakukk Máté volt.[21] Viszonylag könnyen azonosítható a Kacsa is, aki nem más, mint Nádasdy Ferenc, egyrészt azért, mert a Nádasdyak címerében ott szerepel a nád között úszkáló vadkacsa, másrészt azért, mert a versben szereplő Kacsa

20 Uo. 267–268.

21 *„Kiváltképpen várom naponként az kanizsai dolognak successusát is, az honnét is felszabadulván az népség, elegendő lenne Esztergom alá, de Kakukk Máté uram olyan mint az dúsgazdag emberek, az kik csak azt kévánják, hogy mennél több legyen az ládájokban, kivel ne éljenek, se haszonra ne fordétsák."* Lippay György levele Wesselényi nádornak. Pozsony, 1664. május 20.: MNL OL AFW 4. cs. 65. pallium, fol. 161. Lásd még Vitnyédy leveleit Zrínyinek (1664. május 30., 1664. augusztus 5.): Vitnyédy István levelei. Adalékúl a XVII. század politikai és erkölcstörténetéhez közli Fabó András. Eggenberger, Pest, 1871. (Magyar Történelmi Tár. Második folyam 3.) 201., 230.

szinte minden mesterkedésének megtalálhatjuk a párhuzamát Nádasdy Ferenc ez időbeni valóságos ténykedéseiben.[22]

A versben a Kacsa veszi el Zrínyitől a seregek vezetését, ami könnyen megfeleltethető annak, hogy 1663 decemberében a nádor a dunántúli hadak irányításában a saját országos főkapitányi *(supremus capitaneus)* jogkörét Nádasdyra ruházta, ezáltal egyben Zrínyit megfosztva a magyar hadak főparancsnoki tisztjétől.[23] Azt nem tudjuk, hogy Zrínyi hogyan reagált minderre, de azt igen, hogy bizalmasa, Vitnyédy István levelek sorozatában támadta ezt a döntést, valamint a Montecuccolival együttműködő Nádasdyt. „Őrzi az réce az kakukkot" – írta Zrínyinek 1664. május 30-i levelében, és ez a szóhasználat visszaköszön az itt elemzett versben is.[24] Teljesen helytálló ezek alapján Varga Imre azon feltételezése, hogy a vers Vitnyédy környezetében készült, sőt szerintem még az sem kizárt, hogy maga Vitnyédy a szerző. Mindenesetre a Zrínyi és a Nádasdy család viszonyait jól ismerte a szerző, sőt véleményem szerint még a *Syrena*-kötet is. Mert nem lehet véletlen, hogy a vers azzal gúnyolja Nádasdyt, hogy nem Mars, hanem Venus iskolája való neki, és inkább törődjön Júliával, mint Bellonával. Júlia viszont nem lehet más, mint Nádasdy felesége, Esterházy Júlia. Nos, Esterházy Júliát korábban éppen Zrínyi kezéről ütötte le Nádasdy, akit Zrínyi *Te ki gyönyörködöl…* kezdetű versében ilyen jelzőkkel illetett: „rút nád", „undok békanyál", kinek

Nézd hináros szemét,
Csoportos üstökét,
Széltül hajtott nyakát,
Nem álló derekát.[25]

Nem csoda hát, ha a Zrínyi által imígyen jellemzett vitéz az ismeretlen versszerző szerint sem való Mars mezejére. 1664 nyarán azonban nemcsak az egyszerű gúnyversszerzők, hanem komolyabb közjogi méltóságok is kritizálták már Montecuccoli tevékenységét. Így például Lippay érsek – aki persze szintén vajmi keveset értett a hadtudományhoz – ezt írta a nádornak: *„Most*

22 Badics értelmezése, miszerint a Kacsa Hohenlohét jelképezi, szerintem téves. *Badics Ferenc:* Ismeretlen kuruc-kori versek. Irodalomtörténeti Közlemények 33. (1923) 191.

23 *Toma K.:* i. m. 146–147. Lásd még *Pálffy Géza:* A Zrínyi-kutatás egyik megoldatlan kérdéséről. Zrínyi Miklós hadimustrája a Vas megyei Vat mellett. In: Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára. Szerk. Erdélyi Gabriella–Tusor Péter. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2007. 139–151.

24 Vitnyédy István levelei i. m. 202. Lásd még uo. 142–156.

25 Zrínyi Miklós összes művei. Szerk. Kovács Sándor Iván–Kulcsár Péter–Hausner Gábor. Kortárs Könyvkiadó, Bp., 2003. 236.

mint lött dolgok nem tudom, hanem hogy Montecuccoli létét Grécben, s onnét meg vissza Bécsbe, olyat vélek, azon volna, hogy Styria segétené meg bán uramat, és csak defensive viselnék magokot, iterim ő alatta lévő hadával szállaná meg Esztergomot, és amoválná bán uram az pogányságot, de most volna módunk benne, hogy meggyőzhetnénk azt az pogányságot, csak jól akarnánk, azonban ezt az jó alkalmatosságot is mind kimossa kezünkből Montecuccoli uram. Az kiváltképpen nagy ördögi szándék, és veszedelmes állapat, hogy az mint értem, olyat akarna szerencsés véghez vinni Montecuccoli, hogy ezután semmi erősséget meg ne szálljanak, hanem mezőben szálljanak szembe az ellenséggel, az ki bizony mind rossz, és semmi jót belőle nem várhatni."[26]

A Memoria belli Hungaro-Turcici és hatása

Mivel a fent bemutatott írások magyar nyelven születtek, ezért Montecuccoli nem sokat tudhatott róluk. Nem is lépett ellenakcióba, csak 1664 után, amikor az ellene folyó propaganda nemzetközi méreteket öltött. E tanulmány keretei közt nincs mód arra, hogy részletesen bemutassam a Montecuccoli tevékenységéhez kötődő publicisztikai és történetírói kampányt, ezért a továbbiakban csupán annak egyik, de annál fontosabb momentumára szorítkozom: a szentgotthárdi csata megjelenítésére a Zrínyi-párti Johann Heinrich Andtler: *Memoria belli Hungaro-Turcici (5. kép)* című művében, amely közvetlenül Zrínyi halála után íródott, de csak 1665-ben jelent meg Marseille-ben.[27] Andtler a *Memoria* előszavában azt állította, hogy 1661–1664 között Magyarországon és Erdélyben vándorolt, bejárva a csatatereket. Kemény János fejedelem egyik titkárával személyesen is találkozott, akitől Zrínyi Montecuccoli-ellenes röpiratát szerezte meg. Sőt Zrínyi-Újvárat is személyesen felkereste, és olyannyira kiválónak találta azt, hogy a korabeli közismert toposszal az erődítményt Stájerország bástyájának nevezte *(totius Styriae fortissimum esset antemurale)*.[28] Ugyanakkor Andtler még azt is állította, hogy Zrínyitől pénzt és megbízást is kapott a *Memoria* kiadására. A kérdés csak az: ha Andtler 1661–1664 között

26 Pozsony, 1664. június 16. MNL OL AFW 4. cs. 65. pallium, fol. 165.

27 Andtlerre lásd: *Bene Sándor:* „Jöttem, láttam s elmenekültem…" Franz Friedrich Andtler gúnyirata Montecuccoliról. Irodalomismeret 4. (1993) 1–2. sz. 36–39. A kiadás: *Johann Heinrich Andtler:* Memoria belli Hungaro-Turcici inter caesares Leopoldum I. et Mahometem IV. Massilia, 1665.

28 *Johann Heinrich Andtler:* Memoria belli Hungaro-Turcici. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Lat. 1606. fol. 2. r. Ezt a másolatot Jagossich Márton készítette 1667. január 16-án. Andtler művének többi másolatáról: *Bene S.*: „Jöttem, láttam" i. m. 38–39.

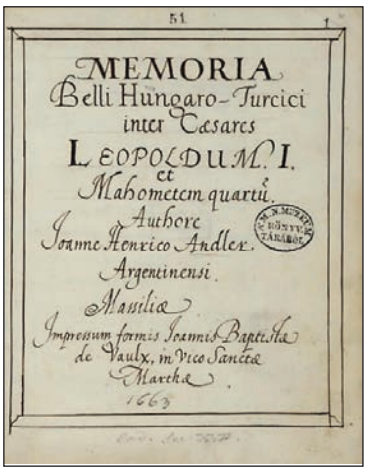
MEMORIA
Belli Hungaro-Turcici
inter Cæsarem
LEOPOLDUM I.
et
Mahometem quartũ
Authore
Joanne Henrico Andler.
Argentinensi.
Massilia
Impressum formis Joannis Baptistæ
de Paulx, in Vico Sanctæ
Martha
1663

5. kép. Johann Heinrich Andtler művének Jagossich Márton által másolt címlapja (1606)

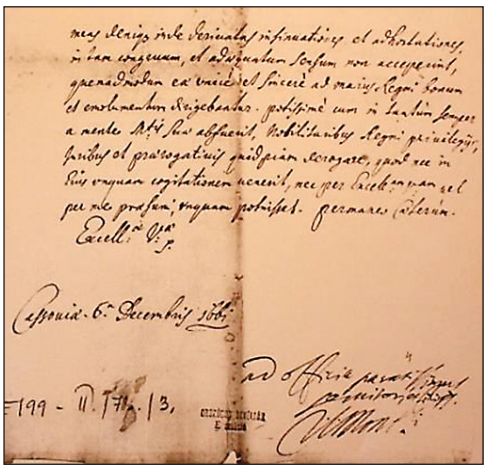

6. kép. Montecuccoli levele Wesselényi Ferenc nádorhoz, Kassa, 1661. december 6.

Erdélyben és Magyarországon utazgatott, és olyan fontos személyiségekkel találkozott, mint Kemény János és Zrínyi Miklós, miért nem maradt egyéb nyoma is ennek? Nem kizárt azonban, hogy a további kutatások révén majd még kerülnek elő olyan adatok, melyek Andtler állításait megerősítik. Ha viszont igaz, amit Andtler állít, akkor az ő *Memoriá*ja az egyetlen olyan, a nyugat-európai közvélemény számára készült propagandakiadvány, melyről biztosan tudjuk, hogy közvetlenül Zrínyi felügyelete alatt és a bán szándékainak megfelelően készült.

Andtler előadásában a csata egyik pillanatában a törökök a folyónak szorították a keresztény sereget, melyet szorult helyzetéből csak Coligny *(Gallorum dux)* és La Feuillade közbelépése mentett meg. Mi mással is jellemezhette volna Andtler a franciák harci kedvét, mint Aeneas küzdelmét felidézve:

> …most szítja szívük csak,
> most a düh, és soha-nem-riadó keblük veti széjjel,
> mindegyikük sóváran csak sebet osztani vágyik.
> (XII, 526–529.)[29]

29 *„…nunc, nunc/Fluctuat ira intus: rumpuntur nescia vinci/Pectora: nunc totis in vulnera viribus itur."* A magyar szöveget az alábbi kiadás alapján idézem: Vergilius összes művei. Ford. Lakatos István. Európa Könyvkiadó, Bp., 1984.

A győzelem azonban még így sem mehetett végbe Zrínyi nélkül. Andtler előadása szerint a csata közben felröppent az – az egyébként alaptalan – hír, hogy Zrínyi is közeledik csapataival. Pusztán a Zrínyi név hallatára a törökök közt olyan pánik tört ki, hogy egymást kezdték taposni, és így sokan a folyóba fulladtak. Ezt látván a franciák rávették a vonakodó Montecuccolit, hogy indítson általános támadást, ami aztán meg is hozta a végső győzelmet. Andtler még a szentgotthárdi győzelem kapcsán is csak gúnyosan tudott nyilatkozni az olasz hadvezérről, aki – szerinte legalábbis – a franciák nélkül nem is lett volna képes győzni. Ezért Julius Caesar jelmondatát *(„Jöttem, láttam, győztem")* kiforditva, gúnyos epigrammát fabrikált Montecuccoli fiktív diadalszekerére:

> Et veni, vidi, fugi, tria verba superbo
> Portantur curru, totum referentia bellum.[30]

Ennek ellenére – folytatja Andtler – Montecuccoli az egész hadsereg fővezére, katonai rangban csak a császár előzi meg őt. Érthetetlen ez a nagy rajongás, hiszen Montecuccoli mint a védekező háború nagy híve csak annyit ért el, hogy Magyarország nagy része a győzelem ellenére a török kezén maradt, és miközben ő lelkesen védte katonáit, addig Magyarország népe pusztult. Mindez nem dicséretre, hanem káromlásra méltó.[31] Ezek után a szentgotthárdi győzelemről meg is feledkezik Andtler, és visszatér Zrínyi-Újvár elestéhez, melyet szerinte meg kellett volna védeni, feladása nem volt más, mint *„fatalem illam traditionem",* azaz árulás, és különben is minden másképp alakult volna, ha Zrínyi lehetett volna a keresztény seregek fővezére, már csak azért is, mert katonai képességeit a franciák, akik nélkül a szentgotthárdi győzelem be sem következett volna, igencsak nagyra értékelik.

Készen állt tehát már Andtlernél az összes olyan érv, melyet Perjés Gézáig minden magyar had- és irodalomtörténész fel fog használni a Zrínyi–Montecuccoli-vita ismertetésekor, anélkül azonban, hogy a másik fél, azaz Montecuccoli írásait egyáltalán alaposabban elolvasta volna. Amellett mindazt, amit Andtler leírt, sokáig úgy tekintettük, mint ha az valóban Zrínyi személyes véleményét tükrözte volna. Ez azonban egyáltalán nem bizonyítható. Épp ezért az a véleményem, hogy az egész akció mögött nem Zrínyit, hanem inkább a francia propagandát kell keresnünk. Az mindenesetre sokatmondó, hogy Andtler könyve Marseille-ben jelent meg, és a franciák csak dicséretet kapnak benne.

---

30 *Andtler, J. H.:* i. m. 39. v. *„Jöttem, láttam, elmenekültem, e három büszke szót / Vitte a szekér, ami* [Montecuccoli] *egész háborúját jellemezte."* (Ford.: Nagy Levente.)

31 *Andtler, J. H.:* i. m. 41v–42r.

A *Memoriá*ban pedig az áll, hogy Andtler a vasvári béke után a Magyarországról visszatérő francia katonákkal érkezett Franciaországba. Montecuccoli lejáratása nyilván jól is jött a franciáknak, mivel bizonyára tudták: csak idő kérdése, hogy mikor kerülnek ismét szembe az olasz hadvezérrel a francia csapatok. (Tíz év múlva ez be is következett, amikor a Turenne marsall vezette hadsereg ellen Montecuccoli fényes győzelmet aratott.) Általában a Zrínyit dicsőítő propagandakiadványok majdnem mindegyike mögött kimutatható a francia befolyás. Egy kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy Montecuccolit a franciák veszejtették össze Zrínyivel és a magyarokkal. Ennek árnyaltabb kifejtésére és részletesebb dokumentálására természetesen még további kutatásokra van szükség.[32]

Montecuccoli mindenesetre annyira feldühödött Andtler művén, hogy – ha hihetünk a téma egyik osztrák szakértőjének, Georg Wagnernak – 1668 májusában kieszközölte a császárnál azt a rendeletet, amelynek értelmében a *Memoria* összes elérhető példányát elégették. Az akció olyan jól sikerült, hogy 2007-ig egyetlen nyomtatott példány sem került elő a műből.[33] Ugyanakkor Andtler írása nagymértékben hozzájárult a Montecuccoli későbbi két fő művében *(Della guerra col turco in Ungheria, L'Ungheria dell'anno 1677)* felbukkanó inkább negatív, mint pozitív magyarságkép kialakításához is. Ezek elemzése azonban már egy másik tanulmány feladata lesz.

Levente Nagy

MONTECUCCOLI, LES HONGROIS ET SAINT-GOTTHARD

Cette étude porte sur les circonstances du débat au sujet de Montecuccoli dans ses rapports avec les Hongrois. Géza Perjés, éminent historien hongrois, a démontré dans une étude que Zrínyi et Montecuccoli avaient quasiment les mêmes idées militaires. Selon Perjés, le style de stratégie (prudence, opérations militaires hésitantes et évitant

32 Három írás szolgálhat kiindulópontul: *Perjés G.:* A szentgotthárdi csata i. m. 117–171.; *G. Etényi Nóra:* Hadszíntér és nyilvánosság. A magyarországi háború hírei a 17. századi német újságokban. Balassi Kiadó, Bp., 2003. 234–240.; *Ferenc Tóth:* Saint-Gotthard 1664. Une bataille européenne. Lavauzelle, Paris, 2007. 29–33.

33 *Georg Wagner:* Das Türkenjahr 1664. Eine europäische Bewährung. Raimund Montecuccoli, die Schlacht von St. Gotthard-Mogersdorf und der Friede von Eisenburg (Vasvár). Burgenländisches Landesarchiv, Eisenstadt, 1964. (Burgenländische Forschungen 48.) XXII. Bene Sándornak sikerült a drezdai Sächsische Landesbibliothekban azonosítania a nyomtatvány eddig ismert egyetlen példányát: *Sándor Bene:* Od kupovine knjiga do kupovine pisaca. Braća Zrinski u međunarodnoj propagandi 1663–1666. In: 400 obljetnica Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu. Ur. Mirna Willer. Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, 2007. 45.

les batailles etc.) attribué à Montecuccoli n'existait pas en réalité. La différence entre les deux personnages avait plutôt des raisons politiques : Montecuccoli, comme « prototype du mercenaire international », défendait les intérêts des Habsbourg, tandis que Zrínyi représentait les mouvements d'indépendance hongroise. Il en résulte que leur débat n'était pas militaire, mais politique. Aujourd'hui, nous savons déjà qu'il n'y avait pas d'opposition politique et idéologique entre les deux personnages et qu'ils agissaient de concert dans la plupart des opérations stratégiques. Néanmoins, on peut trouver quelques contrastes dans leurs idées stratégiques. Issus de deux traditions stratégiques différentes, ils étaient tout de même capables de s'inspirer chacun de la culture de l'autre. A la racine de leur opposition, il faut plutôt voir celle de deux personnalités, fortes et contraires. Cette opposition fut exploitée par la propagande politique de l'époque. Dans beaucoup de cas, historiens et publicistes politiques mal informés utilisèrent des développements rhétoriques efficaces mais sans fondement pour opposer ces deux personnalités importantes des guerres turques en Hongrie au milieu du XVIIe siècle. *In fine*, cette étude analyse en détail l'ouvrage intitulé *Memoria belli Hungaro-Turcici* (Marseille, 1665) de Johann Heinrich Andtler, un publiciste appuyant Zrínyi dans la campagne politique et historique contre la personne de Montecuccoli.

Hausner Gábor*

VÁLTOZÓ ZRÍNYI-KÉPEINK

> *„Az emlékezés mint aktív cselekvés elsősorban az emlékezőt magát jellemzi, és csak másodlagosan szól arról, aki az emlékezés tárgya. Ezért nem kell megdöbbennünk azon, hogy minden emlékező és minden korszak máshogy emlékezik Zrínyire, és ezért minden kornak megvan a maga Zrínyi emlékképe."*[1]

2006-ban a *Rubicon* című történelmi magazin egy kérdőíves felmérés eredményeként azt írta, hogy a megkérdezettek a költő, író, hadvezér Zrínyi Miklóst a tíz legnépszerűbb magyar történelmi személyiség közé sorolták. Kevéssel később Zrínyi neve ismét felmerült, amikor a Pestet Budával összekötő híd elnevezésére társadalmi pályázatot írtak ki. S bár a híd végül a többség szavazatával a Rákóczi nevet nyerte el, Zrínyi népszerűségét az is mutatja, hogy a közelmúltban a Hoppál Mihály vezetésével alakult új zenei formáció, a swinget és jazzt igényes popzenei köntösben játszó együttes a Zrínyi Pop nevet választotta, talán a név ismertsége, „jó csengése" miatt, talán – mint javíthatatlan filoszként gondolom – Zrínyinek az újabb kutatásokból kibontakozó, az idegen műfajokat meghonosító, a műfaji korlátokat átlépő költői karakterérét ismerve és előképnek tekintve. Akár így, akár úgy, azt bátran állíthatjuk, hogy Zrínyi, a Zrínyi család a magyar – és legalább még a horvát – kulturális közösség történelmi emlékezetének integráns része.

Ugyanakkor Zrínyinek a magyar nemzeti kánonban rögzült jelzői – „költő, író, politikus és katona" – arra utalnak, hogy életműve különböző területeket egyesít: a halála óta eltelt három és fél évszázad során hol az egyikre, hol a másikra esett nagyobb hangsúly, az egyes korok Zrínyi-képeiben az életmű egyes területei sem mindig azonos mértékben voltak reprezentálva, már csak annál az egyszerű oknál fogva sem, hogy Zrínyi költeményei és prózai művei – az *Áfium* kivételével – a 19. század első feléig gyakorlatilag ismeretlenek maradtak.

Az utóbbi évek-évtizedek történelmi, hermeneutikai, irodalom- és kultúrtörténeti megfontolásai, egyebek közt a kollektívemlékezet-kutatás új ered-

* Alezredes, osztályvezető-helyettes, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum (1014 Budapest, Kapisztrán tér 2–4., hausner.gabor@mail.militaria.hu).

1 *Nényei Pál:* Ne bántsd a Zrinyit! Kortárs Kiadó, Bp., 2015. (Kortárs Esszé) 18.

ményei pedig azt is nyilvánvalóvá tették, hogy az emlékezet nemcsak a múltra vonatkozó ismeretek halmaza, hanem ennek az ismeretnek a létrehozása, kiválogatási módja is egyben; az egyes korok emberei mást és mást tartottak fontosnak, megőrzésre, „emlékezetre" méltónak. Sőt még ugyanazon korszakon belül, különböző szociokulturális hagyományokhoz köthető csoportok is másmás tényeket emeltek be a történeti emlékezetbe, és ruháztak fel értékkel.

Nem meglepő tehát, hogy minden kornak több Zrínyi-képe is volt. Miben és miért változott, s változnak napjainkban is Zrínyi, a költő, az államférfi, a katona és a hadtudós képei a magyar történelmi emlékezetben? Zrínyi Miklós halálának 350. évfordulóján, az évfordulós megemlékezés-sorozat részeként erre keresem a választ egy, az emlékezet fenntartására hivatott intézmény, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársaként. Ez egyúttal meghatározza a helyzetemet is a múlt tényeivel folytatott párbeszédben, az alábbiakban ezért Zrínyi a katona, a státusférfiú és a hadtudományi író képei állnak figyelmem középpontjában.

A két Zrínyi Miklós a Habsburg Birodalom hősei között

Végigtekintve a Zrínyi-recepció első száz évén, megállapítható, hogy miközben majdnem egy évszázadba telt, mire Zrínyit, a költőt a 18. században újra felfedezték, Zrínyit, a hőst, a katonát, a politikust végig számon tartották, és a kezdetben többnyire latin, később német nyelvű történeti művekben (a jezsuita forrásfeltáró iskola munkáiban) az ország és a katolikus hit védelmezőjeként méltatott alakját a Habsburg birodalmi patriotizmus és a magyarországi hungarus patriotizmus egyaránt magáénak tekintette.[2] Az összbirodalmi identitás erősítését célul tűző 19. század eleji osztrák összefoglalók a szigetvári hőst és költő-hadvezér leszármazottját egyaránt a „berühmte Österreicher"-ek, a híres osztrákok közé sorolták, mint olyan kiemelkedő alakjait a Habsburg Birodalomnak, akik a császárért harcoltak, s emiatt, ha nem is etnikai, de birodalmi értelemben osztrákok voltak. E nézet egyik jeles képviselője, Joseph Hormayr báró ebben a szellemben jelentette meg németül 1807-ben a szigetvári Zrínyi életrajzát, s ugyanezzel a céllal festette meg Johann Peter Krafft, a kor népszerű osztrák festője Zrínyi Miklós szigetvári kirohanását ábrázoló nagy méretű

2 *Borián Elréd:* Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében. Pannonhalmi Főapátság, Pannonhalma, 2004. (Pannonhalmi füzetek 50.) 21–268.; *Varga Szabolcs:* Leónidasz a végeken. Zrínyi Miklós (1508–1566). Sziluett–Kronosz Kiadó–Magyar Történelmi Társulat, Pécs, 2016. (Korszerű történelmi életrajzok) 215–222.

1. kép. Peter Krafft: ***Zrínyi kirohanása Szigetvárból*** **(1824)**

történeti festményét, amelyet elkészültekor, 1824-ben elsőként az uralkodópár tekintett meg a bécsi Magyar Gárda épületében, nagy megelégedéssel *(1. kép)*.

1820-ban, a másik Zrínyi Miklós születésének 200. évfordulóján Kiss Károly, a cs. és kir. 37. sorgyalogezred alhadnagya (aki ezredével részt vett a Napóleon elleni hadjáratokban, az 1813. évi drezdai és lipcsei csatában) kezdeményezésére az ezred állomáshelyén, Lembergben Zrínyi-emlékünnepélyt rendeztek.[3] Ugyanebben az évben kisebb polémia keletkezett a *Tudományos Gyűjtemény* című, Pesten kiadott folyóirat hasábjain Zrínyi királyhűségéről. Trattner Károly császári-királyi kapitány ugyanis a „sub rosa" kifejezés történeti eredetét magyarázva, azt találta írni, hogy a hazára romlást hozó Wesselényi-féle összeesküvés „fejei valának Veselényi Ferenc nádorispán és Zrínyi Miklós bán".[4] Ezt egy magát megnevezni nem akaró még azon hamarjában megválaszolta *Gróf Zrinyi Miklós (a' Költő) pártütő nem vólt* címmel közzétett, felhábo-

3 *Ács Tibor:* Tudós és katona. Kiss Károly élete és hadtudományi munkássága (1793–1866). Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó, Bp., 1982. 17.

4 *Trattner Károly:* Észrevételek azon közmondásra sub rosa (rózsa alatt). Tudományos Gyűjtemény 4. (1820) 1. sz. 123.

rodott hangú közleményében, amely szerint a nemzet hősei „jó magyarok, ausztriai házhoz mindig ragaszkodók" – köztük természetesen Zrínyi Miklós.[5]

1821-ben pedig az osztrák kultúrkörben élő Teleki Ferenc gróf terjedelmes tanulmányt tett közzé *Graf Niklas Zrinyi, der Dichter* címmel Bécsben, a Gesammtmonarchie, az összbirodalmi gondolat egyik központi orgánumának, a *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* című zsebkönyvnek a lapjain, amelyben igyekezett a bécsi politikai-ideológiai törekvéseket és a magyar történelmi kontextust együttesen érvényesíteni a költő és katona Zrínyi értékelésében. Teleki a magyar hadvezér tetteinek és politikai nézeteinek jogosságát védelmezte, majd részletesen kitért a Zrínyi család kései leszármazottainak a birodalmi arisztokrácia soraiba történő beépülésére.[6]

„Jóval nehezebb lett azonban a feladata akkor, amikor a Syrena-kötet ismertetésére tért át – írja a művet elemző Bitskey István. – *Ennek tartalmát tárgyilagosan bemutatja, hangsúlyozza az eposz originalitását, dicséri a benne lángoló érzelmi tüzet (»ein kräftiges Feuer«), s a művet az ókor és újkor legnagyobb epikus alkotásaival egy sorba helyezendőnek tartja. Három részletet saját műfordításában csatol az értekezéshez. A benne megfogalmazott magyarságképről, a nemzeti történelem toposzairól, eszmei irányultságáról, a korabeli olvasóhoz szóló aktuális példázatáról azonban szót sem ejtett, ez nyilván nem illeszkedett volna a Taschenbuch törekvéseihez, az ausztriai olvasó elvárási horizontjához.*

A birodalmi gondolattól idegen, a soknemzetiségű impérium egységesítését nem szolgáló szuverén identitástudat és magyar történelmi narratíva ekkor nem volt Bécsben »eladható«, a Habsburg-hatalom asszimiláló szándékaival nem volt harmóniába hozható. Sőt nem csak ekkor, később sem. Ez a kísérlet világosan megmutatta, hogy az eposznak (de az egész életműnek is) olyan identitásképző szerepe van, amely megakadályozza az általa kialakított magyar hagyomány betagolódását egy Bécs-centrikus múltértelmezésbe."[7]

A német nyelvterületen változatlanul a kereszténység és a Habsburg-ház bajnokaként tisztelték és ünnepelték a szigetvári Zrínyi személyét, viszont a dédunoka hadvezéri képességeit már csak Raimondo Montecuccoli tekintélye – a 19. századra, mondhatni, kultusza – miatt sem illethette elismeréssel az osztrák közvélemény. Jól mutatja ezt, hogy Joseph Pargfrieder az 1830–1840-es

5 *T. F.:* Gróf Zrinyi Miklós (a' Költő) pártütő nem vólt. Tudományos Gyűjtemény 4. (1820) 6. sz. 87–92.

6 [*Teleki Ferenc*]: Graf Niklas Zrinyi, der Dichter. Taschenbuch für die vaterländische Geschichte 2. (1821) 360–400.

7 *Bitskey István:* Virtus és poézis. Önszemlélet és nemzettudat Zrínyi Miklós műveiben. In: A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában. Szerk. Bene Sándor–Hausner Gábor. Zrínyi Kiadó, Bp., 2007. 133. Vö. *S. Varga Pál:* A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban. Balassi Kiadó, Bp., 2005. 219–220.

2. kép. A szigetvári Zrínyi Miklós márványszobra a költő vonásaival a bécsi Hadtörténeti Múzeum Hősök csarnokában (1864/65)

évek háborúiból meggazdagodott osztrák udvari hadiszállító 1849-ben wetzdorfi kastélyában létesített Walhallájában a hősök között felállíttatta a szigetvári Zrínyi Miklós mellszobrát, a költőét azonban hiába keressük a Helden Alléban. A szigetvári hős helyet kapott a Bécs melletti Arzenálban kialakított új múzeum (k. u. k. Hofwaffenmuseums, ma: Heeresgeschichtliches Museum) hősök csarnokában is, egyebek között Raimondo Montecuccoli társaságában *(2. kép)*. Az 1864–1865-ben készült carrarai márványszobor Vay Miklós és Izsó Miklós alkotása, akik a Feldherrenhalle programjában megvalósítani kívánt osztrák birodalmi értékrendet kijátszva, a hős arcképét dédunokájáról, a költő Zrínyiről mintázták, mintegy becsempészve őt is az osztrák panteonba.

A „hős, hazafi és költő" Zrínyi képe

Jól nyomon követhető az a folyamat, ahogyan a közös, univerzális keresztény hősből magyar nemzeti hős vált, s Zrínyi elfoglalta helyét a függetlenségi hagyomány képviselőinek sorában, Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György, illetve Thököly és II. Rákóczi Ferenc között, majd lassanként az irodalmi kánonban is.

A Habsburg Monarchia soknemzetiségű szellemi elitjének, illetve a Magyar és a Horvát Királyság többnyelvű értelmiségének közös Zrínyi-tradíciója az egész Európában végbemenő kulturális paradigmaváltások nyomán az 1830-as évekre egymástól független, sokszor egymással feleselő nemzeti diskurzusokra bomlott szét. „*Micsoda despotizmussal, s idegen felcifrálkodással meri Hormayr Hunyadit ausztriainak nevezni, de miként még Zrínyit, Pázmányt s a többieket?*"– háborodott fel már 1811-ben a kor ismert literátora, Döbrentei Gábor Joseph Hormayr fent említett szigetvári Zrínyi-életrajzára utalva, amely a „berühmte Österreicher"-ek közé sorolta a horvát bánt.[8]

Magyarországon a 18. századi előzményekre támaszkodva ekkortájt születtek meg a modern polgári világ alapvető intézményei és eszméi, többek között a modern nemzet eszméje, amelynek kialakulásában fontos szerepet játszott a történetírás, az irodalom és a filológia. E fejlődés során a két Zrínyi Miklós alakja és Szigetvár védelmének története az irodalmi diskurzus középpontjába került, és a nemzeti szimbólumrendszer egyik meghatározó elemévé vált. Elévülhetetlen érdemei voltak ebben Kazinczy Ferencnek, aki 1816-ban

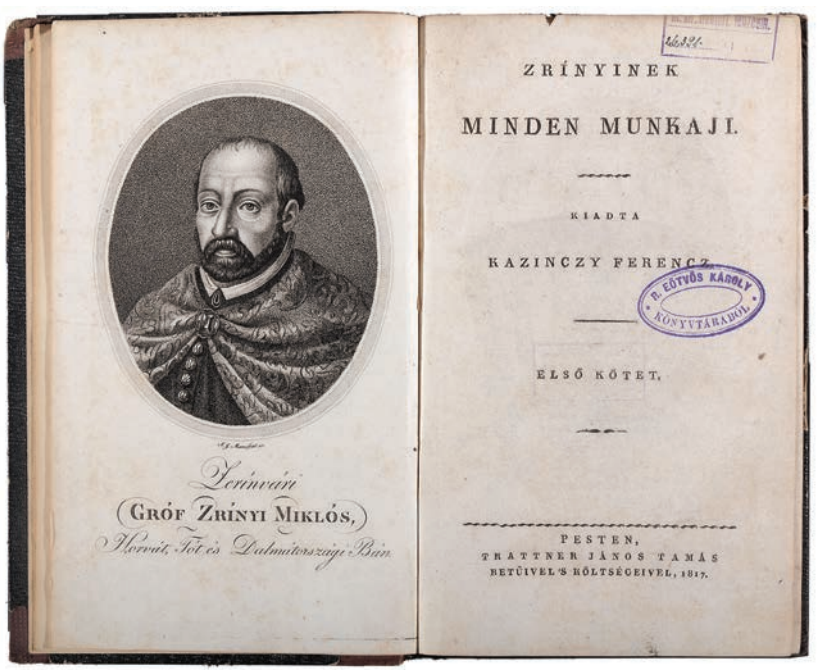
Zrínyinek
MINDEN MUNKAJI.
KIADTA
KAZINCZY FERENCZ.
P. EÖTVÖS KÁROLY KÖNYVTÁRÁBÓL
ELSŐ KÖTET.
PESTEN,
TRATTNER JÁNOS TAMÁS
BETŰIVEL'S KÖLTSÉGEIVEL, 1817.
Zrínyvári
GRÓF ZRÍNYI MIKLÓS,
Horvát, Tót és Dalmatorszagi Bán.

3. kép. Kazinczy Ferenc: *Zrínyinek minden munkaji*. Pest, 1817 (címlap)

8 Kazinczy Ferenc levelezése I–XXIII. Kiad. Váczy János. M. Tud. Akadémia, Bp., 1900. VIII. 34.

(1817-es impresszummal) megjelentette *Zrínyinek minden munkáji*t *(3. kép)*,[9] másfél évszázados ismeretlenségből föltámasztva a *Szigeti veszedelme*t, a lírai verseket és az *Áfium*ot, 1825-ben pedig kiadta a szigetvári Zrínyi Miklós életrajzát, amely visszahelyezte a szigetvári hőst a magyar történelembe, magyar nemzeti hőst csinálva belőle.[10] Ugyancsak ő markolta egybe a politikai, katonai és irodalmi Zrínyi-hagyomány hol szét-, hol összetartó szálait, elsőként jelölve ki a költő-író Zrínyi helyét nemcsak a történelemben, de a magyar irodalomban is: *„Nagy volt közöttünk mint Polgár, nagy mint Katona, nagy mint Poeta és mint Prosaista"* – írta 1819-ben.[11]

Kazinczy, Zrínyi kultuszát ápolandó, kezdeményezte azt is, hogy a Festetichek által szervezett keszthelyi helikoni ünnepségek egyikén kedves írója tiszteletére is ültessenek egy emlékfát. Festetich György gróf ezt örömmel teljesítette, mivel Csáktornya és a Muraköz egy része a 18. század második felétől Festetich-birtok volt, és a család maga is ápolta ezt a hagyományt: fennmaradt egyebek közt a Zrínyiek emlékére Keszthelyen tervezett vörösmárvány kút terve a 19. század első feléből, valamint a csáktornyai vár 1820-as évekbeli átépítésével összefüggésben a gótikus homlokzatra szánt mészkő szobrok némelyike, köztük Zrínyi Péter mellszobra. A keszthelyi kastély gyűjteményében több Zrínyi-ábrázolást is őriztek, maga Kazinczy is a gróftól kért segítséget Zrínyi-kiadása illusztrálásához.

Az 1820-as évektől többször fölmerült az ország fővárosában, Pest-Budán létesítendő magyar hősök csarnokának terve is, az elképzelés végül a Nemzeti Múzeum felállításában és építészeti megoldásaiban öltött testet. Ennek panteon jellegét többek között az oda készített mellszobrok is kifejezték. Magától értetődően a költő Zrínyinek az 1869-ben márványból készült, Izsó Miklós, a kor nemzeti romantikájának meghatározó művésze alkotta büsztje is odakerült, amit eredetileg Eötvös József rendelt meg a kialakítani szándékozott Nemzeti Pantheon számára *(4. kép)*.

Zrínyi költői hagyatékának jelentősége a maga összetettségében csak Kazinczy kiadását követően, a reformkorban vált érzékelhetővé és nyilvánvalóvá. A költő és a politikus Zrínyi egyaránt hatott a korszak legjelesebb magyar költőire és íróira: jelzi ezt egyebek közt Kölcsey Ferenc *Zrínyi dala* (1830) és *Zrínyi második éneke* (1838), valamint Vörösmarty Mihály *Zrínyi* (1828) és *Zrínyi, a költő* (1830) című verse. Vörösmarty már egyenesen „vezér költő"-nek nevezi: *„De ölel a haza, s mond örömében sírva fiának; / Mi pedig áldva füzünk*

9 Zrínyinek minden munkáji I–II. Kiad. Kazinczy Ferenc. Pest, 1817.

10 *Kazinczy Ferenc:* Zrínyi Miklós Szigetvárott. In: Hébe zsebkönyv. Kiadta Igaz Sámuel. Nyomtatta Bétsben Grund Leopold, 1825. 2–22.

11 Kazinczy Ferenc levelezése i. m. Bp., 1902. XII. 470.

4. kép. Zrínyi Miklós mellszobra (1869)

szent emlékedre borostyánt, / És az idő röptét terhes bánattal elállván, / Kérdjük ohajtva; vezér költőt még ád-e hasonlót / Hozzád, hajh! te korán elirigylett fénye szemünknek!" Amikor Vörösmarty a Perczel család házi nevelőjeként, 1822-ben Szigetváron járt a Perczel fiúkkal (Perczel Mórral, Sándorral és Miklóssal), a várat megtekintve, Zrínyi eposzából szavalt nekik. Ennek a kirándulásnak az emléke 1822-ben írt *Szigetvár* című elégiája, ahol a szigeti Zrínyi önfeláldozását és hazaszeretetét állítja szembe saját korának vélt hazafiatlanságával: *„Te a hazáért halni tudál: dicső! / Mi nem tudunk már érte élni is."* (A történethez hozzátartozik, hogy Perczel Mór 1848 őszén Bécsben szabadcsapatot szervezvén, azt Zrínyi szabadcsapatnak nevezte el, amelynek élén részt vett Pákozdnál Jelačić altábornagy horvát seregének megállításában, majd Ozoránál a Karl Roth vezérőrnagy vezette horvát hadoszlop elleni hadműveletben, utóbb pedig a Zrínyiek földje, a Muraköz birtokbavételében.)

A reformkorban Jósika Miklós, Eötvös József, Szalay László Zrínyiben a politikust, saját törekvései hazai előzményét tisztelte. Jósika Miklós *Zrínyi a költő* című, 1843-ban megjelent regényében Zrínyi politikai pályájából, a politikus Zrínyi vonásaiból hármat: a magyar viszonyok megjobbítása, belső reformálása érdekében tett erőfeszítéseit, az érdekegyeztetésben játszott szerepét és az alkotmányos monarchia melletti kiállását, királyhűségét emelte ki, s a 17. századba transzponálva, a reformkor legjobbjai által felvetett problémákat fo-

galmazta meg (a nemesség szerepe és helyzete, az alkotmány százados intézményeinek megítélése, a honért való anyagi áldozatvállalás s a nemzeti összefogás szükségessége).[12] Eötvös egyenesen reformprogramnak minősítette Zrínyi néhány elgondolását. Szalay az 1840-es évek elején írott *Pesti Hírlap*-béli cikkeiben pedig minduntalan idézte a 17. század szerinte egyetlen nagy magyar státusférfiúját. *„Zrínyi (…) kit a költő melléknévvel ruháztak fel atyáink, de kit a XVII-ik század egyetlen egy magyar státusférfijának tartunk – a hivalkodás sátorából tettek mezejére hívá a magyart. (…) Zrínyi dinasztia volt, kiből száz magunkféle quasiarisztokrata kitelt volna, s mégis az adóra mutatott jobbjával"* – írta például 1844 októberében, az országgyűlésen tárgyalt adóügyi reformjavaslatok mellett érvelve.[13]

A 19. századi nemzeti-romantikus Zrínyi-értelmezés

A kor történeti kutatásai által megalapozott, kiegyensúlyozott Zrínyi-kép a reformkor végére Magyarországon erős Habsburg-ellenes politikai töltést kapott. A költő-hadvezér Zrínyi az 1848–1849-es forradalom előestéjén megjelent írásokban már az osztrák Habsburgokkal szembeállítva, a velük szembeni függetlenség szimbólumaként jelent meg. Az *Áfium* 1705. évi és 1790-es *(5. kép)*, a nemesi-nemzeti mozgalomhoz kapcsolódó kiadására támaszkodó függetlenségi Zrínyi-hagyomány legfontosabb elemei a császári hadvezetés, jelesül Raimondo Montecuccolinak Zrínyivel szembeni rosszindulata, gáncsoskodása, ami megakadályozta Zrínyi számos tervének végrehajtását (például Kanizsa elfoglalást, illetve Zrínyi-Újvár megvédését) és Zrínyi „gyanús" halála (orgyilkos általi meggyilkoltatása a bécsi udvar megbízásából).

E narratíva egyik legszuggesztívebb megfogalmazója Vasvári Pál, a márciusi ifjak egyike 1847-ben, a Kisfaludy Társaság pályázati felhívására készített *Zrínyi Miklós a költő* című életrajzában már a magyar alkotmányt megsemmisíteni szándékozó bécsi ármányt látja Montecuccoli és Zrínyi ellentétében, és politikai orgyilkosságnak állítja be Zrínyi halálát, amelyet a félénk és hízelgő

12 A Kossuth által szerkesztett *Pesti Hírlap* tudósítója így számolt be Jósika regényének megjelenéséről: *„Figyelmeztetjük az olvasó közönséget Jósika Miklósunk megjelent új művére Zrínyi a költő, regényes krónika a' 17-ik századból. Két név tűnik előnkbe ragyogó mindenik maga nemében: Zrínyi Miklós a' hős, hazafi és költő, ki korának viharos egéből, melyet hazánkban sűrű terhes éj takart, tiszta csillagkint ragyog. (…) S a másik név Jósika Miklósé, ki országszerte kedvelt tollát a' nagy férfi dicsőítésére szentelé."* *Pesti Hirlap*, 1843. augusztus 10. No. 272. Fővárosi ujdonságok.

13 *Szalay László:* Publicistai dolgozatok Szalay László által I–II. Heckenast Gusztáv, Pest, 1847. II. 3–7.

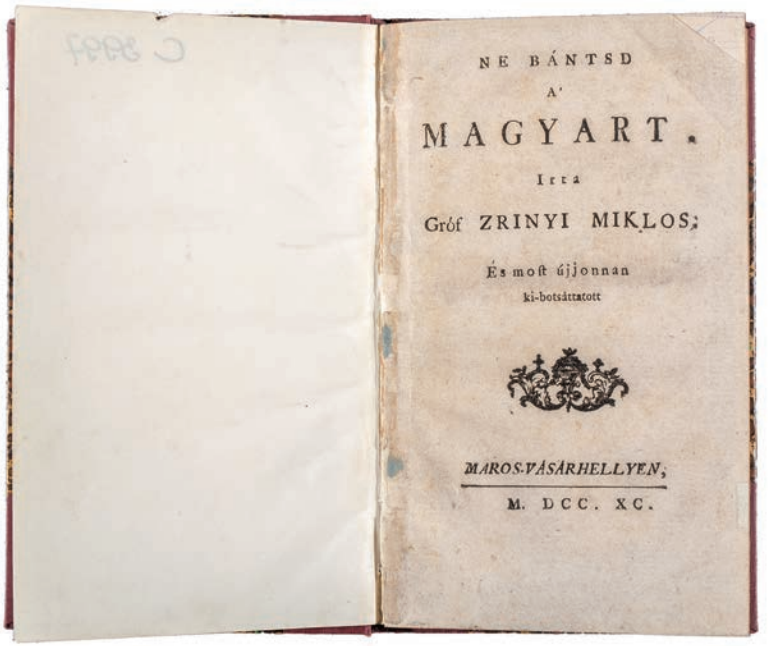
NE BÁNTSD
A'
MAGYART.
Irta
Gróf ZRINYI MIKLOS;
És most újjonnan
ki-botsáttatott
MAROS-VÁSÁRHELLYEN,
M. DCC. XC.

5. kép. Az *Áfium* 1790. évi kiadásának címlapja

történetírók hiába igyekeznek palástolni. *„Zrínyi Magyarhon őrszelleme volt, ki a magyar alkotmány eltörlését soha meg nem engedné. S azért vesznie kellett hamar, gyorsan, késedelem nélkül…”*[14] Aligha véletlen, hogy 1847-ben kínálták fel a Nemzeti Múzeumnak azt az – utóbb 18. századi hamisítványnak bizonyult – puskát, amely felirata szerint a végzetes vadászaton állítólag végzett a bánnal *(„Én vagyok az a flinta, amellyel 1664. november 18-án egy vadászaton Póka István fővadász keresztüllőtte* […] *Zrínyi Miklós grófot”),*[15] és ekkor jelent meg Zrínyi munkáinak második, Székács Pál által gondozott kiadása.[16]

A Vasvári által fölrajzolt portré a magyar függetlenségi törekvések hősét állította példaképül kora és nemzedéke elé. *„A Zrínyi név hontörténetkönyvünk lapjain a halhatatlanság koszorújával van környezve. E nevezetes család azon századokban virágzott, melyekben legfőbb polgári erény volt a vitézség. (…) Magyarhont a Zrínyiek századaiban oly hatalmas külellenségek háborgatták, hogy ezek meggátolására kellett a magyar nemzetnek minden erejét összpontosítani. Míg a haza külviharok ellen nem volt biztosítva, addig a nemzet műveltségi előrehaladá-*

14 Vasvári Pál válogatott írásai. Szerk., bev. Fekete Sándor. Művelt Nép, Bp., 1956. 58.
15 *Kalmár János:* Zrínyi-fegyverek. Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 1965. 34.
16 Zrínyi Miklósnak minden munkái I–II. Kiad. Székács Pál. Pest, 1847.

sáról szó sem lehetett. A Zrínyiek századai az önnfenntartásért vívott csaták súlyos korszakát képezik, s e századokban legfőbb polgári erényül kellett feltűnni a hősiségnek. Ki leginkább bírta védeni külzivatarok ellen az országot, az tett legnagyobb szolgálatot a hazának. S a Zrínyiek e polgári erények kizárólagos birtokában látszottak lenni. Más családok igyekeztek, küzdöttek, törekvének s egy-kettő kivált a többi közül és halhatatlan tényeket vitt véghez, de a Zrínyiek családjának minden tagja hős szerepet viselt. Ahány Zrínyi, annyi hős, annyi hadi bajnok! És el ne felejtsük, hogy a Zrínyiek nem csak hősök, hanem hazafiak is valának, mert e kettő közt véghetetlen különbség van."[17]

Ez a romantikus nemzeti függetlenségi szemlélet újabb tápot kapott a Zrínyi prózai műveinek felfedezését követő interpretációkban. A Zrínyi-próza kiadására 1853-ban (majd 1854-ben újabb editióban), a szabadságharc bukása után már eleve a nemzeti ellenállás jegyében került sor. Kazinczy Gábor a nemzeti elnyomás elleni tiltakozásnak szánta Zrínyi kiadását csakúgy, mint ekkoriban tervezett *Történeti Évkönyv*ét is.

A *Vitéz hadnagy* és a *Mátyás-elmélkedések* szinte megjelenése pillanatában figyelmet keltett, és a nemzeti narratíva részévé vált. Toldy Ferenc 1856-ban megjelent *Irodalmi arcképek* című kötetében az általa a nemzeti irodalom és hazafiúi tudat szempontjából a „nagyok legnagyobbikának" tartott Zrínyinek is szentelt egy portrét. Zrínyi összes munkáit két osztályra (költői és prózai) osztotta, a prózai műveket azonban felkérésére Szontagh Gusztáv méltatta. Szontagh nem csupán filozófus, esztéta, kritikus, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja volt, de akkor már nyugállományú császári és királyi kapitány, hadjáratokban forgott, képzett katona is (egyébként a Zrínyiért rajongó Kiss Károly barátja). Toldyhoz hasonlóképp Zrínyiben nemcsak az írót, de a honfit és a hőst értékelte, akinek *„minden gondolata, érzése, vágya, tette a hon körül forgott; ezt tartá szem előtt az élet és irodalom pályáin, mint bán, mint író és költő"*.[18]

A Zrínyi–Montecuccoli-ellentétet középpontba állító nemzeti-romantikus Zrínyi-értelmezés Salamon Ferenc 1864-ben kiadott *Magyarország a török hódítás korában* című munkájában született meg. Salamon paradigmatikus tétele az, hogy Zrínyi 1650 körül *„egy új hadrendszert dolgozott ki s iparkodott életbe léptetni, mely nemcsak hogy minden akkor divatozott katonai rendszerből elfogadta a mi jó, hanem korát sokban megelőzve, belátta azt, a mit csak későbbi generátiók találmányai igazoltak és hoztak gyakorlatba"*. Ennek az új hadrendszernek az elemeit Salamon többek között az *Áfium*ban és a *Tábori kis tracta*ban vélte megtalálni.

17 Vasvári Pál válogatott írásai i. m. 34.

18 *Toldy Ferenc:* Irodalmi arcképek. Vál., bev., jegyz. Lőkös István. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1985. (Magyar Ritkaságok) 35.

Salamon szerint Zrínyi főként a támadó stratégiában, a győzelem kiaknázásának hangsúlyozásában előzte meg korát, s végkövetkeztetése olyan értelmezés alapjait vetette meg, amely hosszú időre meghatározta a Zrínyi prózai (hadtudományi) műveiről folyó diskurzust: *„Zrínyi mint stratégiai újító nevezetes tünemény a maga korában, s elméleti ellentéte Montecuccolinak, ki egy tudós hadtani munkában állítá össze egy elmult kor katonai bölcsességét. Már az ellentett elméletek, melyek közül egyik korától nagyon elmaradt, a másik korát megelőzte, egymás mellett meg nem férhettek. Mennyivel kevésbé férhettek meg, midőn tettekre került a dolog! Nem volt Montecuccolinak tette, vagy inkább tétlensége, mely ellen Zrínyinek kifogásai ne lettek volna, s nem volt Zrínyinek oly hősies vállalata, melyet a német–olasz theoreticus még siker esetében is vagy vakmerőnek, vagy czéltalannak ne tartott volna. Abban az időben a szaktudomány Montecuccolinak adott igazat –, de egy legközelebbi kor, mely már szentesíté mindazon újításokat, melyeket Zrínyi javaslott a hadfolytatásban, a legkisebb habozás nélkül a magyar hősnek adott igazságot."*[19]

Röviddel Salamon könyvének megjelenése után, 1867-ben, a kiegyezés évében a fiatal Pauler Gyula *Zrínyi Miklós és Montecuccoli Raymond* című invenciózus tanulmányában Zrínyi tevékenységének és prózai műveinek nemzeti szempontú megítélését véglegesen összekapcsolta a Zrínyi–Montecuccoli-vitával. Pauler „emberi szeszélyek és gyöngék, individuális motívumok helyett" olyan elvet keresett, „amelynek Zrínyi és Montecuccoli csak képviselői voltak". Pauler az 1848–1849. évi szabadságharc tapasztalatából kiindulva, a mozgató elvet a bécsi udvar magyarellenes politikájában vélte felfedezni, melynek eszköze volt a „kaján, kis szikár modenai tábornok". *„A magyar hazafiság és osztrák közöny, áldozó lelkesedés és zsibbasztó rosz akarat – mondják – volt kettőjükben megtestesülve."*[20]

Őket követte a 19. század végének neves magyar katonatudósa, Rónai Horváth Jenő honvéd százados (később altábornagy), aki a Zrínyi–Montecuccoli-polémiát nagy hadtudományi erudícióval interpretálta. Rónai Horváth az 1889-es, úgynevezett „nagy véderővita" évében *Gróf Zrínyi Miklós (a költő és hadvezér) hadtudományi elvei* címmel a Magyar Tudományos Akadémián tartott székfoglaló előadásában a magyar hadügy Zrínyi tervezte megreformálásának és az állandó nemzeti hadsereg fölállításának hangsúlyozásával történelmi érvet kívánt szolgáltatni a magyar honvédség Osztrák–Magyar Monarchián belüli önállósodási törekvéseinek.

19 *Salamon Ferenc:* Magyarország a török hódítás korában. Franklin, Bp., 1864. 256.

20 *Pauler Gyula:* Zrínyi Miklós és Montecuccoli Raymond. Budapesti Szemle, Új folyam 9. (1867) 3–4.

Az európai hadtörténetírásban Carl Clausewitz munkássága nyomán a 19. század közepén felbukkant metodizmuselméletet Rónai Horváth a 17. századi hadviselésre alkalmazta, s a metodistának nevezett hadvezetési mód elemeit *(„a hadműködési vonal biztosságáért való túlzott aggályoskodás, a várak és erődök stratégiai értékének túlbecsülése, határozott hadműveletek mellőzésével a tétovázó manövirozás dicsőítése, a hadműveleti célok jelentéktelensége, a csaták, döntő ütközetek gondos elkerülése")* igyekezett kimutatni Montecuccoli műveiben és tevékenységében. *„A methodisták között legkiválóbb volt Montecuccoli Raymond, Zrínyi Miklós kortársa s legelkeseredettebb ellensége, ki a császári hadseregnek, különösen mint a nagy Turenne ellenfele nagy dicsőséget szerzett, bár 40 éves vezéri pályája alatt csak egyetlen-egyszer engedé magát csatára kényszeríteni."* Ezzel a manőverező és merev hadtudományi előírásokat követő, szerinte „torz" hadművészeti elvvel állította szembe Zrínyi aktív katonai működését és munkáiban megfogalmazott nézeteit, amelyek *„ma – a nagy napóleoni háborúk, a német–francia és orosz–török háborúk után is – csonkítatlan értékkel bírnak, s melyek még valószínűleg hosszú időkön át érvényben fognak maradni.*

Ha Zrínyi Miklós egy nagy nemzet fiának születik, föllépésével talán halomra dönti a methodismus hadművészetét s neve mint hadtudományi remekíróé, ma világszerte ismeretes; de így szava elhangzott a pusztában."[21]

A történelmi emlékezetben így vált a 19. század közepére egy, a királyi hatalommal együttműködésre törekvő, európai látókörű magyar államférfiból a „két pogány közt" a magyar függetlenség ábrándjáért küzdő – ezért alapvetően sikertelen – politikus. Ahogyan a magyar közgondolkodásban Zrínyi elfoglalta a helyét a függetlenségi hagyomány képviselői között, úgy erősödött fel kizárólagos magyar nemzeti hősként való értékelése, a közös Zrínyi-hagyomány kisajátítása, az osztrák és horvát felfogással való éles szembehelyezkedés. *„A túlbuzgó szlávok Zrínyi Miklóst, azért mert horvát bán volt, erővel tóttá akarák tenni, nem gondolván meg, hogy az időben nemcsak a horvátországi főurakat, de még a köznépet is a legtisztább magyar nemzeti szellem és érdek egyesíté"* – állította már 1854-ben a Kubinyi Ferenc és Vahot Imre szerkesztette *Magyar- és Erdélyország képekben* című kötet.[22]

Mindez a horvát nemzettudatban ellenkező előjellel ment végbe. Horvátországban, ahol a 17. századi tragikus események (Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc kivégzése) után elhalványult a Zrínyiek kultusza, s a 18. században, de még a 19. század elején sem volt ildomos a Habsburgokkal szembeforduló

21 *Rónai Horváth Jenő:* Gróf Zrínyi Miklós (a költő és hadvezér) hadtudományi elvei. Akadémiai székfoglaló értekezés. Hadtörténelmi Közlemények 2. (1889) 5–6.

22 Magyar- és Erdélyország képekben I–III. Kiad., szerk. Kubinyi Ferenc–Vahot Imre. Pest, 1854. I. 128.

összeesküvőket dicsőíteni, az Ante Starčević vezette Jogpárt fellépése és éles Ausztria-, illetve osztrák–magyar kiegyezés-ellenessége nyomán kezdett változni a helyzet. Az addig ünnepelt szigeti hős – horvát nevén Nikola Šubić Zrinski – helyett (akiről Ivan Zajc még nemzeti operát írt 1876-ban, és Zágráb egyik parkját, a Zrinjevacot is elnevezték, de oda tervezett szobrát végül megítélésének változása, a Habsburgok kiszolgálójaként való interpretálása miatt sohasem állították fel) mindinkább a bécsi udvar által kivégeztetett Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc tisztelete került előtérbe (a Zrinjevacra végül Frangepán szobra került), s megerősödött a vita a magyar állásponttal a Zrínyiek nemzeti hovatartozásáról.[23] A horvát irodalomtörténet-írás atyja, Ivan Kukuljević-Sakcinski például 1869-ben megjelent nagy összefoglaló művében ideológiai alapon kizárta Zrínyi Miklóst a horvát nemzeti irodalomból, akit az elmagyarosodott, a szintén szlávból szlávgyűlölő magyar sovinisztává lett Kossuth Lajos szellemi elődjeként említett, mint a nemzeti szellem mélypontját, szembeállítva őt „szerencsétlen hazafi" öccsével, Péterrel és a nemzeti megújulást és a szláv testvériség gondolatát összekapcsoló kortársával, Juraj Križaniccsal.[24]

Nemzeti emlékezetpolitika és alternatív Zrínyi-képek a 20. században

A két Zrínyi Miklós hivatalos emlékezetét Ausztriában, Horvátországban és Magyarországon a 19. század második felében és a 20. elején is 1848–1849 tapasztalata, az osztrák–magyar kiegyezés, míg emlékének helyi ápolását a Muraköz és benne Csáktornya hovatartozása határozta meg. A Muraköz 1849 és 1861 között horvát közigazgatás alatt állt, majd 1861-től 1918-ig ismét Zala megye, és így Magyarország része lett, ezért az utóbbi időszakban főként a magyar anyanyelvű lakosság és a magyar szervezetek dominálták a megem-

23 *Zrinka Blaževi*ć*–Suzana Coha:* Zrínyi Péter – a hősteremtés irodalmi modelljei és stratégiái. In: Zrínyiek a magyar és a horvát históriában. Szerk. Bene Sándor–Hausner Gábor. Zrínyi Kiadó, Bp., 2007. 137–164.; *Sokcsevits Dénes:* „Ez én vitéz öcsém…" Zrínyi Péter újkori kultusza a horvátoknál. In: „Hír a dicső tettek ragyogása." Tanulmányok a Zrínyi család és Szigetvár történetéből. Szerk. Varga Szabolcs. Szigetvári Várbaráti Kör–Szigetvári Kultúr- és Zöldzóna Egyesület, Szigetvár, 2012. 73–83.

24 *Ivan Kukuljević Sakcinski:* Književnici u Hrvatah iz prve polovine XVII vieka s ove strane Velebita. Štamparija D. Albrechta, Zagreb, 1869. 266–296. A munka átfogóbb bemutatása: *Bene Sándor:* Az ajándék. In: Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére I–II. Szerk. Horn Ildikó–Lauter Éva–Várkonyi Gábor–Hiller István et al. L'Harmattan, Bp., 2016. II. 272–278.

6. kép. Az 1904-ben felállított csáktornyai Zrínyi-emlékoszlop

lékezéseket. Csáktornyán az 1880-as évektől rendszeresen szerveztek Zrínyi-ünnepélyeket és műsoros megemlékezéseket, ahol egyebek között Zrínyi műveiből adtak elő részleteket. A polgári iskola ifjúsága Zrínyi Önképzőkört alakított, amely tevékenyen részt vett az emlék és a kibontakozó kultusz ápolásában. A városban Zrínyi Kávéház és Zrínyi Szálló is volt, és kedvenc társasági helynek számított a Zrínyi-kút is.

A csáktornyai lapokban több ízben írtak az 1880-as évek elején egy Zrínyi-emlékoszlop felállításának szükségességéről, és 1901-ben felhívást intéztek a muraköziekhez adakozás céljából. 1904-re azután közadakozásból elkészült a nyolc méter magas Zrínyi-emlékoszlop. Az Ároky Aladár építész

készítette monumentumot tetején egy bronzba öntött turulmadár, lent Zrínyi Miklós domborművű mellképe díszítette (mindkettő Szász Gyula budapesti szobrász alkotása), amely alatt a „Gróf Zrínyi Miklós a költő és hadvezér" felirat, a Zrínyi-címer és bronzszalagra vésve a *„Ne bántsd a magyart!"* jelszó állt, hátoldalára egy *Szigeti veszedelem*-idézet került, ugyancsak magyarul *(6. kép)*.

Az emléket 1904. június 12-én, ünnepélyes külsőségek között avatták fel. Az eseményen megjelentek Zala megye és a Muraköz falvainak, a Magyar Tudományos Akadémia, a Kisfaludy Társaság, a Petőfi Társaság, a Történelmi Társulat képviselői. A várban tartott tábori misét követően az oszlopnál az Akadémia nevében dr. Wlassics Gyula, Csáktornya országgyűlési képviselője mondott beszédet. A *Muraköz* című lapban ezt írták ebből az alkalomból: az emlékmű *„hirdesse azt is, hogy itt, az imádott magyar haza kettős határán egy nép él, mely hű maradt az ő hajdani urának tradicióihoz!"*.

Hasonlóképpen fogalmazott a Mikszáth Kálmán szerkesztette *Vasárnapi Ujság* beszámolója: *„Hazánk egyik igen érdekes része a Mura- és Drávától körülfolyt Muraköz. Már csak azért is, mert bár nemzetiségi vidék, s egyházilag horvát kormányzás alatt áll, a magyar állameszmének rendíthetetlen híve. (...) E vidék egykor a Zrínyiek székhelye volt, s a Zrínyi-szellem mintegy benne van Muraköz vérében. Ha eddig idegen nyelvet beszél is a lakosságának nagyobb része, szíve azért a magyarság felé húz: szívesen magyarosodik s minden alkalmat megragad arra, hogy magyar érzületét hangsúlyozza s a magyar állameszme hívének vallhassa magát. Ezt tette most is, mikor Csáktornya Zrínyi Miklósnak a költőnek és hadvezérnek emlékoszlopot állított. (...) Nem hivatalosan csinált lelkesedés volt ez, hanem az őszinte hazafias felbuzdulásnak önkéntes megnyilatkozása."*[25]

A századforduló Magyarországának hivatalos emlékezetét Zrínyi Miklós egész alakos, szimbolikus helyen, az Országház északi (felsőházi) szárnyának külső homlokzatán elhelyezett szobra, Kiss György historizáló stílusú alkotása és Lotz Károly *Zrínyi Miklós és kora* című nagy méretű falképe a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében, valamint ifj. Andrássy Gyula belügyminiszter *Zrínyi Miklós a költő* címmel 1909-ben kiadott életrajza jellemzi. Andrássy a nemzet minden erejét összefogó és annak hadseregét a török ellen megszervező államférfit állítja a középpontba, és nagyon elfogulatlanul ír a dinasztia és Zrínyi, illetve Montecuccoli és Zrínyi kapcsolatáról. Zrínyit „alattvalói hűsége sem gátolja abban, hogy a kormány eljárását ne gáncsolja", ha a kormányzás módjával, erélytelenségével a törökkel szemben nincs megelégedve. Zrínyi-Újvár elestével kapcsolatban a bécsi udvar vagy a fővezér rosszakarata helyett a rendszer hibáját nevezi meg az események okaként, s

25 Országos ünnep Csáktornyán. Muraköz 21. (1904) 25. sz. 5. (1904. június 19.)

megállapítja, hogy *„Zrínyi egyenes ellentétben áll a legfelsőbb intenciókkal, holott Montecuccoli ezek szerint jár el. Ebben látom Zrínyinek és a magyar nemzetnek tragikumát. Nem Montecuccoli rosszakarata, nem is fogyatkozásai okozták a bajt, hanem az a körülmény, hogy az uralkodó nem tudott magyar király lenni és nem érezte azt, amit a magyar nemzet érzett."* Nem tudta a magyar haderőt az idegen haderővel összeolvasztani, nem tudta elérni, hogy a jogara alatt álló nemzetek egymáshoz közeledjenek. *„A dinasztia* – írja Andrássy – *a mai napig sem bírta teljesen legyőzni ezeket a nehézségeket. (…) A mai napig sem sikerült neki a katonai erőnek azon maximumára szert tenni, amely népeiből kitellik. Ezt csak akkor fogja elérni, ha a nemzeti érzést, a nemzeti szellemet, a nemzeti jelleget a mainál nagyobb mértékben fogja a hadseregben meghonosítani. (…) Olyan politikát kell vinni tudnia, hogy a közös uralkodóház iránti benső szeretet és ragaszkodás államainak társadalmát is áthassa, s a nemzet lelkével összhangzó ezen érzés lehessen a hadseregben az egyik összetartó erő."*[26]

A történelem másként alakult, a Monarchia 1918-ban szétesett. A Muraköz az új délszláv állam része lett, a csáktornyai Zrínyi-emlékoszlopról a magyar feliratokat gyorsan levésték, helyükre horvát nyelvű szöveg került... Az 1918-as esztendő Zrínyi Miklós emlékezetében mégis kivételes pillanat volt. A korszak magyar tudományosságának egy része ugyanis Zrínyi születési évének még 1618-at tartotta, s a tricentenáriumot méltóképpen megünnepelendő, nagy Zrínyi-kiállítást szerveztek Budapestre. Így az a különös helyzet fordult elő, hogy miközben Horvátország és Magyarország államilag éppen különvált, a horvátországi Zrínyi-emlékek jelentős része a magyar fővárosban volt kiál-

7. kép. A Zrínyi nevét viselő kecskeméti honvéd gyalogezred Zrínyi-emlékérme

26 *Andrássy Gyula:* Zrínyi Miklós a költő. Franklin, Bp., 1909. 52–53.

8. kép. A „talicskázó Zrínyi" (balra) Haranghy Jenő Zrínyi-triptichonján

lítva. A reprezentatív tárlaton a magyar közönség utoljára láthatta egyben például a költő akkor már Zágrábban őrzött könyvtárának számos darabját.[27]

A két világháború között is különböző Zrínyi-képek éltek egymás mellett. A hivatalos emlékezetet, Zrínyi alakjának nyíltan katonai-politikai szempontú felhasználását a Vitézi Rend Zrínyi Csoportjai szervezték a magyar állami és katonai vezetés támogatásával.

A Magyar Királyi Honvédség alakulatai az 1930-as években addigi számozásuk mellé a magyar hadtörténelem egy-egy jeles képviselőjének a nevét vették fel. A költő hadvezérét például a 7. kecskeméti honvéd gyalogezred, amely ettől kezdve m. kir. Zrínyi Miklós 7. honvéd gyalogezred néven szerepelt a hadrendben. Az ezred a második világháborúban hősiesen harcolt többek között a Don-kanyarban, ahol a 13. könnyűhadosztály részeként mintegy 60-70%-os veszteséget szenvedett a visszavonulás és a körbezárásból való kitörés során. Az ezred Zrínyit ábrázoló emlékérmet is készíttetett és adományozott *(7. kép)*.

A revíziós törekvések ideológiáját megtestesítő magyar katonaeszményt – az erős, mindig tettre kész katonát – ebben a korszakban Zrínyi alakjával és főként prózai, hadtudományi műveiből kiragadott részletekkel népszerűsítették. A katonai propaganda felerősödése mellett egy egészen új elem jelent meg

27 1618–1918. Zrínyi-kiállítás. Gróf Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér születésének háromszázados évfordulója alkalmából rendezi a Magyar Tudományos Akadémia. Bev., szerk. Ferenczi Zoltán. Hornyánszky Ny., Bp., 1919.

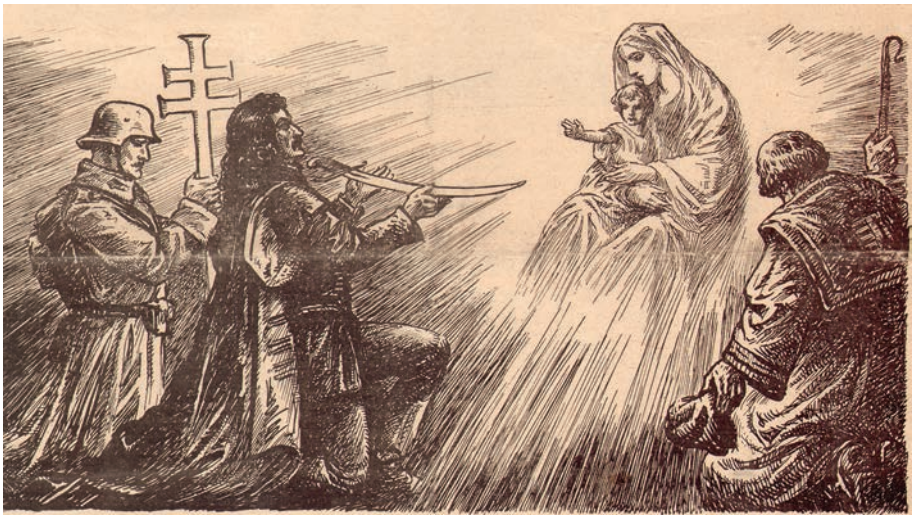

9. kép. Zrínyi Miklós fölajánlja kardját Szűz Máriának. Haranghy Jenő rajza

az 1940-es évek Zrínyi-képében, a Zrínyi-Újvárat saját munkájával építő, „talicskázó Zrínyi", Zrínyi, a munkás ideájának megfogalmazása: *„Zrínyiben csak két személyt láttunk eddig: Zrínyit a hadvezért és Zrínyit a költőt. Ma, a munka századában, egy új felfogás úgy követeli, hogy megjelenjen előttünk az eddig homályban állt harmadik személye is. (...) Zrínyi a munkás!"* – írta a *Magyar Katonaújság* 1942. karácsonyi számának cikkírója *(8. kép)*.[28]

A Zrínyi Csoportok központi vezetősége a Zrínyi születésnapjához és halálához kapcsolódó ünnepségeken „Zrínyi-jutalmakat" osztott ki a Zrínyi-kultusz ápolásában tevékenyen részt vevő alkotóművészek (költők, írók, képzőművészek) és társadalmi szereplők számára.[29] A Muraköz magyar katonai megszállását (1941. április) követően 1942 októberében ők vették át a Csáktornya melletti Szentilonán egykor állt Zrínyi-sírhely ápolását, pontosabban a „Zrínyi-hamvak pontos helyének megállapítását", vállalva a sírhely rendbehozatalát, emlékmű állítását. Ebből az alkalomból a kor nagy tekintélyű írója, Herczeg Ferenc közölt tárcát a Zrínyi családról a *Magyar Katonaújság*ban, nemzetnevelési szempontból is kívánatosnak tartva a fővárosban is egy monumentális, reprezentatív helyen felállítandó Zrínyi-emlékmű emelését: *„A Zrínyi-emléknek föltétlen nagyszabásúnak kell lennie, mert nemcsak ennek a*

28 *Dobai Béla:* Zrínyi, a munkás. Magyar Katonaújság 1942. december 23. 12.

29 A korszak Zrínyi-képének kitűnő, adatgazdag áttekintése: *Horváth Zsolt:* Változatok és változások a Zrínyi-kultusz történetében (1918–1954). In: Zrínyi-dolgozatok IV. Szerk. Kovács Sándor Iván. ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék–Zrínyi Szeminárium és Kutatócsoport, Bp., 1987. 63–147.

10. kép. A Vitézi Rend Zrínyi Csoportja által adományozott Zrínyi-emléklap (1940)

világhírű nemzetségnek dicsőségét, hanem a magyar katonai áldozatkészség és a szent-istváni gondolat diadalát is hirdetnie kell. Emlékeztetni kell továbbá, a magyar–horvát szövetségre, amely nyolcszáz esztendeig tartott..."[30] *(9. kép).*

30 *Herczeg Ferenc:* A Zrínyi család. Magyar Katonaújság 1942. október 31. 2.

1943 májusában, Zrínyi születésnapjának a Vitézi Rend Zrínyi Csoportjainak központi vezetősége által rendezett ünnepségén a megjelent nagybaczoni Nagy Vilmos vezérezredes honvédelmi miniszter, vitéz Szombathelyi Ferenc vezérezredes, a honvéd vezérkar főnöke, valamint más katonai és miniszteriális előkelőségek, politikusok és más szervezetek (Cserkész Szövetség stb.) képviselői jelenlétében kisbarnaki Farkas Ferenc altábornagy, a Ludovika Akadémia parancsnoka tartott előadást *Az örökifjú Zrínyi* címmel *(10. kép)*. Zrínyi erényei közül az örök magyar eszményeknek aposztrofált mély vallásosságát, nemes jellemét, izzó hazafiasságát, önfeláldozó kötelességtudását, katonai engedelmességét emelte ki, amely erényeket tündöklő mintaképül állított az ifjúság számára.

Az előadást követően Tasnádi Nagy András, a Képviselőház és az Országos Irodalmi és Művészeti Tanács elnöke beszédében hangsúlyozta a katonaeszmény időszerűségét: *„A magyar nemzet addig áll, amíg ennek az eszménynek a lángja lobog. A Zrínyi Csoport ennek az eszménynek az ápolását teszi kötelességünkké, s igen helyesen, mert ha él is ez a szellem, nem él eléggé minden magyar szívében. Sokan még ma is csak fizikai erőmérkőzésnek tekintik a háborút, s nem látják meg benne a lelki és erkölcsi tényezők nagy szerepét. A totális háborúban a tudományt, a művészeteket, a szellemi erőket is a harc szolgálatába kell állítani. De a szorosan vett haditudományokon kívül nemzetgazdasági, kereskedelmi, pénzügyi, történelmi és jogi tudásra is szükség van. A háborús megpróbáltatásokban kis nemzetek is meg tudják állni a helyüket, ha minden fiukat katonás szellemben nevelik. A magyar sors ezer esztendőn át úgy rendelte, hogy egyik kezünkben kardot markoljunk, a másikkal pedig kultúrát teremtsünk."*[31] *(11. kép)*.

Ezt az ideológiát fogalmazta meg a képzőművészet eszközeivel a kor ünnepelt művésze, Horvai János a visszafoglalt Csáktornyára készített álló és a Halászbástya elé tervezett ülő, egyik kezében kardot, a másikban könyvet, illetve írótollat tartó Zrínyi-szobrában. Az 1943-ban elkészült szobrok felállítását azonban a megváltozott katonai helyzet már nem tette lehetővé. Mindkettő csak jóval utóbb, hosszas hányódást követően került mai helyére, az álló alak 1966-ban Szigetvárra, a zsöllyeszékben ülő a közelmúltban a Hadtörténeti Múzeum udvarára *(12. kép)*.[32]

---

31 Zrínyi Miklós hadvezér költő születésnapjának megünneplése és a „Zrínyi-jutalmak" kiosztása. Magyar Katonaújság 1943. május 8. 7.

32 Ez év őszére tervezik Budapesten és Csáktornyán Zrínyi Miklós hadvezér-költő szobrának felállítását. Magyar Katonaújság, 1943. május 1. 1. Vö. *Kovács Sándor Iván:* A „Syrena" és a szobor. Pro Pannonia, Pécs, 1993. (Pannónia könyvek) 177–180.; A Zrínyi család ikonográfiája. A bev. tanulmányt írta és a katalógust összeáll. Cennerné Wilhelmb Gizella. Balassi Kiadó, Bp., 1997. 142.

11. kép. Az író Zrínyi Miklós. Haranghy Jenő rajza

12. kép. Zrínyi Miklós. Horvai János szobra (1943)

Ugyancsak 1943 májusában, a Magyar Tudományos Akadémia közgyűlésén, az erre az alkalomra megjelent Horthy Miklós kormányzó előtt József királyi főherceg, tábornagy, elnök tartott előadást Zrínyi Miklósról. Elsősorban Zrínyinek a háború kellős közepén, a zajló hadműveletekben is felhasználható és követendő, időszerű katonai elveit fejtegette, különösen fontosnak tartva azok közül a kezdeményezés, a körülményekhez való alkalmazkodás, a folytonos tevékenység elvét. A saját világháborús tapasztalataival alátámasztott érvelés fő mondanivalója az volt, hogy a fegyelmezett hadsereg a legfőbb biztosítéka a nemzeti létnek, és a háborúban *„a nemzetnek az egész erejét latba kell vetnie”,* amely elvvel Zrínyi a *„mai totális hadviselés jellegére utalt már”*.[33]

Az alternatív, a hivatalossal ellentétes emlékezetet ebben a korszakban egyebek között Bajcsy-Zsilinszky Endre, a Szellemi Honvédelem mozgalom és a népi írók prominensei szólaltatták meg. A dunai népek összefogását és a

33 Zrínyi Miklós gróf a hadvezetésre időtálló elveket adott. Ő Fensége József kir. herceg ünnepi előadása a Tudományos Akadémián. Magyar Katonaújság 1943. május 22. 1.

németek visszaszorítását, az ellenük való ellenállást hirdető Bajcsy-Zsilinszky Zrínyire mint a függetlenség, a németellenesség példájára hivatkozott. Egyetlen történelmi ihletettségű könyve Mátyás királyról 1939-ben például Zrínyi *Mátyás-elmélkedései*nek műfaji mintáját követve kereste az önálló magyar politika útját, kiutat kívánván mutatni az akkori Magyarországnak.[34] A Szabó Zoltán által 1939-ben a nemzetiszocialista és nyilas befolyás ellen meghirdetett Szellemi Honvédelem mozgalom írói (Babits Mihály, Keresztury Dezső, Márai Sándor stb.) szintén példaként tekintettek Zrínyire, nemkülönben a népi írók köréhez tartozó Veres Péter, aki az 1940-ben megjelent *Mit ér az ember, ha magyar. Levelek egy parasztfiúhoz* című könyvében a magyarságnak önbizalmat adó nagy alakjai (Kölcsey, Berzsenyi, Petőfi és Ady) között említi.

A függetlenségi retorika és a nemzeti hagyomány 1945 után is folytatódott. A Rákosi-kurzus a nemzeti hagyomány folytonosságának egyáltalán nem a megszakítására, hanem sokkal inkább az újraértelmezésére törekedett. Ennek az újraértelmezett történelmi tudatnak központi elemévé – álságos módon – a nemzeti, illetve az állami függetlenség vált, Bocskai, Zrínyi, Rákóczi és Kossuth, azaz a független kisállamiság került piedesztálra. Az 1950-es évek Zrínyije a demokrácia legázolására törő nyugati imperializmus képét magára öltő Habsburgok és a belső reakciónak megfelelő hazaáruló urak és főpapok ellen is küzd. A költő és hadvezér a haladás képviselője, a néppel együttműködni akaró történelmi személyiség. Bár az életmű és az életrajz hangsúlyai megváltoznak a háborús propagandához képest, vannak mindkét korszakban „használt" közös motívumok is: a „talicskázó Zrínyi" például az 1950-es évek felfogásában is szerepet kap.[35] A költői életmű háttérbe szorul, míg a prózai művekből jellemzően a Habsburg-ellenes és az „osztályharcos", a nemességet és a klérust bíráló szöveghelyek (a *Mátyás-elmélkedések*nek a papság politizálását bíráló sorai) kapnak hangsúlyt, mint a kor ideológia elvárásainak illusztrációi.

A Zrínyi család katonai hagyományainak megőrzésére a világháború utáni korszak magyar haderőiben is voltak törekvések. 1945 után az első budapesti köztéri Zrínyi-szobrot, Tar István bronzból készített büsztjét, a Honvédelmi Minisztérium megrendelésére állították fel 1952-ben a Magyar Néphadsereg Színháza (ma: Vígszínház) elé, 1956-ban pedig – kevéssel a Zrínyi név adományozása után – a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia grafikusaként dolgozó Barba Péter Zrínyi-mellszobra kapott kiemelt helyet az épületegyüttes Zrínyi parkjában *(13. kép)*.

34 *Bajcsy-Zsilinszky Endre:* Mátyás király. Athenaeum, Bp., 1939.
35 *Horváth Zs.:* i. m. 116–119.

13. kép. Zrínyi Miklós bronz mellszobra a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia parkjában (1956)

A felsőfokú magyar katonai tisztképzés gyakran változó szervezetű intézményei 1950–2012 között szinte megszakítás nélkül a költő-hadvezér nevét és szellemiségét hordozták. 1950-ben Törökbálinton alakították meg a rövid életű Zrínyi Miklós Tolmácstiszti Iskolát, majd 1955 márciusában a Honvéd Akadémiát nevezték át Zrínyi Miklós Katonai Akadémiává, a Bata István honvédelmi miniszter parancsában szereplő indoklás szerint azért, hogy a tanári és a hallgatói állománynak Zrínyi Miklós élete és munkássága legyen a példaképe. A Magyar Népköztársaság honvédelmi miniszterének, Bata István vezérezredesnek a Honvéd Akadémia számára a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia megtisztelő nevet adományozó, 1955. március 14-én kiadott parancsa szerint *„Zrínyi Miklós a népet, a nép szabadságát, a haza függetlenségét védő politikus, költő és hadvezér volt egy személyben. Hadtudományi munkái nemcsak hazai, hanem európai viszonylatban is korának egyik legképzettebb katonai tudósává avatták. Hadtudományi műveiben szembeszállt korának reakciós katonai elméleteivel, a merev metodista hadviseléssel, és az újat, a fejlődő, a helyzethez alkalmazkodó harcot teremtette meg a magyar hadviselésben. Zrínyi hadtudománya hatalmas fegyver lett a későbbi magyar szabadságharcosok küzdelmeiben, akik elszántan harcoltak a gyűlölt német és osztrák zsoldosok ellen."*[36]

36 *M. Szabó Miklós:* A Zrínyi Miklós Katonai Akadémia, majd Nemzetvédelmi Egyetem 1947–2006 között. In: A Zrínyiek és a honvédelem. Szerk. Hausner Gábor–Padányi József. Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Bp., 2014. 168.

Ennek az időszaknak a hivatalostól eltérő Zrínyi-értelmezései közül Kodály Zoltánét említhetjük, aki 1954-ben az *Áfium* alapján komponálta *Zrínyi szózata* című kórusművét, a zeneirodalom leghosszabb a capella (hangszerkíséret nélküli többszólamú) kórusát, a keresztény ember hitvallását nemzeti sorskérdésekről és erkölcsi kérdésekről, amelyet első bemutatója után évtizedekre elhallgattak és betiltottak, s Révai József híres kommunista kultúrpolitikus egyenesen „az ellenforradalom szellemi előkészítése fejezetéhez" sorolt.[37]

Változó Zrínyi-képek az új kutatások tükrében

Zrínyi európai jelenléte és jelentősége a 19. század közepére fokozatosan feledésbe merült. Ebben nagy felelőssége volt az akkor kialakult, ám a 20. századot is uraló romantikus magyar történelemszemléletnek, amely a 17. század közepének magyar politikai és katonai törekvéseit kuruc–labanc, Habsburg-párti–ellenzéki ellentétre egyszerűsítette, kiszakítva eredeti összefüggéseiből, nemzetközi beágyazottságából.

A Zrínyiről kialakult kép az utóbbi évtizedekben több vonatkozásban a változás jeleit mutatja. Politikai, katonai, írói munkásságát a kutatások új nézőpontokból világították meg és új összefüggésekbe helyezték. A forrásokból kibontakozott Zrínyi egyetemes híre, európai jelentősége, amit jelzett, hogy 1664 tavaszán – még életében – angol nyelvű életrajz jelent meg róla Londonban, amelynek bevezetője szerint egyenesen *„Zrínyi az, akire a Gondviselés Európa sorsát bízta"*, az ő *„sikerén vagy kudarcán áll vagy bukik a nyugati világ"*.[38] Újonnan felfedezett és már korábban is ismert, de csak napjainkban kontextusba helyezett dokumentumok sokasága tanúsítja, hogy az 1660-as évek nagy török háborújában Zrínyi tetteire – a téli hadjáratra, Kanizsa ostromára, Zrínyi-Újvár felépítésére és védelmére – figyelt a keresztény világ.

A korábbi nemzeti-romantikus Zrínyi-kép Klaniczay Tibor Zrínyi-monográfiájának második kiadása, valamint Perjés Géza *Zrínyi Miklós és kora* című könyve megjelenésével kezdett módosulni.[39] Klaniczay monográfiájában

37 *Ittzés Mihály:* Zrínyi szózata. Ötven éve mutatták be Kodály Zoltán kórusművét. Forrás, 37. (2005) 12. sz. 73–75.

38 Angol életrajz Zrínyi Miklósról. London, 1664. Bev., szerk., jegyz. Kovács Sándor Iván. Ford. Bukovszky Andrea–Gömöri Éva–Rab Andrea–Zajkás Péter. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1987. (Zrínyi-könyvtár II.) 70.

39 *Klaniczay Tibor:* Zrínyi Miklós. 2. kiad. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964.; *Perjés Géza:* Zrínyi Miklós és kora. Gondolat Kiadó, Bp., 1965.

és a Zrínyi prózai műveinek forrásairól és a francia abszolutizmus- és államrezon-irodalom felé való eszmei tájékozódásáról írott nagyszabású tanulmányában[40] már olyan új kérdéseket vetett fel, amelyek mai napig inspirálóan hatnak a kutatásokra; Perjés Géza pedig a Napóleon utáni idők legjelentősebb katonai elméletírójának, Karl von Clausewitznek a felfogására támaszkodó katonai-szakmai interpretációt állította a nemzeti-romantikus paradigma helyébe. Emellett Klaniczay Tibor szervezésével és vezetésével valósult meg Zrínyi Zágrábban őrzött könyvtárának monografikus feldolgozása is, amely az egykori könyvtár meglévő és elveszett köteteit beillesztette a Zrínyi-életmű kontextusába.[41]

A magyar történettudományban a két pogány közt egy hazában magányosan őrlődő, tragikus sorsú hérosz helyett az 1980-as évektől egyre több figyelem jutott a harmincéves háborút követő európai hatalmi átrendeződésben Magyarországnak helyet kereső, a Német-római Birodalom francia orientációjú fejedelemségei irányában tájékozódó, széles látókörű politikusnak – mindenekelőtt R. Várkonyi Ágnesnek az 1970-es évek második felében főként a Rajnai Szövetség irataiban végzett úttörő kutatásainak köszönhetően.[42] A legutóbbi évek eredménye a Zrínyiek nemzeti határokon átnyúló családi kapcsolatainak, a Habsburg birodalmi arisztokráciába integrálódásuknak és többféle identitásának hangsúlyozása,[43] valamint a genealógia, a tudatosan formált családtörténet és családi reprezentáció dokumentumainak mint a közvélemény befolyásolása hatásos eszközeinek értelmezése.[44] Jelentős eredményeket hoz-

40 *Klaniczay Tibor:* Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában. In: *Uő:* Pallas magyar ivadékai. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1979. 153–211.

41 Bibliotheca Zriniana története és állománya. History and Stock of the Bibliotheca Zriniana. Szerk. Klaniczay Tibor, összeáll. Hausner Gábor–Klaniczay Tibor–Kovács Sándor Iván–Monok István–Orlovszky Géza. Argumentum Kiadó–Zrínyi Kiadó, Bp., 1991. (Zrínyi-könyvtár IV.)

42 *R. Várkonyi Ágnes:* Török világ és magyar külpolitika. Magvető Kiadó, Bp., 1975. (Gyorsuló idő); *R. Várkonyi Ágnes:* Európa Zrínyije. Válogatott tanulmányok. Argumentum Kiadó, Bp., 2010.

43 *Pálffy Géza:* Egy horvát–magyar főúri család a Habsburg Monarchia nemzetek feletti arisztokráciájában. A Zrínyiek határokon átívelő kapcsolatai. In: A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában i. m. 39–66.; *Géza Pálffy:* Verschiedene Loyalitäten in einer Familie. Das kroatisch-ungarische Geschlecht Zrinski/Zrínyi in der „supranationalen" Aristokratie der Habsburgermonarchie im 16. und 17. Jahrhundert. In: Militia et Litterae: Die beiden Nikolaus Zrínyi und Europa. Hrsg. v. Wilhelm Kühlmann–Gábor Tüskés–Sándor Bene. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2009. (Frühe Neuzeit 141.) 11–32.; *Bitskey István:* Virtus és poézis. Önszemlélet és nemzettudat Zrínyi Miklós műveiben. In: A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában i. m. 113–136.; *Nóra Berend:* Violence as Identity: Christians and Muslims in Hungary in the Medieval and Early Modern Period. Austrian History Yearbook 44. (2013) 116–118.; *Pálffy Géza:* Költő és hadvezér? A politikus, katona, költő-író Zrínyi Miklós lojalitásai és identitásai. Hadtörténelmi Közlemények 110. (2014) 867–880.

44 *Bene Sándor:* A hír és a közvélemény koncepciójának formálódása Zrínyi Miklós műveiben. Irodalomtörténeti Közlemények 100. (1996) 369–394.; *Buzási Enikő:* Az egykori Zrínyi-

tak a képi források tömegét föltáró és kontextusba állító művészettörténeti kutatások, különösen a Zrínyi-ikonográfia tudatos önreprezentációs stratégiáinak vizsgálatával.[45]

Művelődéstörténeti szempontból minél szélesebb könyv-, könyvtár- és olvasmánytörténeti összehasonlításban vizsgáljuk, annál egyedibbnek és eredetibbnek tűnik a Zrínyiek (s főként Miklós) könyvműveltsége, politikai, poétikai és morálfilozófiai tájékozódása.[46] Az eszmetörténeti kutatások pedig arra hívják fel a figyelmet, hogy végképp idejét múlta nemcsak a sok tankönyv által hangsúlyozott „a katolikus Zrínyi" mítosza (Pázmány Péterrel mint „nevelővel" a háttérben), hanem ennek naiv opponálása is, a „protestánsokkal barátkozó" Zrínyi ellenmítoszával.[47] A mainzi politikával való kapcsolatfelvétel szélesebb kultúrtörténeti kontextusát a mainzi irénikummal, a protestáns és katolikus

epitáfium és a Zrínyi-kultusz mint a 16. század végi családi reprezentáció forrása. In: Történelem–kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17.–szeptember 24. Szerk. Mikó Árpád–Sinkó Katalin. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2000. 399–402.; *Bene Sándor:* Őskeresők (A Zrínyi-családtörténet és műfaji háttere). Irodalomtörténeti Közlemények 107. (2003) 3–42.; *Bene Sándor:* A Zrínyiek: egy családtörténet története. In: A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában i. m. 271–320.; *Sándor Bene:* Povijest jedne obiteljske povijesti (Rađanje i žanrovska pozadina genealogije Zrinskih). In: Susreti dviju kultura. Obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti. Ur. Sándor Bene–Zoran Ladić–Gábor Hausner. Matica Hrvatska, Zagreb, 2012. 251–301.

45 *Galavics Géza:* „Kössünk kardot az pogány ellen." Török háborúk és képzőművészet. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalat, Bp., 1986.; *Kovács Sándor Iván:* A „Syrena" és a szobor. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 1993. (Pécsi tudománytár); A Zrínyi család ikonográfiája i. m.; *Margarita Šimat:* Portreti Nikole i Petra Zrinskih. Ikonografska emisija značaja i pretenzija. In: Zrinski i Europa. Ur. Jadranka Damjanov. Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, Zagreb, 2000. 59–134.; *Buzási Enikő:* Gondolatok Nádasdy Ferenc mecenatúrájáról, avagy mikor készült az árpási főoltárkép? In: Idővel paloták… Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó. Balassi Kiadó, Bp., 2005. 582–624.; *Galavics Géza:* Jan Thomas, az utolsó Rubens-tanítvány és magyar mecénásai. Művészettörténeti Értesítő 54. (2005) 19–40.; *Tüskés Gábor:* A szigetvári és a költő Zrínyi Miklós képi ábrázolásai. In: A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában i. m. 219–268.; *Gábor Tüskés:* Zur Ikonographie der beiden Nikolaus Zrínyi. In: Militia et Litterae i. m. 319–387.; *Buzási Enikő:* Portrésorozatok a 17. századi magyar arisztokraták politikai reprezentációjában. Művészettörténeti Értesítő, 60. (2011) 11–21.; *Margarita Šimat Sveštarov:* Dioskurska ikonografija braće Nikole i Petra Zrinski u 17. stoljeću (Zrinska concordia u metafori i alegoriji). In: Susreti dviju kultura i. m. 353–382.; *Enikő Buzási:* Porträts, Maler, Mäzene. Zur Geschichte des Porträts im 16–17. Jahrhundert im Königreich Ungarn. Acta Historiae Artium 55. (2014) 23–104.; *Tátrai Júlia:* A Zrínyi család portréi a Lobkowitz-gyűjteményben. In: Költő, hadvezér, államférfi. Zrínyi Miklós (1620–1664). Katalógus. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában, 2014. november 14.–2015. február 8. Szerk. Rostás Tibor. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2014. 114–133.; *Tüskés Anna:* Festői felfedezés. Zrínyi Miklós a 20. század festészetében. Irodalmi Magazin 2. (2014) 2. sz. 104–106.

46 Bibliotheca Zriniana i. m.; *Monok István:* A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században. Kossuth Kiadó, Bp., 2012. (Kulturális örökség).

47 *Bitskey István:* Pázmány és Zrínyi. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv. Születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Bp., 1998. 320–332.

teológiai szintéziskísérletekkel való megismerkedés jelenti: a Rajnai Liga szellemi központjában az új német államjogi, valláspolitikai és politikai filozófiai megalapozása zajlott ekkor, a politikai vezetők szakértői stábjában már ott tevékenykedett Puffendorf és a fiatal Leibniz is. Ennek fényében a Zrínyiek politikai és diplomáciai akciói annál is jelentősebbnek bizonyulnak, mint azt eddig gondoltuk volna.

A közelmúlt hadtörténeti kutatásai szintén látványos újdonságokat hoztak: részint a török hódoltság határán épült, sok polémia tárgyát képező Zrínyi-Újvárra vonatkozó írott és képi források összegyűjtésével és a helyszíni feltáró munkálatok megindulásával,[48] részint pedig Zrínyi és a bécsi központi katonai vezetés és vezetők, Zrínyi és Montecuccoli kapcsolatának árnyaltabb bemutatásával.[49] Ugyancsak új horizont nyílott Zrínyi hadtudományi művei értelmezésében,[50] és fontos megállapítások születtek Zrínyi 1663–1664. évi katonai működése, hadvezéri szerepe kérdésében.[51] Pálffy Géza remekbe szabott kismonográfiában tisztázta az 1663. évi nemesi felkelés hadimustrájának időpontját, helyszínét és Zrínyi tényleges megbízatását,[52] Czigány István pedig e nemesi felkelés kudarcát.[53]

Tudományos paradigmaváltás zajlik Zrínyi költészetének megítélésében is. Ennek úttörője Kovács Sándor Iván volt, aki az eposz mellett elsőként szentelt kiemelt figyelmet az *Adria tengernek Syrenaia Groff Zrini Miklós* (Bécs,

48 *G. Eténi Nóra:* Hadszíntér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Balassi Kiadó, Bp., 2003.; Zrínyi-Újvár emlékezete. Szerk. Hausner Gábor–Padányi József. Argumentum Kiadó, Bp., 2012.

49 *Pálffy G.:* Egy horvát–magyar főúri család i. m. 39–66.; *Nagy Levente:* Zrínyi és Erdély. A költő Zrínyi Miklós irodalmi és politikai kapcsolatai Erdéllyel. Argumentum Kiadó, Bp., 2003. (Irodalomtörténeti füzetek); *Nagy Levente–Hausner Gábor:* Raimondo Montecuccoli és a magyarok. Hadtörténelmi Közlemények 124. (2011) 679–740.

50 *Hausner Gábor:* Márs könyvet olvas. Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom. Argumentum Kiadó, Bp., 2013. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára).

51 *Kelenik József:* Az elárult erőd. Gondolatok Zrínyiről és Zrínyi-Újvár katonai szerepéről. In: Zrínyi-Újvár emlékezete i. m. 17–33.; *Domokos György:* Zrínyi-Újvár építése és pusztulása. In: Zrínyi-Újvár emlékezete i. m. 34–65.; *B. Szabó János:* Miről is mesél Zrínyi Miklós képmása? Az európai lovasság elfeledett reneszánsza (1630–1670). Hadtörténelmi Közlemények 127. (2014) 881–891.; *Czigány István:* A furcsa háborútól a nagy háborúig 1661–1664. A furcsa háború 1661. Hadtörténelmi Közlemények 127. (2014) 892–908.

52 *Pálffy Géza:* Zrínyi Miklós nagy napja. A vati hadimustra 1663. szeptember 17-én. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa, 2013.; *Pálffy Géza:* Zrínyi Miklós nagy napja. Az 1663–1664. évi török háború egyik meghatározó eseménye: a vati hadimustra 1663. szeptember 17-én. MTA BTK Történettudományi Intézet–Jókai Mór Városi Könyvtár, Bp.–Pápa, 2016.

53 *Czigány István:* Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1670–1700. Balassi Kiadó, Bp., 2004. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára 4.); *Czigány István:* A furcsa háborútól i. m.

1651) című kötet lírai verseinek.[54] Már ő is felvetette a kötetkompozíció kérdését, ez lett az a kutatási irány, amely utóbb a legtöbb újdonságot hozta. A korábbi, pozitivista, az életrajzi megfeleltetéseket erőltető megközelítések[55] helyett a *Syrena*-kötetet visszaillesztették a barokk kor szimbólumrendszerébe, egységes kompozícióként kezdték értelmezni, s több kísérlet történt a kötet allegorikus értelmezésére, mitológia- és jelképrendszerének felfejtésére.[56]

A *Szigeti veszedelem*ben, illetve a *Syrena*-kötetben, valamint a prózai munkákban található önértelmezéseknek, önreflexióknak a számbavétele, az eljövendő és elhatározott életáldozat kötetszervező voltának felismerése, a mások helyett vállalt áldozat eposzi alapkoncepciójának újraelemzése új diskurzust indított el, amely Zrínyi katonai, hadtudományi elképzeléseit és 1660-as évekbeli tevékenységét a műveiből feltáruló heroikus életfelfogással, valamint a Zrínyi könyvtárában és fogalomrendszerében is felbukkanó, 17. századi libertinus szellemi áramlattal, illetve az azzal folytatott belső vívódással kapcsolta össze, beemelve egyúttal a Zrínyi elméleti képzettsége és katonai működése kérdésében csaknem három évszázada zajló nemzetközi vitában megfogalmazódott kritikai észrevételeket.[57]

Az irodalomtörténeti kutatások már régen rámutattak Zrínyi Miklós költői munkásságának egyszerre archaizáló és innovatív jellegére; viszont csak most kezd kellő figyelmet kapni a Zrínyi fivérek európai szinten is unikumnak számító tudatos együttműködése, a horvát és a magyar, a mediterrán és a

54 *Kovács Sándor Iván:* A lírikus Zrínyi. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1985.; *Kovács Sándor Iván:* Az író Zrínyi Miklós. Akadémiai Kiadó, Bp., 2006. (Nemzeti klasszikusok).

55 *Széchy Károly:* Gróf Zrínyi Miklós (1620–1664) I–V. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1896–1902.

56 *Borián E.*: i. m.; *Laczházi Gyula:* Hősi szenvedélyek. A heroizmus és a szenvedélyek megjelenítése a XVII. századi magyar epikus költészetben. ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, Bp., 2009. (Ariana könyvek); *Szörényi László:* A Szigeti veszedelem az európai hősköltemény történeti szövegösszefüggésében. In: Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára. Szerk.: Csörsz Rumen István. rec.iti, Bp., 2010. 373–380.; *László Szörényi:* „… i Mađar i Hrvat." Pojam domovine kod Nikole Zrinskog. In: Susreti dviju kultura i. m. 303–316.; *Kiss Farkas Gábor:* Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában. L'Harmattan, Bp., 2012.; *Sándor Bene:* Orfeji na Jadranu. O pjesništvu Nikole i Petra Zrinskog. Književna Smotra, 47. (2015) 31–44.; *Nényei P.:* i. m.

57 *Bene Sándor:* A hír és a közvélemény koncepciójának formálódása Zrínyi Miklós műveiben. Irodalomtörténeti Közlemények 100. (1996) 369–394.; *Perjés Géza:* Az interdiszciplinaritás védelmében. Vita Bene Sándorral. Hadtörténelmi Közlemények 110. (1997) 797–813.; *Nagy Levente:* Retorika és nemzeti mártirológia a XVII. századi magyar eposzokban. In: Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban. Szerk. Bitskey István–Oláh Szabolcs. Kossuth Egyetemi Kiadó–Debreceni Egyetem, Debrecen, 2004. (Csokonai Könyvtár Bibliotheca Studiorum Litterarium 31.) 316–329.; *Ács Pál:* A „helyettes áldozat" allegóriái a Zrínyiász kilencedik énekében. In: A magyar irodalom történetei I. A kezdetektől 1800-ig. Főszerk. Szegedy-Maszák Mihály. Gondolat Kiadói Kör, Bp., 2008. 438–447.

közép-európai kultúrák közötti fordítói-mediátori vállalkozásának jelentősége.[58] Zrínyi Miklós magyar *Syrena*-kötete és annak Zrínyi Péter-féle horvát változata (*Adrianszkoga mora Syrena Groff Zrinszki Petar,* Velence, 1660) összehangolt koncepciója világosan mutatja, hogy a Zrínyiek nem statikus nemzetkép(ek)ben gondolkodtak, hanem lojalitásaikat és identitásaikat egymáshoz képest, dinamikusan definiálták.[59]

E felismerés jegyében a Zrínyi-kutatások utolsó másfél évtizedét az interdiszciplináris megközelítés elmélyülése, a nemzetközi tájékozódás és párbeszéd erősödése jellemzi. A horvát és a magyar tudományosság közötti hídverés a zágrábi Zrínyi-könyvtár, a *Bibliotheca Zriniana* feldolgozásával vette kezdetét. A horvát Zrínyi-kutatás eredményeiről Magyarországon Lőkös István monográfiája,[60] majd *A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában* című tanulmánykötet (2007) horvát közreműködői adtak áttekintést. A megindult eszmecsere közös tudományos fórumokon folytatódott, amelyek anyagát Zágrábban, a Horvátországi Magyar Tudományos és Művészeti Társaság, valamint a Matica Hrvatska kiadásában megjelent horvát nyelvű kötetek tették közzé.[61]

A német nyelvű tudományosság érdeklődését jelzi és annak tájékoztatását tűzte ki célul az a Tübingenben napvilágot látott kötet is, amelynek magyar, horvát és német szerzői a két Zrínyi Miklós: a szigetvári hős és a költő dédunoka alakját helyezték európai kontextusba.[62] Zrínyi Miklós életműve végre bekerülni – tulajdonképpen visszakerülni – látszik a nemzetközi irodalomba, amit jelentősen elősegít, hogy Amerikában megjelent a *Szigeti veszedelem* angol fordítása,[63] és legújabban már francia nyelvű átültetése is hozzáférhető, sőt, készül az *Áfium* francia fordítása is.[64]

Mindezen kutatások nem csupán a hangsúlyokat módosítják, hanem alaposan át is rajzolják a hagyományos elképzeléseket *(14. kép)*. A „magyar" Zrínyi helyett egy horvát–magyar, közép-európai és európai Zrínyi alakja bonta-

58 *Đuro Novalić:* Mađarska i hrvatska „Zrinijada". Filozofski Fakultet, Zagreb, 1967.; *Sója Lívia:* Zrínyi Miklós és Zrínyi Péter a magyar és a horvát irodalomban (A magyar és a horvát Syrena-kódex összehasonlító vizsgálata). Zempléni Múzsa 8. (2008) 4. sz. 5–12.; *Mirta Maltar:* Ikonografska i tekstualna struktura mađarske i hrvatske Syrene. Diplomski rad. Filozofski Fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2015.

59 *Bene S.:* A Zrínyiek i. m.; *Szörényi L.:* „...i Mađar i Hrvat" i. m.

60 *Lőkös István:* Zrínyi eposzának horvát epikai előzményei. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997. (Csokonai Könyvtár Bibliotheca Studiorum Litterarium 10.)

61 Zrinski i Europa. i. m.; Susreti dviju kultura i. m.

62 Militia et Litterae i. m.

63 *Miklós Zrínyi:* The Siege of Sziget. Transl. László Kőrössy. Catholic University of America Press, Washington D. C., 2011.

64 *Miklós Zrínyi:* La Zrinyiade ou Le Péril de Sziget épopée baroque du XVIIe siècle. Intr., trad. et notes: Jean-Louis Vallin. Presses Universitaires du Septentrion, Villeneuve d'Ascq, 2015.

14. kép. A Zrínyiek. Grafitti egy bezárt csáktornyai gyár kerítésfalán az ezredforduló tájáról

kozik ki; az originális katonai lángelme helyett a kor hadtudományi és filozófiai irányzataiban jól tájékozódó, sok vonatkozásban éppen Montecuccoli „iskoláját" követő, ám valódi, kiemelkedő jelentőségű stratégiai feladathoz sosem jutó hadvezért kapunk; az általa épített vár és az elhíresült téli hadjárat stratégiai jelentősége le-, politikai és propagandajelentősége pedig felértékelődik. Összességében olyan katona és politikus Zrínyi képe kezd kibontakozni, akinek álmai és ambíciói messze túlterjeszkedtek tényleges lehetőségei határain. Költői és prózai életműve ezzel szemben mára felértékelődött, nemzetközi összehasonlításban is a legnagyobbak között jelöli ki a helyét, s ma jobban, mint születésükkor, a 19. század első negyedében, érvényesek Kazinczy Ferenc szavai: *„Egünkön Zrínyi csillagként ragyog."*

Gábor Hausner

NOS IMAGES CHANGEANTES DE ZRÍNYI

Les époques différentes ont toujours remodelé à leur guise l'image des grands personnages de l'histoire. Même à l'intérieur d'une époque historique donnée, les différentes couches socio-culturelles conservèrent des faits différents dans leur mémoire historique. Il n'est donc pas surprenant que chaque époque propose plusieurs images de

Zrínyi. En fonction des intérêts politiques de chaque époque, le chef militaire Nicolas Zrínyi (1620–1664) fut à la fois le héros des mouvements contre les Habsbourgs, le représentant de la noblesse loyale, le symbole du militaire hongrois idéal, et le général d'un pays tourmenté par les « deux païens » (les Turcs et les Autrichiens).

A l'ère des réformes (1825-1848), Nicolas Jósika, Joseph Eötvös, Ladislas Szalay vénérèrent en Zrínyi l'homme politique, l'ancêtre de leurs propres mouvements. Eötvös qualifia même quelques pensées de Zrínyi de programme de réformes. L'image de Zrínyi reçut à la fin de l'ère des réformes une forte connotation anti-habsbourgeoise. A l'aube de la révolution de 1848-49, Zrínyi réapparut comme le symbole de l'indépendance hongroise. Les éléments les plus importants de la tradition indépendantiste s'expriment à son sujet, comme l'aversion que nourrissait envers Zrínyi le commandement de l'armée impériale, et en particulier Montecuccoli, ce qui empêcha la réalisation de certains projets de Zrínyi, comme la prise de Kanizsa ou bien la défense de Zrínyi-Újvár ; et il en résulta la mort « suspecte » de Zrínyi.

Entre les deux guerres, l'Ordre des Combattants (*Vitézi Rend*) fonda une groupe Zrínyi qui popularisa l'image du militaire hongrois idéal conformément à l'idéologie révisionniste. A la même époque, le publiciste hongrois Endre Bajcsy Zsilinszky, dans son ouvrage historique, évoqua Zrínyi en reprenant ses considérations sur le roi Mathias à la recherche d'une politique hongroise indépendante.

Zrínyi reçut une place particulière dans la vision de l'histoire du régime communiste de Rákosi. Les dirigeants politiques voulurent réinterpréter les traditions nationales et mettre l'indépendance étatique au centre de la mémoire historique. L'image de Zrínyi dans les années 1950 était celle d'un héros combattant à la fois les Habsbourgs, qui représentaient l'impérialisme occidental antidémocratique, et les infâmes aristocrates et grands prélats qui symbolisaient la réaction intérieure.

Dans les sciences historiques, la réinterprétation de l'image léguée par le nationalisme romantique a commencé depuis des décennies : le héros solitaire et tragique combattant les « deux païens » a laissé la place à l'homme politique moderne qui chercha la place de la Hongrie dans l'Europe occidentale, notamment dans les principautés francophiles du Saint Empire romain germanique après la Guerre de trente ans. Les résultats les plus récents ont réussi à évaluer le réseau des relations internationales des Zrínyi, en particulier au sein de l'aristocratie impériale. Les nouveaux résultats scientifiques nous ont permis de comprendre l'identité hongroise et croate de cette famille Zrinyi et de Nicolas Zrínyi lui-même, dans le contexte des débats juridiques et des mouvements culturels hungaro-croates.

Jean Garapon*

COLIGNY-SALIGNY MÉMORIALISTE

Son portrait, son témoignage sur la bataille de Saint-Gotthard

Les *Mémoires* de Jean de Coligny-Saligny, édités pour la première fois en 1841 par Monmerqué[1], appelleraient une nouvelle édition critique, dans une perspective plus littéraire et politique, mais aussi pour leur valeur de témoignage historique. Cet homme de guerre compte en effet dans l'histoire militaire de l'Europe pour le rôle essentiel qu'il joua, en août 1664, à la tête du contingent français, lors de la bataille de Saint-Gotthard, où nous nous trouvons aujourd'hui, et où les armées chrétiennes parvinrent à repousser l'envahisseur turc[2]. Moins connue des Français que la bataille de Lépante ou que le siège de Vienne en 1683, cette victoire valut au futur mémorialiste le surnom de « Coligny de Hongrie », et une réputation dont on trouve encore l'écho chez Voltaire en 1751 dans son *Siècle de Louis XIV* : il n'hésite pas à comparer notre homme à son ancêtre direct l'amiral de Coligny (« Il mérite peut-être une aussi grande renommée que cet amiral par son courage et sa vertu » écrit Voltaire[3]). Ses *Mémoires*, un texte concis, sont d'un homme de guerre cultivé, nullement ceux d'un prince ou d'un grand capitaine. Rien à voir avec ceux de Montecuccoli[4], qui commandait en chef la coalition chrétienne, et pour cause : Coligny-Saligny n'a nullement le sentiment d'être un grand personnage de l'histoire, et ne veut faire œuvre ni d'historien, ni de théoricien militaire. Signe de modestie, l'épisode à nos yeux le plus éclatant de sa vie, la bataille de 1664, n'occupe qu'une place relativement limitée dans ses *Mémoires*, en leur dernière

* Professeur émérite de l'Université de Nantes (jean.garapon@wanadoo.fr).

1 Mémoires du comte de Coligny-Saligny. éd. Louis Jean Nicolas Monmerqué. Renouard, Paris, 1841. Nos citations renvoient à cette édition.

2 Sur cette bataille essentielle, voir l'ouvrage récent de *Ferenc Tóth:* Saint-Gotthard, 1664. Une bataille européenne. Préface de J. Bérenger. Lavauzelle, Panazole, 2007.

3 Le Siècle de Louis XIV. In: *Voltaire:* Œuvres historiques. éd. R. Pomeau, Bibliothèque de la Pléiade, Gallimard, 1957. 693.

4 Mémoires de Montecuccoli, généralissime des troupes de l'Empereur. 3 vol. Wetstein, Amsterdam, 1752. Cf. *Raimondo Montecuccoli:* Mémoires ou Principes de l'art militaire en général 1712. éd. Ferenc Tóth et préface de Jean-Pierre Bois. ISC – MTA BTK, Paris, 2017. On lira sur ces *Mémoires* l'étude de *Ferenc Tóth:* Les *Mémoires* de Raimondo Montecuccoli. Cahiers Saint-Simon n° 40 (2012) 69-78.

Illustration n° 1 : Portrait de Jean de Coligny-Saligny dans la collection de gravures du XVIIe siècle de la bibliothèque princière d'Arolsen

partie ; rien ne l'annonce dans ce qui précède du texte, et Coligny n'y revient pas. Selon la conception purement aristocratique des *Mémoires*, le personnage veut avant tout transmettre à ses descendants une expérience morale et militaire digne du nom qu'il porte, attester qu'il laisse une réputation d'honneur sans tache. Au fond, c'est encore un féodal, et c'est par sa culture et sa sensibilité un contemporain de ces grands personnages de fiction que sont les héros de Corneille, si rétifs à la monarchie absolue ; il annonce aussi à nos yeux modernes l'imaginaire d'un personnage comme le d'Artagnan de Dumas, avec son individualisme, son goût pour l'exploit personnel, le panache. Coligny, né en 1617, est bien de la génération des *Trois Mousquetaires*, si l'on peut dire. On saisit clairement chez lui les dilemmes d'une conscience aristocratique face à un absolutisme dont il comprend mal la logique nouvelle ; il s'y adapte en définitive, mais sans se renier, sans trop creuser non plus les implications poli-

tiques de son évolution. Rien à voir avec la révolte d'un Retz ou d'un La Rochefoucauld, ses contemporains, même si Coligny-Saligny, par fidélité envers Condé, s'est lui aussi rangé dans le camp des Frondeurs. Ecrits à fleur d'expérience, ses *Mémoires* frappent aussi, ce n'est pas leur moindre attrait, par leur richesse de *choses vues*, d'anecdotes révélatrices sur la mentalité noble. Je souhaiterais brièvement décrire le projet d'écriture de Coligny-Saligny dans ses *Mémoires*, et le portrait qu'il nous offre de lui-même ; puis, dans le prolongement de cet autoportrait, montrer tout l'intérêt du témoignage précieux qu'il nous offre sur la bataille de Saint-Gotthard, en dépit de ses limites inévitables : Coligny-Saligny commandait une des armées engagées, il ne cache pas le mal qu'il a eu à obéir à un chef (Montecuccoli) dont il ne comprenait pas la stratégie ; s'il souligne - sans vanité excessive - l'importance décisive de son action, il nous montre aussi qu'il savait *voir*. Dix ans après les événements, sous la plume de cet homme d'action, l'écrit demeure tout proche d'une parole à l'emporte-pièce, parole d'humeur et d'honneur, savoureuse et rugueuse, sans doute injuste envers Montecuccoli, mais fidèle à un tempérament, un mode d'être, de sentir et de penser aristocratique.

Un projet d'écriture et un portrait

Le projet de Coligny-Saligny, d'abord. Il s'inscrit dans la tradition bien connue, très souple, des mémoires nobles à destination familiale, récapitulant à la fin d'une vie l'ensemble d'une expérience d'homme de guerre, sans en gommer les zones d'ombre, offrant ainsi aux héritiers les principaux éléments d'une sagesse pratique. Et la maxime unique de cette sagesse, ambiguë d'apparence seulement, tient en ces mots : « ne jamais servir que le roi, et pourtant ne [s'] attacher jamais au roi.[5]» Coligny le vérifiera, même victorieux, après 1664… Très vite le personnage, qui ne se veut ni Tacite ni Cicéron (ce sont ses propres termes), va entreprendre la brève narration de sa vie. S'il ne se donne jamais en exemple, au moins n'aura-t-il jamais manqué à sa parole, au moins se sera-t-il, dans quelque parti qu'il ait été, toujours comporté en homme de bien. L'écriture va se faire à la fois souvenir et récapitulation morale vigoureuse de toute une vie.

Pour la relater, en dépit de ses épisodes extraordinaires, et fort prestigieux, une centaine de pages lui suffisent. Aucune recherche d'archives sur sa famille,

5 Mémoires du comte Coligny-Saligny op. cit. 1.

pourtant une des plus anciennes de France, comme le faisaient couramment les aristocrates mémorialistes. Le prestige du nom de Coligny a beau éclairer pour nous le crédit persistant qu'il gardera auprès de la famille royale ou de Mazarin, il a conscience de ne devoir qu'à lui seul la carrière qu'il a faite, marquée par un individualisme bouillonnant, une invention héroïque de soi qui seule l'intéresse. Constant est son refus de l'histoire générale ; évoquant par exemple un épisode de la Fronde, il a ces mots : « Afin de ne pas faire l'historien, j'en laisse le détail à ceux de ce métier-là, pour ne parler que de ce qui me regarde[6]. » Impossible pour cette raison, à partir de ses seuls *Mémoires*, de comprendre la Guerre de Trente Ans, la Fronde, de reconstituer les stratégies respectives des Impériaux et des Turcs lors de la campagne de Hongrie ; Coligny-Saligny ne rend que l'histoire vécue, dans les instants les plus violents, les plus inattendus, ou les plus marquants de son odyssée personnelle, jamais l'histoire collective. Il ne semble pas non plus qu'il ait sa vie durant tenu un journal de guerre, à la façon de Bussy-Rabutin, ou d'autres militaires qui réutilisent pour leurs *Mémoires* des archives personnelles de campagne. Coligny-Saligny procède par remémoration d'ensemble : des scènes très détaillées s'entremêlent librement avec des accélérations désinvoltes du récit, selon la logique d'une mémoire affective.

Servi par ce projet d'écriture, on découvre le portrait d'une sensibilité aristocratique de la génération de Louis XIII, toute d'ivresse d'héroïsme, de « survitalité » pourrait-on dire, de contradictions aussi. Au cœur de sa mentalité d'aristocrate, la culture du risque, la jubilation de la vie jouée et gagnée, en quelque sorte multipliée par de continuelles remises en jeu par les armes, une susceptibilité exacerbée, extraordinairement impulsive, toutes caractéristiques que nous retrouverons dans la narration de la bataille de Saint-Gotthard. Coligny-Saligny se bat fréquemment en duel, en dépit des interdits royaux. Ce culte du point d'honneur ne doit pas cacher les fréquents exploits de notre homme au combat, restés trop souvent inconnus, et que le mémorialiste rappelle à son souvenir, veut sauver de l'oubli grâce à l'écrit. L'homme s'est mille fois exposé (à preuve ses innombrables cicatrices ; son corps récapitule à lui tout seul la Guerre de Trente Ans…), sa survie aura tenu du miracle, plusieurs fois il aura rétabli des situations compromises, sauvé tel ou tel grand chef, comme Condé en 1658, à qui il épargne la capture en lui donnant son cheval en pleine bataille des Dunes contre Turenne, et au prix de sa propre liberté[7]. Dans ses relations de combat, pas d'intention didactique à l'usage de ses en-

6 Idem. 44.
7 Ibidem. 58.

fants ou de la postérité, comme si souvent dans d'autres mémoires militaires du temps. Coligny n'a jamais commandé en chef. En revanche, il souligne d'expérience le rôle de la détermination au combat, qui compense l'infériorité numérique, l'art de surprendre l'ennemi, de réussir une belle retraite quand on y est contraint ; il relève le peu de reconnaissance que cour et ministres en définitive lui ont souvent marqué[8]. Bizarrerie d'une destinée qui lui a longtemps valu d'être mieux récompensé de ses ennemis que de ses maîtres[9]…

Coligny ne prononce pas une seule fois le terme de Fronde : il passe cependant durablement, et pour son malheur, au service de Condé lorsque celui-ci choisit à partir de 1652 le camp espagnol. Nous avons peine à croire que l'homme qui commandera l'armée du roi de France en Hongrie, en 1664, combattait contre le même roi cinq années auparavant, sans que cela lui pose de problème moral insurmontable. De ce point de vue aussi, notre mémorialiste illustre une mentalité encore féodale, fondée sur la mystique de la parole donnée, fût-ce envers un prince du sang ; il témoigne aussi de la lente reconversion de la loyauté noble, de type interpersonnel, au profit d'une loyauté monarchique moderne, à couleur patriotique pour nous. Lassé à la fin de la Fronde par le peu de reconnaissance de Condé à son égard, Coligny en effet va se brouiller avec lui au point - duelliste incorrigible - de prétendre même croiser le fer avec lui, le premier prince du sang[10] ! C'est finalement Louis XIV lui-même qui arbitre le différend entre les deux hommes, avec une décision humiliante pour Condé, sommé de se réconcilier avec son ancien protégé. Cette décision du roi permet sans doute d'éclairer le choix surprenant qu'il fera de Coligny-Saligny pour commander l'expédition de Hongrie, en 1664, même si, de son point de vue royal, il était encore un peu tôt pour confier à Condé un commandement d'importance. De plus, les troupes envoyées au secours de l'Autriche seront relativement peu nombreuses (6000 hommes), et ne décideront pas du sort du royaume. Dans sa rupture avec Condé, spectaculaire au possible, et habilement exploitée par Louis XIV, Coligny-Saligny nous offre l'illustration saisissante d'un amoindrissement définitif, dans la France de 1660, du pouvoir immémorial des grands. Le personnage en gardera une inaltérable reconnaissance pour le roi, non sans souffrir plus tard de la toute-puissance nouvelle des ministres.

8 Pour ces nombreuses, et sobres, narrations d'exploits, voir Ibidem. 16 (exploits contre les Espagnols en 1646), 35 (à Bordeaux durant la Fronde en 1650), 39 (retraite à la tête des troupes de Condé, face aux troupes royales, en 1652), 41, etc.

9 Mazarin, en 1647 le remercie à la suite d'une belle action, au moyen d'une longue lettre de louanges… suivie d'un emprisonnement à la Bastille pour avoir querellé l'intendant de Picardie (Ibidem. 17.).

10 Ibidem. 76.

Simplicité et puissance dramatique du récit

J'ai évoqué ce que l'on pourrait nommer un art du récit chez Coligny-Saligny, un art de conter et de faire voir. L'homme, formé au collège des Jésuites de Moulins, était cultivé, et sa correspondance avec Bussy-Rabutin son cousin, jointe à l'édition des *Mémoires* par Monmerqué[11], fait preuve d'esprit, témoigne de lecture. Coligny était un causeur, avait par exemple lu Montaigne, qu'il cite dans un passage de ses *Mémoires*[12]. Au moment où il compose ceux-ci, son récit atteste aussi une connaissance familière de Virgile, normale pour un aristocrate passé par les Jésuites. Il comprenait le latin, comme l'attesteront les lettres de reconnaissance d'aristocrates ou d'ecclésiastiques hongrois, écrites en cette langue, qu'il recevra après la bataille de 1664, et que cite Béla Köpeczi dans son recueil *Hongrois et Français*[13]. Alerte, plein d'enjouement, d'émotion parfois, d'indignation plus souvent, Coligny-Saligny témoigne d'une grande aisance d'écriture, celle d'un honnête homme qui n'oublie pas pour autant la rudesse de la langue des camps. De toute évidence il prend plaisir à retrouver le charme romanesque d'épisodes de sa vie, pendant la Fronde par exemple, qui ont pu inspirer plus tard un romancier comme Dumas. Les pages qu'il consacre à la bataille de Saint-Gotthard[14], nous y venons, relatent l'épisode le plus illustre de sa vie, le seul où il a pu avoir conscience d'écrire l'histoire, même s'il le souligne peu. Elles tranchent avec le reste des *Mémoires*, sinon par leur longueur - un peu moins d'une vingtaine de pages sur une centaine que compte l'ensemble du livre – du moins par leur concision « césarienne », leur précision quant aux faits et gestes du personnage principal, leur accent de vérité. Coligny-Saligny écrit les choses telles qu'il les a vues, telles qu'il s'en souvient, indifférent à une impossible exhaustivité, bien incapable en outre, placé où il était, de fournir un point de vue panoramique sur une bataille dont le front s'étalait sur plusieurs kilomètres. Selon toute vraisemblance, et pour rendre compte de son action au roi, cet homme d'écriture a pour une fois pris des notes sur le moment, qu'il réutilise dans son récit, à l'instar de tant d'autres militaires mémorialistes. C'est le point de vue du lieutenant-général commandant l'expédition française qu'il nous livre, avec une restitution de la durée de la bataille telle qu'il l'a person-

11 Ibidem. 117-132.

12 Ibidem. 33.

13 *Béla Köpeczi:* Hongrois et Français de Louis XIV à la Révolution française. Corvina Kiadó, Budapest, 1983. dans l'article « La France, sauveur de l'Empire et champion de la chrétienté », p. 25.

14 Mémoires du comte Coligny-Saligny op. cit. 84-100.

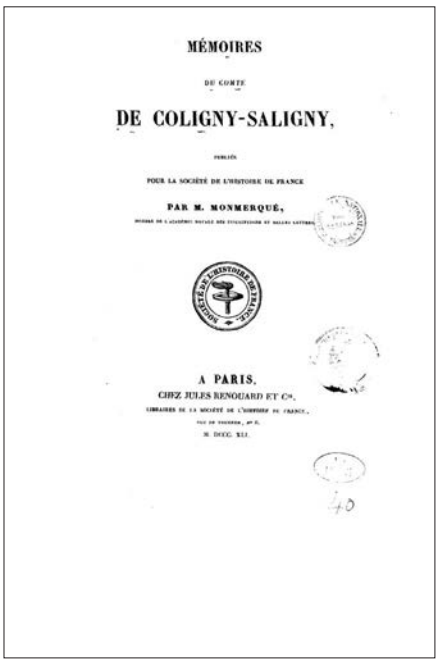
MÉMOIRES

DU COMTE

DE COLIGNY-SALIGNY,

PUBLIÉS

POUR LA SOCIÉTÉ DE L'HISTOIRE DE FRANCE

PAR M. MONMERQUÉ,

A PARIS,

CHEZ JULES RENOUARD ET Cie,

Illustration n° 2 : Frontispice des *Mémoires* de Coligny-Saligny (édition de 1841)

nellement vécue, un enchaînement d'observations, d'émotions, et surtout d'actions restituées dans leur densité, leur authenticité dramatique. Il se montre dans ce récit impressionnant fidèle à l'homme que nous connaissons, aguerri par trente années de campagnes, très professionnel et prompt dans ses décisions, avide d'exploits, sans indulgence excessive non plus pour les troupes alliées de la coalition. Au fond, il fait dans son écriture preuve de ce « naturel » si prôné par le goût littéraire français du temps. C'est parce qu'il refuse d'écrire de la « littérature », à la manière de La Rochefoucauld, son contre-modèle[15], que Coligny-Saligny parvient à une certaine beauté littéraire, frappante parce que sobre, saisissante de vie. Empreint d'une évidente fierté, le récit n'est pas gonflé de vanité ; on y remarque même une sorte d'humilité supérieure. Le mémorialiste s'adresse en effet à sa famille, non à la postérité en général. Il n'est pas écrivain, ne souhaite pas faire de ses *Mémoires* un livre. En aucun cas, il ne sculpte sa propre statue.

15 « Je crois assurément qu'il a été plus propre au lit et à la plume qu'à la guerre ; ce n'est pas qu'il n'ait du coeur, mais c'est extrêmement vilain de se vanter de ce que l'on n'a pas fait », écrit vertement Coligny, qui met en cause le récit que La Rochefoucauld, dans ses *Mémoires*, fait de la guerre à Bordeaux (Ibidem. 32.).

La simplicité directe du récit se traduit dès le début, lors de l'attribution du commandement de l'expédition qui lui est faite par le roi. Coligny note sobrement la décision royale, qui fut une surprise, sans la commenter ; ce n'est pas un homme d'intrigue, ni un homme de cour, pas plus qu'un analyste diplomatique[16]. Rien sur la Ligue du Rhin, ni sur les visées de Louis XIV en Europe centrale ou auprès des magnats hongrois ; aucune allusion non plus à un quelconque retour au lointain esprit des croisades. Coligny obéit simplement à son roi, sans haine particulière envers les Turcs, qu'il n'a jamais combattus jusque là. Il note avec précision son itinéraire dans l'Empire, l'accueil très chaleureux qu'il reçoit sur son passage, notamment à Vienne, très conscient qu'il est de porter avec ses troupes l'image d'un royaume à l'époque victorieux, au souverain jeune et prestigieux. C'est un lieutenant-général fêté et confiant qui accède soudain à la reconnaissance successive des souverains de l'Europe, et s'en remet aux ordres du prince de Montecuccoli, chef des armées chrétiennes pour le compte de l'Empereur Léopold. Très frappant, tout au long du récit, est le mode de communication de l'homme de guerre italien avec ses alliés : Coligny note son caractère distant et dissimulé, réservé envers les Français qui avaient souvent été ses adversaires pendant la Guerre de Trente Ans[17]. Une seule entrevue directe avec Montecuccoli est quelque peu développée par le mémorialiste, peu avant la bataille décisive du 1er août, alors que les Turcs de toute évidence préparent une attaque d'ensemble ; de concert avec son ami le comte de Hollac (Hohenlohe), Coligny va trouver le général en chef et lui exposer l'urgence de la situation : il n'obtiendra de Montecuccoli qu'un haussement d'épaules énigmatique[18]. Tout le récit de Coligny va accréditer l'idée d'une insuffisance du chef des armées, d'un abandon à lui-même du contingent français dans les situations les plus périlleuses. En réalité, comme Ferenc Tóth l'a bien montré[19], Montecuccoli observe une stratégie d'ensemble qu'il suit soigneusement, mais sans en communiquer le détail aux généraux alliés ou étrangers. Et Coligny, en solitaire, prendra très exactement les initiatives qu'attendait de lui le général en chef, lequel, très conscient de la valeur différente des armées de la coalition, et de l'expérience supérieure du détachement français, lui réservera la tâche la plus rude. Si bien que la froideur de Montecuccoli devant Coligny cache paradoxalement un hommage sans parole à sa valeur militaire, comme le confirme-

16 Evoquant l'expédition en préparation, le mémorialiste ajoute simplement: « Le Roy me destina pour commander tout ce corps, en qualité de lieutenant-général » (Ibidem. 84.).
17 Il avait en particulier été l'adversaire de Turenne, et défait par lui.
18 Mémoires du comte Coligny-Saligny op. cit. 95.
19 *F. Tőth:* op. cit. 92-102.

ront les *Mémoires* de l'homme de guerre italien, cités par F. Tóth[20]. Reste que les rapports entre les deux hommes sont sans chaleur aucune, et que Coligny, sans nul doute sincère, ne comprend guère la stratégie du général en chef à laquelle il n'est nullement associé, et dit éprouver pendant toutes ces journées un profond sentiment de solitude face aux Turcs et à leur barbarie.

Son action se déroule en deux temps, lors de l'affaire du pont de Körmend, sur la Raab, que les Turcs veulent franchir le 26 juillet, et lors de la bataille de Saint-Gotthard le 1er août, action selon lui décisive dans les deux cas. Lors du premier combat[21], Coligny ne dispose que de sa cavalerie ; il doit d'abord improviser la défense du pont déjà à demi occupé par l'ennemi, et le fait avec une quarantaine de cavaliers démontés : « Ma personne, et ce léger secours, y fit dans un moment changer les choses de face », écrit-il, soulignant le magnétisme de sa présence[22]. Dans les escarmouches meurtrières qui suivent, Coligny relève la pratique horrible des Turcs, inédite en Europe, qui décapitent leurs ennemis tués. Mal leur en prend avec les Français… C'est encore lui, Coligny, qui conclut victorieusement la journée, en organisant avec ses cavaliers un feu nourri de mousquetterie d'une rive à l'autre, appuyé de canon, qui pousse les Turcs à se retirer, « laissant aux Français l'honneur de la journée. » Le mémorialiste souligne dans cette première journée, limitée sur le plan stratégique, le rôle déterminant de son initiative, de sa promptitude et de sa clairvoyance, comme du courage collectif de ses hommes animés par leur chef.

Du 27 juillet au 1er août, les deux armées, enfin complètes du côté chrétien (l'infanterie étant arrivée), ont tout loisir de s'observer de chaque côté de la rivière[23]. Coligny avoue mal comprendre la stratégie turque, qui exploite peu sa supériorité en troupes et en pièces d'artillerie ; visiblement, il échange peu d'informations avec les autres chefs de la coalition. Ce qui le fascine durablement en revanche, lui qui laisse si peu de place aux émois esthétiques dans ses *Mémoires*, c'est le spectacle inépuisable et varié de l'armée turque, nouveau pour lui comme pour la plupart des soldats, observée à quarante pas de distance, d'un bord de la rivière à l'autre. On devine sous sa plume les premiers germes d'un goût français pour l'Orient qui s'épanouira une décennie plus tard dans le public cultivé, en littérature comme dans les arts décoratifs[24], au moment ou Coligny compose son récit. « Jamais spectacle n'a été si agréable, écrit-il, […]

20 Idem. A Paris, *La Muze historique*, de Loret, amplifiera cette victoire.
21 Mémoires du comte Coligny-Saligny op. cit. 88-90.
22 Idem. 88-89.
23 Ibidem. 91-92.
24 On peut penser en architecture au Trianon de porcelaine, en littérature au Bourgeois gentilhomme (1670), ou à la seconde partie des Fables de La Fontaine (1679).

chaque troupe avec une multitude de drapeaux, d'étendards et de banderoles de différentes couleurs, ou de diverses figures, et une quantité de hautbois, de flûtes et de tambours, …composaient une harmonie assez plaisante, […], et dans cette confusion même, nous remarquions des beautés dont nous étions charmés.[25] » Etonnant recul contemplatif, sans doute creusé avec les années, d'un soldat homme de culture, émerveillé par le spectacle exotique des troupes qu'il doit combattre… Bien vite se met en place la disposition des troupes pour la bataille décisive imminente, révélée par des transfuges du camp turc. Coligny, à l'aile gauche, montre clairement que Montecuccoli l'a placé dans le secteur le plus exposé, sans possibilité de repli, et avec nécessité de couvrir toute la distance qui le sépare des armées alliées, sur sa droite ; sans doute le général, craignant une défaite sur son centre, voulait-il conserver des troupes pour une éventuelle défense de Vienne. Toujours est-il que l'attaque turque, accompagnée de ses hurlements traditionnels, et d'un feu roulant, se déchaîne brusquement au centre du dispositif, contre les troupes de l'Empire, qui s'enfuient terrorisées, en dépit des renforts envoyés par Montecuccoli. Coligny note avec précision l'amplification de cette vague de panique qui aurait parfaitement pu submerger ensuite les troupes impériales et ses propres troupes ; les Turcs, sitôt passé le fleuve, tuent et décapitent les prisonniers… Montecuccoli, cachant son désarroi à tous sauf au chef des troupes françaises, l'invite à agir dans l'urgence. Toute la logique du récit de Coligny, empreint d'une évidente fierté, tend à montrer que, seules, les troupes françaises ont véritablement résisté à cette panique, et efficacement contre-attaqué dans une situation désespérée où elles n'avaient de toute façon pas le choix : « Il fallut donc que les Français se sacrifiassent pour le salut de tous ; aussi bien ne pouvaient-ils éviter d'être enveloppés dans la perte commune[26] ». L'attaque française fait un tel contraste et est si déterminée qu'il semble qu'à ce moment au moins, il n'y ait pas eu choc avec les Turcs, qui soudain se replient. Leur retraite les rejette vers la rivière où ils se noient en masse : « Jamais on ne vit un pareil spectacle à celui-là », écrit Coligny, dont la mémoire se laisse contaminer par l'épopée. « Dans un moment on ne vit plus d'eau, ce n'était qu'un cimetière flottant[27]… » L'extermination des Turcs en déroute, hommes et chevaux mêlés, est alors impitoyable. Très chronologique, le récit combine la rigueur de l'enchaînement des phases de la bataille et des tableaux dramatiques qui ont à jamais marqué une mémoire, comme celui de la Raab recouverte de cadavres, après la déroute initiale des

25 Mémoires du comte Coligny-Saligny op. cit. 91-92.
26 Idem. 97-98.
27 Ibidem. 98.

troupes de la coalition chrétienne. La fin du récit, rapide, rétablit une plus grande justice. Elle montre que l'armée turque, loin d'être anéantie, pouvait reprendre l'offensive. Elle rend hommage, en définitive, aux troupes de l'Empereur, entendons les troupes autrichiennes, à la droite du dispositif, distinctes de celles de l'Empire, qui elles n'ont pas résisté au choc. Mais Coligny, placé à gauche du champ de bataille, insiste sur ce qu'il a vu, et ne cherche pas à restituer une vue panoramique de l'ensemble du combat ; il passe sous silence l'action, très éloignée de lui, de cette aile droite. Il conclut le récit en soulignant encore toute l'ambiguïté de l'attitude de Montecuccoli, « ce vieux renard [28] » : sa malveillance envers le contingent français entraîne le rappel prématuré de celui-ci par Louis XIV, avant même la signature de la paix de Vasvár, le 10 août, malveillance à laquelle il oppose la gratitude de Léopold, qui festoie non sans raison les troupes et leur chef. Les Français ont en effet mené à bien une expédition « qui, (je cite), sera éternellement à l'honneur de Louis XIV et de la nation française, et au grand avantage de la chrétienté[29] ». Coligny, il faut le remarquer, revendique un rôle décisif dans cette expédition risquée, aux vastes conséquences diplomatiques et militaires, mais il le fait sur le mode du *nous* plus que du *je*, rendant un constant hommage au courage de ses troupes et de leurs officiers. Il note la discipline sévère qu'il fait observer aux troupes victorieuses sur le chemin du retour, guettées par les tentations que l'on imagine, et enfin l'ingratitude inattendue de l'accueil à Paris. Si en effet Louis XIV accueille longuement Coligny en tête-à-tête et lui dit toute sa satisfaction, il n'en est pas de même du ministre de la guerre, Le Tellier, qui le prive de toute récompense pour lui-même et sa famille. Coligny paie en réalité sa désinvolture envers l'intendance militaire du ministre, une des clés de son succès pourtant. On retrouve ici l'ancienne opposition d'une aristocratie féodale et d'une monarchie de plus en plus administrative. A l'opposé de La Feuillade[30], officier de l'expédition qui saura exploiter mondainement son succès et sera un jour maréchal de France, Coligny reste avec obstination un aristocrate d'ancienne mode, homme de champ de bataille et non d'intrigue, qui dénie au ministre tout droit de regard administratif ou financier sur son action, et entend bien ne rendre compte de celle-ci qu'à son roi.

28 Ibidem. 99.

29 Ibidem. 100.

30 Voir la notice de Monmerqué, dans son édition, p. XXIII, une lettre de Coligny à Bussy, p. 120, et le portrait que La Bruyère donne du personnage sous le nom de Téléphon : *Jean de La Bruyère:* Les Caractères, « des grands », éd. Robert Garapon. Classiques Garnier, Paris, 1962. 259-260.

Conclusion

Tel quel, ce récit de Coligny-Saligny est assurément partial et injuste. Il ne permet pas de comprendre que pour l'histoire, Saint-Gotthard soit une victoire attribuée avec justice à Montecuccoli, stratège impassible qui dans ses propres *Mémoires*, présente un regard plus équilibré sur l'ensemble du combat, notamment de l'aile droite, avec les régiments de l'Empereur, à l'action aussi déterminante au même moment que celle de Coligny. Celui-ci, nous l'avons vu, le reconnaît à la fin de son récit. Sa perspective, il faut le répéter, n'est pas celle de l'historien, ni celle du stratège qu'il n'était pas. Elle est celle d'un chef d'armée nationale au sein d'une coalition européenne, où Montecuccoli joue en fait de l'émulation entre les nations, et table sans le leur dire sur la valeur et l'expérience des Français, vérifiées de longue date sur les champs de bataille de la Guerre de Trente Ans. Coligny se montre dans le récit tel qu'il a toujours été, homme de la génération baroque, rebelle au fond à l'autorité même s'il s'y soumet, débordant d'énergie et de fierté, accomplissant au-delà de toute espérance les plans du stratège italien, mais en préservant l'autonomie, jalousement soulignée, d'un exploit national et français. Dans la joie de la confiance retrouvée de son souverain, et soucieux peut-être de se faire pardonner un passé récent de frondeur, Coligny, au sein d'une grande victoire collective, remporte une victoire personnelle. Fidèle à son farouche esprit d'indépendance - ironie du sort - il n'en tirera pas beaucoup de bénéfice. Mais au fond, n'est-ce pas plus beau ainsi ?

Jean Garapon

AZ EMLÉKÍRÓ COLIGNY-SALIGNY PORTRÉJA ÉS A SZENTGOTTHÁRDI CSATÁRÓL SZÓLÓ VISSZAEMLÉKEZÉSE

Jean de Coligny-Saligny emlékiratában, amely csak 1841-ben jelent meg nyomtatásban, értékes információkat hagyott hátra az 1664-es magyarországi hadjáratban részt vevő francia kontingens tevékenységéről. A gyakorlatias szemléletű főparancsnok írása híven tükrözi a korabeli francia arisztokraták feudális mentalitását, amely a királyi hatalom iránt érzett hűségükből táplálkozott. Coligny-Saligny visszaemlékezései leginkább azért fontosak számunkra, mert egy keresztény koalíciós hadsereg parancsnokának óhatatlanul is behatárolt szemszögéből nézve, mégis pontosan ábrázolják az eseményeket. A szöveg tanúsága szerint Montecuccoli egyszerű parancsait Coligny-Saligny anélkül hajtotta végre, hogy megértette volna azok értelmét,

vagy tisztában lett volna terveivel és stratégiájával. A leírás bemutatja a franciák és parancsnokuk bátorságát, akik a könyörtelen ellenséggel szemben elkeseredett küzdelmet folytattak. A szerző emlékirataiban részletesen ábrázolja a török sereg meghökkentő pompáját, kegyetlen harcmodorát és váratlan vereségét. Coligny-Saligny kiemeli a franciák fontos szerepét a döntő ütközetben.

Pascal Arnoux*

ANNONCER LA MORT EN MILIEU NOBILIAIRE FRANÇAIS APRÈS LA BATAILLE DE SAINT-GOTTHARD

Le déroulement de carrière d'un officier noble au XVIIe siècle découle de l'honneur, qui établit sa réputation. Fruit du courage et du dévouement, l'honneur est « la dignité et la capacité nécessaires pour s'intégrer dans un corps social » et s'attacher la protection d'un réseau[1]. Le précepte « servir et maintenir » (service du roi et de la nation, maintien de son rang) codifie la manière la plus estimable de se distinguer. Un second précepte affirmant : « Nul chevalier sans prouesse », un gentilhomme portant un nom illustre doit le perpétuer par des actions dignes de ses aïeux[2]. La mention elliptique « a bien fait son devoir » revient de façon récurrente dans la notation de l'officier, appréciant le courage, la valeur, voire la « prudence » (un bon chef ne risque pas inutilement la vie de ses soldats). On insiste sur les traits d'honneur individuel et collectif, car le premier des devoirs, c'est encore et toujours l'honneur[3]. Prêt à tous les coups d'éclat pour n'être point taxé de lâcheté, l'officier combat pour le roi, « l'honneur du nom français », la chrétienté, qu'il soit noble ou roturier avec l'espoir de l'anoblissement par le métier des armes, qui se raréfie. Si l'officier est réformé[4], le volontariat et de bons états de service dans une opération extérieure comme en Hongrie (1664), en Crète (1668-1669), peuvent faciliter sa réintégration à l'occasion d'une vacance. À la fin 1668, les 600 officiers réformés du

* Docteur en histoire moderne, Université de Paris I Sorbonne (17 rue de la Sorbonne F-75231 Paris cedex 05 France, parnoux001@gmail.com).

1 *Éric Muraise:* Introduction à l'histoire militaire. Réédition de l'ouvrage de 1964. Lavauzelle, Panazol, 2008. 54., cité par *Jean-Paul Bertaud – Serge-William Serman:* Vie et psychologie des combattants et gens de guerre. Questions de méthodes et de documentation, y compris l'iconographie. armée française de terre. Officiers, sous-officiers et soldats, 1635-1945. Rapports de synthèse annexes. Imprimerie nationale, Paris, 1970. 62. Ce schéma est également valable pour les officiers roturiers, qui conservent l'espoir de l'anoblissement par le métier des armes.

2 Sur ces deux préceptes, voir *Alain Texier:* Qu'est-ce que la noblesse ? Histoire et droit. Tallandier, Paris, 1988. 208.

3 Sur cette double notion d'honneur, voir *Arlette Jouanna:* L'honneur politique du sujet. In: Penser et vivre l'honneur à l'époque moderne. Dir. Hervé Drévillon et Diego Venturino. Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2011. 23.

4 Cadre sans troupes, l'officier réformé sert à mi-temps et à mi-solde. Il est propriétaire de son grade depuis un règlement et une ordonnance de 1668 ; voir *Hervé Drévillon:* L'impôt du sang. Tallandier, Paris, 2005. 218-221.

duc de La Feuillade rivalisent de sacrifice à Candie. Ils se font tuer pour 20 sols par jour, moins dans l'espoir d'obtenir un poste que parce que « c'est bien plus beau lorsque c'est inutile » ; le groupement La Feuillade perd ainsi deux hommes sur trois, tués et blessés[5].

De très jeunes officiers

Ce consentement à périr pour l'honneur, fruit de l'éducation nobiliaire, commence dès l'adolescence voire plus tôt. Charles-Henri, seigneur de Briançon,

Illustration n° 1 : Cavalier français du XVIIe siècle. Gravure de Sébastien Leclerc

5 *Edmond Rostand:* Cyrano de Bergerac, Paris, 1897. acte V, sc. 6. *Des Roches:* Journal véritable de ce qui s'est passé en Candie sous le commandement de M. le duc de La Feuillade. C. de Sercy, Paris, 1670. L'été 1669 à Candie, le capitaine Domenisse écrit : « Il ne faut jamais avoir pour objet que la mort lorsque vous allez combattre les infidèles, de quartier, il [ne s']en donne presque pas » (mémoires manuscrits présentés par *Özkan Bardakçi-François Pugnière:* La dernière croisade. PUR, Rennes, 2008. 86.).

de la famille de Puisieux de Sillery, n'a que 13 ans et demi lorsqu'il tombe à Saint-Gotthard le 1er août 1664 face aux Turcs, ainsi que l'écrit La Faye :

> « Ce fut aussi dans ce temps-là que le petit Mons[ieu]r de Briançon, enseigne colonelle de Turenne fut tué et eust la teste couppée en criant : Messieurs, sauvez le drappeau, sauvez le drappeau, en se deffendant comme un homme consommé dans le mestier, et des plus braves. Il est regretté de toute l'armée par mille belles qualitez que l'on remarquoit en luy[6]. »

Il insiste sur sa bravoure et sa compétence : « un homme consommé dans le mestier », c'est un homme de guerre. Brigadier de cavalerie, commandant un escadron composé de 9 compagnies sur les 26 transférées d'Italie en Hongrie royale, le comte de Bissy confirme la mort héroïque du garçon dans sa Relation en forme de journal de la campagne de Hongrie, beaucoup plus détaillée. Son témoignage est direct, son escadron participant à la charge aux côtés du régiment de Turenne. Il ne parle pas de tête coupée :

> « Il est bon en cete endroit de rendre honneur à la mémoire de l'enseigne colonel du régiment de Turenne, jeune enfant de quatorze ou quinze ans, bien fait de sa personne, de la maison de Sillery, qui avoit dans le même régiment un de ses frères capitaine appellé Puizieux. Ce jeune homme se trouvant abandonné par les soldats qu'on avoit ordonnez pour la garde du drapeau et de sa personne soit qu'ils eûssent été tuez ou que d'autres raisons les eussent éloignez de luy, il se trouva dans la mêlée entre les mains des ennemis se défendant courageusement autant que son âge le pouvoit permettre et même plusieurs entendirent sa petite voix crier plusieurs fois : à moy ! à moy ! sauvez le drapeau ! Un soldat seul qui restoit auprès de luy, quand il fut massacré de mile coups, feignant d'être mort, tâcha d'arracher le drapeau avec lequel ce jeune enfant s'étoit enveloppé & nos trouppes retournant à la charge sur le champ repoussèrent les ennemis et donnèrent lieu au soldat de se relever et de montrer le drapeau […]. Il est à remarquer que cette action se passa dans les premières charges[7]. »

Héros cornélien, « ce jeune homme » ne se laisse pas arracher l'étendard du régiment par les Turcs, soldats réputés très combatifs, féroces et violents. Bissy s'attache davantage au contraste entre le courage absolu, exemplaire de

6 La Faye, le 2 août 1664, Bibliothèque Nationale de France, Département des manuscrits, Ms fr. 18996, f° 43. Il pourrait s'agir de Pierre Leriget, marquis de La Faye, qui participa volontairement à plusieurs campagnes après 1647, lecteur du duc de La Rochefoucault, secrétaire du roi en 1680, père de Jean-François de La Faye, officier de mousquetaires, poète et académicien français.

7 Relation en forme de journal de la campagne de Hongrie, fait par M. le comte de Bissy par l'ordre du Roy, 1664, Bibliothèque Nationale de France, Département des manuscrits, Clairambault 1202, f° 42.

ce « jeune enfant de quatorze ou quinze ans » à la « petite voix ». La présence aux armées d'un adolescent à peine pubère n'est pas exceptionnelle : neveu du duc de Beaufort, Philippe de Bourbon-Vendôme n'a pas 14 ans quand il l'accompagne en juin 1669 à Candie[8]. Le « petit d'Elbeuf » a cet âge en 1675, quand son oncle Turenne meurt sous ses yeux à Salzbach[9]. Tout jeune noble attiré vers la carrière des armes fait son apprentissage avec un aîné de sa parentèle, à la fois instructeur et modèle moral, en l'absence de toute institution obligatoire de type école militaire.

Illustration n° 2 : La mort du maréchal de Turenne à la bataille de Salzbach, le 27 juillet 1675

Même épique, la mort au combat d'un garçon encore proche du monde de l'enfance apparaît autant nimbée de tristesse que de gloire. De premier ordre pour la campagne de Hongrie, le manuscrit français 18996 de la Bibliothèque nationale de France contient deux lettres de Roger Brulart, marquis de Puisieux, frère aîné de Charles-Henri, capitaine d'une compagnie au régiment de Turenne : elles révèlent la façon d'annoncer à la famille la mort au combat[10]. Fils de Louis-Roger Brulart, marquis de Sillery, vicomte de Puisieux, colonel d'infanterie (1619-1691) et de Marie-Catherine de La Rochefoucault (1620-1698), sœur cadette du duc François VI, auteur des Maximes, Roger et Charles-Henri sont petits-fils de Pierre Brulart de Puisieux, secrétaire d'État

8 Né le 23 août 1655, Philippe de Bourbon-Vendôme est admis chevalier de Malte en 1666, à 11 ans.
9 Mme de Sévigné à Mme de Grignan, 28 août 1675, Lettres. Ed. Gérard-Gailly. Paris, 1953. I. 833.
10 Ces lettres figurent sous référence Bibliothèque Nationale de France, Département des manuscrits, Ms fr. 18996, f° 47-49 et 50.

Illustration n° 3 : Le catafalque du maréchal de Turenne à Paris, le 8 septembre 1675

en 1617, et arrière-petits-fils de Nicolas Brulart de Sillery, chancelier sous Henri IV, un des « barbons » rappelé par Louis XIII au début de son règne personnel. Remontant au XIIe siècle, cette famille de haute noblesse fournit des diplomates et des parlementaires à l'État, des chevaliers de Malte. Elle acquiert un lustre supplémentaire par l'union avec les La Rochefoucault, d'ascendance plus ancienne (début XIe siècle). En 1624, l'ascension de Richelieu contrarie la carrière politique des Brulart, liés à Luynes et La Vieuville ; la lignée s'oriente alors presque exclusivement vers l'état militaire[11]. Roger parti-

11 Louis-Roger est mestre de camp, et 5 de ses 7 fils choisissent la carrière militaire, les 2 autres entrant dans les ordres, voir *La Chenaye-Desbois:* Dictionnaire de la noblesse. Nancy, 1980. II. notice « Brulart ». Cet ouvrage reprend ceux de *Louis Moréri:* Le grand dictionnaire historique ou

cipe à sa première campagne à 15 ans, contre les Espagnols en 1655 en Flandre. L'expédition de Hongrie en 1664 est la première affaire du petit Charles-Henri, que ses parents n'ont pas dû voir partir sans une secrète appréhension[12].

La mort et l'intimité familiale

L'aîné (24 ans) rend compte de la mort du cadet dans deux lettres séparées, la plus longue (cinq pages) à son père, l'autre nettement plus courte (une page et demie) à sa mère. Quoiqu'il s'efforce d'adopter un ton supérieur à l'événement avec le chef de famille, il ne peut dissimuler son émotion et s'excuse de la confusion du début de sa lettre :

> « La mort de mon petit frère quoique très glorieuse sera peut-estre cause que je vous feray mal la relation de trois ou quatre jours de combat consécutifs que nous venons d'avoir contre les Turcs dans lesquels nostre nation, de l'advis de tout le monde, a sauvé l'Empire d'une cheute irrémissible. Cette mort m'a touché de telle sorte à cause de ses bonnes qualités, de l'amitié réciprocque et surtout de son grand cœur que j'en ay quitté trois fois ma lettre pour pleurer estant sur mon lict auprès du lieu d'où je vous escris. Cela me fait craindre, Monsieur, de ne vous pas bien rendre le détail de tout ce qui s'est faict […][13]. »

Ce préambule effectué, il se reprend et narre les péripéties de la campagne, à la façon d'un compte-rendu militaire. Le décès du frère au combat de Saint-Gotthard prend un tour presque anecdotique dans son récit, à l'occasion d'une charge suivie d'une contre-attaque turque. Le capitaine annonce que la seconde lettre destinée à sa mère sera plus détaillée :

> « Ce fut donc de cette façon qu[e les Turcs] vinrent cette 3e fois et d'où, à cause de leur nombre ou à cause que nos soldats ne se voyioient point soustenus, tout le régiment plia et ce fut là où mon pauvre frère fut tué d'un coup de dard dans l'estomach et en tombant en serrant son drappeau, s'enveloppant quasy dedans. Un autre Turc

mélange curieux de l'histoire sacrée et profane. Bâle, 1731. II. 436., et du Père Anselme: Histoire généalogique et chronologique de la maison royale de France. Paris, 1730. VI. 527-528.

12 Lorsque Charles de Sévigné part pour Candie avec le comte de La Feuillade, fin 1668, sa mère est folle d'inquiétude : « […] il est parti, j'en ai pleuré amèrement, j'en suis sensiblement affligée ; je n'aurai pas un moment de repos pendant tout ce voyage. J'en vois tous les périls, j'en suis morte ; mais enfin je n'en ai pas été la maîtresse ; et dans ces occasions-là, les mères n'ont pas beaucoup de voix au chapitre », Mme de Sévigné à Bussy-Rabutin, 28 août 1668, Lettres. op. cit. I. 158.

13 Puisieux à son père, 3 août 1664, Bibliothèque Nationale de France, Département des manuscrits, Ms fr. 18996, f° 47.

> luy fendit la teste d'un coup de sabre. Je ne vous en diray pas davantage, faisant à ma mère la relation de sa mort telle que M. de Fisicat me l'a faitte, qui le vint lever et sauver le drappeau[14]. »

Puisieux précise la nature des blessures : un coup de « dard » (javelot, lance) au bas-ventre a sans doute blessé à mort son frère, le coup de sabre à la tête l'achevant. Il infirme La Faye qui semble un témoin indirect, et annonçait que Briançon « eust la teste couppée ». La tête fendue est une blessure grave. Tranchée, c'est un trophée de choix pour l'ennemi, générateur de prime ; pour le mort et les siens, une mutilation brutale, une dépossession, un effacement de l'individu. Si La Faye a dit vrai, Puisieux a pu vouloir déguiser une vérité pénible aux parents, mais cela contredit trop la suite de ses lettres et les autres témoignages que nous citons. N'éprouvant pas pour des soldats étrangers la même pudeur qu'à l'égard de sa famille, il rappelle sans fard le désastre matinal subi par l'armée des Cercles : « un régiment d'Allements y eurent les testes couppées sans exception mesme des officiers[15] ». Il achève de décrire le combat, l'action de la cavalerie – l'escadron de Bissy charge une fois avec le régiment de Turenne, expliquant la Relation citée plus haut. Ledit régiment déplorerait 15 à 17 officiers blessés et tués après la bataille[16]. Puisieux note les noms des cadres hors de combat depuis le premier engagement des Français à Kerment, le 27 juillet, que son père pourrait connaître. Il finit sur le conseil de prudence donné à son frère avant d'aller aux ennemis, et sur son courage :

> « Voilà M[onsieu]r ma relation faite, vous suppliant de l'excuser sur le déplaisir que j'ay de mon pauvre frère qui méritoit une plus longue destinée. Il n'a pas tenu à moy et je lui dis par quatre ou cinq fois de ne pas abandonner ses piques et de ne s'aventurer pas trop. Sa response fut : « Quoy, croyez-vous que j'ay peur ? » Je n'eust rien à répartir à cela et m'en allé à mon debvoir[17]. »

Inconscience de la jeunesse ? Ce garçon dans sa quatorzième année n'a pas peur quand la peur touche les soldats français, devant des centaines d'Allemands décapités, leurs têtes accrochées aux ceintures des Turcs. La Relation de la campagne de Hongrie rappelle que les officiers montrent l'exemple dans cette circonstance pénible, dominant leur répulsion :

---

14 Puisieux à son père, 3 août 1664, Idem. f° 48. Fisicat est le major du régiment de Turenne.

15 Puisieux à son père, 3 août 1664, Ibidem. f° 47.

16 Ce régiment aurait en fait perdu 20 officiers, soit 4 tués et 16 blessés, soit le tiers de son effectif officier (à raison de 3 officiers par compagnie, Turenne déployant 20 compagnies), voir Ibidem. f° 39-40. L'escadron de Bissy perd 92 hommes sur 500 à 550, soit 25 cavaliers tués et 67 blessés (17 officiers et volontaires, 50 cavaliers), voir Cavallerie, estat des morts et des blessés Ibidem. f° 36-38.

17 Puisieux à son père, 3 août 1664, Ibidem. f° 49.

Illustration n° 4 : Cadet français du XVIIe siècle.
Gravure de Sébastien Leclerc

> « Le désavantage joint à la nouveauté d'un ennemy redoutable fit que les officiers eurent de la peine à rassurer le soldat, qui voioit à ses pieds ces deux régiments d'Allemands défaitz à la première attacque, dont les morts qui avoient les testes coupées estoient couchées [sic] en ordre de bataille sur le terrain qu'il falloit passer pour aller aux ennemis[18]. »

Peut-être pour adoucir le drame, Puisieux annonce en post-scriptum que son régiment a pris treize drapeaux à l'ennemi. Ce glorieux fait d'armes est implicitement lié à l'action héroïque du cadet.

18 Relation de la campagne de Hongrie en 1664 et des combatz de Kermein et de Saint-Gothard entre les trouppes françoises et allemandes et l'armée des Turcs, avec les articles du traicté de paix faict entre l'Empereur et le Grand Seigneur, Ibidem. f° 23.

L'image de la mère

Quand il écrit à son père, chef de la lignée, Puisieux reste entre hommes, entre soldats, et l'oubli de soi, la rudesse de la vie militaire, l'emportent sur la peine éprouvée. Avec sa mère, pôle de douceur au sein du foyer, la tendresse est de mise : il laisse épancher ses sentiments pour le frère disparu[19]. Il reprend les termes de sa première lettre, sur le sens de l'honneur de ce gamin de 13 ans, mesuré à la peur de ses hommes et qui, seul, fait front avec une bravoure tranquille :

> « Il fut tué abandonné de tous ses piquiers et des enseignes à la teste desquels il estoit, en disant : "Ah, lâches, vous abandonnez vostre drapeau", et à un enseigne qui fuyoit : "Monsieur, vous courez bien viste. Au moins sauvez le drapeau". »

Le capitaine répète la nature des coups reçus par Briançon, ajoute que deux officiers allemands vengent sa mort, que le major du régiment récupère le drapeau[20]. Certes bref, le récit traduit la poussée de l'infanterie française épaulée par la cavalerie impériale et l'effort des Turcs. Puisieux dit le choc ressenti lorsqu'il découvre son cadet mort. C'est la seule fois où il y mêle le saint nom de Dieu, jusque là « absent » de ses narrations des combats pourtant menés contre des infidèles :

> « Il fut frappé d'un dard dans l'estomach duquel coup estant tombé, un aultre Turc survint pour luy couper la teste lors qu'un capitaine de cavalerie allemand luy vint donner un coup de pistolet et un autre officier tua celuy qui l'avoit abattu. M. de Fisicat sauva le drappeau que cet enffan serroit et estoit couché dessus tous estandu. Les Turcs cependant nous poussoient, et tout lâchoit devant eux ; mais leur gros s'estant retiré et moy revenant avec quelques-uns de mes camarades de la teste du régiment d'Espagny pour rejoindre le nostre que quelques couteaus (?) poussoient encore, je trouvay cet enffant tout estandu avec la teste fendue. Dieu seul et moy pouvons sçavoir ce que je sentis. »

Devant le retour offensif des Turcs, Puisieux entreprend de soustraire la dépouille à leurs outrages, et ordonne à un soldat de l'aider ; effrayé par l'approche des ennemis, celui-ci s'enfuit. Craignant moins la mort que la mutilation des corps post-mortem, à plus forte raison celui de son jeune frère, enfant

19 Puisieux à sa mère, 3 août 1664, Ibidem. f° 50. Toutes les citations suivantes en sont tirées.

20 C'est le major Fisicat, cité dans la lettre précédente, que *Charles Faivre d'Arcier et Royé* écrivent « Physica » dans l'Historique du 37e RI, ancien régiment de Turenne, 1587-1893. Paris, 1895. 25-27.

de physionomie agréable, image de l'innocence, le capitaine saisit sans façon la dépouille au risque de sa propre vie :

> « Je n'aurois pas voulu pour ma teste laissé coupper la sienne, je le pris par la ceinture des chausses de la main gauche, je l'enlevay fortement et l'ayant porté plus de trente pas, je le donnay à un valet à cheval de M. de Fisicat qui l'emporta au camp. »

Charles-Henri est enterré le 3 août et Puisieux reçoit les marques de sympathie de ses camarades. Volontaire avec son frère le comte d'Auvergne dans la compagnie de Saint-Estève[21], le duc de Bouillon lui fait l'honneur d'une visite de condoléances. Ce neveu du maréchal de Turenne, d'un an plus jeune que le capitaine, est le grand chambellan du roi depuis 1658, et l'un des plus hauts seigneurs de la cour. Accablé par la mort de son cadet, à qui il prête des qualités supérieures aux siennes, Puisieux demeure inconsolable :

> « Je ne dirois pas cela à un autre qu'à vous, Madame, vous assurant qu'on ne peut estre plus touché que je l'ay esté de la perte de cet enfant que je voudrois pour avoir rachepté de ma teste de la croyance qu'il vous auroit faict plus d'honneur que moy avec le temps. Il estoit généralement aymé et a esté regretté de mesme. »

Au-delà des mots, l'été 1664 prend des allures de tragédie antique pour les parents Brulart, éprouvés par un second deuil : leur deuxième fils Louis, chevalier de Malte, est tué à Lisbonne le 17 juillet 1664, durant l'expédition du maréchal de Schomberg au Portugal, à 22 ans[22]. Quand on connaît la rigueur morale du siècle, on peut supposer qu'ils accusèrent réception de ces funestes nouvelles en vieux Romains.

Conclusion

L'événement reste circonscrit au régiment de Turenne et à l'escadron de Bissy. Les généraux (Coligny, La Feuillade), l'intendant Robert (d'habitude au courant de tout), sont muets, mais l'écho de la mort de l'adolescent héroïque résonne jusqu'à la cour, peut-être bien par l'intermédiaire du duc de Bouillon. L'historiographe du roi Jean Puget de La Serre fait le pompeux éloge de maints

21 Dans l'escadron de Bissy. Voir Cavallerie, estat des morts et des blessés Bibliothèque Nationale de France, Département des manuscrits, Ms fr. f° 36-37.

22 Voir *La Chenaye-Desbois:* op. cit. II. notice « Brulart », *L. Moréri:* op. cit. II. 436., *P. Anselme:* op. cit. VI. 527-528.

officiers s'étant illustrés à Saint-Gotthard, dont le grand chambellan[23]. Il n'oublie pas le « petit Monsieur de Briançon », vieilli de dix-huit mois :

« À l'honneur du chevallier de Sillery, âgé de quinze ans.
L'illustre Sillery, cet athlète naissant,
S'en va chercher la mort au climat du Croissant ;
Et comme il sent ses blessures mortelles,
Et qu'il ne sçauroit plus se defendre avec elles,
Il fait de son drapeau
Un suaire si beau,
Qu'après son trépas même
Il survit à soy-même[24]. »

En dépit de ce méritoire – quoique poussif – élan de lyrisme d'un médiocre rimailleur, la fin glorieuse du jeune Charles-Henri de Briançon n'a pas eu valeur d'exemplarité hors de son milieu ; il faut d'ailleurs attendre la levée en masse et les guerres de la Révolution pour célébrer le culte patriotique d'enfants-héros, à partir d'un combat authentique (Joseph Viala à Avignon) ou fabriqué (Joseph Bara à Saint-Maixent).

Cette mort ne paraît pas avoir d'incidence particulière sur la carrière de son frère aîné. Lieutenant-colonel de son régiment (1665), Puisieux sert en Flandre (1667) et en Hollande (1672), y est nommé brigadier d'infanterie. Il sert ensuite sous Turenne en Allemagne et en Alsace où il perd un autre de ses frères[25], devient maréchal de camp (1676), gouverneur de Huningue en Alsace (1679), lieutenant-général (1696) ; cette dernière promotion à 56 ans récompense un ensemble de bons et loyaux services, non le fait d'avoir perdu trois frères au service du roi : elle marque un tournant dans un cursus de carrière

23 *Jean Puget de La Serre:* Les éloges de la voix publique présentez à Sa Majesté très-chrétienne Louis XIV, Roy de France et de Navarre, à l'honneur des héros de son armée triomphante en Hongrie. Paris [1685], Bibliothèque Nationale de France, Département des manuscrits, Ms fr. 6996, 16 p., exemplaire sur parchemin, maroquin vert au semis de fleurs de lys d'or. C'est une série de 20 poèmes de 6 à 14 vers dédiés tour à tour au roi, au comte de Coligny, au chevalier de Lorraine, au duc de Bouillon et à son frère, au duc de Sully, au comte de La Feuillade, au comte de Saint-Aoust, au comte de La Palisse, au marquis de Villeroy, au chevalier de Saint-Aignan, au comte de Sery, au comte de Sault, au comte de Canaples, au marquis d'Espagny, au comte de Rochefort, au marquis de Châteauneuf, au chevalier de Grancey, au chevalier de Sillery, au marquis de Guitry et au comte de Tréville. Né à Toulouse en 1600, La Serre fut conseiller d'État et historiographe du roi. Il mourut en 1665.

24 *J. Puget de La Serre:* op. cit. f° 8 recto.

25 Achille, chevalier de Malte, aide de camp du vicomte de Turenne, capitaine d'infanterie dans son régiment, mort des blessures reçues à la bataille de Sentzheim le 3 juillet 1674, à moins de 20 ans. Voir *La Chenaye-Desbois:* op. cit. II. notice « Brulart », *L. Moréri:* op. cit. II. 436., *P. Anselme:* op. cit. VI. 527-528.

original puisqu'il part en Suisse comme ambassadeur extraordinaire de France, de 1697 à 1708. Conseiller d'État et chevalier des ordres du roi (1705), il meurt le 28 mars 1719, à 79 ans.

Pascal Arnoux

A HALÁLHÍR KÖZLÉSE FRANCIA NEMESI KÖRNYEZETBEN A SZENTGOTTHÁRDI CSATA UTÁN

A 17. században egy francia nemes katonai pályája nagymértékben függött a katonai szolgálatától. A tisztnek családja becsületének védelmében akár az életét is fel kellett áldoznia. Jó példa erre a fiatal és ártatlan Charles-Henri Brulard-nak, Briançon urának hősi halála, aki a Turenne-ezred zászlósaként esett el 1664. augusztus 1-jén a szentgotthárdi csatában. Testvéröccse, Puisieux márkija kapitányként szolgált ugyanebben az ezredben. Bátyja halálhírét két külön levélben közölte szüleivel, amelyekben – a szülők szoros kapcsolatától függetlenül – különféle módon mesélte el a szomorú eseményt. A francia Sillery főnemesi család levéltárában (Bibliothèque nationale de France, ms fr. 18996) folytatott kutatások alapján kirajzolódik az a szokásrendszer, amely a korabeli férfiak és nők körében a mély érzelmek kifejezésére szolgált.

Dénes Harai*

LA BATAILLE DE SAINT-GOTTHARD DANS LE RÉCIT DE VOYAGE DE CHARLES LE MAISTRE

Dans sa *Relation des voïages faites en Allemagne, Hongrie et Italie dans les années 1664 et 1665*, l'abbé Charles Le Maistre (*ca*. 1619-1688) donne l'une des plus intéressantes descriptions de la bataille de Saint-Gotthard en langue française[1]. L'intérêt de la vingtaine de pages consacrées à cette « bataille européenne »[2] réside dans le fait que son auteur n'est pas un militaire. Même si les combats et les mouvements de troupes sont décrits dans les détails, le texte est surtout riche en ce qui concerne la dimension géographique, culturelle et anthropologique de l'évènement. Cela s'explique par les origines socio-intellectuelles de Le Maistre. Issu de la bourgeoisie parisienne aisée et des études de théologie poussées au collège de Navarre, notre voyageur – qui est docteur de la Sorbonne[3] – porte un regard janséniste français sur les contrées traversées, les individus rencontrés et les évènements vécus. Si Le Maistre a quitté la France en mai 1664 pour un voyage européen aux côtés d'Henri Albert de Cossé, duc de Brissac, (1645-1698), c'était justement pour quitter le « climat de persécution » qui pesait sur lui comme sur tous les jansénistes actifs dans la polémique contre les jésuites, soutenus par la Cour.

Le duc de Brissac, qui était l'un des 113 volontaires français à faire ce voyage[4], et sa suite, plus ou moins nombreuse selon les étapes du long parcours, marchaient dans les pas de ces Français qui avaient combattu les Turcs en

* Chercheur post-doctorant Université de Pau et des Pays de l'Adour ITEM EA 3002, Institut Claude Laugénie (Avenue du Doyen Poplawski, 64000 Pau denes.harai@univ-pau.fr).

1 *Charles Le Maistre:* Voyage en Allemagne, Hongrie et Italie (1664-1665). éd. Patricia et Orest Ranum. L'insulaire, Paris, 2003.

2 *Ferenc Tőth:* Saint-Gotthard, 1664. Une bataille européenne. Lavauzelle, Panazol, 2007.

3 C'est le titre qu'il a inscrit en latin à côté de son nom (« Carolus Le Maistre, Doctor Sorbonicus ») dans l'*album amicorum* de Pál Vitnyédi. Cf. *Gábor Hausner:* A szentgotthárdi csatában részt vett franciák bejegyzései Vitnyédi Pál album amicorumában. In: Szentgotthárd – Vasvár 1664. Háború és béke a XVII. század második felében. dir. Ferenc Tóth et Balázs Czigány Zágorhidi, Szentgotthárd, 2004. 55.

4 La liste nominative des volontaires français est donnée par le comte de Coligny-Saligny, commandant du contingent français, en annexe de sa lettre du 6 août 1664 adressée à Le Tellier et Louvois. Cette lettre a été éditée par *F. Tőth:* op. cit. 149-154.

Hongrie au cours de la guerre de Quinze Ans (1591-1606)[5]. La compagnie quitta Paris le 20 mai 1664 et arriva dans le voisinage de Saint-Gotthard près de deux mois plus tard, en traversant le Saint-Empire Romain Germanique. En insérant l'étape hongroise dans le tour d'Europe effectué par Brissac, Saint-Gotthard a une place particulière même si la carte ne permet pas de s'en rendre compte tout de suite : c'est au terme de la bataille que – pour reprendre les mots de Patricia et d'Orest Ranum – « l'expédition militaire se métamorphosa en voyage touristique »[6]. Il y a donc un « avant-Saint-Gotthard », un « Saint-Gotthard » et un « après-Saint-Gotthard » aussi bien dans le voyage que dans la *Relation* de ce dernier. Ces trois séquences couvrent des durées variées dont les longueurs respectives déterminent leurs parts dans le corps du texte : l'avant-Saint-Gotthard, comme nous l'avons vu, dure presque deux mois et correspond à 19% du texte[7] ; le Saint-Gotthard, qui comprend la bataille et les combats qui l'ont précédé, représente une bonne semaine consti-

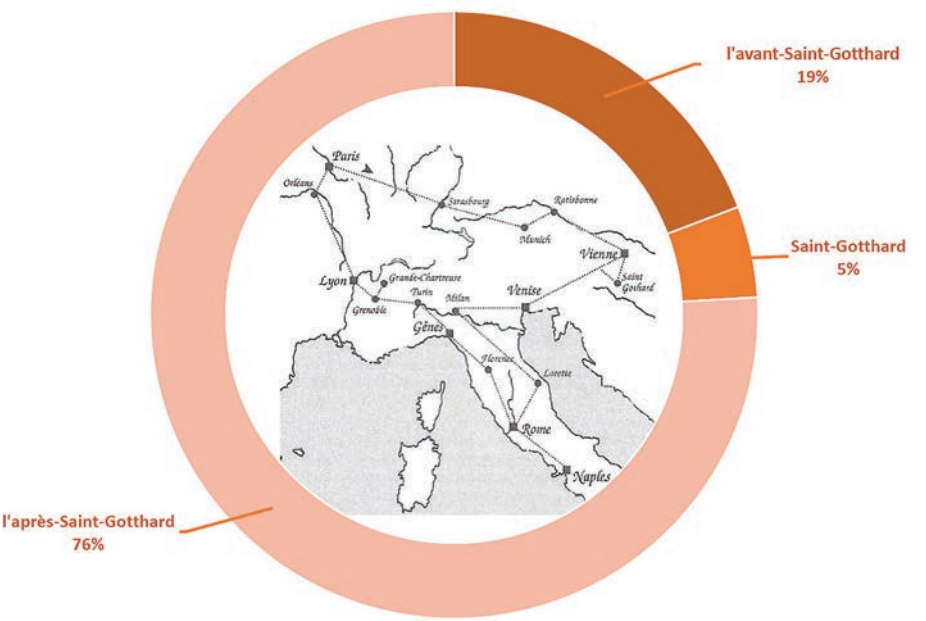

Illustration n° 1 : L'itinéraire de Charles Le Maistre et la part des trois séquences du voyage dans la Relation

5 *Péter Sahin-Tóth:* La France et les Français face à la « longue guerre » de Hongrie (1591-1606). (thèse de doctorat sous la direction d'Éva H. Balázs et de Robert Sauzet, Université François-Rabelais/CESR, Tours, deux volumes).

6 *Ch. Le Maistre:* op. cit. 27.

7 49 993 mots.

tuant 5% du texte[8] ; tandis que l'après-Saint-Gotthard prend huit mois et 76% du texte[9].

Si la séquence « Saint-Gotthard », c'est-à-dire celle de l'action militaire du duc de Brissac, ne dure qu'aussi peu, c'est parce que la paix de Vasvár, signée le 10 août 1664, soit neuf jours après la bataille, priva les troupes régulières et les volontaires venus de France d'autres occasions de combat. Par ailleurs, il est à noter que cette séquence comprend également la période qui va du 2 au 6 août 1664. Les quatre autres jours restants en sont exclus car les opérations d'envergure ont déjà été terminées et la suite de Brissac quittait petit à petit la Hongrie pour continuer son tour d'Europe qui est devenu désormais « touristique » avec un accent dévotionnel ponctuel selon les endroits, qu'il s'agisse de Lorette, de Rome ou de la Grande-Chartreuse[10].

La séquence « Saint-Gotthard » se distingue des deux autres séquences dans la mesure où le jansénisme de Le Maistre s'exprime plus discrètement et brièvement en se bornant à la critique piquante de la conduite des Jésuites et des Cordeliers qu'il observait, par exemple, le 3 août 1664[11]. En effet, après avoir été protagoniste d'un combat théologique en France contre ceux qu'il percevait comme les ennemis de la « vérité », Le Maistre est devenu, à Saint-Gotthard, observateur d'un combat tout court au cours duquel les forces vives de la Chrétienté, réunies après tant de décennies de division, affrontaient les Turcs, ennemis extérieurs, en Europe centrale, sur le théâtre d'opération que constituait la Hongrie royale.

8 12 673 mots.

9 197 501 mots.

10 Yves-Marie Bercé explique, par exemple, que « dans la tradition du tour d'Italie accompli par les jeunes gens de bonne famille, Lorette n'était qu'une halte habituelle entre Venise et Rome, même si, au passage, le culte de la Sainte Maison leur inspirait effectivement une pieuse et respectueuse émotion ». *Yves-Marie Bercé:* Lorette aux XVIe et XVIIe siècles : Histoire du plus grand pèlerinage des Temps modernes. Presses de l'Université Paris-Sorbonne, Paris, 2011. 70.

11 « Je ne sçais si les Jésuites allemands qui estoient dans l'armée firent mieux que les Jésuites françois. Ceux-là paroissoient plus appliquez, au moins si on en juge par le nombre. J'en vis plusieurs de ces pères aller et venir dans le camp avec une mine assez guerrière, ayant presque tous une belle cravate bien blanche attachée au cou, se promenant de tous costez dans l'armée en cet équipage. Quoy que nous n'eussions qu'un seul Jésuite pour toute nostre armée françoise, nous ne manquions pas pour cela de moines, principalement de Cordeliers, la pluspart pendards et vagabonds qui venoient à l'armée pour y vivre dans une pleine et entière liberté. Nous en avions déjà rencontré quelsques-uns sur nostre route, qui venoient aussi bien que nous en Hongrie, dans un si horrible débordement que nos palefreniers et nos laquais en avoient honte. Je ne remarquay jamais, dans l'armée, aucun dérèglement visible dans les ministres luthériens qui les servoient. Au contraire, je les rencontrois souvent à la teste des escadrons et des bataillons en ordre, faire leurs exhortations que les capitaines, officiers et soldats entendoient avec beaucoup de respect. » *Ch. Le Maistre:* op. cit. 171.

N'étant pas militaire, Le Maistre soutenait les combattants de son camp avec des prières et rassuraient les victimes chrétiens en leur parlant et administrant les derniers sacrements[12]. L'auteur parvint même habilement à faire de l'exercice spirituel la raison pour laquelle il devait s'éloigner des Turcs qui menaçaient de « passer la rivière de Rab pour combattre » les Français : « Il faut dire de bonne foye que si j'avois peur, j'en avois fondement d'autant plus grand qu'on estoit fort près les uns des autres, et si près qu'on pouvoit se tuer à coups de pistolet. Cela fut cause que je demanday mon cheval, sur lequel je montay, en disant agréablement à ceux qui me virent dessus, que j'avois un bréviaire à dire, et que je ne pouvois le dire si proche des Turcs sans distraction. »[13]

Le 1er août 1664, jour de l'affrontement décisif, l'éloignement de l'observateur n'est pas seulement horizontal, mais également vertical : « Durant ce choc, je montay sur la montagne au pié de laquelle se donnoit le combat ; et m'estant mis contre la muraille d'un petit château qui estoit sur le haut, je considéray très distinctement tout ce qui se faisoit. […] Je demeuray bien du temps dans ce lieu d'où je voïois si commodément le combat, et je n'en sortis que parce que deux volées de canon, qu'on tira contre le chasteau contre lequel j'estois adossé, m'en firent sortir assez viste. »[14] L'observation visuelle est complétée par les informations entendues dans le camp chrétien. Les nouvelles et les bribes de renseignements rapportés sont incorporées dans la narration des évènements et Le Maistre les corrige systématiquement lorsqu'elles se révèlent fausses ou imprécises[15].

12 Idem. 150., 168-169.

13 Idem. 153.

14 Ibidem. 164.

15 « Nous crusmes mesme, pour lors, en estre bien plus près que nous n'estions, d'autant que nos coureurs nous rapportèrent qu'ils avoient découvert, de dessus une éminence, une petite armée de 4 ou 5 000 hommes qui estoit campée dans un valon, proche d'une misérable bicoque. Ils ajoutèrent qu'ils n'avoient pu sçavoir au vray si cette armée estoit des nostres ou des ennemis. Sur leur avis, on se résolut de passer, l'épée à la main, au travers de ces troupes-là, et de s'y faire jour par le courage. Pour cela, on s'avança à toute bride pour se poster avantageusement, comme on fit, sur une montagne. Si tost qu'on fut là, on envoïa reconnoître cette armée, laquelle estoit campée dans le fond ; et ces gens, tout de mesme, nous envoïèrent reconnoître dans nostre poste sur la montagne : et il se trouva que nous estions amis, les uns et les autres. […] Durant cette alte que nostre cavallerie faisoit sur la montagne, M. de la Feuillade, mareschal de camps, envoïa vers nous pour faire marcher quelsques compagnies de cavallerie contre 3 000 Turcs à qui on vouloit couper chemin, sur l'avis (mais qui se trouva faux dans la suitte) qu'on avoit eu que ces Infidelles avoient passé la rivière de Rab, sur le bord de laquelle nostre armée estoit campée. Incontinant, les compagnies marchèrent, dont la première fut celle de Baradas, dans laquelle M. le duc de Brissac s'engagea pour toujours […] D'abord, ces compagnies commandées se saisirent d'un pont par où il falloit que les Turcs, que l'on croïoit avoir passé, retournassent ; mais tout ce qu'on en avoit dit se trouva faux : si bien qu'après avoir demeuré dans ce poste le reste de la journée, sans y faire autre chose que d'escarmoucher avec quelsques Turcs qui estoient de l'autre bord de la rivière, où on en tua quelsques-uns sans qu'aucun des nostres fust blessé, ces compagnies retournèrent nous joindre sur le soir. » Ibidem. 149-150.

Tout ce que notre auteur voit et entend n'est pas intégré dans le texte pour autant. Le Maistre opère des choix comme, par exemple, lorsqu'il parle d'une entreprise « hardie » qui eut lieu le 29 juillet 1664 : « Je ne prétens pas rapporter icy tout ce qui se fit de beau dans cette journée. Je diray seulement une chose considérable de quelsques-uns de nos fantassins, qui firent partie ensemble de passer à nage la rivière pour aller prendre, du costé des Turcs, quelsques-uns de leurs chevaux qui paissoient sur le bord. »[16] S'inspirant du modèle des auteurs de l'Antiquité, l'attention portée par Le Maistre à ne rapporter que les faits qui sont dignes de mémoire en raison de leur importance

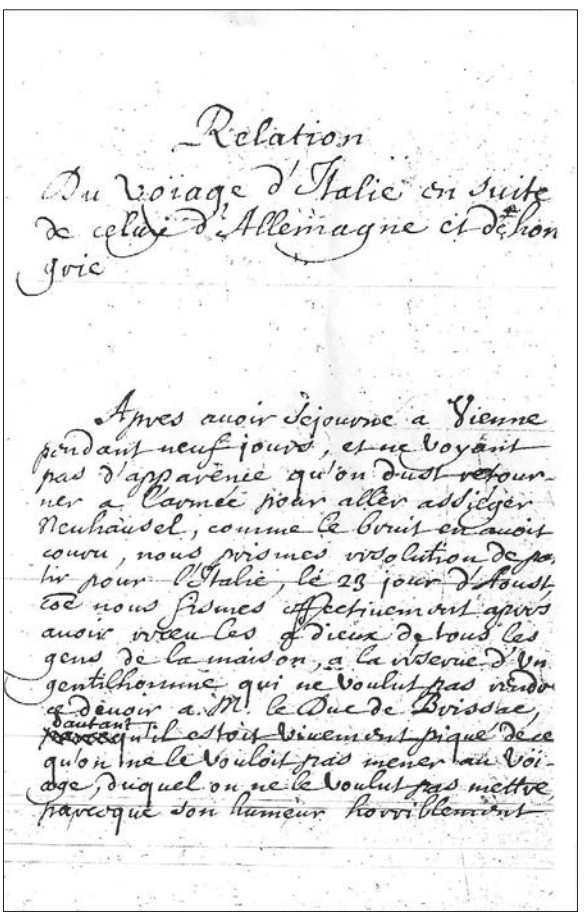
Relation
Du Voiage d'Italie en suite
de celuy d'Allemagne et d'hon
goie

Apres avoir Sejourné a Vienne
pendant neuf jours, et ne Voyant
pas d'apparence qu'on dust retour-
ner a l'armée pour aller assiéger
Neuhausel, comme le bruit en avoit
couru, nous prismes resolution de pa-
tir pour l'Italie, le 23 jour d'Aoust
et nous fismes effectivement apres
avoir veu Les Sr dieux de tous les
gens de la maison, a la reserve d'Un
gentilhomme qui ne Voulut pas rendre
ce devoir a M. le Duc de Boissac,
dautant
parceq'il estoit vivement piqué de ce
qu'on ne le Vouloit pas mener au Voi-
age, duquel on ne le Voulut pas mettre
parceque son humeur horriblement

Illustration n° 2 : Une page de la *Relation* de l'abbé Le Maistre

16 Ibidem. 154.

incite le lecteur à s'intéresser de près à chaque situation décrite et à chaque mot utilisé dans la description.

Il est crucial de méditer les mots choisis d'autant plus que la *Relation* de Le Maistre est l'observatoire des relations qui existaient, d'une part, entre les Chrétiens et les Ottomans et, d'autre part, entre les soldats de différents pays qui composaient l'armée chrétienne. Pour saisir ces deux types de relation plus ou moins conflictuelle d'un point de vue français, cette présentation se focalisera sur la caractérologie des belligérants que Ferenc Tóth a très justement remarquée en 2007 dans son livre sur la bataille de Saint-Gotthard. Il s'agira ici de développer les caractères – c'est-à-dire les portraits physiques, moraux et comportementaux – des protagonistes (des Turcs, des Allemands, des Français et des Hongrois) tel qu'ils apparaissent sous la plume de Le Maistre. Relevant d'un genre littéraire, issu de l'Antiquité, qui avait un grand succès dans l'Europe du XVIIe siècle[17], ces caractères de combattant nous permettront d'analyser la construction et le contenu de la narration des combats qui se sont déroulés autour de Saint-Gotthard.

Des Turcs surprenants

C'est au matin du 29 juillet que Le Maistre voyait des Turcs pour la première fois avec ses propres yeux. Mais avant de les voir, il les entendait venir grâce à une musique militaire bien à eux :

> « Les Turcs s'avancèrent à l'autre costé de la rivière, où nous estions campez, et vinrent se poster vis-à-vis du lieu où nous estions. Leur avant-garde arrivant, m'éveilla d'une manière qui ne me fit point croire que c'estoit eux qui marchoient. D'abord, je n'entendis que des fiffres, des flustes et des hautsbois, dont ils jouoient assez agréablement. Ces sortes d'instrumens sont dans leur cavallerie, au lieu des trompettes dont se sert la cavallerie chrétienne. Leur infanterie bat du tambour, comme la nostre, mais d'une manière très désagréable, comme on bat parmy nous dans une cérémonie funèbre. La forme de leurs tambours est différente de la nostre : ceux-là sont

17 Les Caractères de Théophraste (319 av. J.-C.), édités en latin par Isaac Casaubon (1592, 1599), devenaient un modèle à reprendre et à réactualiser dans l'Europe moderne, notamment en Angleterre – où 220 ouvrages traitant des caractères furent publiés entre 1608 et 1700 ! – et en France où La Bruyère (1645-1696) publia un ouvrage devenu classique : Les Caractères de Théophraste traduits du grec avec les Caractères ou Mœurs de ce siècle (Paris, 1688). *Louis Van Delft:* Littérature et anthropologie. Nature humaine et caractère à l'âge classique. Presses Universitaires de France, Paris, 1993. 23-26.

> de longues caisses, semblables à des demy-muids pour la longueur, ce qui fait que ces instrumens ne font aucune harmonie. Aussi ne me charma-t-elle pas comme celle des fiffres, des flustes et des hautbois, dont le son me tira de mon lit pour regarder d'où pouvoit venir cette aubade, qu'on eust facilement prise, si on eust esté ailleurs, pour une feste de village. »[18]

L'observation auditive et l'observation visuelle vont de pair et permettent à l'auteur de discourir à la fois sur la forme et le son des instruments. Dès cette première rencontre sonore, Le Maistre ne cesse d'utiliser des comparaisons : ici, les types d'instruments, la manière de jouer sur ces instruments et les unités qui jouent sur ces instruments. Le concert « funèbre » des tambours est efficacement contrebalancé par l'aubade, musique douce de l'aube, digne d'une réjouissance populaire. Cette juxtaposition de la tristesse et de la joie est celle de la nuit et du jour, celle de l'obscurité et de la lumière qui avait de quoi surprendre Le Maistre :

> « À dire le vray, quand j'entendis cet agréable tintamare, je ne sçavois qu'en conjecturer ; et il ne me vint jamais en pensée que ce fust là une marque de la présence des Turcs : parce que je ne les croïois pas aussi si près de nous, et je ne me pouvois point persuader que ces Infidelles vinssent mettre à feu et à sang tout ce qu'ils rencontrent, avec une si douce mélodie qui n'a aucun rapport à la cruauté de leur conduite. Je sortis de mon lit, et je levay la toile de ma tente pour examiner toutes choses ; et je vis, à l'autre bord de la rivière, l'armée des Turcs qui y arrivoit. Ils estoient si proches de nous qu'on pouvoit, d'un bord à l'autre de nostre camp, et du leur, se tuer d'un coup de pistolet, d'autant que la rivière de Rab qui nous séparoit n'est pas si large que celle de la Marne. Comme il n'y avoit pas grande distance entre eux et nous, on se pouvoit très facilement reconnoître de visage. Dès que j'eus jetté les yeux sur eux, j'apperceus aussitost les turbans des Turcs, et des croissans blancs qu'ils portent dans leurs enseignes rouges, lesquelles sont en si grand nombre qu'on en est surpris quand on les regarde. Il est vray que ces drapeaux ne sont pas d'égalle grandeur, n'y en aïant qu'un principal, qui est de la grandeur des nostres, et environ une vintaine de petites banderoles dans une compagnie, lesquelles toutes ensemble font une confusion épouvantable. »[19]

L'identité des musiciens n'est définitivement dévoilée qu'une fois « la toile » de la tente levée. C'est une levée de rideau, comme au théâtre, qui permet d'apercevoir les protagonistes du théâtre d'opération hongrois. En raison de la multitude des formes et des couleurs qui couvrent l'horizon, la surprise

18 *Ch. Le Maistre:* op. cit. 152.
19 Idem.

visuelle est immédiate et tellement intense qu'elle est ressentie comme « une confusion épouvantable » qui s'ajoute à celle qu'avait éprouvée Le Maistre en constatant le contraste entre la douce mélodie qui annonce l'arrivée des Turcs et les bruits de l'agonie qui accompagne – pour ne pas dire caractérise – leur marche meurtrière. Derrière la surprise et confusion de Le Maistre se devine une question que ce docteur en théologie se pose indirectement : comment Dieu, « qui est l'auteur de toutes les sciences, et par conséquent de la Musique »[20], peut-il annoncer le chaos par l'harmonie ?

En effet, le chaos dont Le Maistre entendait parler n'était pas une invention, mais une réalité car il a pu voir « comment les Turcs, en arrivant, bruslèrent en nostre présence un village et une assez belle église avec son clocher, scitué sur la colline auprès de laquelle passoit la rivière. Ces barbares réduisirent en cendres, en un moment, toutes les maisons et l'église de ce village. Nous pensasmes bien, pour lors, au bonheur que nous avions eu de presser nostre marche les jours précédens : parce qu'une seule demie-journée de retardement nous auroit fait tomber entre les mains des Turcs, qui vinrent prendre nostre place le lendemain du soir que nous décampasmes. »[21]

Le Maistre est également surpris par la beauté du campement turc[22] dont il admire l'agencement[23] et la vitesse à laquelle il est installé et levé[24], mais dont il souligne aussi les inconvénients[25], sans oublier ceux du campement des Chré-

20 *Marin Mersenne:* Traité de l'Harmonie universelle. éd. Claudio Buccolini. Fayard, Paris, 2003. [Paris, Guillaume Baudry, 1627] 78.

21 *Ch. Le Maistre:* op. cit. 153.

22 « Toute leur armée estoit campée, comme la nostre aussi, sur une mesme ligne. La leur avoit près de deux lieues d'estendue, une lieue au-dessus et une lieue au-dessous de Saint Godard. On ne sçauroit presque concevoir la beauté de leur campement, qui paroissoit comme un amphithéâtre sur cette colline, sur laquelle leurs pavillons de différentes couleurs éclattoient. Les uns estoient bleues, les autres rouges, les autres verds, les autres jaunes et les autres de coutil, et d'autres de toiles ordinaires : mais tout ce meslange faisoit une très agréable diversité. » Idem. 156-157.

23 « Nous remarquions fort distinctement, de nostre camp, les pavillons du Grand Visir, qui estoient entourez d'une muraille de toile verte, laquelle estant tendue de tous costez, faisoit comme une espèce de grande cour dans laquelle tous ces pavillons estoient enfermez. » Ibidem.

24 « C'est une chose admirable à voir avec quelle diligence ces Infidelles se campent et élèvent leurs tentes. Cela se fait si promtement, qu'en une demie-heure toute leur armée est campée. La grande quantité d'esclaves qu'ils ont à leur service, et de chameaux, qui les suivent toujours parce qu'ils vont au train de leur armée dont ils portent les bagages, contribue à un si promt campement. » Ibidem.

25 « Si on peut dire que le campement des Turcs estoit beau à cause de sa scituation sur la colline, il est aussi vray de dire que la nostre estoit bon, non seullement à cause de son assiette, qui estoit dans une péninsule de deux lieues de long où nous estions enfermez par deux rivières et par un grand ruisseau, mais aussi qu'il estoit gras à cause de l'abondance de légumes et de la quantité de fourages que nous y trouvasmes, et que nous pouvions prendre sans crainte, parce que la rivière de Rab, qui nous fermoit du costé des Turcs, empeschoit qu'ils ne fissent des courses sur nous. Pour

tiens[26]. Le Maistre termine la narration de la journée du 29 juillet par la description d'un duel sonore qui opposait la prière des Turcs aux railleries et aux trompettes français :

> « Sur le soir de cette première journée, nous eusmes le plaisir de voir et d'entendre les Turcs faire leur prière. Ils la firent tous en commun et à haute voix. Si tost que le soleil fut couché, ils commencèrent à crier d'une manière effroïable, d'un bout de leur camp à l'autre : ce qui ne se fit pas tout en un mesme temps, mais successivement, d'un quartier à un autre, sans interruption pourtant, ce qui faisoit comme une traisnée de voix épouvantables. Ils reprirent à trois différentes fois leurs prières, et toujours d'une mesme sorte, ne répétant jamais autre chose sinon ces paroles : *Alla hou, Dieu soit béni*. Je croïois que ce bruit horrible et confus jetteroit la consternation dans nostre camp, parce que j'avois autrefois leu dans l'histoire que les Turcs, avant que d'aller à la charge, avoient tellement étonné, par ce bruit effroïable, des armées chrétiennes, qu'elles estoient demeurées sans courage dans le combat. Je me rassuray pourtant bientost là-dessus, quand je fis réflexion que les Turcs avoient des François en teste ; et ce qui me confirma encore plus dans cette pensée, fut d'entendre nos François qui se moquoient à haute voix de la prière des Turcs, que ceux-là répétoient en raillant, en propres termes : après quoy, nos trompettes donnoient à toute l'armée d'agréables fanfares d'une manière qui ravissoit. Ils se mettoient cinq ou six d'un costé, et autant d'un autre, à une juste distance, chacun poussant à qui mieux mieux sur la brune. Nous avions tous les soirs ce divertissement, avec celuy des feux qui estoient allumez dans notre camp et dans celuy des Turcs, que nous voïyons comme le nostre. Nous nous couchasmes, cette première journée, avec le divertissement de cette belle musique, qui fut suivi le lendemain matin d'une autre bien différente : ce fut celle de l'artillerie des Turcs, avec quoy ils nous saluèrent depuis le matin jusqu'au soir. »[27]

---

eux, ils manquoient de toutes choses dans leur camp, qui estoit dans un endroit fort sec. » Ibidem. 156-157.

26 « Outre la nécessité de pain, nous avions encore celle de l'eau : car, quoy que nostre armée fust campée dans une péninsule entourée d'eau presque de tous costez, néanmoins nous n'en pouvions avoir, au moins du … [petit ajout illisible] celuy des Turcs, qu'avec beaucoup de danger. Nous n'en pouvions aussi tirer d'ailleurs, parce que les pluies avoient tellement enflé les rivières et y avoient traisné tant de terre, qu'on n'en pouvoit pas boire à cause de la grande quantité de vase qui s'y trouvoit. Il falloit donc, pour en boire, la laisser rasseoir et la faire bouillir en suite, pour en oster les crudités qui sont très malignes en ces quartiers-là, comme on nous l'avoit fait entendre en passant à Ratisbonne. Nous avions à la vérité quelsques fonteines dans nostre camp ; mais le bassin en estoit si petit et les eaues si courtes, qu'une armée ne pouvoit pas en tirer grand soulagement. Le grand monde qui alloit à ces sources les gastoit entièrement, parce qu'on remuoit trop les terres d'à l'entour, ce qui rendoit l'eau toute bourbeuse. » Ibidem. 159.

27 Ibidem. 156.

Illustration n° 3 : Compte rendu de la bataille de Saint-Gotthard dans un imprimé allemand avec les portraits de Montecuccoli et d'Ahmet pacha, 1er août 1664

En raillant la prière dont la répétition et la monotonie précise donnait une idée de l'ampleur de la force de la grande armée turque, les Chrétiens – notamment les Français – tournent en dérision leurs adversaires pour se donner courage à tenir tête. La réponse des Français s'est également manifestée par

« d'agréables fanfares » nocturnes qui s'opposaient à « l'agréable tintamarre » matinal des Turcs. Ce duel des musiciens cédait bientôt la place au duel des artilleurs qui durait pendant toute la journée du 30 août au terme de laquelle « les Turcs firent une tentative pour passer un pont de sapin qui estoit au-dessous » du quartier des Français. Comme les précédentes, cette tentative échoua, mais les Turcs continuaient à chercher le passage sur la Rába en levant leur camp au matin du 31 juillet et en s'installant en face du village de Nagyfalu, aujourd'hui Mogersdorf en Autriche[28]. Ce déplacement des Turcs fut suivi de près par celui des Chrétiens pour – dit Le Maistre – « leur disputer le passage que nous sçavions qu'ils vouloient tenter »[29]. La *Relation* montre clairement que les Turcs avaient une connaissance assez précise de la topographie car ils sont parvenus à trouver un emplacement favorable au franchissement de la Rába, en face du centre de l'armée chrétienne[30]. C'est là que le passage eut lieu le 1er août 1664 que Le Maistre résume en soulignant encore une fois le caractère surprenant des Turcs :

> « les Turcs firent avancer leur canon dans une petite plaine qui estoit entre leur montagne, où ils estoient campez, et la rivière. Ils firent une décharge d'artillerie capable d'étonner les plus résolus. Elle n'estoit pourtant pas si formidable qu'elle le paroissoit, à cause d'un grand écho que l'enfoncement de nostre montagne revêtue de bois, aidé encore de la rivière, formoit, faisant résonner extraordinairement tous les coups que l'on tiroit. Cette première décharge que firent les Turcs, ce jour-là, du matin, n'estoit qu'une épreuve d'une autre qu'ils firent en suitte, après avoir fait avancer sur le bord de la rivière, dans un endroit qui faisoit comme une péninsule, onze pièces de canon pour favoriser leur passage, qu'ils entreprirent sur les dix heures du matin après s'estre mis en bataille. Ils n'eurent point de peine à passer, parce que les Allemans, qui gardoient ce poste, laschèrent le pié dès que ces Turcs y parurent. Ces Allemans estoient

28 *Ch. Le Maistre:* op. cit. 70.

29 Idem. 160.

30 « Les Turcs prirent leur quartier sur la mesme éminence qu'ils avoient occupé au-dessous de Saint Godard, laquelle régnoit encore au-dessus, un peu plus distante de la rivière qu'elle n'est au-dessous : de sorte qu'ils ne pouvoient nous incommoder de là qu'avec leur canon, qu'ils firent tirer assez fréquemment. Pour ce qui fut de nous, on nous fit camper non pas sur une mesme ligne, comme auparavant, mais dans une manière de coude, pour éviter une prairie qui estoit toute baignée d'eau. Les Allemands, qui avoient l'avant-garde, avoient les Turcs en face ; mais pour nous, ils ne nous voyoient pas, d'autant que nous estions campez dans le détour d'une montagne. Ceux qui estoient en veue de ces Infidelles, estoient fort bien postez, parce qu'ils avoient leurs pavillons dans un bois, couverts de grands chesnes : ce qui les sauva des grandes pluies qui nous incommodèrent beaucoup dans nostre quartier. » Ibidem. 160-161.

ceux que les villes libres d'Allemagne avoient fournis, dont le prince de Bade estoit le conducteur. »[31]

Le passage des Turcs, qui « augmentoient toujours en nombre », provoquait la fuite des troupes, relativement inexpérimentée, du Saint-Empire que Le Maistre attribue à la lâcheté. Dans la *Relation*, celle-ci est l'une des composantes majeures du caractère décevant des Allemands.

Des Allemands décevants

Aux yeux de l'auteur, ces alliés sont décevants aussi bien militairement que moralement. Le Maistre n'attendait pas le 1er août pour casser l'image des Allemands. Quelques jours plus tôt, le 29 juillet, il parlait déjà de l'état catastrophique de leur infanterie qui « n'estoit composée que de misérables, atténuez déjà d'une telle façon qu'on ne pouvoit se fier, en façon quelconque, à une milice de cette sorte. »[32] À cette occasion, Le Maistre disait même que la cavalerie allemande « estoit autant bonne que leur infanterie estoit pitoïable ». Après le passage des Turcs, l'image de cette bonne cavalerie était également cassée : « durant ce choc, […] je voyois passer auprès de moy quantité de cavalliers allemans, qui retournoient du fourage sans se presser. Je les exhortay autant que je pus, pour aller au combat avec les autres ; mais je remarquay une si grande lascheté dans leurs démarches, qu'il me parut bien que ces gens n'avoient aucune envie de combattre. »[33]

Outre la lâcheté, la négligence est présentée par Le Maistre comme un défaut récurrent des Allemands en matière de ravitaillement et de soin. Ce sont surtout les conseillers – les « ministres » – de l'empereur qui sont visés, qu'il s'agisse de la fourniture des « munitions de bouche »[34], de celle des muni-

31 Ibidem. 161.
32 Ibidem. 155.
33 Ibidem. 163.
34 « Nous allasmes d'abord, en entrant dans ce camp, chercher les vivandiers, espérant que nous y trouverions de quoy faire bonne chère pour le lieu ; mais nous fusmes bien trompez, parce que nous n'y recontrasmes pas un seul morceau de peine [*lire* : pain] à acheter : ce qui nous fit admirer la belle conduite des ministres de l'Empereur, qui laissoient ainsi mourir de faim, à leur porte, et dès le commencement de la campagne, des gens qui avoient fait plus de 400 lieues pour les deffendre. Il est vray que dans le camp on y vendoit du vin assez bon. Nous en prismes un peu : après quoy, nous nous couchasmes à l'ombre des buissons, parce que nous estions accablez de la veille que nous avions fait la nuit précédente. » Ibidem. 150-151.

tions tout court[35] ou de l'établissement d'un hôpital de campagne[36]. La négligence est aussi évoquée en matière logistique après la rupture d'un pont le 5 août : « nous jugions que la rupture du pont que nous avions passé estoit de si grande conséquence, que les Impériaux le feroient restablir le plus promtement qu'ils pouvoient, dans la crainte ou qu'eux, ou nous, ne fussions attaquez et forcez par les Turcs ; mais nous ne connoissions pas bien encore la pesanteur des Allemands, qui sans se mettre en peine de quoy que ce soit, attendirent jusqu'au lendemain, 9 heures du matin, à restablir ce pont, de la rupture duquel les Turcs se fussent bien prévalus, s'ils eussent eu quelsques espions dans nostre armée, et s'ils en eussent esté avertis. »[37]

Cette négligence est tellement récurrente et Le Maistre en est tellement outré qu'il la considère comme intentionnelle et contreproductive car elle nuit à l'efficacité du combat contre les Turcs : « Nous les eussions aussi beaucoup incommodez, si nous eussions eu du canon pour tirer sur eux, car nous les voyions tout de mesme qu'ils nous voyoient ; mais les ministres de l'Empereur avoient bien pourveu à ce que nous ne fissions point de mal aux Turcs, puisqu'ils ne nous avoient envoïé, comme je l'ay déjà dit, ny poudre ny canon. »[38] L'énervement de Le Maistre est tellement grand qu'il confère à cette intentionnalité malveillante de la Cour impériale un caractère criminel lorsqu'il évoque même l'hypothèse de la trahison : « C'est icy que je ne puis pas me dispenser de faire remarquer le mauvais ordre qu'il y avoit dans l'armée chrétienne, que l'Empereur ou ses ministres laissèrent dans un besoin de toutes choses. Il sembloit que ces gens fussent d'intelligence avec les Turcs pour nous faire périr, tant toutes choses estoient mal ordonnées. »[39]

En prononçant ces mots lourds de sens, Le Maistre se fait l'écho d'une accusation qui circula dans l'état-major français et que le comte de Coligny-Saligny a formulée dans sa lettre du 6 août adressée à Le Tellier et Louvois : « les François sont chargez de gloire ; et les Turcz et les Allemandz de honte, mais

35 « Je crois ne devoir point taire icy la conduite pitoïable des ministres de l'Empereur, qui ne fournissoient point à l'armée les munitions dont elle avoit besoin pour la guerre : ce qui parut si bien, en cette occasion dont je parle, que les cavalliers françois qui deffendirent le passage du pont, furent obligez de ratisser les balles de plomb qu'on leur avoit données, parce qu'elles n'estoient pas de calibre pour l'entrée de leurs armes. » Ibidem. 155.

36 « Je visitay le camp ce jour-là [3 août] : où me promenant, je vis avec beaucoup de compassion nos pauvres soldats françois qui avoient esté blessez dans le combat, malades dans leurs huttes. J'eus là encore un sujet de faire une nouvelle réflexion sur la pauvre conduite des ministres de l'Empereur, qui n'avoient pas eu soin de faire établir un hospital pour les malades et les blessez, lesquels estoient ainsi abandonnez. » Ibidem. 170-171.

37 Ibidem. 173-174.

38 Ibidem. 160.

39 Ibidem. 158.

autant que nous avons d'honneur autant avons-nous de misère et de nécessité, on ne sçait dans ces armées cy ce que c'est que de pain, et je n'ay jamais veu si peu de conduite et de prévoyance, et je ne doubte nullement qu'on ne voulust icy que le dernier de nos hommes crevast le dernier jour de la campagne ».[40]

Sous la plume de Le Maistre comme sous celle de Coligny-Saligny, l'image – un peu exagérément – cassée des troupes allemandes ne sert qu'à rehausser la valeur des troupes françaises qui, malgré les vicissitudes humaines et météorologiques, ont brillés pour mériter la gloire.

Illustration n° 4 : Présentation solennelle à Notre-Dame de Paris des drapeaux turcs pris par les troupes françaises, 21 octobre 1664

Des Français brillants

Le 1er août, après le passage des Turcs et le départ précité des Allemands que Le Maistre explique par leur lâcheté, c'étaient « quatre régimens françois, sçavoir de ceux de Turenne, Grancey, la Ferté et Espagny, qui prirent la place de ces fuyards, dont l'un estoit commandé par le prince François de Lorraine et l'autre par le comte de Nassau. Ce dernier fut entièrement défait par les Turcs. Nos régimens françois allèrent teste baissée à eux ; mais ils plièrent, n'estant point soutenus par la cavallerie allemande, qui prit la fuite au nombre d'environ 5 000 hommes et qui, en fuyant, mirent l'allarme jusqu'à Gratz, qui estoit éloigné de nous de près de 20 lieues. »[41] Et lorsque la comparaison ne

40 *F. Tőth:* op. cit. 150.
41 *Ch. Le Maistre:* op. cit. 160.

s'arrête pas simplement sur le courage, mais s'intéresse aussi à la forme physique des combattants, les Français brillent une nouvelle fois : « Quand on regardoit cette infanterie [allemande] auprès de la nostre, on y remarquoit une différence toute notable : la nostre estoit toute composée de bons hommes qui ne se sentoient non plus de la fatigue de 400 lieues de chemin qu'ils avoient fait, que s'ils fussent sortis tout fraischement d'une bonne garnison. »[42]

Courageux et en bon état physique, les Français, par leur présence seule, sont décrits comme suffisamment martiaux pour décourager les Turcs à plusieurs reprises. D'abord, le 29 juillet : « Nostre armée nous ayant joints, chacun prit son quartier. Les Allemands furent campez vis-à-vis du pont de Saint Godard, ayant sur leur droite la rivière de Weistrichs, et au-devant d'eux celle de Rab ; derrière eux, à une portée de mousquet, un assez grand ruisseau ; et sur leur gauche, nostre armée de François, qui estoit campé une petite lieue au-dessous de Saint Godard, tout proche un pont de sapin qu'on ne daigna jamais rompre, parce qu'on n'appréhendoit point que les Turcs eussent le courage de le passer en nostre présence. »[43] Il en était de même le lendemain : « Le 30 jour de juillet, sur le soir, les Turcs firent une tentative pour passer un pont de sapin qui estoit au-dessous de nostre quartier. Aussitost, on y envoïa de la cavallerie, qui fut suivie de nostre infanterie françoise, qui se présenta en si bon ordre pour deffendre le pont, que les Turcs ne l'osèrent jamais attaquer : ce qui fit que nos troupes retournèrent peu après, reprendre leurs quartiers. »[44]

Possédant une force dissuasive clairement mise en avant par Le Maistre, les Français sont également de bons tacticiens qui profitent des faiblesses turques. L'exemple en est donné le 1er août 1664, lorsque les régiments français repoussaient les Turcs dans la Rába :

> « Il est certain que les Turcs firent, en cette occasion, une faute très notable : ce fut de laisser défiler nostre cavallerie par cette lizière de bois taillis et de luy donner le temps de se mettre en bataille, sans les harceller. Cette conduite irrégulière de ces Infidelles ne donna pas peu de courage à nos soldats, qui reconnoissant que les ennemis n'avoient pas profité d'un si grand avantage, se persuadèrent aussitost qu'ils les repousseroient aisément au-delà de l'eau. Dans cette pensée, nostre infanterie, composée des 4 régimens dont j'ay parlé (le cinquiesme, qui estoit Piémont, estant demeuré en garnison dans la méchante bicoque de Saint Godard), reprit cœur et alla, pour la troisiesme fois, teste baissée contre les Turcs, qui firent ferme fort longtemps. Avant que de commencer cette attaque, nos commandans avoient deffendu à qui que

42 Idem. 155.
43 Ibidem. 155-156.
44 Ibidem. 159-160.

ce fust de se détacher de son gros ; parce qu'ils avoient reconnu qu'en se détachant, c'estoit donner un avantage considérable aux Turcs, qui se servent merveilleusement bien du sabre quand ils ont la liberté d'étendre le bras : ce qu'ils ne peuvent faire quand les escadrons et les bataillons sont serrez. Tous ceux de nos gens qui voulurent faire les braves et qui se détachèrent de l'escadron, pour aller faire le coup de pistolet contre les Turcs, éprouvèrent la vérité de ce qu'on leur avoit dit : car ils fournirent, de leur teste, de quoy remplir les havre-sacqs que ces Infidelles portent à leur costé, dans lesquels ils mettent les testes qu'ils ont coupées et dont ils ont un certain prix quand ils retournent. Il y eut peu de nos gens qui donnèrent du gain à ces Infidelles, parce qu'il y en eut peu qui se détachèrent des escadrons. Chacun se serra le plus qu'il fut possible ; et ainsi on alla fondre, avec un courage extraordinaire, sur les Turcs, qui ne branslèrent pas d'abord, parce que ce n'estoient que les janissaires les plus aguerris de l'armée ennemie qui avoient passé la rivière, et contre qui nos François avoient à combattre. »[45]

L'efficacité de cette attaque décisive est due à l'extrême cohésion des unités. L'initiative personnelle qui caractérise les volontaires y est vivement déconseillée par les officiers qui commandent les compagnies que les volontaires devaient rejoindre, « suivant l'ordre du Roy, qui avoit fait entendre à tous messieurs les volontaires, en partant de Paris, qu'il ne vouloit point qu'ils s'exposassent dans toutes les occasions, comme ils avoient de coutume, mais qu'il vouloit seulement qu'ils fissent choix de telle compagnie qu'il leur plairoit, hors de laquelle sa Majesté n'entendoit point qu'ils combatissent. »[46]

L'ordre royal était bien observé et les victimes étaient rares. Parmi les 113 volontaires dont le comte de Coligny-Saligny donne la liste dans sa lettre déjà cité du 6 août, il n'y avait que six blessés et un tué. Ce dernier était même évoqué comme une perte exceptionnelle : « Messieurs les volontaires ne se plaindront pas qu'on ne leur ay pas fait voir les Turcz, sans les François il n'y auroit pas un Alleman qui eust sa teste sur ses espaulles presentement, car c'est leur coustume de les couper à tous ceux qu'ils prennent ou qu'ilz tüent, le pauvre Monsieur de Mouchy a eu cette fortune-là. »[47]

Le Maistre précise les conditions de la mort de ce volontaire qui tomba lors du seconde assaut contre les Turcs : « nostre infanterie, laquelle ayant repris haleine, retourna une seconde fois à la charge, avec résolution de repousser les Turcs, qui avoient déjà fait passer beaucoup de gens ; mais ce second effort fut aussi inutille que le premier, parce que ces Infidelles les renversèrent et les

45 Ibidem. 163-164.
46 Ibidem. 150.
47 *F. Tőth:* op. cit. 150.

poursuivirent jusque dans un village qui estoit à la droite de nos gens ; et ce fut en cette occasion que le marquis de Mouchy, lequel combattoit à la teste d'un de nos régimens d'infanterie, eut la teste coupée d'un coup de sabre, parce qu'il ne put pas assez promtement franchir une haie qui se trouva dans son chemin. Ce fut dans la mesme occasion que le marquis du Plessis Bélière fut aussi tué, et avec luy le petit cadet de Puisieux, aagé seulement de seize ans, enseigne colonelle dans le régiment que son frère aisné commandoit. Ce jeune gentilhomme, se voyant entouré d'un gros de Turcs sans espérance de s'en tirer, s'enveloppa dans son drappeau, dans lequel il fut tué. »[48]

Ces sacrifices héroïques font partie de ceux de l'armée chrétienne qui aurait perdu 5 000-6 000 soldats. L'armée ottomane, quant à elle, aurait perdu 7 000-8 000 soldats[49]. Comme nous l'avons vu, Coligny-Saligny attribue la victoire aux Français qui auraient sauvé leurs alliés allemands. Le Maistre fait également les éloges de ses compatriotes en décrivant la victoire de l'armée chrétienne :

> « les seuls François firent si bien, qu'avec 4 000 hommes seullement qui combattirent dans cette occasion, ils poussèrent 12 000 Turcs dans la rivière, où ils périrent presque tous, soit dans l'eaue, qui estoit extraordinairement grosse à cause des pluies continuelles qu'il avoit fait les jours précédens, soit aussi par les descharges continuelles que nostre cavallerie et nostre infanterie faisoient sur eux, et que nos gens, qui n'avoient plus qu'à tuer, faisoient si à leur aise qu'ils tiroient dans la rivière ceux qu'ils vouloient, ainsi qu'il me parut tandis que je les regarday faire. Jamais on ne vid une plus grande confusion que celle où estoient les Turcs, qui se jettoient avec le dernier empressement dans la rivière et qui s'y noyoient aussitost, tant à cause de leurs grandes vestes, qui sont fort embarassantes pour des gens qui veullent nager, qu'à cause aussi que ceux qui sçavoient nager estoient entraisnez par ceux qui ne le sçavoient pas ; et que de plus, ceux qui estoient assez heureux pour passer jusqu'au bord, ne pouvoient pas sortir de la rivière, d'autant que les rives en estoient très élevées, ce qui faisoit qu'ils ne pouvoient pas prendre terre : à quoy contribuoient encore les mousquetades que nos François tiroient particulièrement sur ceux qui vouloient sortir de l'eau. »[50]

La confusion initiale de l'armée chrétienne qu'avait causée la surprise turque fut renversée et se solda par la confusion de l'armée ottomane, à commencer par celle de ses troupes d'élites. La victoire que Coligny-Saligny et

48 *Ch. Le Maistre:* op. cit. 161-162.
49 *F. Tőth:* op. cit. 107.
50 *Ch. Le Maistre:* op. cit. 164.

Le Maistre attribuent clairement aux Français était en réalité une victoire commune, celle de l'armée coalisée, à laquelle tous les alliés chrétiens prenaient part, même si les Français y avaient une part décisive : « Sur les 120 drapeaux pris à l'ennemi, 50 furent gagnés par les Français qui en envoyèrent 5 à l'empereur. »[51]

En parlant du débat qui existait entre Montecuccoli et Coligny-Saligny, Ferenc Tóth a très justement remarqué que « le comte de Coligny-Saligny utilise souvent un double langage, car, en décrivant des pertes, il parle plutôt de celles de l'armée chrétienne, mais il souligne toujours la victoire des armes françaises. Hormis la tradition de la Croisade et mise à part l'opposition franco-impériale, le chef du contingent français se révèle d'abord un patriote français et ensuite un champion de la solidarité chrétienne ».[52]

Le même constat peut être fait au sujet de l'écriture de Le Maistre qui minore le rôle des troupes du Saint-Empire pour pouvoir majorer celui des Français qui brillent tout le temps et partout. Sous sa plume, le contingent français est composé de soldats héroïques que les Turcs redoutent, les Allemands jalousent et les Hongrois admirent.

Des Hongrois étonnants

Les Hongrois qui apparaissent dans la *Relation* habitent un pays ravagé par la guerre, mais dont la fertilité et la beauté étonnent le voyageur français[53]. Cette abondance contraste avec le dénuement de la ville de Saint-Gotthard dont Le Maistre dresse un portrait si saisissant, déjà emprunté par Ferenc Tóth[54] :

---

51 *Lucien Bély:* Les fondements de la politique étrangère de la France au temps de la bataille de Szentgotthárd. In: Szentgotthár-Vasvár 1664. Háború és béke a XVII. század második felében. dir. Ferenc Tóth et Balázs Czigány Zágorhidi, Szentgotthárd, 2004. 97.

52 *F. Tőth:* op. cit. 73.

53 « Nostre cavallerie, qui avoit demeuré en bataille sur cette éminence dont j'ay parlé, eut ordre de marcher et de passer la rivière de Rab au travers de Saint Godard, qui est au-devant. Nous traversasmes tous, avec nos bagages, cette bicoque, et sur le pont en suite, qui est sur la rivière, pour venir camper tout sur le bord. Nostre quartier fut dans un pré qui n'avoit pas encore esté fauché. Ce que nous fismes de chemin, depuis la ville de Saint Godard jusque-là, fut dans la plus belle campagne du monde. Elle estoit toute semée de blé de Turquie, de blé sarazin, d'orge, d'avoine, et plantée de différentes sortes de légumes, choux, poireaux, bettes-raves et choses semblables dont nous nous serions servis bien plus longtemps que nous ne fismes, dans nostre quartier, si dans la marche qu'il fallut faire pour y arriver, les chevaux n'en eussent gasté la plus grande partie. » *Ch. Le Maistre:* op. cit. 151-152.

54 *F. Tőth:* op. cit. 68-69.

« La petite ville de Saint Godard, auprès de laquelle nous nous promenions pour lors, n'estoit pas moins triste à voir que le camp que je viens de décrire. Ses murailles sont la foiblesse mesme, car en plusieurs endroits elles ne sont fermées que de claies de bois enduites de boue au-dedans et au-dehors. Il est vray qu'il y a un fossé au-devant, mais il est si peu considérable qu'on n'en doit faire aucune estime, estant plutost là pour servir de retraite aux grenouilles que de deffense à la ville. Ces méchantes murailles que je viens de décrire sont soutenues de pauvres tours de pierre, sur le haut desquelles nous voïyons de misérables Hongrois avec leurs femmes et leurs enfans, qui s'y réfugioient, aussi

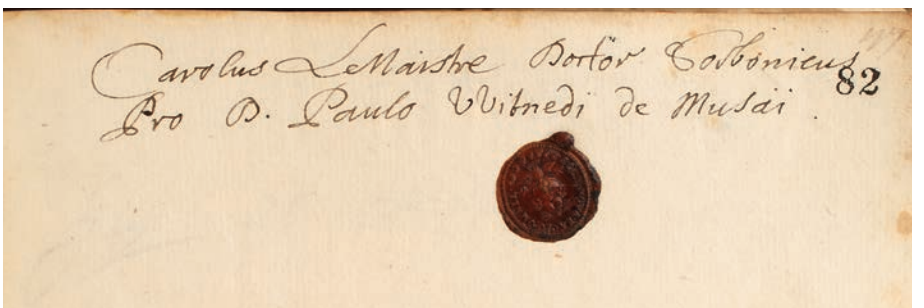

Illustration n° 5 : Dédicace et signature de l'abbé Charles Le Maistre dans l'album de Pál Vitnyédy

bien que dans le clocher, dans le plus pauvre équipage qu'on puisse s'imaginer, n'aïant presque tous, et les hommes et les femmes et les enfans, qu'une seule chemise pour tout habit. »[55]

À l'image de leur paysage, les Hongrois – malgré leur misère – étonnaient par leur générosité qui contrastait avec l'avidité allemande que Le Maistre n'oublie pas de relever. Ce dernier décrit comment les troupes impériales non seulement occupaient les moulins pour empêcher les Français de moudre le blé dont le pays était « tout remply », mais ils « furent assez insolens pour nous enlever un petit convoy de vivres que quelsques seigneurs hongrois avoient envoïé à nos trouppes françoises pour les rafraischir »[56].

Après avoir bien observés les soldats Hongrois et discuté avec quelques-uns de leurs seigneurs, Le Maistre donne une description aussi riche en détails qu'inattendue :

> « Nostre armée s'augmenta, ce jour-là, de 6 000 Hongrois qui la vinrent joindre. Ils se rendirent, sur les deux heures du matin, en nostre camp en fort bel ordre, tous gens

55 *Ch. Le Maistre:* op. cit. 151.
56 Idem. 158-159.

bien faits et bien équipez. Ils ne demeurèrent pas beaucoup de temps parmi nous ; mais dans le peu qu'ils y furent, j'eus le loisir d'entretenir les principaux d'entre eux, et particulièrement le comte de Budiani, qui commandoit ces troupes. L'usage que tous les Hongrois, presque, ont de la langue latine, donne facilité aux estrangers pour converser avec eux. Ce fut par ce moïen que j'appris à ce comte, qui est un homme fort civil et fort honneste, tout ce qui s'estoit fait dans nostre dernier combat. Je luy témoignay le grand désir que nous avions eu de les voir avec nous le jour du combat, parce que nous estions bien assurez qu'ils n'auroient pas fuy, comme avoient fait les Allemands, mais qu'ils se fussent joints à nous pour pousser ensemble les Turcs. […] Ces Hongrois firent alte un peu de temps auprès de nous, après quoy ils s'allèrent camper à la teste de l'isle où nous avions campé avant que d'estre dans le lieu que nous occupions pour lors. Ils n'y demeurèrent pas longtemps, d'autant que les prez qu'on leur avoit donnez pour leur quartier estoient tellement pleins d'eau qu'ils furent contraints d'en déloger au plutost, afin de camper en un lieu plus commode. Avant que de décamper, la pluspart des Hongrois vint dans nostre camp pour y acheter les dépouilles que nos gens avoient des Turcs. Cette dépouille les accommodoit, d'autant qu'ils sont tous vestus presqu'à la manière des Turcs. Hormis qu'ils ne portent point de turban, ils leurs sont conformes presque en toutes les autres choses. Leur bonnet est de drap, de figure longue et bordé de fourure. C'est presque la seule chose en laquelle ils ne conviennent pas avec les Turcs. Pour le reste, on peut dire qu'ils ont grande ressemblance. Ils montent de mesmes chevaux, ajustez de scelles, de brides et de housses pareilles. Ils se tiennent de mesme, les uns et les autres, sur leurs chevaux, c'est-à-dire les estriers fort courtes, ce qui fait que leurs jambes sont extraordinairement pliées. Ils sont armez, les uns commes les autres, de haches, de chop et de sabres. Ils ont, à la main gauche, un brassard de fer dont ils se servent avantageusement, en mettant ce bras sur leur cou pour parer les coups de sabre que les Turcs déchargent, en combattant, sur cette partie-là. C'est ce que j'appris d'un gentilhomme hongrois, qui me dit toutes ces choses dans un voïage qu'il fit avec nous en retournant à Vienne, comme j'en parleray cy-après. »[57]

Ces soldats Hongrois sont étonnants à plus d'un titre : ce sont des chrétiens qui parlent un certain latin avec des étrangers, mais qui s'habillent à la turque, qui ont des postures et un armement à la turque. Cette « grande ressemblance » extérieure avec ceux que Le Maistre appelle les « Infidelles » à 14 reprises dans les pages étudiées est le résultat d'un long voisinage, souvent conflictuel. Le commerce, les échanges divers et variés et les prises de guerre faites par les Hongrois et les Turcs contribuaient à créer un effet de miroir auquel un voyageur français tel que Le Maistre pouvait être sensible. En attri-

57 Ibidem. 169-170.

buant un caractère vaillant aux Hongrois dans les combats contre les Turcs, l'auteur trouve une nouvelle occasion pour continuer à casser l'image des Allemands. Derrière les mots de Le Maistre, apparaissent des Hongrois dont l'efficacité guerrière doit probablement quelque chose à leur apparence turque et à leur connaissance des Turcs.

Les troupes que les Français ont prises pour des unités turques avant la bataille et qui étaient finalement des unités chrétiennes n'étaient-elles pas hongroises ? Habiles et courageux, utiles aussi bien dans la petite que dans la grande guerre, les Hongrois étaient une épine de taille dans les pieds des Turcs et certains français pouvait déjà les imaginer aussi comme un grand couteau dans le dos des Allemands. Les projets ambitieux – mais encore vagues – d'une telle alliance de revers n'étaient qu'encouragés par certains passages explicites, à l'image de celui où un gentilhomme hongrois, en parlant avec Le Maistre en latin, « témoigna tant d'amitié pour nostre nation, qu'on n'en pouvoit pas faire paroître d'avantage. Il m'assura aussi de la mesme disposition de ses compatriotes à nostre égard. Il m'exprima fort naïvement les sentimens que toute la nation hongroise avoit pour les Allemands, me disant qu'ils ne les considéroient guères moins leurs ennemis que les Turcs, les uns et les autres les pillans, chacun en sa manière : ceux-cy en prenant leurs terres, et ceux-là en prenant leur argent et bruslant mesme leurs maisons. Il me témoigna mesme le déplaisir qu'avoient tous les Hongrois de se voir si éloignez de la France ; et il me fit assez entendre que s'ils en estoient plus proches, ils accepteroient volontiers la protection de nostre Roy contre l'Empereur, dont le gouvernement leur paroissoit insupportable. »[58]

Conclusion

La description des combats qui se sont déroulés à Saint-Gotthard et dans ses environs a été entièrement construite dans une perspective franco-centrique. Chaque mouvement, chaque attaque, chaque fait sert à mettre en avant les Français, proclamer leur gloire, tout en abaissant les troupes allemandes lorsque celles-ci ne sont pas tout simplement oubliées. Les Turcs surprenants le sont d'autant plus qu'il fallait un adversaire d'envergure pour valoriser l'exploit des Français. Les Hongrois étonnants ne se glissent que discrètement dans ce ta-

58 Ibidem. 181.

bleau pour justifier les sacrifices français en les situant dans le contexte d'une croisade moderne pour la libération de la Chrétienté[59].

La description de la bataille de Saint-Gotthard est celle de la bataille des caractères caricaturalement simplifiés des différents soldats de différents pays. C'est une bataille mise en scène d'avance par son auteur qui essaye de camoufler des tendances multiséculaires derrière les évènements abondamment illustrés d'une très courte durée. Le Maistre n'était ni le premier, ni le dernier auteur de ce type de littérature à l'époque moderne. L'optique et le contexte mis à part, le combat des caractères se déroule de la même manière indépendamment du pays. C'est en cela que Le Maistre et la description de la bataille de Saint-Gotthard sont emblématiques. Les très nombreux exemples, la précision de la topographie et les conditions météorologiques font de la *Relation* une source incontournable pour l'étude factuelle de la bataille de Saint-Gotthard, même si les témoignages rapportés par Le Maistre doivent toujours être lus à la lumière de la critique scientifique pour saisir le caractère de l'auteur à travers l'usage qu'il fait du caractère des acteurs du théâtre de la guerre.

Harai Dénes

A SZENTGOTTHÁRDI ÜTKÖZET CHARLES LE MAISTRE ÚTLEÍRÁSÁBAN

A szentgotthárdi ütközet egyik legérdekesebb leírását Charles Le Maistre (1619–1688) apátnak, a Sorbonne doktorának köszönhetjük. Ez a gazdag, párizsi polgári származású utazó Brissac (1645–1698) herceg kíséretében járt Magyarországon 1664-ben. Mivel Le Maistre janzenista nézeteket vallott, és más janzenistákhoz hasonlóan kivívta a francia udvar ellenszenvét, a herceg utazása jó alkalmat nyújtott arra, hogy a számára nyomasztó légkörből kilépjen. Brissac egyike volt annak a 113 francia önkéntesnek, akiket a török elleni küzdelem eszméje vezetett Szentgotthárdig. Le Maistre húszoldalnyi szöveget hagyott ránk az ütközetről és a magyarországi harcokról abban az útleírásban, amit Patricia és Orest Ranum adtak közre 2003-ban *Voyage en Allemagne, Hongrie et Italie (1664–1665)* címmel. A Szentgotthárdot érintő rész a mű öt százalékát teszi ki, és az utazó által látott és hallott eseményeket írja le. Le Maistre csak azt jegyezte fel, ami szerinte emlékezetre méltó volt. Ezért is fontos különös figyelmet fordítani a szerző minden egyes szavára és a feljegyzett események elbeszélésének módjára. Le Maistre szövegében nagy helyet kap a keresztény és az oszmán katonák

59 L'enjeu symbolique de ce sacrifice et de la victoire était tellement important qu'un noble français – comme La Feuillade – exagérait son propre importance en occultant celle du comte de Coligny-Saligny. *F. Tóth:* op. cit. 90.

jellemzése: „meglepő" törököket, „kiábrándító" németeket, „briliáns" franciákat és „meghökkentő" magyarokat mutat be főleg hadászati, katonazenei és etikai szempontokból. Nem meglepő, hogy Le Maistre leírása középpontjában a franciák állnak. A szerző minden lehetőséget kihasznál, hogy a francia katonák dicsőségét magasztalja, miközben a német katonákat bírálja, amikor azokról egyáltalán említést tesz. A törököknek már csak azért is „meglepőknek" kellett lenniük, hogy a franciák tetteit minél jobban dicsérni és heroizálni lehessen. A „meghökkentő" magyarok vitéz harcosként csak diszkréten kapnak helyet Le Maistre elbeszélésében, amelyben a franciák áldozatot hoznak a magyarokért a keresztény felszabadító háborúban. A sok példa, a helyrajz és az időjárási körülmények pontos leírása miatt ez a kritikával olvasandó útleírás megkerülhetetlen forrás a szentgotthárdi ütközet tanulmányozásához.

Tóth Ferenc*

V. Károly lotaringiai herceg a szentgotthárdi csatában

A középkori lovagi hagyományos értékrendben a muzulmánok (szaracénok, mórok, törökök stb.) elleni fegyveres harc kiemelkedő erénynek számított, hiszen nemcsak a katona dicsőségét fényezte, hanem a keresztény hit védelméhez is hozzájárult.[1] Annak ellenére, hogy a kora újkorban a keresztes hadjáratok szelleme lassan átadta a helyét a sokkal racionálisabb államérdek elvének – amire a korabeli francia monarchia nyújtotta a legtökéletesebb példát –, a francia nemesi körökben a török elleni háborúk emléke még sokáig elevenen élt tovább. A francia uralkodóhoz erősebb-lazább szálakon kapcsolódó hercegek esetében ez a hitvédő harci kedv néha olyan mértékben fellángolt, hogy az első adandó alkalmat megragadták, hogy dicsőséget és az európai fejedelmek társaságában bizonyos elismerést szerezzenek.[2]

A lotaringiai hercegi ház esetében a török elleni, főleg magyarországi harcok hagyománya hosszú előzményekre nyúlt vissza.[3] Már 1565-ben a fiatal Henri de Guise hercege és testvére, Charles, Mayenne márkija a magyarországi hadszíntéren harcoltak, majd később, 1570-ben felajánlották katonai szolgálataikat a Velencei Köztársaságnak a török elleni küzdelemhez. Még híresebb volt Mercœur hercegének,[4] Nicolas de Vaudémont fiának és Antoine lotaringiai herceg unokájának az esete, aki 1593-ban lépett II. Rudolf császár szolgálatába. 1599 októberében részt vett Esztergom ostromában, 1600-ban

* Tudományos tanácsadó, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., toth.ferenc@btk.mta.hu).

1 A tanulmány az *MTA BTK TTI „Lendület" Szent Korona Kutatócsoport* által elnyert Lendület II. kutatási projekt (2012–2017) és a PAGEO Alapítvány által támogatott Mars Hungaricus in Gallia kutatási projekt (2015–2017) támogatásával készült.

2 *Géraud Poumarède:* Pour en finir avec la Croisade. Mythes et réalités de la lutte contre les Turcs aux XVIe et XVIIe siècles. Presses Universitaires de France, Paris, 2004. 383–388.

3 *René Taveneaux:* L'esprit de croisade en Lorraine aux XVIe et XVIIe siècles. In: L'Europe, l'Alsace et la France, problèmes intérieurs et relations internationales à l'époque moderne. Etudes réunies en l'honneur du doyen Georges Livet pour son 70e anniversaire. Editions d'Alsace, Colmar, 1986. 257–263.

4 Philippe-Emmanuel de Lorraine (1558–1602): Mercoeur hercege, Nomeny márkija, Ancenis bárója, Bretagne kormányzója. Életéhez lásd: *Jean-Chrysostome Bruslé de Montpleinchamp:* L'Histoire de Philippe-Emmanuel de Lorraine. Pierre Marteau, Cologne, 1689.

három lotaringiai lovasszázadot vezetett a magyarországi hadszíntéren, majd egy év múlva újabb három századot toborzott. Ugyanebben az évben sikerült elfoglalni Székesfehérvárt, amelyet eredményesen védett meg a számbeli fölényben lévő ellenséggel szemben.[5] A következő évben a Lotaringiába vezető hazaúton érte a halál, és Nancyban temették el a ferencesek kápolnájában található hercegi sírboltban. Az emlékét dicsőítő gyászbeszédben – amelyet Szalézi (később Szent) Ferenc mondott a párizsi Notre-Dame-katedrálisban 1602. április 27-én – a herceg alakja Krisztus katonájaként jelenik meg, aki a keleti „szent úton" esett el.[6] Rajta kívül még számos hasonlóan híres lotaringiai nemes vett részt kíséretében a magyarországi tizenöt éves háború küzdelmeiben, mint például Henri de Lorraine, Chaligny grófja,[7] a krónikás François de Bassompierre[8] vagy Claude de Lorraine,[9] Joinville hercege.[10]

V. Károly tehát olyan neves ősöket vonultathatott fel, akik már több alkalommal is bizonyították vitézségüket a magyarországi törökellenes harcokban. A híres lotaringiai herceg később a visszafoglaló hadjáratok egyik legjelentősebb fővezére lett, akinek hadvezéri pályája a szentgotthárdi csatától kezdve, Bécs második török ostrom alóli felmentésén át, Buda visszavívásán keresztül egészen a harsány-hegyi vagy második mohácsi csatáig és következményeiig ívelt. A következőkben egyrészt áttekintem, hogy miként hatott az 1664-es Rába-parti ütközet élménye a későbbi neves fővezér pályájának alakulására, másrészt pedig azt szeretném bemutatni, hogy miként jelenik meg az 1664-es tűzkeresztségének emléke.

5 *Péter Sahin-Tóth:* Amis ou ennemis? Français en Hongrie pendant la guerre de Quinze Ans (1595–1606). In: Mille ans de contacts II Relations franco–hongroises de l'an mil à nos jours. Éd. Zita Tringli–Ferenc Tóth. BDF Francia Tanszék, Szombathely, 2004. 26–35.

6 *Poumarède, G.:* i. m. 400–402. Mercoeur herceg hírnevét még inkább öregbítette a Jacques Auguste de Thou által megörökített, csodával határos kanizsai visszavonulása is. Vö. *Jacques Auguste de Thou:* Histoire universelle I–XVI. London, 1734. XIII. 507.

7 Henri de Lorraine-Chaligny (1570–1600): Chaligny grófja és Moy márkija.

8 François de Bassompierre (1579–1646): Haroué márkija, Bassompierre ura, francia diplomata, marsall és emlékíró. Vö. *Mathieu Lemoine:* La faveur et la gloire. Le maréchal de Bassompierre mémorialiste (1579–1646). Presses de l'université Paris-Sorbonne, Paris, 2012.

9 Claude de Lorraine (1578–1657): Joinville és Chevreuse hercege.

10 *Péter Sahin-Tóth:* Expier sa faute en Hongrie. Réminiscences de croisade et pacification politique sous Henri IV. In: Foi, fidélité, amitié en Europe à la période moderne. Mélanges offerts à Robert Sauzet. Éd.: Brigitte Maillard. Publications de l'Université de Tours, Tours, 1995. 436–439.

V. Károly herceg fiatalsága

A 17. század Lotaringia történetében a zűrzavarok és az uralkodói hatalom látványos gyengülésének időszaka volt. E balszerencsés évszázad meghatározó eseményei 1624-ben egy örökösödési válsággal kezdődtek, amikor is II. Henrik, Lotaringia és Bar hercege fiú utód nélkül hunyt el. Halála előtt nem sokkal leányát, Nicole-t unokatestvéréhez, Vaudémont Károlyhoz adta feleségül, aki ezáltal az utódja lett. A helyzetet ugyanakkor bonyolította II. René herceg ekkoriban előkerült testamentuma, amely szerint a hercegi korona csak férfiágon örökölhető. Ennek következtében a jogos örökös Vaudémont Ferenc, Károly apja lett, aki azonnal lemondott fia javára, aki viszont ezt követően egyedül kezdett el uralkodni IV. Károly néven.[11] A herceg veszekedő és kiszámíthatatlan természete, valamint a császárhoz fűződő szoros kapcsolata hamar kiváltotta a francia király haragját, aki csapataival 1633-ban megszállta Lotaringiát. IV. Károly ekkor lemondott a hercegi címről testvére javára, és a harmincéves háború alatt császári szolgálatban harcolt. 1641-ben – a saint-germain-en-laye-i béke következtében – Károlynak sikerült visszaszereznie a birtokait, azzal a feltétellel, hogy elfogadja a francia király protektorátusát és felmondja a császárral való szövetséget. Nem sokkal később azonban újra Franciaország ellen fordult, a harc egészen a háború végéig tartott. Később, a Fronde időszaka alatt Károly ismét háborút indított, és csapataival 1652-ben már majdnem Párizst fenyegette. A Fronde bukása után letartóztatták, és a toledói Alcazarban tartották fogva, ahonnan 1659-ben szabadult, de birtokait csak az 1661-es vincennes-i békével szerezte vissza. XIV. Lajos 1670-ben ismét elfoglalta a hercegséget, amely egészen a rijswijki békéig (1697) francia kézen maradt. IV. Károly 1675-ben bekövetkezett halálakor a hercegi titulust unokaöccse, Lotaringiai Károly-Lipót-Miklós-Sixtus örökölte, aki V. Károly *(1. kép)* néven vált ismertté.[12]

V. Károly Nicolas-François de Vaudémont és Claude de Lorraine gyermeke volt, akik 1634-ben Itáliába, majd onnan Bécsbe menekültek. Mivel Lotaringia ekkor francia megszállás alatt állt, a fiatal Károly a bécsi udvarban nevelkedett, ahol I. Lipót egy későbbi uralkodóhoz méltó neveltetésben részesítette. Ezt követően apjával együtt a párizsi udvarba távozott, ahol néhány évet töltöttek. Nem sokkal halála előtt IV. Károly herceg egy szerződést kötött

11 Életéhez lásd: *Charles J.-A. Leestmans:* Charles IV, duc de Lorraine (1604–1675). Une errance baroque. Par Quatre chemins, Lasne, 2002.

12 *Henry Bogdan:* La Lorraine des ducs. Sept siècles d'histoire. Perrin, Paris, 2005. 162–188.

1. kép. Az ifjú Lotaringiai Károly herceg portréja az arolseni hercegi könyvtár 17. századi metszetgyűjteményében

XIV. Lajos királlyal – az 1662. február 6-i, úgynevezett montmartre-i szerződést –, amelyben a területeit a francia királynak adta át, haláláig névleg megőrizve a hercegi címet. A nagybátyjával és a francia királlyal egyaránt vitába kerülő fiatal Károly másnap elhagyta Párizst, és néhány, birtokai megszerzésére irányuló meghiúsult kísérlet után a császár szolgálatába állt. Az éppen akkor kirobbanó új török háború nagyszerű lehetőséget nyújtott a huszonegy éves herceg számára, hogy őseihez méltó módon megmutathassa harci képességeit a hitetlenek elleni küzdelemben.[13]

Az ifjú herceg a csatamezőn

Az 1664. augusztus 1-jei szentgotthárdi csatában nyílt az első lehetőség a katonai szereplésre. A csata a későbbi emlékek alapján kiváló belépőnek bizonyult a herceg hadvezéri pályája szempontjából. A herceg szentgotthárdi hőstetteit több nyomtatott visszaemlékezés is megörökítette, amelyek visszatérő elemként helyet kaptak a különféle életrajzi munkákban is. A legismertebb

13 *Stéphane Gaber:* Et Charles V arrêta la marche des Turcs. Un Lorrain sauveur de l'Occident chrétien. Presses Universitaires de Nancy, Nancy, 1986. 19–26.

életrajzát Jean de La Brune történész írta, amely 1691-ben jelent meg Kölnben, nem sokkal a herceg halála után.[14] Ebben a szerző az események sommás összefoglalóját adja, kiemelve az ifjú herceg hősies vitézségét és a csatában játszott meghatározó szerepét.

Íme a történet rövid összefoglalása: Lotaringiai Károly herceg az újonnan kirobbant 1663–1664-es török háború idején érkezett Bécsbe, amikor is az európai keresztény uralkodók – köztük a francia király is – csapatokat küldtek a török ellen. Károly, aki ekkor már egy császári lovasezred tulajdonosa volt, a francia nemes ifjak példáján felbuzdulva a császártól engedélyt kért, hogy részt vehessen a harcokban. Miután az engedélyt nem kapta meg, titokban elhagyta a bécsi udvart és a hadszíntérre ment. Zrínyi-Újvár ekkor már elesett, ezért az ifjú herceg a Rába partján gyülekező szövetséges csapatokhoz csatlakozott. Ezt követően az elbeszélés váratlanul áttér a folyón átkelt törökök Montecuccoli seregének jobbszárnya ellen (sic!) intézett támadására, ami után a császári seregek meghátráltak. Montecuccoli ekkor a balszárnyon elhelyezkedő franciák segítségét kérte, és ekkor találkozott az ifjú herceggel, akit arra kért, hogy seregével a török támadást tartóztassa fel.[15] A fiatal herceg szembeszállt a számbeli fölényben lévő törökökkel, és a francia csapatok segítségével visszaverte őket. A klasszikus lovagi eszménynek megfelelően a szöveg kiemeli a herceg személyes bátorságát: *„A herceg nemcsak a hadvezéri tisztségét látta el az összecsapásban, hanem egyszerű katonaként is küzdött. Kitépett egy zászlót egy török kezéből, aki éppen fel akarta nyársalni a lándzsával, amelyre a zászlót felerősítették. S e zászlót, melyet a császár neki ajándékozott, elküldték Ferenc hercegnek, aki a Nancy mellett található Burgundiak kápolnájában helyeztette el egy felirattal együtt, amelyen feljegyezték e csata diadalát, ahol több mint ötezer törököt öltek meg."*[16] A leírás megemlékezik Ligniville grófról is, aki a csatában végig a fiatal herceg közelében tartózkodott, és aki részletesen beszámolt a csatáról IV. Károly hercegnek küldött jelentésében. Ezután a szöveg megemlíti még a vasvári békeszerződést is, egyben kiemeli, hogy a lotaringiai herceg ezredét a béke idején is fenntartották.

Egy másik kiadvány, Beauvau márki visszaemlékezése az előzőhöz hasonló csataleírással szolgál. A szöveg eleje azonos elemeket tartalmaz, mint Jean de

14 *Jean de La Brune:* La vie de Charles V, duc de Lorraine et de Bar, et généralissime des troupes impériale. Jean Garrel, Amsterdam, 1691.

15 A történet elég valószínűnek tűnik a korabeli térképek tanúsága szerint is. A *Theatrum Europaeum* IX. (Frankfurt am Main, 1672.) által közölt térképen jól látszik, hogy Lotaringiai Károly ezrede közvetlenül a főparancsnokság mellett helyezkedett el. Vö. *Alain Petiot–Ferenc Tóth:* Un héros chevaleresque et chrétien. Le prince Charles de Lorraine à la bataille de Saint-Gotthard (1664). Le Pays Lorrain 97. (2016) 3. sz. 255–264.

16 *La Brune, J.:* i. m. 142.

La Brune műve (a török háború kezdete, a francia nemesek magyarországi útja, a herceg szökése Bécsből, a csata kezdete, a lotaringiai ezred segítsége, Ligniville gróf beszámolója stb.). A herceg személyes hősies helytállása azonban kissé eltér az előzőtől: „*E herceg kiragadott egy nagy zászlórudat egy török kezéből, aki éppen fel akarta nyársalni annak négyszögletű hegyes vasalt végével, amelyhez egy zászlót erősítettek. Ezt a herceg egy pisztolylövéssel hárította el, amely a hitetlent leterítette. E zászlót a császár a hercegnek adományozta, hogy vitézsége e becses jelét megőrizhesse, s később elküldte az apjának, Ferenc hercegnek, aki feltűzette a Nancy mellett lévő Burgundiak kápolnájában a Jótevő Szűz oltára elé, ahol ma is látható azon véres mivoltában, egy aranyozott felirat alatt, amely e tettét elmondja.*"[17]

Beauvau márki elmeséli még Brown gróf halálát is, aki Károly herceg hűséges fegyvernöke volt, és Párizs óta mindenfelé elkísérte őt. A grófot a török lovasokkal való elkeseredett küzdelemben lefejezték. E szövegrész felidézi a hősi lovagregények stílusát. A vasvári békével kapcsolatban Beauvau márki annak gyors megkötését a császár és a francia csapatok közötti bizalmatlansággal magyarázza.[18] Ezek után magától értetődő volt, hogy a francia csapatokat gyorsan kivonták a magyar hadszíntérről. Mindez azonban nem akadályozta meg, hogy a francia nemesek kapcsolatba lépjenek az elégedetlen magyar arisztokratákkal.[19]

E két szöveg – hasonlóságaik ellenére – a leghitelesebbnek számított a korabeli visszaemlékezések közül. Említésre méltó, hogy a tudós Augustin Calmet, akit Dom Calmet néven ismernek jobban, a szentgotthárdi csata történetét szintén e két forrás alapján idézte fel monumentális történelmi munkájában.[20] Joggal gondolhatjuk, hogy e két szöveg azonos forrás alapján keletkezett, amely minden bizonnyal Ligniville herceg titokzatos jelentése lehetett, amelynek mind ez idáig nem sikerült nyomára akadnunk. Mindenesetre felté-

17 Mémoires du marquis de Beauvau, pour servir à l'histoire de Charles V neveu de Charles IV, duc de Lorraine et de Bar. Pierre Marteau, Cologne, 1689. 254.

18 „*…la conjoncture de sa Maison ne lui faisoit pas moins craindre le secours des François, dont l'humeur bouillante & fraîchement bouffie de la victoire de S. Godart ne lui revenoit pas, que la guerre avec les Infidéles, il en eut bien-tôt conclu les articles. Cela fait voir la misérable condition des Princes, d'être quelquefois réduits à la nécessité de se servir de l'assistance de leurs ennemis couverts, pour ne pas succomber sous l'effort des déclarez, au hazard d'être opprimez de tous les deux.*" Uo. 255.

19 A kapcsolatfelvételt frappánsan bizonyítják Vitnyédy Pál album amicorumának 1664-es francia bejegyzései. Vö. *Hausner Gábor:* A szentgotthárdi csatában részt vett franciák bejegyzései Vitnyédy Pál album amicorumában. In: Szentgotthárd – Vasvár 1664. Háború és béke a XVII. század második felében. Szerk. Tóth Ferenc–Zágorhidi Czigány Balázs. Szentgotthárd Város Önkormányzata, Szentgotthárd, 2004. 46–58.

20 *Dom Augustin Calmet:* Histoire ecclésiastique et civile de la Lorraine I–IV. Jean-Baptiste Cusson, Nancy, 1728. III. 621–623.

telezhetjük, hogy az átdolgozott szövegekben a herceg tetteit jelentősen felnagyítják a szerzők, sőt egyenesen Ligniville gróf szerepét is neki tulajdonítják.

Egy nemrég feltárt francia forrás, a francia Hadügyi Levéltárban található, ismeretlen szerzőtől származó, *Voyage d'Hongrie en 1664* című útleírás számos új, ebben a hadjáratban részt vevő neves francia személyiségre vonatkozó információval gazdagítja ismereteinket.[21] Témánk szempontjából két fontos elemet szeretnék ebből kiemelni: egyrészt a névtelen szerző Ligniville grófnak tulajdonítja az érdemet a francia csapatokkal közösen végrehajtott ellentámadás tekintetében, másrészt pedig kiemeli egy bizonyos lotaringiai lovag *(chevalier de Lorraine)* közkatonaként játszott hősies szerepét.[22] A lotaringiai lovag ténylegesen létezett: Philippe de Lorraine-Armagnac lovagról van szó, aki kora egyik ismert személyisége volt. A rossznyelvek szerint a nőgyűlölő Orléans-i herceg, más néven a *Monsieur,* vagyis a király testvére intim barátja, szeretője volt. A sokat emlegetett Ligniville gróf pedig Philippe-Emmanuel de Ligniville, IV. Károly herceg híres hadvezére volt, akinek ekkori tevékenységéről nagyon keveset tudunk, mivel nem sokkal a szentgotthárdi csata után elhunyt Bécsben, ahol az ottani híres ferences templomban, a Minoritenkirchében helyezték örök nyugalomra.[23]

A hőstett emléke

A Károly emlékének szentelt művek is nagymértékben hozzájárultak a keresztes hadjáratok szelleméhez méltó klasszikus keresztény hőskép kialakításához. 1701-ben jelent meg Nancyban, Dom Miguel Gonzalva de Ponte szerkesztésében egy Lotaringiai Károly életének és neves tetteinek szentelt, a herceg fia, I. (Lotaringiai) Lipót által megrendelt művészi metszetekkel ellátott album. Ebben a gazdagon díszített munkában szerepel egy metszet a szentgotthárdi csatáról, amelyhez rövid leírást is mellékelt a kötet szerkesztője. A szövegből

21 Service Historique de la Défense (Vincennes), série 1 M 56 II. Voyage d'Hongrie en 1664 (névtelen szerző műve). Vö. *Tóth Ferenc:* Újabb francia források a szentgotthárdi csatáról. Hadtörténelmi Közlemények, 127. (2014) 206–231.

22 *„Pour nommer ces illustres et braves volontaires je commenceray par Mr. le chevalier de Lorrain qui ne mesprisoit pas de prendre le mousqueton d'un chevau leger de Bissy a qui on fit donner l'estendart du cornette qui avoit este blessé…"* Service Historique de la Défense (Vincennes), série 1 M 56 II. Voyage d'Hongrie en 1664. 33.

23 Életéhez lásd: *François-Henri Turpin:* Histoire ou éloge historique de Philippe-Emmanuel, comte de Ligniville. Paris, 1777.; *Léon Germain:* Philippe-Emmanuel comte de Ligniville. Renseignements bibliographiques. G. Crépin-Leblond, Nancy, 1884.

2. kép. A szentgotthárdi csata ábrázolása az *Abrégé historique et iconographique de la vie de Charles V., duc de Lorraine dédié à Son Altesse Royale Leopold I. son digne successeur* című munkában

megtudhatjuk, hogy a csata a 17. század egyik legjelentősebb ütközete volt, amelyben egy jelentős számbeli fölényben lévő ellenséges hadsereget győztek le. A szövegíró külön kiemelte a törökök keresztényeket megvető viselkedését. A fiatal herceg bemutatásakor pedig a keresztes hadjáratok eszméjét idézve emlegette annak neves őseit, Bouillon Gottfrieddel az élen.[24] A személyes hőstett elbeszélése során valószínűleg a szerző a két ismertetett szövegből merítette az információit, így a zsákmányolt török zászló története – mint a hőstett legfontosabb bizonyítéka – itt is kiemelt jelentőséget kapott. A mellékelt metszet pedig egy korábbi, eléggé elterjedt francia nyelvű ábrázolás alapján készült. A kép a csatát madártávlatból mutatja be, Károly herceg pedig Montecuccoli és Badeni Lajos társaságában az előtérben foglal helyet *(2. kép)*.[25]

Hasonlóan első helyen szerepel a szentgotthárdi csata egy másik, a herceg hőstetteit bemutató alkalmi metszetgyűjteményben, Sébastien Leclerc művében *(3. kép)*.[26] Egy *L'ombre de Charles V duc de Lorraine* (Lotaringiai V. Károly herceg árnyéka) címet viselő munka – a szentgotthárdi események középpontjába helyezve a fiatal herceget – szintén Károly hősiességének állít emléket: a mű névtelen szerzője megállapítja, hogy a herceg játszotta a csata kritikus pillanataiban a főszerepet.[27] Ez a polemizáló és XIV. Lajos politikáját előszeretettel ostorozó munka ugyanakkor igyekezett a francia csapatok szerepét Lotaringiai Károlyéhoz képest elenyészőnek beállítani.

A herceg hőskultuszának apoteózisa a halála után tíz évvel, az ünnepélyes sírba tétele idején kezdődött. Amikor Lipót fia a rijswijki békét követően ismét elfoglalhatta hercegségeit, oly módon kívánta apja dicsőséges emlékét ápolni, hogy hamvait Innsbruckból ünnepélyes keretek között Nancyba szál-

---

24 *„Charles V. âge alors de vingt-un an étoit déjà Colonel de Cavallerie dans le service de S. M. I. et quoy que ce Monarque eusse souhaité de le retenir à Vienne, dans la crainte du danger, tant à cause des maladies, qui sont assez frequentes en Hongrie, que par la situation peu avantageuse, ou l'armée Chrétienne se trouvoit; neantmoins le jeune Prince, qui sentoit bouillonner l'auguste sang de Godefroy de Boüillon; qui a toûjours été si généreusement répandu pour la foy, acourut à cette glorieuse action: trop heureux (disoit-il) de mourir en défendant ses interêts." Dom Miguel Gonzalva de Ponte:* Abrégé historique et iconographique de la vie de Charles V., duc de Lorraine dédié à Son Altesse Royale Leopold I. son digne successeur. Chez René Charlot, & Pierre Deschamps, Nancy, 1701. III. rézmetszet.

25 Uo.

26 Bibliothèque municipale de Nancy, Rés. 4181. *Sébastien Leclerc:* Les actions glorieuses de S. A. S. Charles [V], duc de Lorraine. h. és é. n. A szentgotthárdi csatát ábrázoló metszethez írt magyarázata a csatát a Vág folyó partjára helyezi.

27 *„Finalement pourtant après les avoir poussé quatrefois, secondé par quelques troupes françoises, il mit les Turcs en déroute, & ils prirent la suite en laissant plus de cinq mille hommes sur la place, sans compter ceux qui furent noyés en repassant la rivière, & l'on peut dire que ce combat seul (dont le bon événement est dû en partie au prince d Lorraine) donna lieu au traité qui se fit entre l'Empereur & la Porte Ottomane, lequel ne dura pas pourtant fort long-temps."* L'ombre de Charles V duc de Lorraine, consultée sur l'état présent des affaires de l'Europe. Pierre Marteau, Cologne, 1694. 23–24.

3. kép. A szentgotthárdi csata ábrázolása Sébastien Leclerc *Les actions glorieuses de S. A. S. Charles [V], duc de Lorraine* című művében

líttatta, ahol pompás ceremóniával övezve 1700. április 22-én örök nyugalomra helyezték a neves hadvezér maradványait a hercegi családnak a város ferences templomának altemplomában található kriptájában. A búcsúztatón szónokoló d'Aubenton atya nem felejtette el megemlíteni a herceg szentgotthárdi tűzkeresztségét, és szintén a csata főszereplőjének, sőt egyenesen a keresztény hadsereg megmentőjének nevezte Károlyt.[28] A nancyi székesegyházban 1700. április 23-án a jezsuita Duponcet atya egy másik gyászbeszédben szintén kiemelte a herceg keresztény hősi alakját, és felidézte a török zászló zsákmányolásának történetét is.[29] A harmadik ismert gyászbeszéd 1700. május 11-én hangzott el Nancyban a városházán. A patrícius közönség előtt elhangzott magasztaló szónoklat különösen nagy szerepet szánt a herceg szentgotthárdi hőstettének. Jean-Claude Sommier teológus, tudós prédikátor Dávid és Góliát küzdelméhez hasonlította Károly harcát a török zászlótartóval.[30]

---

28 *„Attendez-vous ici, Chrétiens, que suivant ce Héros dans sa course, j'étalle tous ses exploits, dont la diversité, l'importance & le nombre surprennent également, & où il a eu encore plus à vaincre les rigueurs de la fortune, que les efforts des Troupes ennemies? Vous représenterai-je ses premiers progrès en Hongrie, où le porta dès sa jeunesse ce tendre amour de la Religion, qu'il avoit hérité de ses Peres? Vous retracerai-je & ses dangers & ses succès à la Journée de Raab, où joignant dès-lors la bravoure d'un Soldat à la conduite d'un Général, il arrêta avec la victoire la furie des Infidèles, soutint & sauva l'Armée Chrétienne qui plioit; enleva, au fort de la mêlée, ce fameux Etendart qu'on garde encore dans cette Ville, en témoignage éternel de sa valeur naissant? Vous dirai-je, que sur ces premiers essais qui garantissoient la suite de ses victoires, le sage Empereur jugeant de l'avenir par ses services pressens & passez, le mit à la tête de sa Cavalerie, & ensuite de l'Armée entière?" P. d'Aubenton S. J.:* Oraison funebre de Tres-Haut Tres-Puissant et Tres-Excellent prince Charles V duc de Lorraine et de Bar, prononcée à Nancy, dans l'Eglise des Peres Cordeliers, où il est inhumé, le 20 avril 1700. Nancy, 1729. 246.

29 *„Autre trait de valeur aussi vif & aussi ardent que ce premier, mais plus heureux par la gloire dont il le couvrit. Ne pouvant obtenir de l'Empereur d'aller joindre l'Armée Imperiale qui étoit en presence de celle des Turcs sur le Raab, & ce refus ne luy êtant fait que parce qu'on le trouvoit encore trop jeune, n'ayant alros que vingt ans, & à cause du péril de l'entreprise, les forces des Turcs êtant sans comparaison plus grandes que celles des Chrétiens, il se dérobe aux ordres prudens de ce Monarque, part sans rien dire à la Cour, se rend à l'Armée avec la même asseurance que s'il eût été bien avoüé de sa conduite, & à la tête d'un Régiment qu'il commandoit courant au secours de l'aile droite qui avoit lâché le pied, se presente hardiment à un puissant corps de ces troupes infidèles devant qui tout plioit, ne prend conseil que de son courage pour les attaquer, retourne quatre fois à la charge, arrache des mains d'un Turc qui venoit à luy pour le percer d'une lance, ce Drapeau que nous voyons encore aujourd'huy en la Chapelle de Bon-Secours, monument glorieux d'une valeur naissante & présage certain d'une valeur héroïque; & par sa vigueur, tant à soûtenir les efforts des Ennemis qu'à rompre & enfoncer leurs rangs, donne le temps aux Chrétiens de se reconnoître & de faire avancer les troupes qui acheverent heureusement ce qu'il avoit si vivement commencé. Divers autres exploits de cette nature quand il n'étoit encore que Subalterne, & qui luy attirerent les éloges du Général des François le plus grand Capitaine de son temps, sur la hardiesse & le bon ordre de ses attaques lorsque les Armées étoient sur le Rhin…"* Oraison funebre de Tres-Haut, Tres-Puissant & Tres-Excellent Prince Charles V (…) prononcée devant Son Altesse Royale Monseigneur le Duc de Lorraine (…) en l'Eglise Primatiale de Nancy le 23 avril 1700 par le Père Duponcet de la C. de Jésus. Nancy, 1700. 44–47.

30 Oraison funebre de Tres-Haut, Tres-Puissant & Tres-Excellent Prince Charles V (…) prononcée dans l'Eglise Paroissiale de St. Evre de Nancy en présence de Messieurs de l'Hôtel de Ville le 11

A lotaringiai herceg szentgotthárdi csatában való részvételét ikonográfiai emlékek is megörökítették. A legrégebbiek közül érdemes figyelmesen tanulmányozni azt a névtelen szerző által rajzolt franciaellenes röplapot, amely a herceg és császári csapatok szerepét a francia segélycsapatok rovására igyekszik kihangsúlyozni. A herceg lovon ülve látható a fővezér Montecuccoli és badeni Lipót őrgróf társaságában. Az ábrázolás szerint a herceg a csatát közösen irányítja a két másik parancsnokkal, miközben a háttérben az ütközet fordulópontját, az oszmán csapatok folyóhurokban bekövetkezett vereségét látjuk. A fiatal herceg – kezében marsallbottal – kész hadvezérként jelenik meg. A metszet átdolgozott változatát az az 1701-ben kiadott album is átvette, amelyet I. Lipót lotaringiai herceg rendelt meg apja dicsőségeinek méltatására.[31] Valószínűleg ugyanez az ábra a herceg életének szentelt híres gobelinsorozatban is helyet kapott. Az itteni megjelenítés, ami alapján úgy tűnik, hogy a csatában Károly már-már főszerepet játszott, megegyezik a d'Aubenton atya búcsúztatójában megjelenő apoteózisszerű hősábrázolással, amely szerint az alig húszéves herceg már ekkor részt vett a legmagasabb szintű stratégiai döntésekben is.

4. kép. A török zászlót elragadó Lotaringiai Károly herceget ábrázoló rajz a Nancyi Városi Könyvtárban

may 1700 par Mre. Jean Claude Sommier prêtre, docteur en théologie, curé de Champs & des Parroisses en dépendantes. Nancy, 1701. 68–72.

31 *Gonzalva de Ponte, M.:* i. m. I. rézmetszet.

A herceg törökkel vívott személyes hősi küzdelme a romantika korában is megragadta a művészek fantáziáját. A Nancyi Városi Könyvtár kézirattárában található egy rajz, amely a török zászlót elragadó fiatal herceget ábrázolja *(4. kép)*. A rajzot 1846-ban készítette Louis Benoist, aki egyébként a Lotaringiai Régészeti Társaság és a Lotaringiai Múzeum alapító tagja volt. A felirat szerint a herceg a kép közepén látható, tőle balra pedig Ligniville gróf. A rajz hátlapján egy idézet található Pierre de Ligniville művéből.[32] Az igazság kedvéért nem árt megjegyeznünk, hogy a névleges szerző a kötet megjelenésekor a pont-à-mousson-i jezsuita kollégium nebulója volt, és a kötet valódi szerzője Leslie atya, az egyik tanára. A kötet – hasonlóan Beauvau márki, Jean de La Brune és Dom Calmet munkáihoz – szintén Philippe-Emmanuel de Ligniville gróf titokzatos jelentésére hivatkozik.[33]

A szentgotthárdi csata lotaringiai vonatkozású tárgyi emlékeit számba véve mindenképpen fontos néhány szót ejtenünk a sokat emlegetett török zászlóról. A legendává vált történet valós elemeiről sajnos nagyon kevés információval rendelkezünk. A győzelmi trófea megszerzésének körülményein túl érdekes megfigyelni azt is, hogy miként vált e tárgy és őrzési helye igazi történelmi emlékhellyé. A zászlót a szentgotthárdi csata után az akkori Nancy mellett álló Burgundiak kápolnájában helyezték el, amely a következő évtizedekben folyamatosan a lotaringiai hercegek szakrális emlékhelyévé vált, majdnem olyan fontos szerepet betöltve, mint a nancyi ferencesek temploma, ahová a hercegek hagyományosan temetkeztek.

A kápolna kiválasztása jelképes értelmű volt. A Segítő Szűz Mária-kápolnát annak emlékére építették, hogy 1477. január 5-én II. René herceg legyőzte Merész Károly burgundi herceg csapatait. A zászló elhelyezése hagyományt teremtett, mivel a későbbiekben két másik, lotaringiai hercegek által zsákmányolt török zászlót is elhelyeztek itt, amelyek ma is láthatóak az itt nyugvó Leszczyński Szaniszló[34] által templommá alakíttatott kápolna bejáratánál. A nevezetes szentgotthárdi zászló mellett itt található még egy 1687. augusztus 12-én, a harsány-hegyi csatában Lotaringiai Károly Ferenc herceg által zsákmányolt zászló, valamint egy harmadik is, amelyet a hagyomány szerint III. Ferenc herceg – Mária Terézia férje – szerzett az 1738. július 13-i méha-

32 *Eugène-François marquis de Ligniville:* Abrégé de l'histoire généalogique de la Maison de Lorraine dédié à Son Altesse Royale Madame, Duchesse douairière de Lorraine. Chez H. Thomas, Commercy, 1743. 129.

33 Alain Petiot tábornok szíves közlése.

34 I. (Leszczyński) Szaniszló (1677–1766): lengyel herceg, német-római birodalmi gróf, 1699–1704 között Poznań vajdája, 1704–1709 és 1733–1736 között I. Szaniszló néven Lengyelország királya, 1738–1766 között Lotaringiai és Bar uralkodó hercege.

diai csatában. Az V. Károly nevéhez fűződő zászló zászlótartó botja végének hegyes négyszögletes vasalatával akarta a legenda szerint a török lovas meggyilkolni a herceget. A zászlót véresen helyezték el a kápolnában, és mellette egy aranyozott betűkkel díszített fatábla emlékeztetett annak eredetére. 1829-ben a szöveget márványtáblára vésették, ami a mai napig látható a Segítő Szűz Mária-templomban *(5. kép)*.[35] Mindhárom zászló eredeti foszlányokat tartal-

5. kép. Lotaringiai Károly herceg szentgotthárdi csatában való részvételének emléktáblája a nancyi Segítő Szűz Mária-templomban

6. kép. A Lotaringiai Károly herceg által zsákmányolt török zászló a nancyi Segítő Szűz Mária-templomban

maz, de a 19. században és legutóbb 2007-ben – a templom restaurációja idején – teljesen felújították őket *(6. kép)*. A zászlóelhelyezési hagyomány összeköti a keresztény hit védelmében küzdő kora újkori lotaringiai hercegeket

35 A Segítő Szűz Mária-templomban található zászlókról lásd: *Abbé Charles Morel:* Drapeaux de Notre-Dame de Bonsecours. Nancy, 1866.; *Abbé Léon Jérôme:* L'église Notre-Dame de Bon-Secours à Nancy. Nancy, 1898. 278–284.

egymással, illetve felidézi a keresztes hadjáratokban és a korábbi török háborúkban részt vett őseiket is.

Két hadvezér találkozása

Lotaringiai Károly részvétele a szentgotthárdi csatában más szempontból is fontosnak mondható. Ekkor találkozott először a csatatéren Raimondo Montecuccolival, akinek döntő hatása volt későbbi pályájára. Montecuccolit az utókor Károly herceg tanítómesterének tekinti, és valóban a herceg nemcsak a fővezéri címet örökölte a neves itáliai hadvezértől, hanem katonai gondolkodásának legfontosabb elemeit is a magáévá tette. A szentgotthárdi csata Montecuccoli egyik leghíresebb győzelme volt, amelyet később is példaként emlegettek. Károly herceg hadinaplója az 1683-as második bécsi török ostrom kapcsán meg is emlékezik erről, összehasonlítva a két hadjárat jellegzetességeit: *„A Herceg a legutóbbi háború első évében láthatta Érsekújvár elvesztését, és hogy a hitetlenek egészen Morvaországig hatoltak és feldúlták Nikolsburg*[36] *környékét is, mivel Montecuccoli gróf a csekély hadseregével Pozsony közelében lévő sánctáborban volt kénytelen várakozni. Nem gondoltam, hogy a sokak által példaként emlegetett szentgotthárdi ütközetet kellett volna elsősorban figyelembe venni a török elleni ez évi hadműveletek szempontjából, mivel a helyzet egészen más volt, mint 1662-ben. Ekkor a törökök határozott célja a békekötés volt, és csak Kanizsa felmentésére vonultak hadjáratba, és semmiféle várostromra utaló szándékuk nem volt, és ezen kívül a Magyar Királyságban ekkor nem dúlt felkelés, és az ország hű maradt a Császárhoz."*[37]

Lotaringiai Károly Montecuccoli szellemi hagyatékát gondosan őrizte a neves olasz hadvezér gazdag kéziratgyűjteményével együtt.[38] Montecuccoli halála után több kéziratmásolat is készült főbb műveiből, és a legjelentősebb iratok Károly közvetítésével jutottak el a széles európai közönséghez. A szent-

36 Ma Mikulov (Csehország).

37 Österreichisches Staatsarchiv, Wien [ÖStA], Haus-, Hof- und Staatsarchiv [HHStA], Lothringisches Hausarchiv, Kt. 51 Journal de Charles de Lorraine fol. 3.

38 A tudós Marsigli szerint Lotaringiai Károly titkos iratai között tartotta Montecuccoli tervezeteit. *„Infatti in una lettera già ricordata a Carlo di Lorena cognato dell'Imperatore e comandante in capo delle truppe imperiali successore del Montecuccoli in tali cariche Marsili riferisce di aver visto la pianta di Buda nel »Gabinetto« dello stesso Duca di Lorenae specificamente »fra i scritti del Montecuccoli«." Raffaella Gherardi:* Potere e costituzione a Vienna fra Sei e Settecento. Il «Buon ordine» di Luigi Ferdinando Marsili. Il Mulino, Bologna, 1980. 267–268. Vö. *Raffaella Gherardi–Fabio Martelli:* La pace degli eserciti e dell'economia. Montecuccoli e Marsili alla Corte di Vienna. Il Mulino, Bologna, 2009. 272.

gotthárdi csata részletes történetét tartalmazó *Della guerra col Turco in Ungheria* kéziratát húsz évvel a csata után ajándékozta Conti hercegnek, XIV. Lajos király titokban Magyarországra szökött unokatestvérének.

Conti herceg – más néven François-Louis de Bourbon – kora neves művelt személyisége volt, aki a katonai pályán is jeleskedett. 1683–1684-ben részt vett a németalföldi és luxemburgi hadszíntéren zajló hadműveletekben. 1685. március 20-án testvérével együtt megszökött a királyi udvarból és bekapcsolódott a magyarországi törökellenes háborúba, ezért a király később megfosztotta az ezredétől. Lotaringiai Károly herceg udvarias fogadtatásban részesítette a neves francia arisztokratákat, azonban idővel a két herceg közötti kezdeti hivatalos jellegű kapcsolatot őszinte barátság váltotta fel.[39] Conti herceg és kísérete a magyarországi hadszíntéren vitézül helytállt, részt vettek az esztergomi ütközetben és Érsekújvár ostromában.

Mivel Conti herceg a király engedélye nélkül utazott Magyarországra, hamarosan vissza kellett térnie Franciaországba, ahol a király soha nem bocsátotta meg e kihágást. Az eset nagy port vert fel a korban, és abból a szempontból érdekes leginkább, hogy a magyarországi tartózkodásnak köszönhetően juthattak el Montecuccoli fontos kéziratai Franciaországba, amint erről az első kiadásuk gondozója, Jacques Adam is beszámolt a kötet előszavában.[40] A kéziratokat – mint említettük – Lotaringiai Károly adta Conti hercegnek, aki azokat egy művelt tudós kiadóra bízta. A korábbi Montecuccoli-kiadásokkal ellentétben a francia kiadó külön gondot fordított a tulajdon- és a földrajzi nevek helyesírására, valamint fontos magyarázó jegyzetekkel is ellátta a munkát. A jegyzetek annyira jól sikerültek, hogy a 19. századi olasz kiadó, Giuseppe Grassi is merített belőlük későbbi munkájában.[41]

---

39 *„Son Altesse marque dans ses lettres qu'il a vu les Princes de Conty et de la Roche-sur-Yon dans les formes ordinaires. (…) Ils le sont voir après dans le camp de Barcand et l'ont prié de ne point faire de cérémonies avec eux, il leur a donné une tante et autres choses nécessaires pour leur accommodement ayant laissé leur équipage derrière. Ils lui ont ensuite fait faire compliment qu'ils seraient tous les jours dans sa tente et à le suivre s'ils n'étaient obligés de garder des mesures pour leur Roy, ayant pour Son Altesse une estime et une vénération sans égal."* ÖStA HHStA Lothringisches Hausarchiv Kt. 50 Journaux de campagnes de Charles de Lorraine avec diverses lettres qu'il a escrites sonnets et félicitations qu'il a receues 624–625.

40 *„C'est Monseigneur le Prince de Conty à qui la France doit ces Mémoires. Il les apporta de Hongrie, copiez sur l'original du Prince Charles de Lorraine. C'est lui qui me les fit traduire avant que j'eusse l'honneur d'être à vous, et c'est depuis qu'il m'eut confié l'instruction de Votre Altesse Sérénissime que je les ai revus avec toute l'exactitude dont je suis capable."* Mémoires de Montecuculi ou Principes de l'art militaire en géneral. Muzier, Paris, 1712.

41 *Raimondo Montecuccoli:* Opere I–II. Corrette, accresciute ed illustrate da Giuseppe Grassi. Dalla Stamperia di Giuseppe Favale, Torino, 1821.

Montecuccolit mindenképpen Lotaringiai Károly példaképének tekinthetjük. Az Udvari Haditanács egykori elnökét a modern császári hadsereg megalkotójának tartják. Felfogása átmenetet képez a klasszikus katonai és a modern hadászati gondolkodás között. Noha a fogalom ekkor még nem létezett, mégis joggal nevezhetjük őt az első modern stratégiai gondolkodónak. A mai stratégiai elvek jelentős részét felismerhetjük műveinek kora hadászati problémáira vonatkozó részeiben. Idetartozik például a háború általános fogalmának meghatározása vagy a korabeli magyarországi törökellenes háború speciális kérdéseinek tárgyalása. Montecuccoli gondosan leírja a háború előkészítésének szükséges elemeit, és különös jelentőséget tulajdonít a logisztikai kérdéseknek, a szállítás és az utánpótlás megszervezésének. A magyarországi földrajzi jellemzők alapos figyelembevételével kidolgozta egy törökellenes offenzíva tervét is, amely a Kárpát-medence folyóvizeinek főbb irányára épült: a fő csapást a Duna vonalán, a mellékhadműveleteket pedig a Dráva vonalán, illetve Felső-Magyarországon képzelte megvalósíthatónak. E nagyszabású terv határozta meg a későbbi magyarországi törökellenes háború menetét is, amely Bécs második török ostroma után (1683) éppen Lotaringiai Károly vezetésével indult meg. Montecuccoli gondolatai – Károly herceg közvetítésével – nagy szerepet játszottak később Savoyai Eugén háborús terveinek kidolgozásában is.[42]

Összegzés

A fiatal Lotaringiai Károly herceg szentgotthárdi csatában játszott szerepét – e rövid áttekintés után – több, különböző információkat hordozó szöveg segítségével rekonstruálhatjuk. A legtöbb utólag konstruált szöveg egy eredeti, mára elveszettnek tekintett forrásra hivatkozik, amely Ligniville gróf Lotaringiai IV. Károly hercegnek címzett, csatát követő jelentése volt. A leírások a fiatal herceg tűzkeresztségét olyan hőstettként igyekeztek bemutatni, amely alapvetően kihatott a szentgotthárdi csata győztes kimenetelére. A herceg fellépését a török elleni harcban egyfajta beavatásként ábrázolták, illetve híres elődei – például Bouillon Gottfried vagy Mercœur hercege – muszlimellenes hadjárataihoz hasonlították. A herceg hősi alakjának megformálása főleg a halála utáni barokk kor hősi lovagkultuszának szabályai alapján történt. Ez nagyon fontos politikai üzenetet is hordozott, mivel a herceg hőstetteivel olyan helyet vívott ki magának

42 Lásd e témához: *Philippe Roy–Ferenc Tóth:* La défaite ottomane. Le début de la reconquête hongroise (1683). Economica, Paris, 2014.

és utódainak a keresztény fejedelmek közösségében, amely egyúttal alátámasztotta a hercegségei visszaszerzésére irányuló igényeit is. Az ikonográfiai ábrázolások, a vallásos művészeti emlékek egyaránt azt a célt szolgálták, hogy a kereszténység védelmében harcoló hős herceg képét minél érzékletesebben jelenítsék meg a szentgotthárdi csatától kezdve, Bécs felmentésén és Buda visszafoglalásán keresztül egészen a győztes harsány-hegyi csatáig. A Lotaringiai-ház európai legitimációja mellett a herceg hadvezér szerepének ábrázolása is igen nagy hangsúlyt kapott a szentgotthárdi csata leírásaiban. Károly a neves Montecuccoli tanítványaként jelenik meg, akitől 1675-ben vette át a fővezéri feladatot, ugyanakkor azt is kiemelik az egyes munkák, hogy később Savoyai Eugén herceg tanítómesterévé vált, akit egészen Napóleonig Európa egyik legjelentősebb hadvezérének tartottak. Montecuccoli és Lotaringiai Károly herceg szentgotthárdi csatatéren folytatott közös küzdelmének leírásai rendkívül szimbolikusan jelenítik meg a két hadvezér közötti szoros szellemi kapcsolatot.

Ferenc Tóth

CHARLES V DE LORRAINE À LA BATAILLE DE SAINT-GOTTHARD

Le premier fait d'armes du jeune Charles V de Lorraine eut lieu à la bataille de Saint-Gotthard. Il existe de nombreux témoignages racontant les actions d'éclat du jeune prince contre les infidèles. La plupart des textes, remontant probablement à un récit de base inconnu et attribué au comte de Ligniville, insistent sur l'avènement d'un jeune chef militaire sur la scène d'une bataille. Son baptême du feu est couronné par une action héroïque personnelle ainsi que par une participation active à la décision du déroulement de la bataille de Saint-Gotthard. L'avènement du prince dans la guerre turque revêt aussi pour lui un caractère d'initiation par lequel non seulement il embrasse définitivement la carrière militaire, mais se rapproche de ses illustres ancêtres, tels Godefroy de Bouillon ou le duc de Mercœur, qui avaient combattu comme lui contre les musulmans. La construction de l'image du héros se développe surtout après sa mort, et elle obéit aux règles de l'exaltation baroque du héros chrétien et chevaleresque. Elle lui assure, ainsi qu'à ses successeurs, une place dans la société des princes chrétiens et européens tout en lui permettant de légitimer ses droits sur ses Etats. Les représentations iconographiques, les témoignages artistiques et religieux ne font que renforcer cette image complète du prince héros et défenseur du christianisme, à partir de la bataille de Saint-Gotthard jusqu'aux victoires devant Vienne, la reprise de Bude et la seconde bataille de Mohács. En dehors de cette légitimation des ducs de Lorraine en Europe, nous pouvons reconnaître une autre affirmation éclatante pour le duc, celle

de la capacité militaire. Le duc Charles V avait été l'élève du fameux Montecuccoli, excellent chef des armées des empereurs, et lui avait succédé en 1675 ; à son tour, il allait devenir le *Lehrmeister* du grand Eugène de Savoie-Carignan, qui devint lui-même le meilleur stratège en Europe avant Napoléon. Le premier contact entre Montecuccoli et Charles de Lorraine fut célébré dans les témoignages de la bataille de Saint-Gotthard.

Yann Lignereux*

POUR DIEU ET POUR LE ROI

Le régiment Carignan, les Turcs et les Iroquois

Si la figure de Louis XIV en roi de guerre est bien connue depuis le travail fondateur de Joël Cornette relayé et développé par les travaux, entre autres, d'Hervé Drévillon, de Bertrand Fonck et de Jean-Philippe Cénat, il revient à Michel Jeanneret de rappeler sous le visage apollonien de la maîtrise martiale du souverain stratège les traits sauvages, héroïques et affreux tout à la fois du roi belliqueux[1]. Un roi qui n'hésite pas à mettre en scène dans le premier Versailles, celui des monstres et de l'érotisme, la victoire sur le chaos du monde en faisant de cette conquête un acquis inquiet, fragile et moins univoque qu'elle ne le laisse admirer : Python, Encelade, les paysans ignobles de Lycie sont vaincus mais ils se sont dressés une fois contre les dieux et cela suffit à dire que le combat des hommes est infini. Un roi qui n'hésite pas, également, à surgir devant ses sujets en monstre hideux : spectacle terrifiant de la Guerre furieuse brandissant la torche et le brasier sur la terre. Le roi porteur de la Lumière, celle de la bienfaisance des rayons du soleil et de la Providence divine, est aussi un Lucifer enténébré qui, l'espace d'une représentation carnavalesque, goûte à l'altérité extrême qui n'est jamais que l'autre face de l'astre – « le soleil a ses tâches » avance prudemment le Père La Rue dans son panégyrique de 1715 pour évoquer les malheurs du règne et les défauts de Louis XIV même s'il ajoute aussitôt qu'il « est toujours le soleil »[2]. Et le classique Le Brun, maître de la représentation académique des passions définies et réglées ne propose-t-il pas pour son roi le spectacle étonnant d'une massue monumentale pour signifier comment l'arme primitive, instrument du Logos et de la punition des monstres, participe de ce monde archaïque au travers d'une trouble fascination contre le discursif, le réfléchi et la distance ordonnée des choses ? Michel Jeanneret décrit ce gourdin, « immense, dentelé et destructeur […], symbole phallique [qui] se dresse comme emblème de la virilité triomphante, exhibé par deux génies, la Victoire et la Renommée, qui semble l'exalter comme objet de culte ».

* Professeur de l'Université de Nantes, UFR Histoire, Histoire de l'art et Archéologie (Chemin de la Censive du Tertre BP 81227 44313 Nantes cedex 3 France, yann.lignereux@univ-nantes.fr).

1 M. Jeanneret, *Versailles, ordre et chaos*, Paris (Gallimard), 2012.

2 F. Bluche, *Louis XIV*, Paris (Fayard), 1986, p. 984.

Et l'auteur de demander alors « comment Le Brun a-t-il pu concevoir pareille extravagance ? Il fallait pour en arriver là, beaucoup de liberté, et la fascination qu'exerce le fantasme d'une violence nue, primitive, incarnée ici par l'arme qui, massive et solitaire, s'est substituée au guerrier »[3]. A ces monuments de pierre et de papier font écho les vers des ballets de cour dansés par le roi qui le dressent en diverses figures grotesques pour le faire triompher, *in fine*, en vainqueur des barbares comme s'il avait traversé les nuits de la raison et emprunter les oripeaux d'un monde ensauvagé afin de faire éclater l'ordre et la règle et conjurer pour un temps le chaos éternellement renaissant.

Cette évocation du Versailles de la décennie 1660 est nécessaire pour mettre à distance l'approche classicisante des premières années du règne de Louis XIV qui pourrait être même une trahison du classicisme dans sa réduction à l'univocité, l'ordre et la mesure. Elle l'est d'autant plus que ces années 1661-1665 sont précisément celles où l'action internationale du jeune roi se prête à des interprétations généralement univoques de la nature des entreprises ainsi lancées, polarisant sans solution de continuité le sens reconnu à celle-ci en termes de politique impériale d'un côté, de monarchie universelle de l'autre[4]. Ce rappel d'un Versailles trouble est favorable à la possible dissipation de l'évidence d'une chronologie à laquelle se rattacheraient indistinctivement la compétition diplomatique pour la prééminence européenne, la guerre contre l'Infidèle et la lutte contre les Iroquois embrassant dans une même unité et sous une même logique la diversité des espaces, des temps et des acteurs – classicisme oblige ! C'est en termes de crise qu'il faut en effet interpréter ces quelques années en entendant dans ce terme l'impératif de la séparation et la possibilité d'un jugement sur la nature de la politique mise en œuvre par Louis XIV. Séparer pour ne pas réduire l'un de ces caractères à la logique d'un autre ; dissocier pour ne pas prétendre retrouver une cohérence qui n'a peut-être jamais été que le seul fait d'un travail *a posteriori* d'invention historiographique manquant peut-être de saisir ici un dissensus essentiel sous couvert d'une continuité apparente.

Autrement dit, accorder à chaque témoignage de cette politique de grandeur la possibilité d'être saisi dans son caractère propre. Il s'agira donc dans un premier temps de rappeler l'unité qui a pu être donnée à la politique interna-

3 M. Jeanneret, *Versailles…*, *op. cit.*, p. 36.

4 J. Schillinger, La monarchie universelle française dans les pamphlets allemands entre 1672 et 1715, et P. Bonnet, De la « Monarchie universelle » de Louis XIV aux « Intérêts des Princes » : concepts polémiques et constitutifs de la pensée politique à la fin du XVIIe siècle, in : P. Bonnet (éd.), *Littérature de contestation : Pamphlets et polémiques du règne de Louis XIV aux Lumières*, Paris (Editions Le Manuscrit), 2011, p. 89-116 et p. 117-136.

tionale du roi pour mettre en évidence ensuite la pluralité des voix que celle-ci assourdirait afin, pour terminer, de juger comment se déterminerait précisément durant cette décennie 1660 une autre crise, bien plus significative, que serait le basculement d'une politique à une autre par laquelle la sécularisation s'affirmerait comme irréversible. Au travers de l'exemple de la participation française à la bataille de Saint Gotthard à l'été 1664 stoppant l'avancée turque et des lendemains militaires ultramarins accompagnant cette victoire se dessine possiblement le renversement de l'ordre primitif du titre de ma communication et la nouvelle hiérarchie des autorités de ce monde.

La monarchie impériale : les théâtres de la Gloire

On trouve dans l'*Histoire du Roy Louis le grand par les médailles…* du jésuite Ménestrier, une page extraordinaire pour comprendre – pour mettre exactement *en relation* – les différentes articulations d'une politique de grandeur louis-quatorzienne dont la monarchie universelle ou l'empire français peuvent être les définitions ou les interprétations possibles telle qu'elles avaient été avancées par Antoine Aubéry, thuriféraire de la Monarchie universelle de Louis XIV, dans *Des justes prétentions du Roy sur l'Empire* en 1662[5]. Dans cette page de l'histoire métallique du roi, le lecteur est appelé à cheminer de la délivrance des esclaves d'Alger (1663) à la bataille de Saint-Gotthard (1664) déclinant à travers six médailles les expressions diverses d'un dessein homogène : celui d'une prétention à l'empire du monde dont la légitimité repose sur la primauté d'un roi que le pape même doit avouer et que l'empereur devrait reconnaître.

Véritable champion de Dieu dont il est le serviteur sacré et oint, le roi très-chrétien fait délivrer les esclaves de Barbarie, déploie ses soins à fonder des colonies et restaure la discipline de ses armées pour rendre pleinement glorieux et efficace le secours de 6000 hommes qu'il adresse, sous couvert de la Ligue du Rhin (établie en août 1658), à l'Empire menacé d'être subverti par les Turcs qui perdent alors 7 à 8000 de leurs meilleurs soldats, janissaires et spahis, lors d'une bataille décisive, le 1er août 1664 près du Raab. Si la chronologie exacte ne suit pas cette lecture, la construction de la page résout ce défaut en

5 C.-F. Ménestrier, *Histoire du roy Louis le Grand par les médailles, emblèmes, devises, jettons…*, à Paris, Chez J.-B. Noblin, 1689, planche n° 11 (illustration n° 1 avec l'aimable autorisation de la Bibliothèque municipale de Nantes).

le Roy envoye deliurer les Esclaues detenus a Alger. ces Esclaues deliurez viennent a ses pieds lux rendre graces.

le Cardinal Flavio Chigi neveu du Pape Alex. VII. vint en qualité de Legat faire en son nom, et au nom de toute sa maison, excuse au Roy, sur laffaire des Corses. 29 Juillet 1664. a Fontainebleau.

Mr. le Duc de Crequy Ambassad.r de France a Rome ayant este insulté par les Corses, pour reparation de cette Injure les Corses furent pour toujours declarez incapables de servir le Pape, et une Pyramide fut eleuée au lieu ou lon estoit fait lattentat.

le Roy des lan 1665 par de frequentes reuues dresse ses troupes en temps de Paix pour les seruir vtilement en temps de Guerre pour ces Conquestes qui ont estonné toutte lEurope.

lan 1665 se fit Létablissement dune compagnie pour le commerce des Indes orientales, qui enuoya vne flotte a lisle de Madagas car dont elle auoit obtenu le dou. du Roy. les anciennes Medailles mar quent les colonies par des Boeufs, et des charriots.

vn Corps auxiliaire de 6000 francois enuoyé par le Roy au Secours de lEmpereur, battit les Turcs aupres du Raab, et fit perir treize, ou quatorze mille de ces Infidéles. le 7. Aoust 1664.

Illustration n° 1 : Médaille en mémoire de la bataille de Saint-Gotthard dans l'ouvrage de Ménestrier (1662)

faisant comme se succéder logiquement ce que la chronologie n'assumerait qu'en partie : en lisant de gauche à droite et de bas en haut la succession des médailles, les épisodes s'enchaînent dans une sorte de dialectique dont le sens évident procède d'une mécanique factuelle parfaite démontrant qu'à la libération des captifs des mains des barbaresques répond l'affranchissement de l'Allemagne de la menace ottomane.

Cette page condense par ses choix iconographiques et éditoriaux ce que l'on pourrait appeler l'idéologie impériale française que l'on entende celle-ci comme l'affirmation des justes prétentions du roi à l'empire ou au travers de la dénonciation de sa vocation à la monarchie universelle. Examinée au prisme de cette lecture, la décennie 1660 se révèle particulièrement riche en éléments accréditant un projet de grandeur française dont la traduction impériale serait la conséquence évidente. Les années 1659-1665 sont identifiées par François de Lisola dans son *Bouclier d'Etat et de justice contre le dessein manifestement découvert de la monarchie universelle*, publié en 1667, comme le moment constitutif de la révélation des menaçantes prétentions françaises à l'empire du monde. Les arts, la politique, la diplomatie et la guerre sont saisis par un appel à la grandeur dont on ne peut détailler exhaustivement ici les manifestations les plus diverses, du cycle d'Alexandre le Grand peint par Le Brun à la lutte pour la préséance diplomatique à Londres et à Rome, en passant par le choix de la devise solaire du roi, les expéditions militaires qu'il ordonne aux frontières de l'Europe, sur les rives de la Méditerranée et au cœur de l'Iroquoisie, et les épopées qui le louent comme *Clovis ou la France chrestienne, poème héroïque* de Desmarest de Saint-Sorlin[6].

Cette gloire de Louis XIV – « la chose au monde qui m'est la plus précieuse » dit-il aux membres de la Petite Académie réunis par Colbert en février 1663 – se nourrit d'une méditation entretenue dès son enfance sur les qualités et les mérites de ses prédécesseurs au travers notamment de son instruction tirée d'un jeu de cartes conçues par Desmarets de Saint-Sorlin, et gravées en 1644 par Stefano della Bella, illustrant l'histoire des rois[7]. Y étaient distingués les cruels (comme Clotaire), des fainéants (comme Thierry Ier), des mêlés de bon et de mauvais (comme Louis XI et Childéric présenté comme « Vaillant mais […] chassé pour sa paillardise »), des simples (comme Philippe V), des

6 F. Wild (éd.), *Epopée et mémoire nationale au XVIIe siècle*, Caen (Presses universitaires de Caen), 2011 ; V. Alemany-Dessaint, Clovis et la mémoire artistique, in : V. Alemany-Dessaint (sous la dir.), *Clovis et la mémoire artistique*, Reims (Musée des Beaux-Arts de la Ville de Reims), 1996, p. 13-24.; *Charles-Édoudard Levillan:* Le procès de Louis XIV. Une guerre psychologique. Tallandier, Paris, 2015.

7 G. Sabatier, « La gloire du roi. Iconographie de Louis XIV de 1661 à 1672 », *Histoire, économie et société*, vol. 19 (4/2000), p. 527-560, p. 528.

malheureux (comme Jean II), des sans foi (comme Louis X) et des « ny bons ny mauvais » (comme François II). Emergeant au dessus de ces figures, trois modèles de grandeur étaient proposés au roi : Charlemagne, Henry le grand et Clovis le grand (tous trois laurés, vêtus d'une toge fleurdelysée et représentés dans un quadrige) sans oublier le premier roi de la série Pharamond dont on rappelle qu'il institua la loi de l'inaliénabilité du Domaine et, enfin, le « vray modelle des bons Rois », Louis IX, dont on ne manque pas de louer le combat pour la foi lors des 7e et 8e croisades – comme sont soulignées, de manière générale, la lutte des rois de France contre les infidèles et les hérétiques, et leur puissance vis-à-vis des empereurs et des papes[8]. Mais plus encore que la primauté ou la bonté de ces deux dernières figures, ce sont les illustrations de la grandeur que les trois premières constituent qui ont pu se formaliser à travers la vocation impériale du roi de France qui retiennent l'attention. Le dossier, grâce aux travaux fondateurs d'Henri Vast et de Gaston Zeller et de ceux, plus récemment, d'Alexandre Yali Haran et de Guido Braun, est bien établi faisant valoir une dizaine de candidatures françaises à l'Empire entre le XIIIe et le XVIIe siècle[9]. L'inscription de Louis XIV dans l'héritage carolingien, en dépit de « la querelle de Childebrand » entre 1642 et 1659 qui pouvait miner les prétentions de continuité généalogique établie au cours du XIIIe siècle entre les trois maisons souveraines françaises, se manifeste de manière intéressante au travers d'un tableau conservé aujourd'hui au Musée d'art et d'histoire de Saint-Denis[10]. Il représente la *translatio imperii* à laquelle prétendrait le souve-

8 *Cartes des Rois de France*, à Paris, chez Henry le Gras [1644], avec privilège [BNF, Cbt des Estampes, Rés. Fol. Qb 201 (87)] ; C. Grell, L'éducation des princes et l'héritage du passé, in : M Fumaroli – C. Grell (éd.), *Historiographie de la France et mémoire du royaume au XVIIIe siècle*, Paris (Honoré Champion), 2006, p. 261-304, p. 262-264.

9 H. Vast, « Des tentatives de Louis XIV pour arriver à l'Empire », *Revue historique*, T. 65 (1897), p. 1-45 ; G. Zeller, « Les rois de France candidats à l'Empire. Essai sur l'idéologie impériale en France », *Revue historique*, T. 173 (1934), p. 273-311 et p. 497-534 ; S. Pillorguet-Rouanet, « Louis XIV candidat au trône impérial (1658) : un document inédit », *Revue d'Histoire diplomatique*, n° 81 (1967), p. 5-13 ; A.Y. Haran, « Les droits de la couronne de France sur l'Empire au XVIIe siècle », *Revue historique*, T. 299 (1998), p. 71-91 ; K. Malettke, *Les relations entre la France et le Saint-Empire au XVIIe siècle*, Paris (Honoré Champion), 2001, p. 239-244 ; G. Braun, *La connaissance du Saint-Empire en France du baroque aux Lumières, 1643-1756*, Munich (Oldenbourg Verlag), 2010, p. 382-390 ; D. Venturino, Les déboires d'une historiographie toute monarchique. Le romanisme aux XVIIe et XVIIIe siècles, in : M. Fumaroli – C. Grell (éd.), *Historiographie de la France et mémoire du royaume au XVIIIe siècle*, Paris (Honoré Champion), 2006, p. 89-167.

10 A. Lombard-Jourdan, « L'héritage de Charlemagne et la candidature de Louis XIV à l'Empire (Un tableau inédit du Musée de Saint-Denis) », *XVIIe siècle*, n° 169 (oct.-déc. 1990), p. 469-472 ; je remercie Mme Sylvie Gonzalez, conservateur en chef du patrimoine et directrice du Musée d'art et d'histoire de Saint-Denis, pour les renseignements complémentaires qu'elle a bien voulu m'apporter. Alexandre Maral, *Le Roi-Soleil et Dieu. Essai sur la religion de Louis XIV*, Paris (Perrin), 2012, p. 185.

rain français se voyant remettre par Charlemagne le globe terrestre sous le regard approbateur d'un moine bénédictin. La dernière candidature royale française date de 1658 mais, entre 1662 et 1679, on voit encore poindre des aspirations allant dans ce sens mais habilement ménagées afin de couvrir les éventuels échecs de ces prétentions continuées.

Dès lors la décision du roi d'apporter un secours français à l'Empereur menacé par une puissante offensive turque s'inscrit-elle comme une variation particulière de ce droit à l'empire dont la France se réclame sinon en fait du moins en termes de légitimité véritable. L'expédition soutenue par Mazarin au secours de Candie en 1660, celle autorisée de nouveau par Louis XIV en 1669 pour venir à l'aide des dernières places-fortes vénitiennes dans l'île, mais surtout la volonté, en 1664, de faire définitivement cesser la menace ottomane en Méditerranée occidentale par la mise au pas des pirates et des corsaires de la Barbarie sont propices à l'excitation de ce droit à l'empire[11]. Toutefois la force de cette prétention est-elle bien plus assurée quand le coup est porté moins contre les alliés occidentaux de la Sublime Porte qu'il ne vise à humilier directement celle-ci en soutenant la réminiscence des imaginaires médiévaux et renaissants de la croisade contre le Turc infidèle.

La bataille de Saint Gotthard : sauver l'empire, sauver la chrétienté ?

Aussi l'offensive turque menée depuis 1658 en Transylvanie par le grand vizir Mehmet Köprülü (et continuée à sa mort par son fils, Fâzil Ahmet, qui lui succède dans ses fonctions auprès du Sultan) dont le succès menace la Hongrie royale, est-elle l'occasion pour le roi français de donner de la substance aux prédictions qui le qualifient de champion de la Chrétienté et de restaurateur de l'Empire de Constantin et de Charlemagne[12]. La demande d'un secours mili-

11 R. Darricau, « Mazarin et l'empire ottoman, l'expédition de Candie (1660) », *Revue d'histoire diplomatique*, n° 74 (oct.-déc. 1960), p. 335-355 ; C. Michaud, « Les relations franco-turques au moment de la bataille de Szentgotthárd », in : C. Michaud, *Entre croisades et révolutions. Princes, noblesses et nations au centre de l'Europe (XVIe-XVIIIe siècles). Scripta Varia*, Paris (Publications de la Sorbonne), 2010, p. 251-264 ; O. Bardakçi – F. Pugnière, *La dernière croisade. Les Français et la guerre de Candie 1669*, Rennes (Presses universitaires de Rennes), 2008 ; B. Bachelot, *Louis XIV en Algérie. Gigeri – 1664*, Paris (L'Harmattan), 2011 (2003) ; N. Ferrier-Cavevirère, *L'image de Louis XIV dans la littérature française de 1660 à 1715*, Paris (Presses universitaires de France), 1981, p. 45-46 et p. 80-83.

12 A. Y. Haran, *Le lys et le globe. Messianisme dynastique et rêve impérial en France à l'aube des temps modernes*, Seyssel (Champ Vallon), 2000, p. 315-319 ; R. Benoit, « Prognosticq de leclipse du mois douast 1654 », in : G. Deregnaucourt (éd.), *Société et religion en France et aux Pays-Bas. XVe-XIXe siècle. Mélanges en l'honneur d'Alain Lottin*, Arras (Artois Presses Université), 2000, p. 469-475.

taire que lui adresse au nom de l'empereur le comte Strozzi durant les premiers jours de 1664 est favorablement accueillie. 4000 fantassins et 2000 cavaliers – auxquels s'ajoutent comme volontaires une centaine de jeunes nobles de la cour – commandés par le comte de Coligny sont destinés à assurer le soutien français[13]. Cette assistance militaire sert d'abord la gloire royale dans la lutte de la Chrétienté contre le Croissant, le Très-Chrétien prenant sa part de l'effort de la défense des intérêts des fidèles du Christ. Elle détourne par ailleurs opportunément l'attention de la Sublime Porte du bassin occidental de la Méditerranée où se prépare, en juillet 1664, le débarquement d'un corps expéditionnaire français, commandé par le duc de Beaufort, afin de mettre en place une base navale française pérenne en Barbarie selon des projets élaborés depuis 1661 pour réduire la menace faisant peser sur le commerce et les expéditions coloniales françaises les pirates de Tunis, de Constantine et d'Alger[14]. La prise du port de Gigeri au début du mois d'août 1664 est alors exactement contemporaine de la brillante – d'aucuns diront déterminante – action du contingent français à la bataille de Saint Gotthard et consacre le double triomphe du roi sacré, lieutenant de Dieu et soldat du Christ. Celui-ci avait été anticipé de quelques semaines lors des « Plaisir de l'Ile enchanté » de Versailles à l'occasion desquelles le roi en personne, dans une course de têtes, le 10 mai 1664, avait frappé celles d'un Turc, d'un Maure et de Méduse.

Sans négliger les avantages apportés par cette occasion de prendre des renseignements sur l'armée impériale et d'établir des contacts potentiellement féconds en termes de stratégie de revers avec les magnats hongrois de plus en plus mécontents de la politique des Habsbourg en Hongrie comme l'a noté Ferenc Tóth, le bénéfice de la participation décisive du contingent français à la victoire excède ce que pouvait seulement en attendre le roi de France qui n'était intervenu officiellement auprès de l'Empereur qu'en tant que membre de la Ligue du Rhin et en qualité de landgrave d'Alsace[15]. Comme l'écrit Coligny aux ministres Louvois et Tellier le jour même de la bataille, « les Français ont sauvé l'empire »[16]. Aussi Jean de La Force dresse-t-il le roi en champion chrétien dans son poème *La Hongrie secourue* en convoquant l'imaginaire croisé pour mieux travailler au triomphe de Louis XIV dont la victoire révèle la véritable légitimité impériale : « La France est aujourd'huy la Rome d'autrefois » y

13 F. Tóth, *Saint-Gotthard, 1664. Une bataille européenne*, Panazol (Charles Lavauzelle), 2007.

14 Les troupes ottomanes arrivent cependant rapidement avec une puissante artillerie qui, dès la fin du mois d'octobre suivant, scelle le sort des troupes françaises enfermées dans le port et précipite une retraite peu glorieuse que viennent achever le naufrage de *La Lune* dans la rade de Toulon et la mort de 700 soldats.

15 F. Tóth, *Saint-Gotthard, 1664…*, *op. cit.*, p. 54.

16 *Ibid.*, p. 108.

déclare ainsi le Génie de la France précédant la publication de plusieurs épopées à la gloire du combat chrétien et impérial français comme celles de Nicolas Courtin, *Charlemagne ou le rétablissement de l'Empire romain* et de Jacques Carel de Sainte Garde, *Les Sarrazins chassez de France, poème héroïque*[17].

La bataille trouve un écho parisien pérenne sur le monument à Louis XIV élevé, place des Victoires, par le duc de La Feuillade; elle est irrésistiblement ramenée à une victoire française dans le programme iconographique de la Galerie des glaces de Versailles[18]. Un médaillon, attribué à François Verdier, représente en effet la France secourant l'aigle impérial et renversant sous son assaut irrésistible les Turcs défaits à ses pieds. L'aigle est à l'arrière plan et la cause véritable de l'amoncèlement des Turcs terrassés, vaincus et terrorisés, est d'abord l'épée et le bouclier fleurdelysé d'une France victorieuse et inexorable. Empruntant au travers des contrastes dynamiques entre les corps horizontaux des vaincus et la posture verticale de la France et entre la droiture de celle-ci et les torsions quasi serpentines de ceux-là, à l'imaginaire chrétien de l'Archange terrassant le dragon, la fresque versaillaise actualise au bénéfice du roi la lutte héroïque et triomphante des champions de Dieu contre le démon que le tableau de Raphaël – le « grand » *Saint-Michel* offert à François Ier par le pape Léon X – dans les collections royales renfermait comme une promesse à tenir. Deux jetons, frappés pour célébrer ce même événement représentaient « Les secours donnés à l'Allemagne contre les Turcs » et « Josué qui arrête le Soleil et le Roi le Croissant »[19].

Le premier jeton, représentant un aigle bicéphale dressé au-dessus d'un croissant et portant une médaille frappée de trois fleurs de lys, a pour légende : *Crescendi posvere modum*. Le second, figurant d'un côté Josué à genoux et le soleil, de l'autre côté de la montagne, un guerrier armé d'un bouclier fleurdelysé et représenté à l'antique, et le croissant de lune, porte la légende *Solem ille hic lunam sistit. Germaniae pax*. Louis Dieudonné a arrêté les Turcs en Hongrie ; il a frappé la piraterie barbaresque en son cœur. Les appels à la délivrance de la

17 A. Kalmár, *La Hongrie secourue* de Jean de La Force, in : A. Kalmár (sous la dir.), *L'exotisme dans la poésie épique française. In memoriam Klára Csűrös*, Paris (L'Harmattan), 2003, p. 241-255 (citation p. 246) ; B. Köpeczi, *Hongrois et Français. De Louis XIV à la Révolution française*, Paris (Editions du CNRS), 1983, p. 13-32 ; D. Kosáry, « Français en Hongrie en 1664 », *Revue d'Histoire Comparée*, T. XXIV (1946), p. 29-65 ; A.Y. Haran, *Le lys et le globe…*, *op. cit.*, p. 314.

18 Une publicité plus immédiate et plus large est donnée à cette victoire par l'un des almanachs de l'année 1665 représentant « La Victoire remportée sur les Turcs par l'armée chrétienne où les Français ont eu le principal honneur et qui a obligé les ennemis à demander la paix » (à Paris, chez Gérard Jollain, rue Saint-Jacques) – V. Champier, *Les anciens almanachs illustrés*, Paris (Rouquette, éditeur), 1886, p. 91.

19 C.-F. Ménestrier, *Histoire du règne de Louis le Grand…*, *op. cit.*, 1693, p. 81, n°s 41-42 (illustration n° 2, avec l'aimable autorisation de la Bibliothèque municipale de Nantes).

Illustration n° 2 : „Deux jetons, frappés pour célébrer ce même événement représentaient «Les secours donnés à l'Allemagne contre les Turcs» et «Josué qui arrête le Soleil et le Roi le Croissant»"

Nouvelle-France de la menace des démons iroquois peuvent-ils laisser indifférent un roi qui s'est révélé si brillamment le champion de Dieu ?

Le régiment Carignan contre les Iroquois : des croisés héroïques contre d'ignobles malfaiteurs ?

Revenue en France, une partie des troupes mobilisées contre les Turcs va être rapidement redéployée sur un autre front à l'été 1665 : celui de la lutte contre les Agniers, la principale nation iroquoise en lutte contre la fragile colonie française du Saint-Laurent. Cette proximité chronologique et cette convergence géographique (il s'agit d'expéditions hors des frontières du royaume) feront se confondre la motivation de l'envoi initial et le réemploi qui suivit à travers la mythologisation du régiment Carignan et de ses hommes dressés aux origines catholiques et héroïques de la jeune nation canadienne par une historiographie militante à la fin du XIXe siècle et dans le premier tiers du suivant. Cette « légende dorée » canadienne est encore reprise dans des travaux récents comme ceux de Robert Sauzet et entretient la traditionnelle relation entre le contingent militaire fourni par Louis XIV pour venir en aide à l'empereur et le corps expéditionnaire envoyé par le roi pour pacifier les Iroquois. Occasion pour l'auteur d'évoquer la vaillance de ce contingent qui, à lui seul dit-on, pré-

serva la liberté de l'empire[20]. Vainqueur des Turcs en Hongrie, le régiment Carignan ferait traverser l'Atlantique à la croisade et porterait le fer chrétien au cœur des ténèbres américaines, délivrant la Nouvelle-France des feux menaçants du paganisme comme l'Empire du danger infidèle quelques mois auparavant. Or aucun écho n'est fait à une telle perspective dans les textes contemporains de l'arrivée du régiment quand ces derniers n'auraient pas manqué de relever une qualification « croisée » si conforme à leur intention de mobilisation sacrale des ressources physiques et spirituelles des Français du Saint-Laurent contre les démoniaques Iroquois. La seule mention soutenant ce rapprochement se trouve dans la publication, en 1691, du *Premier établissement de la foy dans la Nouvelle France…* par le récollet Chrestien Le Clerq arrivé à Québec en 1675. Soit cependant une génération après la décision prise d'envoyer le régiment français en Amérique et dans le cadre d'une « décadence » assurée désormais de la puissance de la Sublime Porte. Commentant l'arrivée en Nouvelle-France de « troupes bien aguerries, afin de repousser les ennemis, et soutenir les Habitants », le récollet précise que les 20 compagnies constituant le régiment Carignan « avoient servi contre les Turcs en Hongrie »[21]. Les historiens ont depuis lors démontré que quelques dizaines d'hommes tout au plus sur les 1300 envoyés par le roi pouvaient avoir combattu effectivement contre les Turcs et que loin d'un corps uni c'était davantage l'hétérogénéité qui dominait comme son indistinction ou son indifférence confessionnelle du fait de la nature ordinaire des armées de ce temps et du nombre important ici de recrues issues des provinces protestantes du royaume[22].

Cet envoi d'un secours militaire sous la forme de troupes soldées répondait aux pathétiques appels à l'aide des colons français relayés par les autorités religieuses et civiles épouvantées par les progrès belliqueux des Iroquois depuis 1658 et par la quasi extinction de la traite des fourrures à laquelle l'existence même de la colonie était liée. Les *Relations* annuelles des Jésuites dressent de

20 R. Sauzet, « Guerre sainte ou croisade en Nouvelle-France », *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Italie et Méditerranée modernes et contemporaines*, Rome (Ecole française de Rome), n° 124-1 (2012), p. 101-107.

21 Chrestien Le Clercq, *Premier établissement de la foy dans la Nouvelle France. Contenant la publication de l'Evangile, l'histoire des colonies francoises…*, A Paris, chez Amable Auroy, 1691, T. II, p. 68 et p. 69.

22 J. Verney, *The Good Regiment. The Carignan-Salières Regiment in Canada, 1665-1668*, Montréal (McGill-Queen's University Press), 1991 ; M. Langlois à propos de la composition hétéroclite de la troupe, composée en partie de recrues n'ayant jamais porté les armes, parle d'un « drôle » de régiment (« Le régiment de Carignan-Salières. Des forces pour la paix, des bras pour la colonisation », *Cap-aux-Diamants. La revue d'histoire du Québec*, n° 23 (1990), p. 62-65, p. 63).; *Marcel Fournien et Michel Langlois:* Le régiment de Carignan-Salières. Les premières troupes françaises de la Nouvelle-France, 1665–1668. Éditions Histoire Québec, Montréal, 2014.

la jeune colonie laurentienne un portrait ne pouvant qu'exciter la pitié des Français et provoquer l'envoi de secours immédiats car c'est bien le maintien de la présence française en Amérique septentrionale qui est alors en jeu comme la submersion des premières pousses catholiques américaines par les hautes eaux du paganisme amérindien. Plutôt que de multiplier les citations empruntées à cette véritable littérature de désolation, le tableau des années 1660-1663 brossé, trente ans plus tard par le récollet Chrestien Le Clerq, suffit à prendre la mesure du péril imminent :

« Les Iroquois après avoir défait et presque entierement déstruit nos alliez, desoloient nos habitations ; l'on n'estoit pas même en seureté à Quebec, n'étant pas possible de resister à l'ennemi, qui nous menaçoit d'une ruine entière. Le chemin estoit fermé aux Missionnaires, pour aller prescher l'Evangile ; les Barbares en ayant déjà fait perir un grand nombre […]. La Colonie bien loin d'augmenter, commençoit à diminuer ; Les uns revenoient en France, d'autres estoient pris, et tuez par les Sauvages ; plusieurs mouroient de misere […]. Quoique la Colonie fust si peu nombreuse, la division regnoit toûjours de plus en plus parmi les habitans ; le commerce (unique resource du païs) y étoit entierement ruiné »[23].

Il faut cependant attendre une lettre de Colbert à Mgr de Laval datée du 18 mars 1664 annonçant l'envoi à la fin de l'année ou au mois de février 1665 d'un « bon régiment » pour disposer d'une résolution ferme en la matière[24]. A la protection naturelle que le roi devait à ses sujets ultramarins s'ajoutaient des considérations spirituelles mobilisant un autre devoir du roi très-chrétien et faisant fond sur ces réminiscences de croisade dont a été notée l'énergie au cours de la première moitié du siècle[25]. La *Relation* de 1659-60 s'employait ainsi à rappeler le souvenir glorieux des croisades et des guerres saintes :

« Ce ne sera pas aujourd'hui une conqueste moins glorieuse [que celle du « grand saint Louis [qui] a autrefois planté des fleurs de lis dans le sein du Croissant] : d'une terre d'infidèles en faire une terre sainte et retirer la terre sainte des mains des infidèles »[26].

---

23 Chrestien Le Clercq, *Premier établissement de la foy…*, *op. cit.*, p. 63-65.

24 Archives du Séminaire de Québec, sme 2.1/n/014. Ces troupes débarquent en Nouvelle-France entre juin et septembre 1665.

25 A. Dupront, *La chrétienté et l'idée de croisade*, Paris (Albin Michel), 1995 (1956) et *Le mythe de croisade*, Paris (Gallimard), 1997 ; G. Poumarède, *Pour en finir avec la Croisade. Mythes et réalités de la lutte contre les Turcs aux XVIe et XVIIe siècles*, Paris (Presses universitaires de France), 2004.

26 R. Sauzet, « Guerre sainte ou croisade… », art. cit., p. 102 ; P.-A. Fabre et A. Romano, « Les Jésuites dans le monde moderne. Nouvelles approches », *Revue de synthèse*, n°s 2-3 (1999) ; A. Paschoud, « Aborder les *Relations jésuites* de la Nouvelle France (1632-1672) : enjeux et perspectives », *Arborescences. Revue d'études françaises*, n° 2 (2012), p. 1-11.

Dans celle des années 1660-1661, le Père Le Jeune exhortait Louis XIV, dans son épître liminaire, à « rallumer ce *zèle* et cette ardeur Françoise qui a autrefois fait de si nobles conquêtes contre les infidèles et qui a rendu la France si glorieuse par les Croisades qui ont été comme le précieux apanage du Royaume très chrétien ». Soit, pour le Père Lalemant, entreprendre une guerre enthousiaste et lancer une expédition qui sera véritablement une « guerre sainte et une heureuse croisade qui peut signaler la piété et consacrer le courage des Français contre *ce petit Turc de la Nouvelle France* »[27]. Ces exhortations à la croisade trouvent un puissant relais en France toujours avec la publication en 1664, l'année de la participation victorieuse des troupes françaises à la bataille de Saint Gotthard, du travail du Père François du Creux, les *Historiae Canadensis…*[28]. Dans ce volumineux récit, établi depuis la collection des *Relations* des Jésuites et la compilation des récits de Champlain, Lescarbot, Sagard et peut-être de Cartier, l'histoire canadienne est celle des tribulations, sacrifices et triomphes de la vocation missionnaire des Pères de la Compagnie dont le dévouement culmine dans l'épreuve du martyre. Commentant cette œuvre, Guy Laflèche et François Marc Gagnon considèrent que le but principal de ce récit apologétique est de publier « les origines religieuses du Canada et le développement de la colonie missionnaire qui atteint son sommet et tout son éclat dans l'épisode des saints Martyrs canadiens »[29]. L'œuvre participe puissamment en effet à la connaissance des martyrs jésuites de 1649 fondateurs d'un patronage religieux que ses promoteurs veulent aussi populaire que la dévotion du pays à saint Joseph établi depuis 1624 par les récollets. Au-delà de cette compétition évangélisatrice entre les deux ordres, cet ouvrage, offert à Louis XIV et dédié aux membres de la Compagnie des Indes occidentales et des deux Amériques, relaie l'épisode du massacre de plusieurs pères jésuites en reprenant parmi ses illustrations une gravure de Grégoire Huret commandée probablement dès 1650 par les principaux responsables religieux de la mission canadienne à Paris. Elle montre toute l'horreur des supplices endurés par les

27 *Relation de ce qui s'est passé de plus remarquable aux missions des Pères de la Compagnie de Jésus en Nouvelle-France ès années 1660 et 1661*, Paris, Sébastien Cramoisy, 1662, p. 21, in : *Relations des Jésuites 1656-1665*, T. V, Montréal (Editions du Jour), 1972.

28 François du Creux, *Historiae Canadensis seu Novae-Franciae Libri Decem Ad Annum usque Christi MDCLVI*, Paris, Sébastien Cramoisy, 1664, avec privilège, in-4° ; sur cette œuvre, A. Hamel, « Les *Historiae Canadensis* (1664) du père François Du Creux : enjeux et problèmes littéraires », *Tangence*, n° 92 (2010), p. 67-82, et « François Du Creux, historien et apologiste », *Revue de Bibliothèque et Archives nationales du Québec*, n° 5, 2013.

29 G. Laflèche (avec la collaboration de F. M. Gagnon), *Les saints martyrs canadiens*, T. I, Laval (Les Editions du Singulier Ltée), 1988, p. 262 ; A. Greer, *La Nouvelle-France et le monde*, Montréal (Editions du Boréal), 2009, chap. 5.

missionnaires jésuites et la dérision scandaleuse avec laquelle les Iroquois traitent du baptême comme un supplice mortifère en lieu et place du sacrement salvateur, transformant de manière délibérée le sens politique et social du supplice rituel amérindien en un acte de guerre contre Dieu[30]. Apostrophant le roi, la dédicace, datée de septembre 1663, est une invitation pressante à une ferme réaction pour venger les injures faites à l'Evangile par ces barbares *truculentissimi* qui supplicient les Pères missionnaires, incendient les églises, dispersent les néophytes et tuent les Français[31].

Or bien loin de ces imaginaires religieux de croisade et d'évangélisation du monde, la motivation par le roi de l'envoi de ses troupes contre les Iroquois témoigne fondamentalement d'un tout autre ressort politique. Aussi la traversée atlantique du régiment Carignan peut-elle éclairer différemment le sens pour Louis XIV de l'envoi, un an auparavant, de ses troupes en Hongrie. Si l'on a pu dire que la guerre contre les Turcs est une guerre religieuse qui est devenue au cours du XVIIe siècle une guerre politique, la guerre avec les Iroquois est pour le roi et ses ministres une guerre politique qui doit demeurée telle contre la prétention de certains à la constituer en guerre religieuse. Pour Louis XIV, sa gloire ne doit pas être détournée de son but premier quand bien même cela serait exigé du zèle du roi très-chrétien.

La page de l'histoire métallique de Ménestrier évoquée précédemment peut alors être lue autrement car il ne s'agit pas pour le pouvoir de Louis XIV de sortir d'une autorité pour se retrouver immédiatement sous une autre. Dans cette feuille, l'absence significative de l'évangélisation dans le projet colonial à Madagascar, celles des préoccupations catholiques de la libération des esclaves d'Alger et de la défense d'une Chrétienté submergée par les Infidèles iroquois en Nouvelle-France font apparaître d'autant plus singulière l'humiliation infligée par le fils aîné de l'Eglise à son chef contraint de reconnaître et de pérenniser, à travers deux occurrences, un état des forces – celui de la discipline des troupes françaises – qui est aussi celui de la prétention du glaive séculier à s'émanciper des clefs du souverain pontife.

30 R. Viau, *Enfants du néant et mangeur d'âmes. Guerre, culture et société en Iroquoisie ancienne*, Montréal (Boréal), 1997.

31 La détresse de la mission jésuite en Huronie est donnée singulièrement à lire dans le poème latin qui accompagne vers 1650 le « Journal des Jésuites » établissant – comme le souligne Haijo Westra –, sur un mode pessimiste contrastant avec le militantisme des *Relations* d'inspiration néo-testamentaire faisant de ces difficultés autant de défis couronnés par une récompense future, « un parallèle avec la plus grande défaite et la pire souffrance qu'aient connues un peuple dans la littérature classique et dans l'imaginaire antique en général : celle des Troyens » (« Références classiques implicites et explicites dans les écrits des Jésuites sur la Nouvelle-France », *Tangence*, n° 92 (2010), p. 27-37, p. 33).

Quand, en octobre 1661, le baron du Bois d'Avaugour, gouverneur pour Louis XIV en Nouvelle-France, parle de renforts nécessaires pour disperser les Iroquois, ce n'est pas tant l'*Ennemi* que le rival malcommode et le compétiteur dangereux des traites amérindiennes qu'il s'agit et quand il évoque pour désigner les forces de son adversaire « sinq ou sis compagnie de boesme », c'est probablement moins aux Tchèques protestants qu'il fait référence – comme le pense Robert Sauzet mobilisant cette expression dans une perspective de configuration confessionnelle de l'affrontement franco-iroquois – qu'à son expérience de la *petite guerre* dans l'espace allemand et plus particulièrement en Rhénanie et dans la France de la Fronde où il a pu rencontrer ces fameuses bandes de bohémiens et leur capitaines – véritables entrepreneurs de guerre au service des différents belligérants, représentés dans les gravures de Callot –, quand il commandait en Allemagne comme colonel d'une compagnie de cavalerie ou qu'il était sous les ordres de Turenne dans les guerres du roi contre les frondeurs[32]. Et lorsqu'il parle d'empêcher « le progrès des hérétiques » anglais et hollandais, il ne s'agit pas pour autant de mener une guerre sainte contre eux – comme veut encore l'entendre Robert Sauzet – dans le contexte général des alliances protestantes de la France à cette même époque et dans celui de l'expérience personnelle de sa charge d'officier de liaison avec les troupes suédoises puis de son expérience diplomatique en Suède. Si l'on reprend les termes de sa lettre, datée de Québec, du 13 octobre 1661, au prince de Condé comme ceux de son rapport à Colbert de l'été 1663, on se convaincra aisément qu'il s'agit moins de dénoncer un ennemi religieux qu'un adversaire géopolitique invalidant les espoirs de développement et de prospérité de la colonie du Saint-Laurent[33]. Il faut remarquer par ailleurs que le gouverneur d'Avaugour n'a de cesse de répéter à l'intention de Colbert qu'il est impérieux de « publier par toute voie l'extrême cruauté iroquoise » et qu'il est « à propos d'exagérer plus que jamais » celle-ci afin, précise-t-il, de couvrir les desseins politiques du roi pour la Nouvelle-France – soit « affranchir le pays de l'esclavage sous lequel il

32 « Lettre du gouverneur du Canada du bois d'Avaujour », datée de Québec, le 13 octobre 1661, adressée au « Grand Condé », in : C. de Rochemonteix, *Les Jésuites et la Nouvelle-France au XVIIe siècle. D'après beaucoup de documents inédits*, Paris (Letouzey et Ané), 1895, T. II, p. 526 ; H. Asséo – J.-P. Vittu, *Problèmes socioculturels en France au XVIIe siècle. Marginalité et exclusion. Le traitement administratif des Bohémiens. Public et folies dramatiques. La Comédie française (1680-1716)*, Paris (Editions Klincksieck), 1974, p. 25-27 et p. 70-71 ; L. Bély, Bohémiens, égyptiens, tsiganes, in : L. Bély (sous la dir.), *Dictionnaire de l'Ancien Régime*, Paris (Presses universitaires de France), 2003 [1996], p. 162-164 ; R. Sauzet, « Guerre sainte ou croisade… », art. cit., p. 103.

33 R.G. Thwaites (éd.), *The Jesuit Relations and Allied Documents. Travels ans explorations of the jesuit missionaries in New France, 1610-1791*, Cleveland (The Burrows Brother Company), vol. XLVI, 1899, p. 148-152 ; C. de Rochemonteix, *Les Jésuites et la Nouvelle-France…*, *op. cit.*, p. 526-527.

gémit depuis plus de soixante ans » [du fait de son exploitation par les compagnies commerciales à privilèges et monopole et du magistère clérical] – et endormir l'attention des Anglais et des Hollandais qui ne peuvent alors imaginer l'intérêt du roi pour sa colonie américaine que le mémoire du gouverneur se propose de soutenir en exposant les moyens permettant « tout de bon à y planter les fleurs de lys » et à faire de Québec « l'entrée du plus beau et du plus grand état du monde »[34]. Dans son mémoire de juillet-août 1663, d'Avaugour rend raison de la guerre à mener contre les Iroquois : s'il s'agit de « dissiper cette canaille », c'est bien plus encore pour « traverser le progrès des hérétiques » de la vallée de l'Hudson et « s'ouvrir de ce côté-là une communication à la mer qui n'est pas sujette aux glaces comme dans ces quartiers » plus septentrionaux du Saint-Laurent[35]. Par ailleurs, loin de tout exclusivisme ou intransigeance catholique, il est prêt à envisager avec les Hollandais et les Anglais quelques alliances, même soldées, afin de mener par ce côté-là la guerre aux Iroquois plus facilement que depuis Québec[36].

Dans ses « Mémoires », Louis XIV parle pour l'année 1666 seulement d'une *campagne* pour assurer le repos des colonies contre les menées des barbares dont les résultats sont commentés en termes d'humiliation militaire et de composition pacifique sans que la moindre thématique évangélisatrice ne se rencontre à ce sujet[37]. Il n'est pas possible de multiplier ici d'autres références de ce désenchantement de la guerre iroquoise privée de son enthousiasme croisé comme chez Pierre Boucher, auteur en 1664 d'une *Histoire veritable et naturelle des mœurs et productions du pays de la Nouvelle-France* conçue comme un instrument de persuasion des qualités et des ressources de la colonie auprès des milieux politiques et financiers français, et dans les instructions et commissions directement données par le roi à ses représentants en Nouvelle-France dans les années 1663-1668. Pour le pouvoir royal, ce sont *simplement* des « canailles d'Iroquois » contre lesquels il faut essentiellement lutter. Soit ici des démons au petit pied loin des formidables entités diaboliques toutes droites sorties de la bouche d'Enfer décrites par les récits cléricaux. La présence des troupes françaises à Saint Gotthard avait-elle comme seules justifications de sauver la Chrétienté et l'Empire comme s'efforcent de le laisser entendre les voix catholiques ? A côté du pieux devoir d'obéissance d'un fidèle chrétien, c'est

34 « Lettre du gouverneur d'Avaugour au Ministre (4 août 1663) », *Bulletin des recherches historiques*, vol. 36, (1930), p. 12-23, p. 13, p. 12 et p. 18.

35 *Ibid.*, p. 15.

36 *Ibid.*, p. 21-22.

37 Louis XIV, *Mémoires pour l'instruction du dauphin*, P. Goubert (éd.), Paris (Imprimerie nationale Editions), 1992, p. 172-173.

aussi une formidable volonté de puissance nue que fait connaître rétrospectivement l'envoi outre-Atlantique du régiment Carignan dont l'ombre portée sur la présence de quelques uns de ses hommes à la bataille de Saint Gotthard éclaire, paradoxalement, la force séculière qui s'y était *aussi* exprimée.

La compréhension la plus juste peut-être de cette sécularisation de la politique et de la volonté de pouvoir de Louis XIV subsumant les devoirs du très-chrétien aux droits du souverain absolu est à trouver chez l'empereur Léopold Ier. Afin de s'acquitter d'une partie de la dette dont il était lui-même redevable au roi de France pour avoir, grâce à son soutien militaire, recouvrer en 1664 la ville d'Erfurt, l'archevêque de Mayence convainquit l'empereur d'un geste de souverain afin de remercier Louis XIV de son aide en Hongrie sans concéder cependant à ce dernier les prétentions que la reconnaissance de celle-ci pouvait laisser entendre en termes d'ambitions impériales pour son fils par exemple. En offrant en 1665 la plus grande partie des vestiges de la tombe du roi franc, barbare et païen, Childéric, découverte en mai 1653 à Tournai, Léopold Ier réalisait bien plus qu'une restitution archéologique et patrimoniale ; il adressait un message au roi français[38]. Ce que vint remettre au roi, le 1er ou le 2 juillet 1665 à Saint-Germain-en-Laye, l'envoyé de l'archevêque de Mayence, constituait bien une leçon politique sous couvert d'une gratification honorifique. La restitution par l'empereur de ces antiquités nationales au souverain français était le rappel de la subordination des ancêtres de ce dernier à l'autorité du premier et la fragilité des assises de la monarchie. Une royauté dont il s'agissait de rappeler les principes électifs primitifs et le caractère réversible de sa souveraineté en ramenant à la mémoire du prétendu prince absolu la destitution de son aïeul, déchu de sa dignité par son peuple, pour prix de son appétit terrestre, de ses passions irrépressibles et de sa soumission à l'empire de ses sens.

La vaillance martiale de Childéric n'a pas épargné sa couronne des séductions dirimantes et criminelles de sa paillardise. L'écho est-il donc si nul en 1665 entre la gloire des troupes de Louis XIV sur les théâtres hongrois et canadiens et ces fantasmes de puissance virile et de passion mondaine absolues que tressent dans les jardins de Versailles les imaginations de Le Brun ?

38 Claude-François Ménestrier, *Histoire du roy Louis le Grand…*, *op. cit.*, p. 29-30 ; J.B.D. Cochet, *Le tombeau de Childéric Ier, roi des Francs, restitué à l'aide de l'archéologie…*, Paris (Derache), 1859, p. 23-26.

Yann Lignereux

ISTENÉRT ÉS A KIRÁLYÉRT: A CARIGNAN-EZRED, A TÖRÖKÖK ÉS AZ INDIÁNOK

1664 nyarán a szentgotthárdi csatamezőn mintegy hatezer főből álló francia hadsereg küzdött a császári csapatokkal együtt, hogy megállítsák az oszmánok előrenyomulását. XIV. Lajos francia király magyarországi katonai segítségnyújtása egy nagyszabású francia katonai és diplomáciai tevékenységsorozat részeként értelmezhető igazán, amely nemcsak a Német-római Birodalom területén, Itáliában és Magyarországon, hanem a Mediterráneumban, Észak-Afrikában, sőt a tengerentúli Új-Franciaországban (Kanadában) is zajlott. Mint ismeretes, az 1664-ben magyar földön harcoló Carignan-ezredet a következő évben Amerikába vezényelték, és számos ma élő kanadai ősei között is megtalálhatjuk az ezred katonáit. Az egymástól távoli földrajzi területeken lezajlott eseményeket ugyanakkor nemcsak egy szűkebb körű francia katonai és diplomáciai offenzíva részeként lehet értelmezni, hanem annak megnyilvánulásaként, hogy XIV. Lajos az akkor ismert világ első számú abszolút uralkodójává (császárává) kívánt válni. E folyamat részét képezte a „hitetlenek" elleni magyarországi hadjárat is.

G. Etényi Nóra*

RATIO STATUS VAGY RATIO BELLI?

Az 1664-es magyarországi események a német sajtóban

Az 1663–1664-es magyarországi török háború legjelentősebb csatájáról, a szentgotthárdi győzelemről Heinrich Ottendorf katonai térképész arannyal nyomtatott metszetet készített I. Lipót császárnak ajánlva. A szakszerű hadmérnöki rajz valóban a hadszíntéren készült, gondosan jelölve a terep adottságait, a Rába kanyarulatait, az oszmán és a különböző keresztény csapatok elhelyezkedését.[1] Ottendorf a császári udvarban otthonosan mozgó politikai szereplőként jól ismerte fel a képi információk növekvő értékét: a katonai és politikai döntésekhez adott érdemi információk jelentőségét. Ottendorf az 1662 decemberében Ali Csengizade temesvári beglerbéghez küldött császári követség tagjaként is vár- és városalaprajzokat készített útinaplójában, melyeket Raimondo Montecuccolinak ajánlott.[2] A szentgotthárdi csatát bemutató, száznál több magyarázattal ellátott képi beszámolóját azonban sokszorosítható nagy méretű röplapként is közzétette,[3] érzékelve a szélesedő politikai nyilvánosság előtt zajló reprezentációs versengést.

A szerző I. Lipót császárnak szóló ajánlásában kiemelte, hogy míg a kortárs újságkészítők *(„Zeitungschreiberek")* jó pénzért bármit megírnak, ő saját helyszíni följegyzései alapján, nyugodt körülmények között készítette el „örök emlékezetül" ábrázolását. Ottendorf nem a csatát övező politikai diskurzusba

* Egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8., etenyi.nora@btk.elte.hu).

1 *Georg Wagner:* Das Türkenjahr 1664. Eine europäische Bewährung. Raimund Montecuccoli, die Schlacht von St. Gotthard-Mogersdorf und der Friede von Eisenburg (Vasvár). Burgenländisches Landesarchiv, Eisenstadt, 1964. (Burgenländische Forschungen 48.) 641.; *Négyesi Lajos:* Henrik Ottendorf szentgotthárdi csatát ábrázoló metszetének hitelessége a terepen végzett kutatások tükrében. Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 25. (1998) 1. sz. 40–53.; *Dénes József:* A szentgotthárdi csata hiteles ábrázolása? Hozzászólás Négyesi Lajos Henrik Ottendorf szentgotthárdi csatát ábrázoló metszetének hitelessége a terepen végzett kutatások tükrében című írásához. Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 25. (1998) 4. sz. 75–77.; *Négyesi Lajos:* Válasz Dénes Józsefnek, avagy hitelesek-e a vedúták? Uo. 77–81.

2 Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorf Henrik képes útleírása. Kiad., ford., bev. Hermann Egyed. Pécs, 1943. 15.; *Borbély Andor:* Kéziratos ábrázolások Buda visszafoglalásáról. Tanulmányok Budapest Múltjából 5. (1936) 134–135.

3 *Henricus Ottendorf:* Die Glückliche Hauptaction welche durch die Siegreiche Waffen der Röm. Kays. May. an der Raab …Niederlage ist erhalten worden… den 1. Augusti Anno 1664… Österreichisches Staatsarchiv [ÖStA], Wien, Kriegsarchiv Kartensammlung Mappe H III. C 20.

akart bekapcsolódni, hanem már a háborút lezáró, általa „arany békének" nevezett vasvári békekötés ismeretében szánta hosszú távú mementónak a szentgotthárdi csatát bemutató alkotását. Ottendorf mint üzleti érzékkel is rendelkező alkotó kért és kapott 1666. április 6-án öt évre privilégiumot „különleges gondossággal, hadi jelentések alapján készített, értékes művére", részletesen körülírva, hogy minden méretben és formában tiltottak az engedélye nélküli másolatok.[4] Ottendorf műve valóban mintává vált.[5] I. Lipót császár udvari tör-

4 ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv [HHStA] Reichshofrat Impressorien 55. f. 583–585.

5 *Négyesi Lajos:* A szentgotthárdi csata ábrázolása Henrik Ottendorf óriástérképén. In: 1664. A szentgotthárdi csata. Háború és béke Zrínyi Miklós korában. Szerk. Tóth Ferenc. Szülőföld Kiadó, Szombathely, 2015. 233–256.

1. kép. A szentgotthárdi csatát bemutató ábrázolás a *Theatrum Europaeum* 9. kötetében (1672)

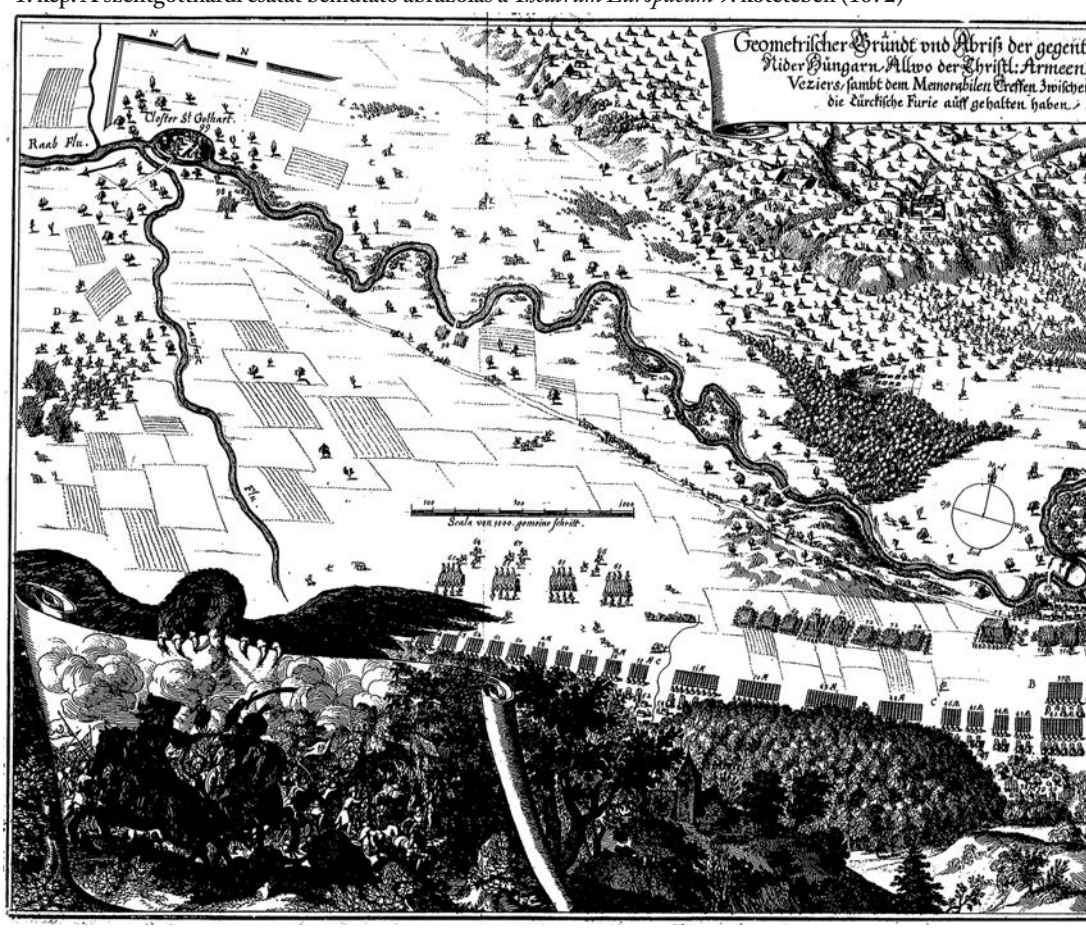

ténetírója, Galeazzo Gualdo Priorato is ezt a metszetet építette be a katonai szakszerűség érdekében Montecuccolival, a császári generálissal ellenőriztetett, I. Lipótnak részenként felolvasott, Bécsben 1670-ben nagy érdeklődés közepette megjelent művébe.[6]

Wolfgang Julius von Hohenlohe, az 1664-es magyarországi török háborúban, így a szentgotthárdi csatában is a Rajnai Szövetség segélyhadait irányító generális szintén gondosan kivitelezett hadmérnöki alaprajzot adatott ki Nürnbergben. Hohenlohe élete végéig, 1699-ig hozzáértő szemmel követ-

6 *Galeazzo Gualdo Priorato:* Historia di Leopoldo Cesare, continente le cose piu memorabili successe in Europa, dal 1656. sino al 1670. I–III. Battista Hacque. Wien, 1670–1674.; *Bene Sándor:* „Ő Császári Felségének kedve telik benne…" Egy birodalmi história és társszerzői. Filológiai Közlöny 39. (1993) 49–56.; *Nagy Levente–Hausner Gábor:* Raimondo Montecuccoli és a magyarok. In: 1664. A szentgotthárdi csata i. m. 172–178.

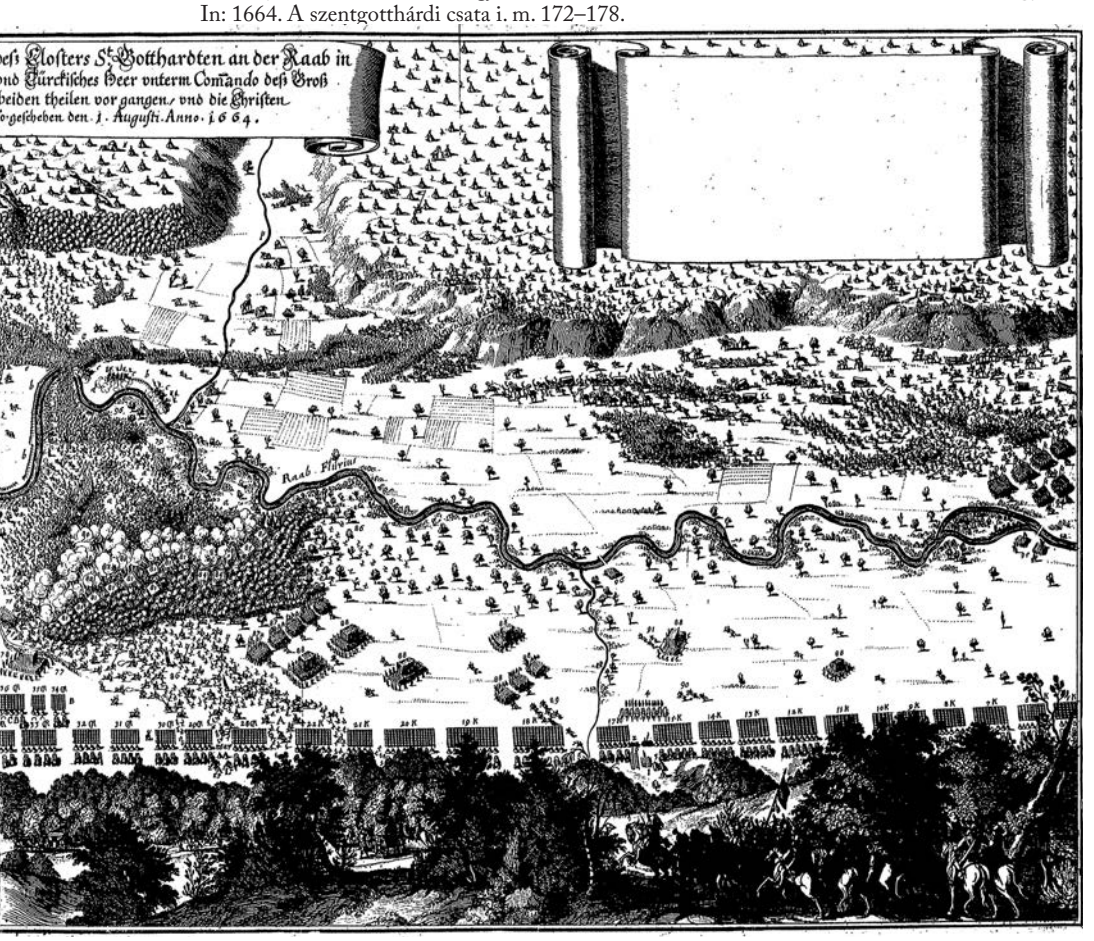

te a török elleni háború hadi eseményeit, valamint a hadvezéreket dicsőítő propaganda újdonságait. Tumbáján is az 1664-es háború, így a szentgotthárdi csata jeleneteit örökíttette meg.[7] Hohenlohe 1664-ben – Johann Willading hadmérnök precízen kidolgozott alaprajzát felhasználva – a kiváló regensburgi metszővel, Matthias van Sommerrel készíttette el a nagy méretű képes tudósítást a Rába kanyarulatában vívott összecsapásról. A száznál több magyarázó jegyzettel, német és francia feliratokkal kiadott hatalmas alaprajznak olyan változata is készült, melyen Hohenlohe lovas portréval, családi címerrel, török hadizsákmánnyal látható, kiemelve a Rajnai Szövetség által küldött segélyhadak szerepét a győzelemben.[8] A képi összegzést a *Theatrum Europaeum* 1672-ben Frankfurt am Mainban kiadott kilencedik kötetébe is beszerkesztették *(1. kép)*.[9]

A kor neves kiadóháza, a Merian család által fémjelzett *Theatrum Europaeum* korabeli nyomtatott sajtótermékekből készítette el az előző négy-öt év eseményeinek az összegzését: a kiadott híreket átrostálták és gondosan ellenőrizték, majd az értékesnek tekintett ismeretanyagot a hosszabb távú emlékezetbe emelték át. A kor gondolkodásmódját valóban jellemzi ez a fajta kettősség, az udvari történetírói mű és a nyomtatott újsághírekből építkező, az európai politikai színtér fordulatait megörökítő kiadvány együttes népszerűsége.

A hadi eseményeket – adott keretek között – szakszerű módon bemutató, metszetekkel folyó reprezentációs versengés szerves része volt az 1663–1664. évi magyarországi török háborút övező politikai diskurzusnak, melynek különleges fejezete az oszmán sereg felett Szentgotthárdnál aratott győzelem. A stratégiai és politikai szempontból is kulcsfontosságú csatát már 1664 augusztusától pamflet- és röpiratháború kísérte, melyben különösen nagy értéke lett a hadmérnökök által készített alaprajzoknak, csatarendeknek.

Az augusztus 1-jén lezajlott nagy mezei összecsapásról legalább húsz különböző, metszetekkel illusztrált röplap jelent meg 1664 augusztusában és szeptemberében a Német-római Birodalomban. A köztereken kifüggesztett röplapokon elsősorban a csatatér-ábrázolás korabeli elvárt elemei jelentek meg

7 *G. Etényi Nóra:* Wolfgang Julius Hohenlohe Zrínyi-kultusza. In: Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban. Szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó. L'Harmattan, Bp., 2008. 437–464.

8 *John Roger Paas:* The German Political Broadsheet 1600–1700. Vol. 9. 1662–1670. Harrassowitz, Wiesbaden, 2007. 240.

9 *Martin Meyer:* Theatrum Europaeum IX. Frankfurt am Main, 1672.; *Wagner, G.:* i. m. 275–277.; *Perjés Géza:* A szentgotthárdi csata (1664. VIII. 1.). In: Szentgotthárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok. Szerk. Kuntár Lajos–Szabó László. Szentgotthárd Nagyközség Tanácsa, Szombathely, 1981. 117–174.

2. kép. A szentgotthárdi csata madártávlati képe. Martin Zimmermann metszete (1664)

látványos figyelemfelkeltésként: a mozgalmas, heroikus küzdelem, a kiterjedt hadszíntér mellett is az egyéni virtus dicsőítése.[10] Ám még ezen a populáris

10 *Martin Scheutz:* „Relation des blutigen Treffens" – die Schlacht von Mogersdorf/St. Gotthard in deutschsprachigen, zeitgenössischen Medien. In: Die Schlacht von Mogersdorf/St. Gotthard und

műfajon is megragadható az igény az érdemi információ közvetítésére: a hadvezérek felismerhető portréi és a Rába folyását ábrázoló térképrészletek is érzékeltették a csata stratégiai jelentőségét.

A szentgotthárdi csatáról minden olyan jelentős német kiadó tett közzé röplapot, amely az 1663–1664. évi magyarországi török elleni háború eseményeiről tudósított, sőt a nagy keresletre építve egyes nyomdák, kiadók elenyésző jelentőségű finomítással több változatban is kinyomtatták híreiket. Az augsburgi kiadó és kereskedő Martin Zimmermann az augusztus 6-i bécsi hírekre támaszkodva öt változatban is kiadta metszetén egy fiktív folyó menti csatát megjelenítő röplapját *(2. kép)*.[11] A nürnbergi Johann Hoffmann (1629–1698) röplapja kisléptékű térképen ábrázolta Szentgotthárd elhelyezkedését Veszprémhez és Körmendhez viszonyítva, a Balaton távolságát is jelezve.[12] Abraham Aubry Frankfurt am Main-i metsző a Rába kanyarulatával érzékeltette a császári haderő, a birodalmi és a francia segélycsapatok elhelyezkedését.[13] Egy kiadási hely nélküli röplap 33 számmal és 18 betűvel magyarázta el a csata menetét.[14] Jacob Sandrart nürnbergi röplapján a májusban az egyesített seregek főparancsnokának kinevezett Raimundo Montecuccoli és Köprülü Ahmed nagyvezír arcképe látható.[15] A metszet Párizsban francia nyelvű röplapon is megjelent.[16] 1665-ben drezdai röplapon szerepelt.[17]

---

der Friede von Eisenburg/Vasvár 1664. Rahmenbedingungen, Akteure Auswirkungen und Rezeption eines europäischen Ereignisses. Hg. Karin Sperl–Martin Scheutz–Arno Strohmeyer. Amt der Burgenländischen Landesregierung, Eisenstadt, 2016. (Burgenländische Forschungen 108.) 309–317.

11 „Aigendtliche Beschreibung der Gott Lob erhaltenen Victori unserer Christlichen Haupt- und Reichs Armee wider die Türcken. So auss dem Kayserlichen Feld-Lager ein halb Meil von S. Gotthart Extrairt den 1. Augustii 1664." Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok [MNM TKCS] T 8349.; *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 240–244.

12 „Grundrichtiger Verlauff des zwischen Herrn Gen. Monticuculi und Türckischen Haubt-Armee an der Raab vorgegangenen Treffen…" MNM TKCS T 5578. P-2779.; *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 238.

13 „Unpartheyisch-aussführliche und ins Kupffer gebrachte Beschreibung dess Blutigen Haupt-Scharmüzels: so die Christliche Völcker, mit den barbarischen Türcken Freytags den 22 July oder 1 Augusti dieses 1664. Jahrs Sieg erhalten." *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 237.

14 „Eigentliche Abbildung und Verzeichnis des grossen Treffens bey St. Gotthard, Eines theils der Christen unter dem Haupt Comm. Hrn. Gen. Feld Marschall Montecuccoli..." MNM TKCS T 793.; *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 235.

15 „Eigentliche Abbildung und Beschreibung der remarquablen Victorie der Christl. Haupt-Armee, wieder den Erbfeind in Nider-Hungarn A. 1664 den 1. Aug. N. C. erhalten." MNM TKCS T 344.; *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 232.

16 *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 458.; *Tőth Ferenc:* A szentgotthárdi csata francia szemmel. Újabb források a szentgotthárdi csatáról. In: 1664. A szentgotthárdi csata i. m. 187–210. *Tőth Ferenc:* Saint-Gotthard 1664. Une bataille européenne. 2007. Lavauzelle, Paris, 2007. (Histoire, mémoire et patrimoine).

17 *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 295.

Nyomtatott hetilapok, hírlevelek már közvetlenül a csata után azt elemezték, hogy a császári seregek mellett mekkora szerepet játszottak a török feletti győzelemben a birodalmi, a francia és a Rajnai Szövetség által küldött segélyhadak. A Frankfurt am Mainban működő, jó nevű Wilhelm Serlin kiadó gondos válogatás után, magas színvonalú sorozatában, a *Diarium Europaeum*ban (1659–1683) a tavaszi és az őszi nagyvásárra féléves összegzésként is megjelentette aktualitásra törekvő röplapjait, nyomtatott hírleveleit. A kiadó – hitelessége és elfogulatlansága megőrzése érdekében – az 1664 tavaszától közölt összefoglalásában mintegy hatszáz oldalon adta közre a Kanizsa ostromát, a Zrínyi-Újvár elleni török támadást, valamint a szentgotthárdi csatát és Jean-Louis Raduit de Souches felső-magyarországi győzelmeit ismertető jelentéseket.

A szövetségesek közti propagandaháború még kiélezettebbé vált, amikor 1664. szeptember 27-én nyilvánossá vált, hogy augusztus 10-én a nagyvezír táborában megtörtént a békekötés. 1664. szeptember végén és október elején a nyomtatványok, röpiratok, pamfletek a hadvezéri jelentések alapján még a győzelem jelentőségét elemezték,[18] jókora túlzásokkal, toposzokká váló adatokkal ismertették a török hadsereg veszteségének mértékét, a török táborban pusztító járvány jelentőségét,[19] és Katalin-napig újabb jelentős összecsapást jósoltak. Eközben a gyors megjelenésű hetilapok már a békepontokat közölték, és a segélyhadak hazavonulásának útvonalát jelezték. A – kommentárokat nem, csak kivonatolt, tényközlő híreket közvetítő – nyomtatott hetilapokból is kitűnik a felfokozott várakozásban bekövetkezett váratlan fordulat. A hetente három különböző számmal megjelenő *Ordinari Dienstags Zeitung, Wochentliche Donnerstags Zeitung, Appendix Der Wochentlichen Zeitung* minden változatában hozta a békepontokat. A hetilap október 4-i győri és október 8-i bécsi hírekkel megjelenő mellékletében[20] a békepontokkal együttesen már az is megjelent,

18 *R. Várkonyi Ágnes:* Európa Zrínyije. Válogatott tanulmányok. Argumentum Kiadó, Bp., 2010. 318–332.

19 „Relation, wasmassen beyde feindliche Armeen annoch gegeneinander campiren, aber wegen Regenwetters und Gewässers zu einer Action, zu welcher beyde Generalen Montecuculi und Grand-Vezier, von ihren Principalen beordert, annoch nicht gelangen können; M. September, 1664." *Apponyi Sándor:* Hungarica. Magyar és magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften I–II. Franklin Ny., Bp., 1900–1902. II. 925.; *Hubay Ilona:* Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718. OSZK, Bp., 1948. 673.

20 „Relation und Confirmation Vom Frieden-Schluss mit dem Türken nebenst nach mehrern Puncten desselben, wie dem Courrier des Keyserl. Residentens das Instrumentum Pacis durch eine Hungarische Parten (…) und der Hung. Palatinus, Erzbischof, Graf Serini und andere Hungarische Stände diesem Frieden contradiciren, inzwischen die Völker allbereit in die Quartiere abmarchiren M. October, A. 1664." Universitätsbibliothek der Ludwig-Maximilians-Universität [UB LMU], München, 4 Hist. 4018. 42.

hogy a magyar nádor, az esztergomi érsek[21] és Zrínyi (Miklós) gróf nem tudott a békekötésről, és kedvezőbb kondíciókat várt volna.[22]

A szentgotthárdi csatát követően 1664 augusztusában és szeptemberében közzétett nyomtatott hírek, a szövetségesek versengő reprezentációi, a hivatalos közleményekkel egy időben megjelenő ellenvélemények képet nyújtanak az 1663–1664. évi magyarországi török háború politikai jelentőségéről. A korabeli röpiratok reflektáltak is az újfajta híráradatra, kritizálva a sokféle, sokszor szó szerint megismételt postacédulákat, *avis*okat, a válogatás, értelmezés nélkül, akár két-háromszor is megjelentetett, ám később nem pontosított híreket. Egy 1664 kora őszén kiadott röpirat, mely 1663 szeptemberétől Léva ostromáig, 1664 júliusáig foglalta össze a magyarországi török háború fordulatait, előszavában éppen ezzel a kritikával szólította meg „történelmet szerető" olvasóközönségét. A regensburgi birodalmi gyűlésen kapható, gondosan szerkesztett és valóban lényeglátó összegzés arra is ügyelt, hogy az 1664-es hadi események minden jelentős hadvezérét bemutassa. Zrínyi Miklós és Péter haditettei mellett Raimondo Montecuccoli, Wolfgang Julius von Hohenlohe, Georg Friedrich von Waldeck, Peter Strozzi, Philipp Sulzbach sikereit is összegezte a nemcsak szerző, hanem kiadási hely nélkül is megjelent színvonalas értekezés, melyhez újdonságként az augusztus elsejei szentgotthárdi csatáról és a párkányi átkelőnél zajlott összecsapásról is közöltek két jelentést.[23]

Az 1663–1664. évi magyarországi török elleni háborút övező törökellenes propaganda minden korábbinál modernebb formát öltött a korabeli Európában, különösen a Német-római Birodalomban. A török elleni „szent" háború a 15. század végétől az *Universitas Christiana* közös kihívásaként jelent meg a korabeli nyilvánosság előtt. A várháborúkról, tengeri és szárazföldi összecsapásokról szóló, illetve az Oszmán Birodalomból érkező információkat a 16. században egy folyamatosan megújuló nyomtatott híráramlás közvetítette. A tizenöt éves háború hosszú erőpróbája alatt (1591–1606) a közzétett hírek

21 *Tusor Péter:* A prímás, a bán és a bécsi udvar 1663–1664. Történelmi Szemle 57. (2015) 219–249.; *Tusor Péter:* Lippay prímás, a vasvári béke és a német birodalmi rendek (1664. október). In: Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára. Szerk. Klestenitz Tibor–Zombori István. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp., 2015. 79–87.

22 „So will H. Palatinus, H. Erzbischoff und H. Graf Serin, von diesem Frieden nichts wissen, sondern cotradicirn solchen unanimiter, und wollen weil, sie nicht dessen rechter Conditionen vornemlich wegen Neuhäussel informiert, solchen nicht placitirn." UB LMU 4 Hist. 4018. 42.

23 „Schauplatz Serinischer auch anderer Teutschen Tapfern Helden-Thaten: Was nemlich Verwichnes 1663 und nochlauffendes 1664. Jahr, Ruhm- und Truckwürdiges von denen in Ungarn Campirenten Christlichen Armeen Fürstl. und Gräfl. Herrn Generalen mit Gottes Schutz dem Röm. Reich zu Nutz und dem Türckischen Achmet zu Trutz verrichtet worden." Bayerische Staatsbibliothek [BSB], München, Res. 4 Turc. 88/9.

mennyisége, színvonala, jelentősége is folyamatosan növekedett. II. Rudolf intenzív propagandája mellett a választófejedelmek és a birodalmi rendek is egyre hatékonyabban használták politikai érdekeik érvényesítéséhez a török elleni hadszíntérről érkező információkat. Az 1663–1664. évi, közel hatvanéves békeidőszak után meginduló újabb török háború idején érdemi katonai ismeretekkel, korszerű államelméleti, jogi, politikai és gazdasági érvkészlettel rendelkező újfajta sajtóműfajok tájékoztatták és befolyásolták a harmincéves háború és az angol polgárháború bel- és külpolitikai krízisein cizellálódott politikai nyilvánosságot.

A véleményformálás új lehetőségeit nyitották meg az aktualitásra és univerzalitásra törekvő, rendszeresen kiadott hetilapok, melyek rövid időközönkénti folyamatos hírközlést biztosítottak, s nemcsak utólag számoltak be az eseményekről, hanem előre is jelezni tudták a várható fordulatokat. A kivonatolt hetilaphíreket kiegészítő részletes jelentések is strukturáltabbá váltak. A legnagyobb változás a röplapok képi információinál ragadható meg. Az egy nyomódúcról 1500–2000 példányban kiadható, mintegy nyolc cipó árába kerülő röplapokat kifüggesztették a köztereken. A figyelemfelkeltő – bár leginkább toposzokat közvetítő – képek a 16. század elejétől rendszeresen megjelentek a török vonatkozású nyomtatványokon. A köztereken kifüggesztett röplapok az 1550-es évektől nyújtottak nagyobb számban képi információt az olvasni nem tudó rétegeknek is. Az egyre népszerűbb műfaj segítségével ostromlott várak, városok látképei, jelentős hadvezérek – sokszor fiktív – portréi váltak közismertté, bár még a tizenöt éves háború alatt is csak kisebb számban jelentek meg hadmérnöki rajzok, térképek alapján készült ábrázolások az eseményekkel közel egy időben.

Az 1663–1664-es magyarországi török elleni háború eseményeiről mintegy százhúsz német röplap tudósított érdemi ismereteket közvetítő városlátképekkel, hadmérnöki alaprajzokkal, nemcsak egyedített, hanem felismerhető hadvezéri arcképekkel. Bár a röplapok alapvetően a hadszíntér fordulatait ismertették, mégis több aspektusból is megragadható a csak többé-kevésbé leplezett politikai szándék. Mivel a röplapokon a korban különösen jelentősnek, nagy hatásúnak tekintett eseményeket jelenítettek meg, érdemes azt is megvizsgálni, hogy mikor kezdett növekedni az adott krízisre vonatkozó metszetekkel illusztrált röplapok mennyisége.

A kronológia tanulságai

A török elleni háború időszerűségét hirdető német, latin és olasz nyelvű röpiratok száma már a vesztfáliai béketárgyalások idején (1644–1648) emelkedni kezdett. A Kréta szigetéért vívott velencei–török háború 1645-ös kitörését követően egyre több gazdasági, politikai és államelméleti értekezés hangsúlyozta, hogy a korabeli Európa közös érdeke a török visszaszorítása a tengeren és a szárazföldön is.[24] A nyomtatott hetilapok révén az is nyílt titoknak számított, hogy Franciaország korábbi törökorientált politikája megváltozott, velencei gályákon álcázva, 1660-tól „hivatalosan" francia katonák is harcoltak. Az angol külpolitika irányváltása is nyomon követhetővé vált londoni nyomtatványok révén, melyek a török kérdést és a földközi-tengeri gazdasági lehetőségeket latolgatták.

I. Lipót császár udvara azonban nem akart a hatalmas politikai és gazdasági megterhelést jelentő harmincéves háború után, a növekvő erejű Franciaországgal rivalizálva egy hosszú török háborúba belekezdeni.[25] A Habsburg uralkodói udvarnak így csak a közvetlen török támadás megindulása után állt érdekében a felfokozott törökellenes propaganda. A Német-római Birodalomban megjelenő jó minőségű és növekvő mennyiségű német nyelvű nyomtatott híráradat mögött kitapintható a választófejedelmek, fejedelmek politikai befolyása, mert a vesztfáliai békekötés még a császári udvartól eltérő önálló külpolitikát és szövetségkötést is lehetővé tett számukra. A török háborúban nagy lehetőséget látó választófejedelmek (János Fülöp mainzi érsek, birodalmi kancellár, a Rajnai Szövetség elnöke,[26] Ferdinánd Mária bajor és II. János György szász választófejedelem) koncepciójuk érvényesítéséhez a sok központú és széles bázisú birodalmi nyilvánosságot is hatékonyan használták.

---

24 *Meike Hollenbeck:* Die Türkenpublizistik im 17. Jahrhundert. Spiegel der Verhältnisse im Reich? Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 107. (1999) 111–130.; *Ekkehard Eickhoff:* Velence, Bécs és a törökök. A nagy átalakulás Délkelet-Európában (1645–1700). Európa Könyvkiadó, Bp., 2010. 132–226.

25 *Jean Bérenger:* La politique ottomane de Léopold Ier dans les premiéres années de son régne (1657–1665). In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Szerk. Hausner Gábor. Argumentum Kiadó, Bp., 2005. 91–105.; *Kalmár János:* A vasvári béke (1664). Acta Academiae Agriensis. Nova Series 42. (2014) 21–32.

26 *Karl Otmar von Aretin:* Die Kreisassoziationen in der Politik der Mainzer Kurfürsten Johann Philipp und Lothar Franz von Schönborn 1648–1711. In: *Uő:* Der Kurfürst von Mainz und die Kreisassoziationen 1648–1746. Zur verfassungsmässigen Stellung der Reichskreise nach dem Westfälischen Frieden. Steiner Verlag, Wiesbaden–Stuttgart, 1975. 31–67.; *Karl Otmar von Aretin:* Das Reich. Friedensgarantie und europäisches Gleichgewicht 1648–1806. Klett-Cotta, Stuttgart, 1986. 179–182.

1648 után a Magyar Királyság számára alapvető érdekké vált az instabil békeállapot helyett egy nyílt török elleni háború megindítása az Erdélyi Fejedelemséggel, a Német-római Birodalommal és Velencével együttműködve.[27] Az 1650-es évektől a nyomtatott német hetilapok egyre nagyobb részletességgel és rendszerességgel tudósítottak a magyarországi végvári összecsapásokról, a pozsonyi országgyűlésekről, a magyar világi és egyházi főméltóságok tevékenységéről. Elias Widemann metsző magyar főnemeseket bemutató hiteles portrésorozatát[28] *(3. kép)* a Magyar Királyság történetét, városainak helyzetét összegző népszerű művek is közölték, érzékeltetve a török elleni háború lehetőségét és szükségességét.[29]

II. Rákóczi György sikertelen lengyelországi hadjárata, majd az Erdélyi Fejedelemség elleni tatár és török támadás megváltoztatta az erőviszonyokat. I. Lipót császár udvara úgy próbált segítséget nyújtani a Portával szemben Erdélynek, hogy közben megőrizze a békét, ezért is tárgyaltak még a háború kitörését követően is az állandó és alkalmi császári követek a Portán. Bár a korabeli nyomtatott hetilapokban tovább nőtt a krízisről közzétett érdemi értesülések száma, metszetekkel illusztrált röplapok nem jelentek meg. Az 1656-tól Köprülü Mehmed, majd Ahmed nagyvezír által az Oszmán Birodalomban elindított változásokról sem jelentek meg érdemi információk.

A magyar vonatkozású német nyelvű röplapok száma már a háború kitörése előtt látványosan emelkedett.[30] 1660-ban és 1661-ben még csak szórványosan jelentek meg röplapok, melyek nemcsak hadi, hanem politikai ismereteket is közvetítettek. Várad és Kanizsa látképével adták ki 1660-ban azt a kéziratos

27 *R. Várkonyi Ágnes:* A tájékoztatás hatalma. In: Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben. Szerk. Petercsák Tivadar–Berecz Mátyás. Dobó István Vármúzeum, Eger, 1999. (Studia Agriensia 20.) 9–30.; *R. Várkonyi Ágnes:* Zrínyi Európában. In: Költő, hadvezér, államférfi Zrínyi Miklós 1620–1664. Katalógus. Szerk. Rostás Tibor. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2014. (A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai) 10–36.; *R. Várkonyi Ágnes:* Politikai kultúra és információ a kora újkorban. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 2014. (Székfoglaló előadások a Magyar Tudományos Akadémián).

28 *Rózsa György:* Hírneves magyarok arcképcsarnoka 1652-ből. Elias Wideman rézmetszetei. In: *Wideman, Elias:* Icones illustrium heroum Hungariae. Wien, 1652. Hasonmás kiadás. Szerk. W. Salgó Ágnes. Helikon Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 2004. [kísérő tanulmány oldalszám nélkül]; *Buzási Enikő:* Nádasdy Ferenc pottendorfi galériájának fennmaradt arcképei és a Widemann-portrésorozatok. Művészettörténeti Értesítő 50. (2001) 15–30.; *Rózsa György:* Elias Wideman rézmetszet-sorozata és a westfáliai béke. Adatok a 17. századi portréfestészet történetéhez. Művészettörténeti Értesítő 55. (2006) 259–264.

29 „Türckische und Ungarische Chronica oder kurtze historische Beschreibung aller deren zwischen dem hochlöblichsten Ertz-Hausz Oesterreich, auch anderen christlichen Potentaten eines Theils; Und dann, dem Erb- und Ertz-Feind der gantzen Christenheit, dem Türcken; anders Theils (...) geführter Kriege." *Apponyi S.:* Hungarica i. m. II. 880.

30 *Czigány István:* A furcsa háborútól a nagy háborúig 1661–1664. A furcsa háború, 1661. Hadtörténelmi Közlemények 127. (2014) 892–908.

3. kép. Elias Widemann portréi magyar főurakról az arolseni hercegi könyvtár 17. századi metszetgyűjteményében

röplapot, amely Erdély kapujának török ostromát és a tűzvész sújtotta Kanizsát mutatta be. 1661-ben hetilaphírek mellett metszetekkel illusztrált röplapok is megjelentek Zrínyi-Újvár építéséről.[31] Zrínyi Miklós horvát bánként és térség-

31 „Relation, was sich biss amhero zwischen der Römischen Keyserlichen und Türckischen Armee begeben und zugetragen…" MNM TKCS T 4683. (1663-as datálással); *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 126.

beli birtokosként a terület meghatározó erődjének ostromát előkészítendő, szisztematikusan számolta fel Kanizsa ellátási útvonalait – s e koncepcióba illeszkedett bele a határon felhúzott új várban rejlő sokféle lehetőség.[32]

Az először 1661-ben kiadott nürnbergi röplap Zrínyi Miklós horvát bán felismerhető medalionképe mellett az épülő Zrínyi-Újvár alaprajzát és a török kézen lévő Kanizsához viszonyított helyzetét mutatta be. Christoph Lochner (1632–1676)[33] röplapjának új variánsai is megjelentek 1662-ben,[34] az erdélyi válság híreivel is érzékeltetve egy török háború lehetőségét. 1663-ban velencei és magyarországi hadi értesülésekkel aktualizálták.[35]

A magyar vonatkozású politikai és hadi eseményeket bemutató német nyelvű röplapok száma 1662-ben is tovább emelkedett, 1663-ra pedig, Köprülü Ahmed nagyvezír támadásának évére megháromszorozódott. Az 1663-ban kiadott német nyelvű politikai röplapok 80%-a közvetlen magyar vonatkozású volt, nem számítva a török háború ügyét tárgyaló regensburgi birodalmi gyűlést, valamint a török hadsereg elitjét bemutató röplapokat. Tizenhét különböző, metszettel illusztrált röplap mutatta be az év nagy veszteségét, a főkapitánysági központ, Érsekújvár elestét, kettő Nyitra gyors feladását ismertette,[36] egy pedig a portyázó török és tatár seregektől veszélyeztetett Pozsonyról készült.[37]

---

32 *Hausner Gábor–Négyesi Lajos–Papp Ferenc:* „Juhakol" a szőlőhegyen. Kísérlet Zrínyi-Újvár helyzetének meghatározására. Hadtörténelmi Közlemények 118. (2005) 842–853.; *Domokos György–Hausner Gábor:* Zrínyi-Újvár és ostroma Jacob von Holst helyszínrajza tükrében. In: Portré és imázs i. m. 241–264.; Zrínyi-Újvár emlékezete. Szerk. Hausner Gábor–Padányi József. Argumentum Kiadó, Bp., 2012.

33 *Christoph Reske:* Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. Harrassowitz, Wiesbaden, 2007. (Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen 51.) 723–725.

34 „Recht-Eigentlicher Abriss der Neu-aufgebauten Ungarischen Gräntz-Vestung Neu-Seriwar, samt dero Schanzen und wie solche von den Türken allbereit angefochten…" (Közli Ali pasa 1662. május 24-i levelét és Kolozsvár ostromának leírását is.) Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára, Apponyi Metszet [App. M.] 373.; *Hubay I.:* Magyar és magyar vonatkozású i. m. 602.; *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 61–62.

35 „Recht-eigentlicher Abriss und Bildung der neu-aufgebauten Ungarischen Vestung Neu-Serin, sampt dero Schanzen, und wie solche von den Türcken allbereit angefochten…" *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 56–57.; „Eigendliche Abbildung der Neuen erbauten Vestung dess Grafen von Serin, welche genandt wird Serin-War sampt den umbligenden Schantzen, Flüssen, Wäldern, und Worasten, wie auch sein eigenes Contrafecht oder Bildnus dabey zusehen ist…" *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 58.

36 „Eigentlicher Abriss der Edlen und Schönen Vestung Neutra im Königreich Hungarn, welche mit aller Untreu und Hinterlist dem Türcken, im Monath Octobri dieses 1663. Jahrs, ohne Gegenwehr ist eingeraumt worden." MNM TKCS T 647.; *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 100–101.

37 „Recht eigendlicher Abriss der Königlichen Haubt- und Residentz-Stadt, Pressburg, in Nieder-Ungarn…" MNM TKCS 53.982.; *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 108.

Tizenhat röplap viszont Zrínyi Miklós személyét állította középpontba – katonai erényeit, szervezőképességét, a családi tradíciót és rezidenciáját egyaránt bemutatva. Johann Hoffmann nürnbergi kiadónál 1663-ban és 1664-ben öt változatban is megjelent a „kereszténység védőbástyájaként" bemutatott főúri rezidencia, Csáktornya felismerhető ábrázolása. A nürnbergi Lucas Schnitzer metszete kis méretben, de hadmérnöki rajzok szakszerűségével Zrínyi-Újvár alaprajzát is bemutatta.[38] A röplap Zrínyi Miklóst arcképével és jelmondatával is népszerűsítette. Zrínyi-Újvár sematikus alaprajza Zrínyi Miklós és IV. Mohamed szultán arcképével holland röplapon is megjelent 1663-ban.[39]

Az 1663. év nagy veszteségeivel szemben Zrínyi Miklós november 27-i Mura menti győzelmének a jelentőségét hangsúlyozta több német röplap[40] és nyomtatott hírlevél.[41] A Zrínyi Péter otocsáci győzelméről kiadott itáliai jelentések mellett a két Zrínyi testvér sikereit közös röplapon is közzétette Paulus Fürst nürnbergi kiadó és művészeti kereskedő.[42]

A magyar vonatkozású német nyelvű röplapok száma 1664-re megháromszorozódott. Az 1664-ben kiadott 180 politikai tartalmú német röplap 90%-ban a magyarországi török elleni háború kérdését jelenítette meg a téli hadjárattól *(4. kép)* a vasvári békekötésig. 1665-re viszont a röplapok száma az előző évi hatodára esett vissza, pedig Kandiáért 1669-ig folytatódott a küzdelem Velence és a Porta között, ekkor már török erőfölénnyel.

38 „Warhafft- und eigentlich Geometrischer Grund-Riss des alten Gräflichen Haus Serin-War, und der hernach neuerbauten Vestung Serin-War über der Traba liegend in Sclavonien nach der Scala durch einen Inschienör in Grundriss gebracht." Variánsok: MNM TKCS 53901.; *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 127–128., 130–131.

39 „De oorsaeck des Turcksen oorloghs. Korte verklaringe van de Vesting Serinswars." *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 411.

40 „Kurtzverfaste Relation der so trefflich und gantz Heldenmüthig erhaltenen Victori und Siegs…" MNM TKCS 54162.; *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 104–107. és „Abbildung des Serinischen Treffens bey dem Fluss Muhr geschehen den 17/27 N°. A°. 1663." MNM TKCS T 1040., *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 103.

41 „Herrliche Victori, und Schreiben von Seinem Excell. Herrn Grafen Niclas von Serin, de dato den 28. Novemb. 1663. Wie er mit wenigem Volck, durch sonderbare Schickung Gottes, die Tartarn umb Türcken geschlagen, geschehen an der Muhr bey Canischa." UB LMU 4 Hist. 4015/9.; „…gantz Wahrhafftes Copey-Schreiben an Ihre Kays: May: dess theuren Helden Graf Niclas von Serin, de dato den 29. Nov. von seiner durch Gott gantz Wunderbarlich erhaltenen Victori, ein Tag zuvor nemlich, den 28. Novemb. 1663." *Apponyi S.:* Hungarica i. m. II. 864.

42 „Eigentliche Abbildung und warhaffter Bericht, Der 2 ansehlichen Siege, welche den 16. Octobr 1663 Herr Graff Peter von Serin, wie auch den 17 Novemb. Herr Graff Nicolaus von Serin wider die Türckischen und Tartarischen Bluthunde rühmlich erhalten haben." MNM TKCS T 1039.; *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 102.

4. kép. Zrínyi Miklós lovas portréja és a téli hadjárat térképe (1664)

Az 1664-ben kiadott német röplapok 60%-a foglalkozott Zrínyi Miklós haditetteivel. 1664 folyamán több olyan Zrínyit dicsőítő röplap is megjelent, amelynek kiadási időpontja az éven belül nem határozható meg, bár inkább az év első felére valószínűsíthető. A pontosan datálható röplapok kapcsán szembetűnő, hogy a legtöbb képes beszámoló a téli hadjáratról jelent meg január–február folyamán. Az 1664. január 14-től február 9-ig tartó téli hadjárat során Zrínyi Miklós kilencezer főnyi serege, valamint a Rajnai Szövetség által küldött, Hohenlohe által vezetett kilencezer főnyi haderő 240 kilométer mélyen benyomult a hódoltsági területre, elfoglalta Babocsát, Berzencét, február 2-án felégette az eszéki hidat, ezzel közvetlenül is előkészítette Kanizsa ostromát,[43] és hátráltatta a téli szállásra jórészt csak Belgrádig visszavonult oszmán haderő következő évi hadjáratát.

43 *Perjés Géza:* Zrínyi Miklós és kora. Gondolat Kiadó, Bp., 1965. 345–354.; *Perjés Géza:* Zrínyi és az 1663–64-es nagy török háború. In: *Esterházy Pál:* Mars Hungaricus. Ford., jegyz. Iványi Emma, bevez., szerk. Hausner Gábor. Zrínyi Kiadó, Bp., 1989. (Zrínyi-könyvtár III.) 25–99.

A téli hadjárat jelentőségéről implicit módon már 1664 januárjában kilenc különböző röplapot tettek közzé a legnevesebb német kiadók. 1664. január 12-én „Rackelsburg" (Radkersburg) és Csáktornya felett látott üstökös szenzációja – melyben török félholdat véltek felfedezni – adta a lehetőséget az előzetes figyelemfelkeltésre. Az 1664-ben és 1665-ben valóban feltűnt üstökösökről mintegy 150 német nyelvű leírás jelent meg, s holland hírek alapján Londonban is adtak ki röplapot[44] 1664. március 7-i engedéllyel. A magyar vonatkozású angol és holland hírekben Comenius és körének szervezőtevékenysége is megragadható.[45]

Február folyamán tizenöt német röplap jelent meg a hadszíntérről származó jó minőségű ismeretekkel. Ezt elősegítette, hogy 1663 novemberétől Hohenlohe hivatalos jelentései a császárvárosba és a birodalmi gyűlésre kiépített útvonalakon érkeztek. Martin Zimmerman augsburgi kiadó négy változatban is kiadott röplapján Georg Andreas Wolfgang metszete a Drávaköz sematikus térképét közölte az eszéki híd felégetésének jelenetével, Zrínyi Miklós és Köprülü Ahmed portréjával.[46] Zrínyi Miklós és Péter együttes portréja jelent meg Wilhelm Serlin hadinaplót közzétevő frankfurti röplapján.[47] Johann Hoffmann nürnbergi röplapján az elfoglalt várakat ábrázoló térkép előtt Zrínyi Miklós látható ugrató lovon, kivont karddal.[48] A röplapnak olasz nyelvű változata is ismert. A hadtápbázist biztosító Pécs városának felégetéséről és várának ostromáról szintén hadmérnöki alaprajzot tettek közzé.[49] Még Szigetvár, az ősi Zrínyi-fészek elfoglalását is hirdették röplapok, nyomtatott relációk 1664 telén.[50]

---

44 „Pourtraict Of the New Wonderful Blazing Star, Which appear'd to the Inner Austrian Countries, and the adjacent Parts of Croatia, standing Over Rackelsburg and Czackenthurn (...) from the 12th of January 1664." *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 426.

45 *R. Várkonyi Ágnes:* Apafi – Zrínyi – Comenius. Erdély a nemzetközi török háborúban 1663–1664. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Kovács András–Sipos Gábor–Tonk Sándor. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1996. 502–524.; *Németh S. Katalin:* Comenius elfelejtett propagandistái: Redinger és Hoburg. In: *Uő:* Magyar dolgokról. Magyar–német kapcsolattörténeti tanulmányok. Universitas Kiadó, Bp., 2014. (Historia Litteraria 31.) 57–74.

46 „Eigendtlicher Abriss mit angehencktem kurtzen Bericht, was bey der gewaltigen Brucken bey Esseckh in dem Königreich Ungarn in dem Jenner dieses 1664. Jahrs passiret…" MNM TKCS 561169.; *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 147.

47 „Wahrhafftige Beschreibung was beede Herr Graff von Serin, und Herr Hohenlohe im Januarii und Februarii 1664. Jahr auss Gericht von Tag zu tag beschrieben…" MNM TKCS T 278.; *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 158.

48 „Eigendlicher Abriss der glückhafften Winter-Expedition dess Herrn Graffen Niclas Serin..." *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 156.

49 „Rechter und wahrer Abriss der Türkischen grossen Handelstadt Fünffkirchen in Nieder Ungarn…." MNM TKCS T 698. A-B; *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 146.

50 „Eygendtlicher Abriss der Eroberung der weitberühmten Vöstung Sigeth in Nider Ungern durch Herrn Generalissimum Graf Niclas von Serin… " App. M. 374.; *Hubay I.:* Magyar és magyar

A tévedés egyrészt az intenzív politikai propagandát, másrészt a szigetvári Zrínyi Miklós hírnevének élő tradícióját bizonyítja.[51]

Szigetvár 1566-os török ostromáról az eseményekkel egy időben több hiteles nyomtatvány is megjelent, melyeket 1664-ben is felhasználtak.[52] A viszonylag kisszámú angol képes tudósítás közt is feltűnő, hogy – Hamlet apjához hasonlóan – a szigetvári Zrínyi Miklós szelleme is megjelent az 1664-es kiadvány címlapján.[53] A téli hadjárat jelentőségét itáliai hírlevelek összegezték, francia kiadványok hirdették.

A téli hadjárat jelentőségét bemutató propaganda a török elleni háború kedvezőbb kilátásait, egy nagyobb offenzíva lehetőségét is népszerűsítette, egy olyan időszakban, mikor egy helyen koncentrálódott a birodalmi döntéshozás.[54] Az 1663 januárjában megnyílt regensburgi birodalmi gyűlésre a mainzi érseket, birodalmi kancellárt *(5. kép)* követően decemberben személyesen is megérkezett I. Lipót császár a Titkos Tanács tagjaival együtt, majd 1664 januárjában és februárjában a bajor *(6. kép)* és a szász választófejedelem is látványosan bevonult. A tárgyalásokon a török elleni segélyhad vagy segélypénz kérdését, a védekező vagy támadó háború koncepcióját vitatták meg, valamint keresték az egyesített seregek ideális fővezérét.[55]

---

vonatkozású i. m. 652.; App. M. 404.; metszet nélkül: App. M. 334. Vö. *G. Etényi Nóra:* Szigetvár 1664-es ostroma? Egy téves hír analízise és a Zrínyi-hagyomány. Történelmi Szemle 41. (1999) 209–228.

51 *Cennerné Wilhelmb Gizella:* A Zrínyi család ikonográfiája. Balassi Kiadó, Bp. 1997.; *Galavics Géza:* Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Bp., 1986. 14–16., 20–24.; *Tüskés Gábor:* A szigetvári és a költő Zrínyi Miklós képi ábrázolásai. In: A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában. Szerk. Bene Sándor–Hausner Gábor. Zrínyi Kiadó, Bp., 2007. 220.

52 „Beschreibung der Ungarischen Haupt-Vestung Sigeth, Wie selbige Anfangs erbauet, nachmals von den Türcken unterschiedlich belagert und endlich eingenommen…." Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Bearb. S. Katalin Németh. Saur, München–New York–London–Paris, 1993. katalógusszám: H 143.; „Beschreibung der Haupt-Vestung Sigeth, Wie selbige Anfangs erbauet, nachmals von den Türcken unterschiedlich belagert und endlich eingenommen." Uo. H 144.; „Beschreibung der Hungarischen Haupt-Vestung Zygeth, (…) Nicolao Serini A. 1566 im Monat September ritterlich verfochten, (…) von dem zweyten Helden Nicolao Serini (…) erobert." BSB, Turc. 87/37.

53 *Péter Katalin:* Zrínyi Miklós angol rajongói. In: Angol életrajz Zrínyi Miklósról. London, 1664. Bev., szerk., jegyz. Kovács Sándor Iván. Zrínyi Kiadó, Bp., 1987. (Zrínyi-könyvtár II.) 27–63.; *Gömöri György:* Adalékok az 1663–64-es angliai Zrínyi-kultusz történetéhez. In: Zrínyi-dolgozatok V. Szerk. Kovács Sándor Iván. ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke, Bp., 1988. 65–96.

54 *G. Etényi Nóra:* Reprezentáció Regensburgban 1664-ben. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk. Baráth Magdolna–Molnár Antal. Magyar Országos Levéltár Győr–Moson–Sopron Megye Győri Levéltára, Bp.–Győr, 2012. 133–148.

55 *R. Várkonyi Á.:* Európa Zrínyije i. m. 269–308.

5. kép. János Fülöp mainzi érsek ünnepélyes bevonulása a regensburgi birodalmi gyűlésre az arolseni hercegi könyvtár 17. századi metszetgyűjteményében

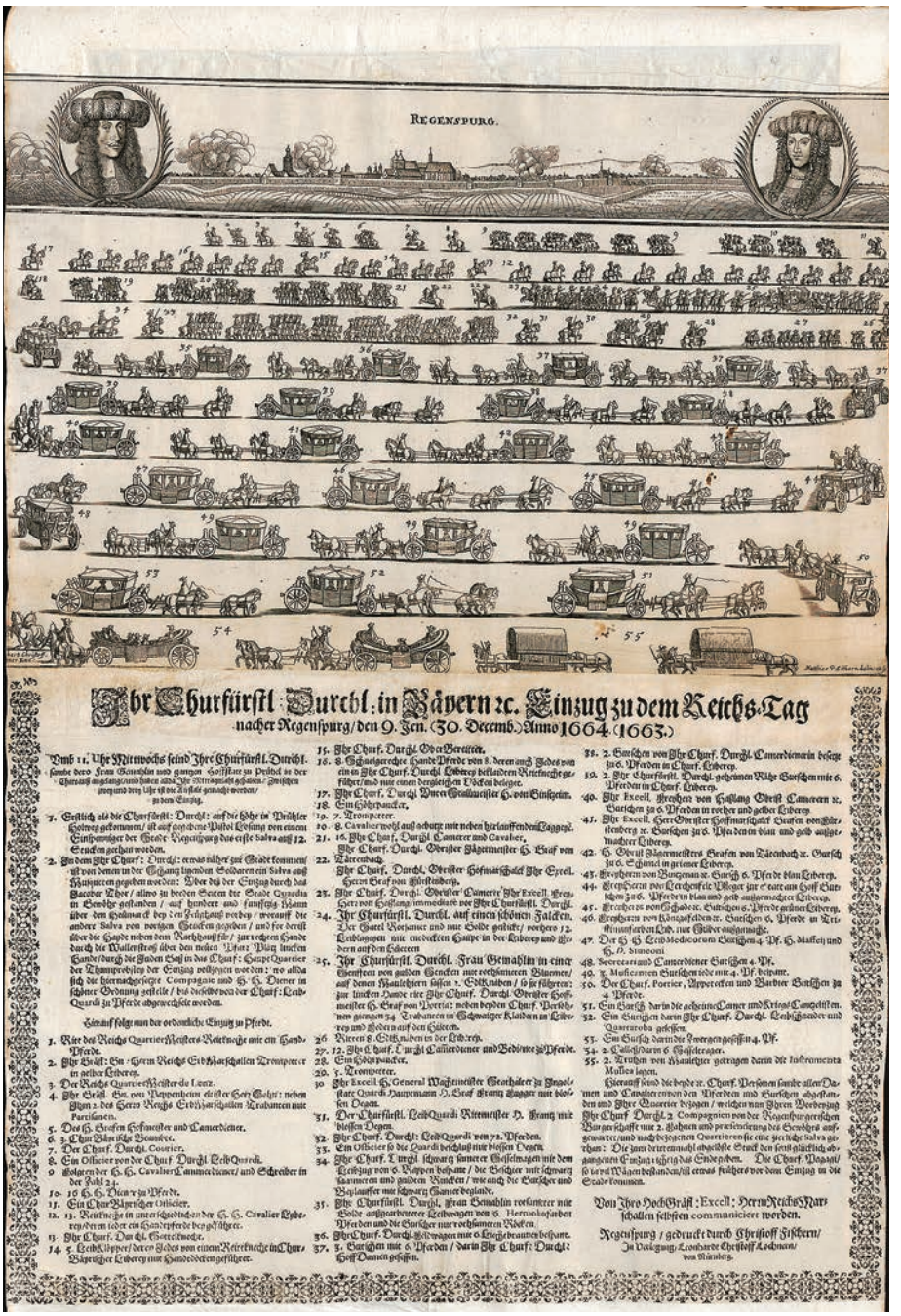

6. kép. A bajor választófejedelem bevonulása a regensburgi birodalmi gyűlésre az arolseni hercegi könyvtár 17. századi metszetgyűjteményében

A döntéshozás színtere is megjelent röplapokon. Nürnbergi, augsburgi kiadványok mutatták be a regensburgi birodalmi gyűlés üléstermét és a bevonulási ceremóniákat. Johann Hoffmann nürnbergi röplapja III. János György szász választófejedelem 1664. február 19-én lezajlott bevonulását örökítette meg, s Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc hintaja is látható.[56] Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc a téli hadjáratról és a február 2-án felégetett eszéki hídtól érkezett Regensburgba, hogy I. Lipótnak mint magyar királynak a török felett aratott sikerről jelentést tegyen, s valószínűleg több tervezetet is átnyújtott az uralkodónak.[57] Antonio Negri, a Velencei Köztársaság Regensburgba küldött diplomatája is segítette Zrínyi Péter tevékenységét,[58] de Ferdinánd Mária bajor választófejedelem is fogadta Zrínyi Pétert, aki közvetlen kapcsolatban állt a mainzi érsekkel és a szász választófejedelemmel is.[59] A legitim helyzetet kihasználva több magyar volt jelen a birodalmi gyűlésen, így Báthory Zsófia képviseletében Bory Mihály.[60]

A regensburgi birodalmi gyűlés könyvtárában fennmaradt egykorú nyomtatott sajtótermékek is azt bizonyítják, hogy a téli hadjárat körüli propagandával megpróbálták befolyásolni a politikai döntéshozást, legitimálni egy újabb török elleni támadó hadműveletet, ami a Kanizsa ostromára kiadott uralkodói engedéllyel és a felső-magyarországi hadműveletek megindításával részben megvalósult. A fő hadszíntérnek a dunai útvonalat tervezték.

A Zrínyi Miklós haditetteit dicsőítő 1664-es röplapok 25%-a Kanizsa ostromával kapcsolatos. Már a tényleges ostrom megkezdése előtt, 1664 februárjában megjelent egy Szigetvár és Kanizsa alaprajzát együttesen bemutató kiadási hely nélküli röplap.[61] Marc Anton Hannas († 1676) augsburgi nyomdája három röplapot is közzétett az ostrom különböző fázisáról. Az első röplap

56 „Dess Durchleuchtigsten Fürsten und Herrn Herrn Johann Georg dess Andern Herzogen zu Sachsen (…) Einzugs in Regensburg Als Churst. Durchl. daselbst zu dem Allgemeinen Reichstag zu Regensburg den 19. Februarij 1664. Verlegt durch Johann Hoffman Kunsthandler in Nürnberg." *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 160.

57 *Szelestei N. László:* Zrínyi Miklós tanácsai Lipót császárnak 1664 tavaszán. Irodalomtörténeti Közlemények 80. (1980) 185–198. A regensburgi birodalmi gyűléshez köti és a tervezetet 1664 februárjára datálja *Bene Sándor:* Zrínyi-levelek 1664-ből. Irodalomtörténeti Közlemények 96. (1992) 225–242., 231–233.

58 *Bene S.:* Zrínyi-levelek i. m. 225–242.; *Bene Sándor:* A Zrínyi testvérek az Ismeretlenek Akadémiáján (Velencei karnevál). Irodalomtörténeti Közlemények 97. (1993) 654.

59 *R. Várkonyi Á.:* Európa Zrínyije i. m. 269–308.

60 *R. Várkonyi Ágnes:* Török világ és magyar külpolitika. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1975. (Gyorsuló idő) 208–209.

61 „Rechteigentliche Abbildung der Stadt Sigeth und Vestung Canischa, samt einer Beschreibung, wie die bemeldte Stadt Sigeth und Vestung belagert und erobert worden." MNM TKCS T 830.; *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 161.

7. kép. Kanizsa 1664-es ostroma. A bal felső sarokban Wolfgang Julius von Hohenlohe, középen Zrínyi Miklós, a jobb felső sarokban Pietro Strozzi portréja (1664)

a februári hírekkel jelent meg az előkészítésről,[62] a következő az április 24. és május 20. közötti eseményekről,[63] végül a harmadik a május 28-i hírrel kiegé-

62 „Eigendtliche Abbildung der Vöstung Canisa in Nider Ungern, und wie solche von dem Herrn Grafen Serin, Budiani und Esterhasi plocquiert worden. Im Februario 1664." *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m.162.

63 „Aigendtliche Erzehlung, wie die weitberümhte und starcke Vöstung Canisa, von dem Christlichen Kriegsheer belägert worden." MNM TKCS 54163; *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 175.

szítve.[64] Egy kiadási hely nélküli röplap Zrínyi Miklós, Wolfgang Julius von Hohenlohe és Peter Strozzi császári hadvezér mellképét is közölte, s a vár korábbi ostromait is bemutatta *(7. kép)*.[65] A metszetek azt jelzik, hogy Kanizsa jellegzetes, szabályos alaprajza – az 1601-es visszafoglalási kísérletekor közzétett hadmérnöki terv alapján – standard ismeretként volt jelen a korszak nyomtatványanyagában. Az április 28. és május 21. közötti időszakról – valószínűleg D'Avancourt hadmérnök diáriuma alapján – nyújtott összefoglalást a Kanizsa alaprajzával és Zrínyi Miklós, valamint Hohenlohe arcképével közzétett röplap.[66] Abraham Aubry frankfurti röplapja az április 28. és május 6. közötti hírekkel jelent meg, de előzményként ajánlotta a téli hadjáratot összegző *Mercurius Seriniano-Hohenlohe-Turcicus* kiadványt is.[67]

Peter Binnert antwerpeni röplapja az ostromló magyar főnemesek: Zrínyi Miklós, Esterházy Pál, Batthyány Kristóf, Draskovich Miklós táborát is részletesen bemutatta.[68] Az antwerpeni nyomdásznál Nádasdy Ferenc országbíró rendelt meg éveken keresztül kiadványokat, melyekért többször nagy összegeket fizetett.[69] A kanizsai ostrom feladásának okait mutatta be Johann Hoffmann röplapja,[70] kiemelve, hogy nem volt elég hatékony az ágyúk ereje, a védők sokszor kitörtek, nagy pusztítást okozva Hohenlohe táborában is, s Peter Strozzi altábornagyot is halálos sebesülés érte.

1664 májusában a politikai és a hadszíntéren radikálisan megváltoztak az erőviszonyok. A császár számára kedvezőbb helyzetet teremtett, hogy a birodalmi gyűlést elhagyva, a császárvárosba tért vissza. I. Lipót már útközben, Linznél véghez vitte akaratát, aminek Regensburgban nem tudott érvényt szerezni, s az egyesített seregek főparancsnokának Montecuccolit nevezte ki.

64 „Aigendtliche Erzehlung, wie die weitberümhte und starcke Vöstung Canisa von dem Christlichen Kriegsheer belägert worden." *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 174.

65 „Rechte aus dem Feldläger übersandte Abbildung und Beschreibung der Türckischen Vestung Canischa, Sampt beygefügtem, was so wol Anno 1601, als jetziger Zeit, unterwärender Belägerung, von Anfang derselben, biss auf hieher, dabey vorgeloffen." MNM TKCS T 491.; *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 171.

66 „Vollkommene Relation und Abriss der stracken Vestung Canischa, was sich von Tag zu Tag darvor zugetragen..." MNM TKCS 493.; *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 173.

67 Johann Georg Schleider művekén jelent meg Frankfurt am Mainban a Zrínyi Miklós tetteit 1663-tól 1664. május közepéig összefoglaló kiadvány. „Denkmal Serinischer Hölden-thaten…" Ungarische Drucke und Hungarica i. m. H 354.

68 MNM TKCS T 5873.; *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 445.

69 *Viskolcz Noémi:* A mecenatúra színterei a főúri udvarokban. Nádasdy Ferenc könyvtára. Szegedi Tudományegyetem–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Szeged–Bp., 2013. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai VIII.).

70 „Abbildung dess sehr festen Platzes Canischa, und ausfühliche Erzehlung dessen, was unter währender Belägerung derselben sich zugetragen." MNM TKCS T 494.; *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 180.

A hadszíntér is gyors döntéseket sürgetett. A nagyvezíri sereg május végére az újjáépített eszéki hídon Kanizsa felé közeledett, így az ostromló tábort fel kellett számolni, ami még akkor is súlyos veszteség volt, ha a nagyvezírnek az eredetileg tervezett és előkészített Duna menti támadási tervét is fel kellett adnia.[71] A nagyvezíri ellentámadásról, majd Zrínyi-Újvár török ostromáról és elfoglalásáról nem metszetes röplapok, hanem nyomtatott hetilapok és mellékletei, nyomtatott relációk számoltak be.[72]

A beindított propagandagépezet hírigényét mutatja, hogy még a röplapok kiadása esetében is folyamatosság ragadható meg. 1664 kora nyarán a felsőmagyarországi hadi események kerültek előtérbe. Souches május 3-án visszafoglalta Nyitrát, a május 16-i zsarnócai ütközet[73] után június 5-én megkezdte Léva ostromát, majd Garamszentbenedeknél sikerült győzelmet aratni. A magyar vonatkozású 1664-es német röplapok 20%-a Souches császári generálisnak az érsekújvári pasa feletti, július 19-i, Léva menti győzelméről tudósított, amelyről minden jelentősebb német kiadó tett közzé röplapot.

A röplapok legértékesebb információit azonban elsősorban nem a metszetek jelentették, hanem Souches I. Lipót császárnak írt július 20-i, teljes egészében közölt lévai jelentése. Wilhelm Serlin hadmérnöki rajzzal adta ki Souches levelét szó szerint.[74] Paulus Fürst szintén az uralkodónak írt jelentést adta ki, Lucas Schnitzer Lévát ábrázoló, jól felismerhető látképével.[75] Az augsburgi Martin Zimmermann és a nürnbergi Johann Hoffmann röplapja – bár nem jelezte – szintén Souches levele alapján foglalta össze a csata menetét. Egy kiadási hely nélküli röplap fiktív csatajelenete mellett Souches és a csatában elesett Koháry István mellképét is közölte.[76] Souches győzelméről Bécs-

71 Ebben a vonatkozásban lásd ebben a kötetben: *Sudár Balázs:* Egy kisiklatott hadjárat. Fázil Ahmed pasa nagyvezír 1664. évi hadműveleteiről.

72 *Németh S. Katalin*: Zrínyi-Újvár és az istenek. Irodalomtörténeti Közlemények 93. (1989) 568–570.

73 *Sudár Balázs:* A hódoltsági pasák az oszmán belpolitika forgatagában (1657–1665). Hadtörténelmi Közlemények 124. (2011) 902–903.; *Sudár Balázs:* A zsarnócai csata (1664) – török szemmel. Történelmi Szemle 57. (2016) 475–481.

74 „Aussführliche und warhafftige Beschreibung dess herrlichen Sieges, so Ihr. Excell. Herr General Souches den 20 Julii 1664. bey Löwentz erhalten…" MNM TKCS 1/1949.; *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 188.

75 „Abbildung und Beschreibung dess herrlichen Siegs, welcher durch Gottes Hülf und Beystand den 19. Julii 1664 von den Christen wieder die Türcken erhaltenen worden…" MNM TKCS T 5956.; *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 186.

76 „Abbildung und kurtze Beschreibung der Stadt Leventz, wie auch warhaffte eigentliche Erzehlung der herrlichen Victori und Feldschlacht von Ihr Excell. Herrn Feld-Marschalln de Souches Cogari und Gregori Sicka mit den Fürsten aus der Moldau, dem Vezier von Ofen, denen Bassa von Erla, Zolnock, Neuhäusel und Aly Bassa von Gran geschehen den 9. Julii 1664." MNM TKCS T 9271.; *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 184.

ben is jelent meg röplap. A kis méretű, fiktív csatajelenetet ábrázoló metszet és a versbe szedett, egyházi énekre énekelhető tudósítás archaikusabb a birodalmi kiadványoknál.[77]

Köprülü Ahmed nagyvezír sikeres felső-magyarországi offenzívája idején a hetilapokban és a nyomtatott hírlevelekben azt latolgatták, hogy Esztergomot vagy Érsekújvárt meg lehetne támadni a győzelemnek köszönhetően. Az 1664-es német röplapok 20%-a mutatta be a háború legjelentősebb mezei összecsapását, az augusztus elsején lezajlott szentgotthárdi csatát.[78]

Kiadók és kiadási helyek versengése

A reális összkép kialakításához érdemes megvizsgálni a röplapok kiadási helyét. Míg az 1663-ban kiadott röplapok felénél nincs jelölve sem a metsző, sem a kiadó, az 1664-es röplapok esetében már csak 31%-nál nem egyértelműsíthető a kiadási hely, bár leginkább azért, mert mástól átvett információt tettek közzé újra. A röplapműfaj növekvő presztízsét és a közölt információ értékét érzékelteti, hogy jó nevű metszők is szignálták a röplapokon látható értékes portréikat, városképeiket, s neves, nagy kapacitású német kiadóknak üzletileg is megérte több röplapot is közzétenni ugyanarról az egy-másfél hónapig tartó várostromról. Jelentős birodalmi nyomdaközpontok, politikai centrumok könyv- és műkereskedéseiben ugyanazt a hadi eseményt egy időben több különböző röplapon is árulták az olvasóközönségnek.

Az 1664-ben kiadott magyar vonatkozású német röplapok 43%-a Nürnbergben jelent meg, 12%-a Augsburgban, 9%-a Frankfurt am Mainban, 3%-a Regensburgban és Ulmban, Bécsben pedig 1%-a. A nürnbergi kiadók meghatározó szerepvállalása több szempontból is érthető. Nürnberg, a Német-római Birodalom egyik kiemelkedő kora újkori nyomdacentruma tradicionálisan intenzív gazdasági és politikai kapcsolatokat alakított ki a Magyar Királysággal. A 17. század közepén különösen virágzott a város kulturális élete, amiben kulcsszerepet játszottak a színvonalas kiadványokkal rivalizáló nyomdászdinasztiák, mint például a kétszáz évig működő Endterek és új hetilappal éppen 1663-ban induló Felseckerek. A város jó nevű metszői több kiadónak is dol-

77 „Erfreuliche und für die Christenheit warhafftige neue Zeitung auss Wien zu Oesterreich einer statlichen Victory zwischen der Röm. Kayserl. und Türckischen Armee (...) im Monat Julio (Gott sey Danck) vorgangen." MNM TKCS T 9611.; *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 191.

78 *Wagner, G.*: i. m. 341–372.; *Perjés G.:* Zrínyi Miklós és kora i. m. 345–354.; *Perjés G.:* Zrínyi és az 1663–1664-es nagy török háború i. m. 25–99.

goztak párhuzamosan. A mintegy 260 metszetet, illetve a különösen sok városlátképet készítő Lucas Schnitzer (1600–1671) 1663-ban Pozsonyt,[79] Érsekújvárt és Csáktornyát, 1664-ben Lévát és a szentgotthárdi csatát[80] is megörökítette Paulus Fürstnek, valamint a Johann Hoffmann kiadónak. A metsző, kiadó és műkereskedő Jacob von Sandrart (1630–1708) nevéhez mintegy négyszáz metszet köthető, melyek mind művészi színvonalukban, mind hitelességükben kiemelkedően jó minőséget képviseltek. Sandrart négy változatban is megjelentette Érsekújvár ostromáról a komáromi főkapitánytól, Adolf von Puchaimtól származó Udvari Haditanácsnak küldött hadmérnöki alaprajzot,[81] a szeptember 17-i vati hadimustra eredményeire és Zrínyi Miklós generálissá választására is utalva.[82] Jacob von Sandrart 1664-ben egy Magyarországtérképet is kiadott, melyen a megszemélyesített Hungaria és Germania beszélgetett a török elleni közös küzdelemről *(8. kép)*.[83]

A nürnbergi kiadók hatékonyságában leginkább az ott élő művészek tudatos együttműködése meghatározó. Jacob von Sandrart 1662-ben alapította meg a nürnbergi képzőművészek társaságát, s ekkor élte virágkorát a Pegnitz-parti költők társasága is. A *Pegnesischer Blumenorden*t 1656–1681 között irányító Sigmund von Birken – naplója tanúsága szerint – aktív szerepet játszott az 1663–1664-es nyomtatott hírek, relációk, törökellenes röpiratok és nagyobb ívű összegzések szerkesztésében.[84] Jacob von Sandrart Sigmund von Birken verseivel kiadott, az 1663–1664-es háború hadvezéreit bemutató szofisztikált lovasportré-sorozata etalonná vált a műfajban.[85] A lovas portrék

79 „Eigentlicher Grundriss der Statt und Königlichen Residenz-Schloss Pressburg.", „Recht eigentlicher Abriss der Königlichen Haubt- und Residenz-Stadt Pressburg." MNM TKCS 53.982.

80 Johann Schnitzer to Lucas Schnitzer. Eds.: Ursula Mielke–Tilman Falk. Rotterdam, 1999. (Hollstein's German Engravings, Etchings and Woodcuts 1400–1700. Vol. 46.) 85–86. A Paulus Fürstnél megjelenő szentgotthárdi csatajelenetet közlő röplap is Lucas Schnitzer metszete lehet. *Scheutz, M.:* i. m. 311.

81 „Warhafftige Abbildung der Belägerung der berühmten Gräntzvestung Neuheüsel, wie dieselbe von einem Ingenieur daselbst abgerissen und von hoher Hand ist communiciret worden." MNM TKCS T 269.; *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 77–80.

82 *Pálffy Géza:* A Zrínyi-kutatás egyik megoldatlan kérdéséről. Zrínyi Miklós hadimustrája a Vas megyei Vat mellett 1663. szeptember 17-én. Történelmi Szemle 49. (2007) 263–288.

83 „Neue Land Tafel von Hungarn und dessen incorporirten Königreichen und Provinzen auss den besten Mappen verfertigt und gebessert 1664." Staatliche Bibliothek Regensburg [SBR] Kartensammlung Lade 19.10.

84 *Németh S. Katalin:* Sigmund von Birken magyar kapcsolatai. Magyar Könyvszemle 110. (1994) 78–82.; *G. Etényi Nóra*: A nürnbergi nyilvánosság és a Nádasdy Mausoleum. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. MTA TKI Gazdaságtörténeti Kutatócsoportja, Bp., 2002. 121–137.

85 *John Roger Paas:* Zusammenarbeit in der Herstellung illustrierter Werke im Barockzeitalter. Sigmund von Birken (1626–1681) und Nürnberger Künstler und Verleger. Wolfenbütteler Barock-Nachrichten 24. (1997) 217–230.

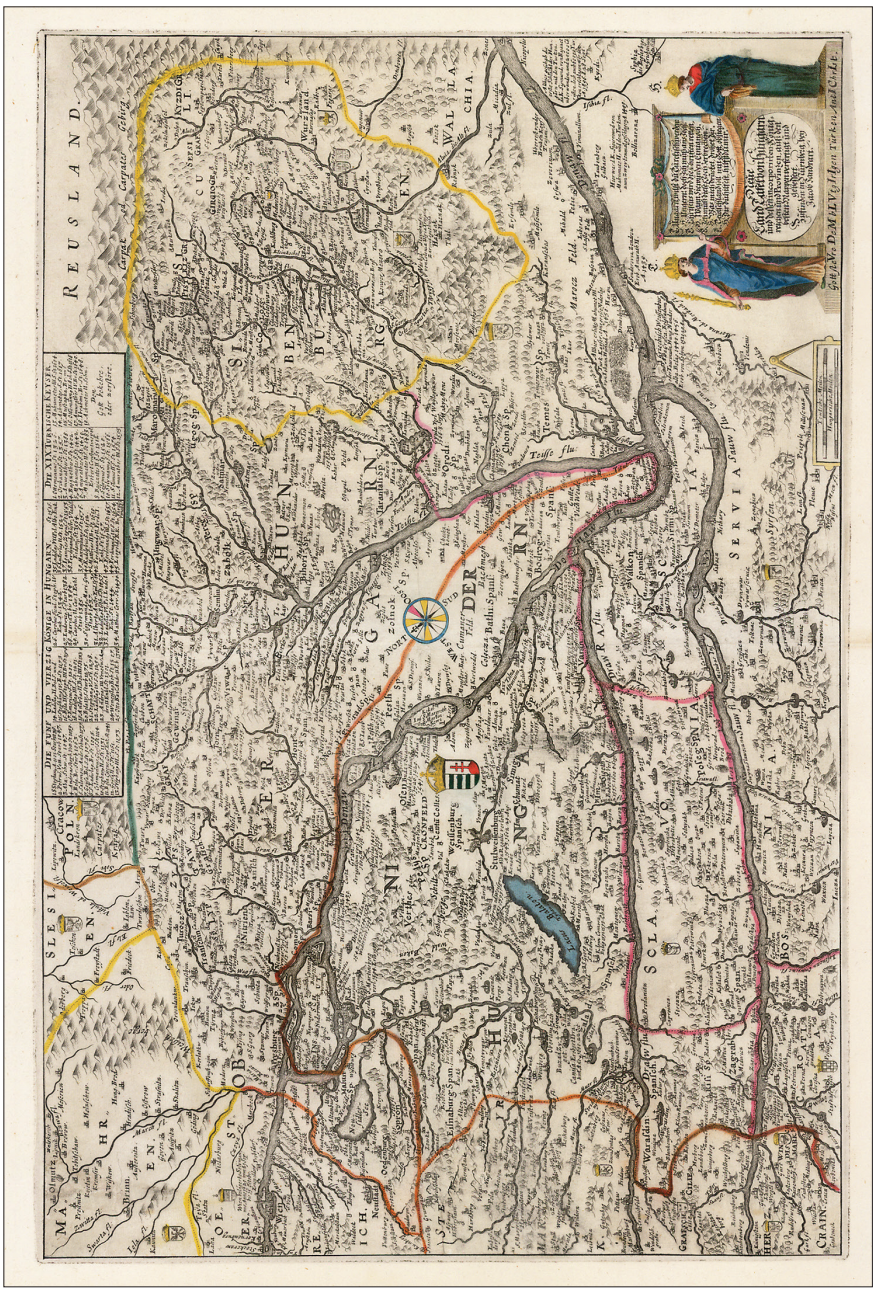

8. kép. Jacob Sandrart Magyarország-térképe (1664)

elkészültét nem lehet az 1664-es éven belül pontosabban meghatározni,[86] de Birken naplójelzetei tanúsága szerint a IV. Mohamed szultánról készült lovas portréhoz 1664. január 15-én írta a nyolcsoros versét.[87]

A magyar uralkodók arcképeivel kiadott *Mausoleum* Birken versfordításaival Jacob von Sandrart portrékiegészítésével jelent meg a nürnbergi Endter kiadónál 1664 májusában, Nádasdy Ferenc mecénási tevékenységének köszönhetően.[88] A magyar uralkodók arcképeiről már 1664-ben röplapváltozat is készült – a húsz különböző magyar vonatkozású röplapot jegyző – Paulus Fürst nürnbergi kiadó és művészeti kereskedő „kalózkiadványaként".[89] Sigmund von Birken Duna menti városokat bemutató műve az 1664-es első kiadást követően[90] bővítésekkel együtt tizennyolc német, több olasz és angol nyelvű kiadást ért meg.[91] Munkabírása mellett Birken kapcsolatrendszerének kiterjedtsége is imponáló. Közvetlenül a császári udvarból is jó minőségű információkat szerzett a nagy karrier előtt álló császári diplomatától, Gottlieb Amadeus von Windischgrätz gróftól, aki a Kanizsánál elesett Peter Strozzi gróf emlékére úgy rendelt búcsúverset Birkentől, hogy Strozzi halálának körülményeiről részletes adatokat küldött. Az evangélikus Birken sokféle ismeretet, érdeket és értéket integráló tevékenységét bizonyítja az 1668-ban, az Endter kiadónál új kiadásban megjelentetett *Ehrenspiegel des Hauses Österreich,* melybe a *Mausoleum* címlapján szereplő Szent Korona-ábrázolás is bekerült.[92]

---

86 *Hermann Stauffer:* Sigmund von Birken 1626–1681. Morphologie seines Werkes. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2007. 443.

87 Jacob von Sandrart. Ed. John Roger Paas. Koninklijke Van Poll, Roosendaal, 1994. (Hollstein's German Engravings, Etchings and Woodcuts 1400–1700. Vol. 38.) 233.

88 Nádasdy Mausoleum. Reprint. Köz., kísérő tan. Kőszeghy Péter–Rózsa György. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 24.); *Kőszeghy Péter:* A Nádasdy-Mausoleum (Fatum Pannoniae). In: Stephanus noster. Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára. Szerk. Jankovics József et al. Reciti, Bp., 2015. 315–327.

89 „Abbildung und Beschreibung aller Heydnischen und Christl. Herzogen und Könige, die in dem Königreich Ungarn das Regiment geführet haben." App. M. 1.; *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 247.

90 *Sigmund Birken:* Der Donau Strand mit allen seinen Ein- und Zuflüssen, angelegenen Königreichen, Provintzen, Herrschaffen und Städten auch derselben alten und neuen Ramen vom Ursprung bis zum Ausflusse, in Dreyfacher Land-Mappe vorgestellet, auch samt kurtzer Verfassung einer Hungar- und Türckis. Chronik und des Anno 1663. und 1664. Jacob Sandrart, Kupferstecher und Kunsthandler in Nürnberg, 1664. BSB Eur. 91.

91 *Szalai Béla:* Magyar várak, városok, falvak metszeteken 1515–1800. I–III. Múzeum Antikvárium, Bp., 2006. III. 110–116.

92 *Enikő Buzási–Géza Pálffy:* Augsburg – Wien – München – Innsbruck. Die frühesten Darstellungen der Stephanskrone und die Entstehung der Exemplare des Ehrenspiegels des Hauses Österreich. Gelehrten- und Künstlerbeziehungen in Mitteleuropa in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Institut für Geschichte des Forschungszentrums für Humanwissenschaften der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Bp., 2015. 112–119. 131.

1663–1664-ben a legtöbb magyar vonatkozású röplapot, valamint beszámolót, történeti és földrajzi művet Johann Hoffmann tette közzé, aki 1663 és 1698 között működött Nürnbergben metszőként és kiadóként. Hoffmann számára az jelenthetett lépéselőnyt, hogy a birodalmi gyűlésről is több megrendelést kapott, így kiadványai Regensburgban is nagy számban hozzáférhetőek voltak. Johann Hoffmann kezdetben együttműködött Christoph Fischerrel, Regensburg városi nyomdászával – különösen metszetes kiadványok esetében –, majd a birodalmi gyűlés állandósulását követően át is vette Fischertől a regensburgi nyomtatott hírközlés jó részét. A kiváló metszőket megbízó nürnbergi kiadók aktivitása érthetővé teszi, hogy miért alacsonyabb a Regensburgban kiadott röplapok száma. Christoph Fischernél, a regensburgi birodalmi gyűlés hivatalos nyomdászánál Zrínyi fivéreket dicsőítő kiadványok is megjelentek,[93] így a téli hadjáratot követően egy kétszólamú kottával közölt dicsőítő vers is.[94] Christoph Fischer adta ki Johann von Stauffenberg szentgotthárdi csatát taglaló beszámolóját,[95] melyhez név nélkül egy pirossal nyomtatott javítást is csatoltak a hazugságok ellen tiltakozó csapattársakra hivatkozva.[96]

A szintén jelentős birodalmi hírközponthoz, Augsburghoz köthető röplapok nagy aránya is elsősorban a városban működő kiváló metszőknek köszönhető. A kiadó és kereskedő Martin Zimmermann korábban kiadott jelentős számú röplapját összegezve képekben tudósított a hadszíntér eseményeiről: a párkányi átkelőnél 1663. augusztus 5-én lezajlott összecsapástól és Érsekújvár török bekerítésétől Kanizsa 1664. tavaszi ostromán át a szentgotthárdi csatáig.[97] Marc Anton Hannas és Elias Wellhöffer (1642–1681) röplapjai elsősorban Zrínyi Miklós haditetteit mutatták be. Wellhöffer már 1663-ban lovas

93 „Der Welt-Berühmte Türcken-Überwinder Dem Hoch Wohlgebornen Grafen von Herrn Herr, Petro Zrini, Dero Röm. Kays. Mayest, Rath und Cammerern, der Croatischen und Meer Gränzen Vice Generalen… Joannes Franciscus Fulonius Gedruckt zu Regenspurg bey Christoff Fischern Im Jahr 1664." *Hubay I.:* Magyar és magyar vonatkozású i. m. 656/a.

94 „Zu Ehren, Neu aufgesetztes Lied beyder Herrn Grafen von Serin, Herrn Niclas und Herrn Petern, beyden Gebrüdern, in Noten zur Music übergeben, Im Jahr, 1664." SBR Hist. pol. 1186. 17.; *Apponyi S.:* Hungarica i. m. II. 938.

95 „Gründliche warhafftige und unpartheyische Relation des blutigen Treffens, zwischen dem Erbfeinde Christlichen Nahmens und Blutes auff einer, und dem Christlichen Kriegsheer auf anderer Seitten, gehalten den I. Augusti An. 1664. bey S. Gotthard in Ungern. Regenspurg gedruckt bey Christoff Fischer den 12. Febr. Anno 1665." *Apponyi S.:* Hungarica i. m. IV. 2089.; *Hubay I.:* Magyar és magyar vonatkozású i. m. 702.; SBR Hist. pol. 1186. 1.

96 Esterházy Pál művében szintén cáfolta az elfogult megállapításokat. *Hausner Gábor:* Esterházy Pál emlékirata Zrínyi 1663–64-ben vívott harcairól. In: *Esterházy P.:* i. m. 13–14.

97 „Martin Zimmermann: Denckwürdige Historia, das ist: Kurtze und warhafftige Beschreibung sampt beygefügten Kupferstichen dess jüngst vorgegangenen Kriegs der Röm. Kayserl. Majestät, Leopoldi dess Ersten etc. (…) Augspurg, Anno 1665." *Apponyi S.:* Hungarica i. m. II. 942.

9. kép. Zrínyi Miklós lovas portréja Abraham Aubry metszetén (1664)

portrét tett közzé Zrínyiről Julius Caesarhoz, Gustav Adolfhoz, Nagy Sándorhoz hasonlítva, dédapja hőstettét is kiemelve.[98]

A Frankfurt am Mainban közzétett 10%-nyi röplap kiegyensúlyozottabb képet mutat. A legfontosabb postaútvonalak kereszteződésében fekvő Frankfurt az egyik legjelentősebb birodalmi hírközpont, ahol a *Bücherkommission*t irányító mainzi választófejedelem, birodalmi kancellár, Johann Philipp von

98 „Warhafftige und Eigendliche Bildnuss dess Hochgebornen Herrn, Herrn Niclas Grafen von Serin, Ihr Kays. May. Camer-Herr, in Croatien, Ober-Hauptmann, und der Ungarischen Völcker wider die Türcken Obristen Generals." App. M. 481.; *Cennerné Wilhelmb G.*: i. m. 127.; *Paas, J. R.:* The German Political Broadsheet i. m. 138.

Schönborn befolyása is érvényesülhetett. Frankfurt am Mainban a két leginkább mintának tekintett kiadó bocsátotta közre névtelen másolatokon visszaköszönő informatív metszeteit. Wilhelm Serlin röplapjai mellett a strassburgi műhellyel is rendelkező Aubry kiadó publikálta 1653–1682 között megbízható kiadványait *(9. kép)*.

Mindössze egy – szöveggel és metszettel egyaránt rendelkező – röplap jelent meg Bécsben Souches júliusi győzelméről, Mattheo Körner kiadványaként. A szentgotthárdi csatáról Laurenz Leopold Ultzmayr bécsi metsző is jegyzett egy magyarázó feliratokkal, de részletesebb szöveges rész nélkül közzétett ábrázolást.[99] Ultzmayr egy Zrínyi Miklós-lovasportrét is bécsi kiadási hellyel jegyzett,[100] mely Sandrart lovas portréja alapján készülhetett. A bécsi metszők, kiadók – sokszor könyvkereskedőként is – azonban csak az 1670-es évektől jelennek meg nagyobb számban saját kiadvánnyal.[101] A bécsi röplapkiadás a törökellenes háborúk vonatkozásában az 1683–1699-es törököt kiűző háború időszakában lendül fel számottevően.

*

Az 1663–1664-es háborút soktényezős és intenzív propaganda kísérte, melynek során a nyomtatott sajtótermékek érdemi és hiteles híreket közvetítettek a hadi eseményekről a politikai nyilvánosság számára. A hírközlés összetettsége miatt érdemes nem egyes eseményeket kiragadva, hanem folyamatában elemezni az információk jelentőségét, figyelembe véve, hogy egy adott időmetszetben milyen sokféle nyomtatott hír versengett egymással. A formálódó nyilvánosság kora újkori politikai szerepével kapcsolatban – az új lehetőségek, kiépülő korlátok tekintetében is – tanulságokat mutat az 1663–1664-es magyarországi török háború. A tudatos előkészítésnek köszönhetően kimagasló mértékben jelent meg a korabeli nemzetközi nyilvánosság előtt a magyar politikai és katonai elit szerepvállalása a török elleni küzdelemben. A regensburgi birodalmi gyűlésen úgy tűnt, hogy még a döntéshozást is befolyásolni tudja egy jól felépített „hírdömping" a császár, a Titkos Tanács tagjai és a választófejedelmek személyes jelenléte idején.[102] 1664-ben azonban – talán éppen a birodalmi gyűlésen tapasztaltak hatására – I. Lipót udvarában egy új hatalomgya-

99 *Scheutz, M.:* i. m. 307–308., 311.

100 *Cennerné Wilhelmb G.:* i. m. 131–132.

101 *Norbert Bachleitner–Franz M. Eybl–Ernst Fischer:* Geschichte des Buchhandels in Österreich. Harrassowitz, Wiesbaden, 2000. 53–60., 66–67. A bécsi könyvvásárlási lehetőségekről: *Viskolcz N.:* i. m. 51–53.

102 *Jutta Schumann:* Die andere Sonne. Kaiserbild und Medienstrategien im Zeitalter Leopolds I. Akademie Verlag, Berlin, 2003. (Colloquia Augustana 17.) 103–115.; *Martin Wrede:* Das Reich und seine Feinde. Politische Feindbilder in der reichspatriotischen Publizistik zwischen

korlási technikát és intenzív propagandát alkalmazó politikai elit jelent meg, melynek tagjait – mint Johann Paul Hochert, Joachim Bechert, Wilhelm Schrödert – éppen a választófejedelmi udvarokból, birodalmi egyetemekről vitte magával Lipót császár.[103] Az 1663–1664-es háború eseményeit és a vasvári békekötést még hosszú évekig pamfletek sora értelmezte, egyrészt a birodalmon és Európán belül is a politikai érdekegyeztetés fontosságát hirdetve, másrészt a birodalmi államérdek elsődlegessége mellett érvelve, az aktuális híráradatból a hosszú távú emlékezetbe emelve.

Nóra G. Etényi

RATIO BELLI OU RATIO STATUS ? LES ÉVÉNEMENTS DE 1664 EN HONGRIE DANS LA PRESSE ALLEMANDE

La guerre turque en Hongrie en 1663-1664 fut suivie dans l'Empire romain et germanique par une propagande moderne, complexe et intense. La presse imprimée fournissait à l'opinion publique des informations régulières et précises des campagnes. A partir de 1661, le nombre des feuilles volantes germanophones concernant la Hongrie augmenta considérablement, déjà avant la déclaration de guerre ; ensuite, ce nombre tripla entre 1662 et 1663. En 1664, les 90 pour cent des 180 feuilles volantes politiques allemandes traitaient de la guerre turque en Hongrie, de la campagne d'hiver jusqu'à la conclusion du traité de paix de Vasvár. 60 pour cent des feuilles volantes allemandes immortalisaient les faits d'armes de Nicolas Zrínyi ; la plupart d'entre elles analysait les succès de la campagne d'hiver, au printemps, une douzaine de feuilles représentaient le siège de Kanizsa. 20 pour cent des feuilles allemandes de 1664 informèrent les lecteurs de la victoire près de Léva le 19 juillet d'après le rapport du général impérial Louis Raduit de Souches ; et la même proportion (20 pour cent) décrivit la plus grande bataille en rase campagne, celle de Saint-Gotthard. Les nouvelles de cette dernière bataille furent largement diffusées par les feuilles volantes dont plusieurs comportaient des plans et ordres de batailles dessinés par des ingénieurs militaires. Peu après la bataille, les journaux imprimés, les nouvelles analysèrent déjà le rôle joué par les troupes impériales et celui des troupes auxiliaires envoyées par l'Empire, la France et la Ligue du Rhin. La guerre des médias entre les alliés devient plus acharnée après le 27 septembre 1664, lorsque la nouvelle de la signature des préliminaires de la paix

Westfälischem Frieden und Siebenjährigem Krieg. Philipp von Zabern Verlag, Mainz, 2004. (Beiträge zur Sozial- und Verfassungsgeschichte des Alten Reiches 15.) 66–110.

103 *R. Várkonyi Ágnes:* A Wesselényi-szervezkedés történetéhez 1664–1671. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére i. m. 423–460.

par le résident impérial le 10 août fut divulguée. Vers la fin septembre et début octobre 1664, les feuilles analysèrent l'importance de la victoire et prédirent un nouvel affrontement jusqu'en novembre. Cependant, les hebdomadaires publièrent les points du traité de paix et l'itinéraire du retour des troupes de secours. En 1664, la plupart des feuilles volantes furent publiées à Nuremberg, grâce à la coopération exemplaire des imprimeurs, graveurs et écrivains renommés. Les publications viennoises jouaient un rôle important dans la formation de la mémoire de longue durée des événements. En avril 1666, le cartographe militaire Heinrich Ottendorf demanda et reçut un privilège de cinq ans pour la publication de son dessin d'ingénieur militaire qui pouvait aider à s'orienter dans la grande masse de publications. Sa feuille volante fut imprimée dans une édition dorée et dédiée à l'empereur Léopold Ier.

Sudár Balázs*

EGY KISIKLATOTT HADJÁRAT

Fázil Ahmed pasa nagyvezír 1664. évi hadműveleteiről

A magyar történetírás Köprülüzáde Fázil Ahmed pasa 1664. évi hadjáratát elsősorban Zrínyi-Újvár ostroma és a szentgotthárdi csata fényében értékeli, mintha a törökök pusztán az ostromlott Kanizsa és a hatalmas problémát jelentő Zrínyi-Újvár elfoglalásának érdekében szálltak volna táborba.[1] Az oszmán forrásokból azonban egy merőben másféle kép bontakozik ki. A következőkben ennek tanulságait kívánom ismertetni, különös tekintettel a nagyvezír előtt álló választási helyzetekre és ezekben Zrínyi Miklós szerepére.[2]

Az 1663. évi harci események oszmán szempontból régen várt áttörést hoztak: sikerült bevenniük Érsekújvárt és annak környezetét: Lévát, Nyitrát, Surányt. Ezzel a hódoltság közvetlen befolyási övezetét a Vágig tolták előre, a királyság fővárosa, Pozsony pedig alig néhány órányi távolságra, ötven kilométeres közelségbe került. Újra törökök szállták meg a nógrádi–gömöri régiót is. Így a Magyar Királyság tulajdonképpen a Kárpátok déli előhegyeinek nyúlványaihoz szorult vissza, a nyugat-magyarországi területek és a felső-magyarországi vármegyék közötti kapcsolattartás pedig igen nehézzé vált. Az ország területe kis híján kettészakadt, ami hosszabb távon kedvezett volna a törökök által is bátorított szeparatista törekvéseknek és egy felső-magyarországi királyság létrejöttének. E tényen az sem változtatott sokat, hogy a déli fronton 1663 késő őszén Zrínyi Péter Otocsácnál megverte Csengízáde Ali pasa seregeit. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy Fázil Ahmed pasa nagyvezír nem vo-

* Tudományos főmunkatárs, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., sudar.balazs@btk.mta.hu).

1 A kérdéssel hatalmas szakirodalom foglalkozik, itt csak néhányat említünk: *Rónai Horváth Jenő:* Az 1664. évi Mura–Rába melléki hadjárat és a Szt. Gotthárdi csata. Hadtörténelmi Közlemények 4. (1891) 297–331., 596–647.; *Perjés Géza:* Zrínyi Miklós és kora. Gondolat Kiadó, Bp., 1965.; *Perjés Géza:* Zrínyi és az 1663–64-es nagy török háború. In: *Esterházy Pál:* Mars Hungaricus. Ford., jegyz. Iványi Emma, bevez., szerk. Hausner Gábor. Zrínyi Kiadó, Bp., 1989. (Zrínyi-könyvtár III.) 25–99. Legújabban: *Kelenik József:* Az elárult erőd. Gondolatok Zrínyiről és Zrínyi-Újvár katonai szerepéről. In: Zrínyi-Újvár emlékezete. Szerk. Hausner Gábor–Padányi József. Argumentum Kiadó, Bp., 2012. 17–33.

2 A hadjárat szempontjából használható török történetírók rövid életrajzát közzétettem, valamint munkáik összefüggéseit korábban elemeztem: *Sudár Balázs:* Török források Zrínyi-Újvár bevételéről. In: Zrínyi-Újvár emlékezete. i. m. 66–68.

1. kép. Julius von Hohenlohe gróf lovasportréja az arolseni hercegi könyvtár 17. századi metszetgyűjteményében

2. kép. Köprülüzáde Fázil Ahmed pasa lovasportréja az arolseni hercegi könyvtár 17. századi metszetgyűjteményében

nult haza csapataival, hanem az észak-balkáni térségben és a hódoltságban teleltette seregét, saját főhadiszállása Belgrádban volt.[3] Ezzel egyértelművé tette, hogy az 1664-es hadi idényt is a hódoltságban kívánja tölteni, és korán szándékszik megkezdeni a hadműveleteket. Mindez magyar szempontból semmi jót nem ígért.

Téli hadjárat

A Zrínyi Miklós és Julius von Hohenlohe gróf *(1. kép)* által vezetett, a bécsi haditanács támogatásával végrehajtott téli hadjárat erre a helyzetre reagált. Zrínyi egyrészt a Kanizsa körüli blokádot vonta még szorosabbra: Berzence, Segesd és Babócsa elfoglalásával szinte gyűrűvé alakítva azt, másrészt „Török-

3 A telelésre: *Fekete Lajos:* A hódoltság török levéltári forrásai nyomában. Szerk. Dávid Géza. Akadémiai Kiadó, Bp., 1993. (Budapest Oriental Reprints, Ser. A 6.) 251.; *Mehmet Fatih Gökçek:* Behcetî Seyyid İbrahim Efendi: Târih-i sülâle-i Köprülü. Transkripsiyon ve tahlil. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul, 2006. 185.

ország elpusztításával" mindenképpen érzékeny veszteségeket okozott,[4] az eszéki híd felégetésével pedig nem kevés munkát adott az oszmán hadvezetésnek. Arra persze aligha számíthatott, hogy az átkelő elpusztításával komoly mértékben késleltetheti a nagyvezír felvonulását (sokkal inkább saját hadjáratát fedezhette vele),[5] de mint a tavaszi események megmutatták, kellemetlen helyzetbe hozhatta az oszmán hadvezetést: a lassan készülő híd ténylegesen korlátozta Fázil Ahmed *(2. kép)* cselekvési lehetőségeit *(3. kép)*. A Dél-Dunántúl letarolása ugyanakkor valószínűleg nem a nagyvezír ellen irányult, akiről sejteni lehetett, hogy északra kíván indulni. Úgy vélem, a valódi üzenet a kanizsai pasának szólt. 1664 nyarára a tartományi központ ugyanis rendkívül nehéz helyzetbe került. Lassan elkezdett beérni Zrínyi stratégiája. A Kanizsa ellen vetett végvárrendszer, Kiskomárom és Zrínyi-Újvár ugyanis hatékonyan szigetelték el a török fővárat, amelynek ellátása egyre nehézkesebbé vált. Ebből a szempontból nézve a Dél-Dunántúl nem a nagyvezír előtere, felvonulási terepe, hanem Kanizsa hátországa volt. (Igaz, egy esetleges ostrom során az elpusztított terület a felmentő sereget is hátráltathatta.)

Bár információink némiképp ellentmondásosak, de úgy tűnik, hogy a régiót ebben az időben Jakováli Haszan pasa irányította.[6] Ő remekül kiismerte magát a terepen, hiszen valószínűleg ez volt a szülőföldje, és az 1630-as években már közel tíz évig viselte a kanizsai pasa címét is. De ami még ennél is fontosabb: nem egy elszigetelt végvidéki főemberről volt szó. Haszan az 1640-es években eltűnik a hódoltságból, de az 1650-es évek végén újra előkerül, méghozzá Isztambulban, mint a szorongatott Köprülü párt megbízható embere. (Köprülü Mehmed 1656. szeptemberi hatalomra kerülésére hajlamosak vagyunk úgy gondolni, mint ami egy csapásra megváltoztatta az Oszmán Birodalom történetét. A valóságban nem így volt: Mehmednek 1659 nyaráig keményen meg kellett harcolnia a pozíciójáért, többször csak egy hajszál válasz-

4 *Pálffy Géza:* Elképzelések a török hódoltság elpusztításáról a XVI–XVII. században (A Habsburg Birodalom magyarországi hadszínterének néhány főbb sajátosságáról). In: „Quasi liber et pictura." Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Studies in honour of András Kubinyi on his seventieth birthday. Szerk. Kovács Gyöngyi. ELTE Régészettudományi Intézet, Bp. 2004. 387–403.

5 *Perjés G.:* Zrínyi és az 1663–64-es nagy török háború i. m. 81–83.

6 Mehmed Halife szerint 1663. július 1-jén (zilkáde 25-én) nevezte ki Fázil Ahmed pasa nagyvezír az eszéki táborban kanizsai pasává, és rögtön útnak is indította 12 ezer emberrel a székhelyére. *Ertuğrul Oral:* Mehmed Halife: Tarih-i Gılmanî. [Doktori disszertáció, kézirat.] Marmara Üniversitesi, İstambul, 2000. 89. Életrajzát lásd: *Sudár Balázs:* Ki volt Jakováli Haszan pasa? Pécsi Szemle 9. (2006) 1. sz. 27–34. Jakováli és Jentür Haszan azonosítására: *Sudár Balázs:* Pécs 1663-ban. Evlia cselebi és az első részletes városleírás. Kronosz Kiadó, Pécs, 2012. 109.

3. kép. Az eszéki híd felégetése Martin Zimmermann metszetén (1664)

totta el a leváltástól vagy a haláltól.)[7] Akkor is kitartott a nagyvezír mellett, amikor az közel állt a bukáshoz: 1658-ban, Abaza Haszan felkelése idején.

7 Erről: *B. Szabó János–Sudár Balázs:* „Independens fejedelem az Portán kívül." II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai. Esettanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez. II. rész. Századok 147. (2012) 972–991.

Hatékony ellenakcióival – Ankara bevételével – pedig hozzájárult, hogy a lázadást végül is vérbe fojtsák.[8]

Köprülü Mehmed ugyan kemény kézzel torolta meg az ellene elkövetett lázadást, de a hozzá hűségeseket számon tartotta. Éppen az 1658-as válság az, amely során az új, Köprülükhöz hű tábor összekovácsolódott: ennek a része volt Jakováli Haszan pasa is. Hűségének meg is lett a jutalma, előbb Ankarában bég, majd a keleti végeken, Adanában lett pasa.[9] Innen szólították hadba már 1660-ban a hódoltságba. 1663 nyarán lett Kanizsa beglerbégje, s biztosan számíthatott a fiatalabbik Köprülü, Fázil Ahmed támogatására is. (És valóban, az első vészhírekre a tél közepén mozgósították a hódoltsági török erőket, hogy felmentsék az ostromlott Pécset.)

Zrínyi támadásai[10] bár bosszantóak voltak, de mégsem nagyon befolyásolták a nagyvezírt: a Duna mellett északra készült. A török krónikairodalom úgy tudja, hogy Fázil Ahmed Győr és Mosonmagyaróvár bevételét tervezte.[11] Ennél sokkal fontosabb azonban, hogy a hadjárat előkészítése, a logisztika kiépítése is észak felé mutatott. (Márpedig a törökök köztudottan jól készítették elő hadműveleteiket. Az ellátási rendszer kiépítése pedig szépen mutatta a csapás tervezett irányát is, ahogy erre legutóbb Hadnagy Szabolcs kutatásai rámutattak.)[12] Fázil Ahmed pasa nagyvezír parancsai egyértelműen a Budáig vezető út biztosításáról rendelkeztek, a hadianyagot is oda küldte előre. Elgondolkodtató, hogy már márciusban rendelkezett az esztergomi híd felépítéséről és őrzéséről, majd az ottani gabonakészlet újvári elhelyezéséről.[13] Újvárat pedig nemcsak saját pasája – Kurd – védte, hanem oda volt rendelve Szári Hüszejn budai beglerbég is, minden bizonnyal a terület fokozott veszélyeztetettsége miatt, de talán az újabb hadjárat előkészítésének céljából is. Nem le-

8 A török krónikákban Nejzen Haszan pasa néven szerepelt (*Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zilli:* Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Traskripsiyonu – Dizini. 1. kitap. Haz. Robert Dankoff–Seyit Ali Kahraman–Yücel Dağlı. İstanbul, 2006. 343.). 1658-ban az ankarai bégséget kapta meg (*Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa:* Silahdâr târîhi. Devlet Matbaasi, İstanbul, 1928. 139., 144., 145.; *Gökçek, M. F.:* i. m. 88.).

9 *Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zilli:* Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini. 6. Kitap. Haz. Seyyid Ali Kahraman–Yücel Dağlı. İstanbul, 2002. 33., 35., 40., 43., 48.

10 *Perjés G.:* Zrínyi Miklós és kora i. m. 362–366.

11 Nihádi: Győr. Lásd: *Hande Nalan Özkasap:* Tarih-i Nihâdî. Transkripsiyon ve değerlendirme. [Kézirat.] İstanbul, 2004. 53. Szilahtár Mehmed: Győr és Óvár. Lásd: *Silahdâr:* i. m. 338.

12 *Hadnagy Szabolcs:* Az oszmán hadsereg élelmiszer-utánpótlásának rendszere az 1658. évi erdélyi hadjárat tükrében. PhD-disszertáció. SZTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Szeged, 2016.

13 Parancs, 1664. április. 17–26.: Az esztergomi raktárakból a kincstári gabonát vigyék át Újvárra. *Fekete L.:* i. m. 275., 277.

hetetlen tehát, hogy a nagyvezír éppen Érsekújvárat tekintette hadműveleti bázisnak, és innen kívánt továbblépni.

A császári hadvezetés a szorongatott helyzetben egy megosztott erőkkel operáló stratégia mellett döntött.[14] A főerőkkel Montecuccoli Mosonmagyaróvárnál állt és Bécs előterét védte, Jean-Louis Raduit de Souches északról készült támadásra, Zrínyi és Hohenlohe pedig délről. A nagyvezír még át sem kelt a Dráván, amikor Souches ostrom alá fogta, majd bevette Nyitrát (április 15.–május 3.), Zrínyiék pedig – egyébként jókora késedelemmel – Kanizsát kezdték vívni (április 30-tól). Bár Fázil Ahmed folyamatosan kapta a vészjelzéseket,[15] mégis lassan mozdult meg a belgrádi táborból. Egyrészt későbbre hirdette meg a gyülekezőt (május 6.),[16] így csapatai még úton voltak: a keresztények tehát megelőzték a nagyvezírt. Másrészt az eszéki híd újjáépítése sem volt még kész, dacára az egyre súlyosabb fenyegetéseknek.[17] Zrínyi téli akciója tehát máris eredményt hozott.

Kanizsa ostroma

Amikor Kanizsa ostroma *(4. kép)* megkezdődött, Jakováli Haszan segítséget kért, majd két héttel később megismételte azt.[18] Fázil Ahmed Eszéknél haditanácsot tartott valamikor május 14–16. között. Két választási lehetősége volt: vagy Kanizsát, vagy Újvárt támogatja meg felvonuló seregével. Előbbi kiesett a tervezett hadjárat útvonalából, utóbbi viszont éppen útba esett. De míg Újvár jól el volt látva élelmiszerrel és katonával, ráadásul maga a budai pasa őrizte, addig Kanizsa évek óta szűkölködött, és környékét sorozatos támadások érték.

14 A többfrontos harc lehetőségéről: *B. Szabó János:* Montecuccoli 1661. évi erdélyi hadjáratának katonai okairól. Hadtörténelmi Közlemények 124. (2011) 929–934.

15 Zrínyi és Hohenlohe Kanizsa elleni készülődéséről már április 14-én hír érkezett a nagyvezírhez a Pozsegán állomásozó Kaplan Musztafától (*Silahdâr:* i. m. 321.). Két nappal később a Szigetváron telelő Gürdzsí Mehmedtől jöttek vészhírek (*Silahdâr:* i. m. 322.). Május 2-án már a Kanizsát védő Jakováli Haszan pasa írt segélykérő levelet az ostrom megkezdésének hírével (*Silahdâr:* i. m. 327). Szintén április közepén érkeztek az első hírek Nyitra ostromáról is (*Fekete L.:* i. m. 276–277.).

16 A nagyvezír a zimonyi táborból Hizir napján, azaz május 6-án szándékozott megindulni. *Fekete L.:* i. m. 275.

17 1664. március 19–27. közötti parancs: A híd legyen kész április 11-re (*Fekete L.:* i. m. 266.). Később – április 7–16. között – az időpontot április 27-ig tolták ki, a késlekedés okozóit kivégzéssel fenyegették (*Fekete L.:* i. m. 272.). 1664. április 16-án a híd védelmére és befejezésére kirendelt Kibleli Musztafa pasa jelentette, hogy a híd félig van kész (*Silahdâr:* i. m. 322.). A munkát végül is Iszmail pasa vezetésével fejezték be, és összesen 75 napig tartott (*Özkasap, H. N.:* i. m. 53.).

18 Jentür Haszan levele a támadásról május 2-án érkezett a nagyvezír táborába (*Silahdâr:* i. m. 327.). A pasa újabb hírvivője május 17-én érkezett a siklósi táborba (*Silahdâr:* i. m. 331.).

Továbbá Kanizsa elvesztése után a keresztények előtt nyitva állt volna az út a Dunáig, ami pedig a hódoltság gerincét jelentette. Ráadásul, mint azt a téli események megmutatták, Kanizsa esetleges elfoglalása után a keresztények elpusztíthatták volna az eszéki hidat, ami viszont veszélyeztethette volna a muszlim csapatok visszavonulását.[19] Mindezek fényében a nagyvezír úgy döntött, hogy gyors menetben Kanizsához vonul, minden bizonnyal azzal a kitétellel, hogy a déli keresztény hadsereg legyőzése után északnak fordul és az eredeti hadicélok közelébe ér. Addig is az északi hadszínteret a Budán gyülekező helyi erők biztosították: az egri, a temesvári, a váradi és a fehérvári csapatokat, valamint a tatárok egy részét a jali agával Ahmed pasa nagyvezír már április 17–26. között Újvárra rendelte. (Különböző okok miatt ez a koncentráció csak hónapokkal később valósult meg.)[20]

Mindazonáltal a nagyvezír nem gondolkodott a hadjárat főirányának megváltoztatásában: nehéz felszerelését a dunai hajókon hagyta, a sereg csak a legszükségesebb málhával fordult nyugatnak.[21] Mindez fordulópontot jelentett a hadjárat történetében: a török hadsereg letért tervezett útvonaláról, s háta mögött hagyta azt a logisztikai rendszert, amely ellátását biztosíthatta volna. Másképpen fogalmazva: a keresztények átvették a kezdeményezést, immár nem a török nagyvezír volt az, aki az események menetét meghatározta, csak reagált az őt ért kihívásokra. Ez óriási minőségi különbséget jelentett, s meghatározta az egész hadjárati idényt. Zrínyi tehát Kanizsa elleni szívós fellépésével végül is – valószínűleg akarata ellenére – kisiklatta a nagyvezír hadjáratát.

Köprülüzáde Fázil Ahmed nagyvezír május 25-én már Szigetvárnál állt, június 3-ára pedig Kanizsára ért. Közeledésének hírére a keresztény sereg június 2-án visszavonult Zrínyi-Újvár és a Mura mögé. A korábban elfoglalt várakat, Babócsát, Berzencét, Segesdet már korábban, május 29.–június 1. között kiürítették és felgyújtották. A nagyvezír ezzel elsődleges célját, Kanizsa felmentését elérte, de a keresztény sereg lényegében veszteségek nélkül vonult vissza. Fázil Ahmed tehát nem fordulhatott vissza, s nem vonulhatott északra sem, hiszen nem hagyhatta a keresztény erőket a háta mögött. Ráadásul a császári sereg egyre nőtt, mivel iderendelték Montecuccolit is, így lassan ez a seregtest lett a Magyarországon operáló Habsburg-hadsereg főereje: ennek megverése békére kényszeríthette volna a Habsburgokat.

19 A híd esetleges újbóli megtámadása, illetve a támadás kivédése 1664 tavaszán is foglalkoztatta a török hadvezetést. Ilyen tárgyú hír érkezett a táborba április 14-én. Az épülő híd védelmére Kibleli Musztafa pasát rendelték ki (*Silahdâr:* i. m. 321.).

20 *Fekete L.:* i. m. 277.

21 *Silahdâr:* i. m. 330.

Fázil Ahmed aligha tehetett mást: megpróbálta csatára kényszeríteni a császári erőket. Június 5-én már maga is a Mura menti török táborban tartózkodott. Elsődleges célja Zrínyi-Újvárnál nem az erősség ostroma, hanem a Murán való átkelés és a nyílt ütközet kirobbantása volt. Erre szolgált az első török tábor elhelyezése, és a túlparti keresztény állások ellenében telepítették az első ütegeket is. Maga Zrínyi-Újvár valójában nem érdekelte a nagyvezírt, ostromával nem foglalkozott. (Persze a túlpart megszerzése magával vonta volna a vár elestét is.) Fázil Ahmed céljai elérése érdekében megpróbált a Mura déli partján egy hídfőállást kiépíteni, ezt azonban a keresztények megsemmisítették, a partot megerősítették (június 7–8.), a nagyvezír számára pedig világossá vált, hogy az átkelésre nincs módja. Ekkor határozott a rendszeres ostrom megkezdése mellett: a tábort részben áttelepítették, a janicsárság június 10-én kezdte meg a futóárkok ásását. A vár lövetését egyelőre csak hét darab, Kanizsáról hirtelenjében áthozott ágyúval kezdték meg. Bár három hét elteltével az erődítmény elesett (június 30.),[22] bevétele nem oldotta meg a nagyvezír alapproblémáját, a keresztény sereg nem vált harcképtelenné, és az átkelés újabb kierőszakolása sem sikerült (ezzel a törökök július 5-ig próbálkoztak). A várfoglalás után Fázil Ahmed egy hétig vesztegelt táborában. Ezalatt a vezérkar eldöntötte, hogy a várat nem tartják meg, ezért azonnal le is bontották azt. Csakhogy közben a keresztény sereg – immár Montecuccoli vezetésével – hátrálni kezdett.

A nagyvezír tehát újabb sikereket könyvelhetett el, de még mindig nem sikerült kikapcsolnia a császári erőket. Ráadásul Kanizsa térségében sem maradhatott sokáig, mivel az amúgy is sokat szenvedett vidék képtelen volt eltartani a sereget.[23] Zrínyi korábbi tevékenysége tehát ismét kényszerhelyzetbe hozta a nagyvezírt, aki a keresztény sereg követése és az északi előretörés mellett döntött. Először Kanizsára vonult vissza, elpusztította Kiskomáromot (július 13.), majd tovább nyomult észak felé. Sorra estek el a Kanizsa ellen vetett végvidék erősségei,[24] a Rába azonban megakasztotta az előretörést. 25-én

22 Az ostrom török elbeszélő forrásait közzétettem: Török források. Közread. Sudár Balázs. In: Zrínyi-Újvár emlékezete i. m. 169–188.

23 A török hadsereget sújtó éhínségről Evlia cselebi festett szemléletes képet: *Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî:* Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini. 7. Kitap. Haz. Yücel Dağlı–Seyit Ali Kahraman–Robert Dankoff. İstanbul, 2003. 11.

24 A Kanizsa elleni végvidékről: *Kelenik József:* A Kanizsa elleni végvidék katonai erejének változásai, 1633–1638. Hadtörténelmi tanulmányok. Szerk. Molnár András. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1995. 5–51.; *Kelenik József:* Gondolkodó katonák és katonai gondolkodók a XVI. századi Magyarországon. In: A magyar katonai gondolkodás története. Szerk. Ács Tibor. Zrínyi Kiadó, Bp., 1995. 23–43.; *Kelenik József:* Egy végvidék születése. A Kanizsa ellen vetett végek kialakulásának története, 1600–1601. In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére.

Ahmed nem tudta kierőszakolni az átkelést Körmendnél, ezért gázlót keresve a folyó mellett felfelé – szándékolt haladási irányával éppen ellentétesen – indult meg. E mozdulatot azonban a keresztény fél sem nézhette tétlenül: a Rába védővonalának elvesztése súlyos következményekkel járt volna. Ezért igyekeztek ezt megtartani, a török átkelést megakadályozni. Köprülü Ahmed átkelési kísérletéből fejlődött ki azután a szentgotthárdi ütközet (augusztus 1.), amely a nagyvezír szempontjából nem vereség, hanem a döntő csata megvívá-

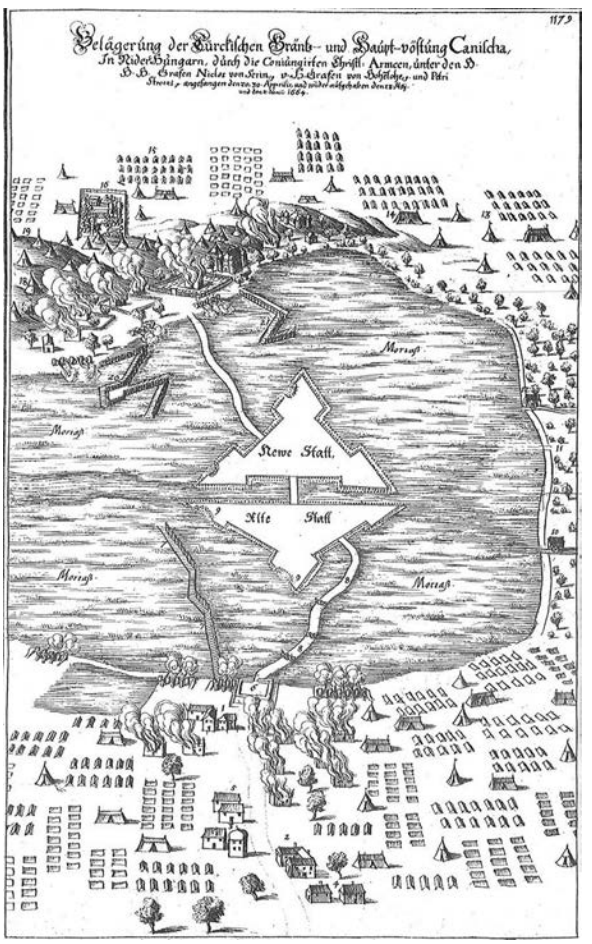

4. kép. Kanizsa 1664. évi ostroma a *Theatrum Europaeum* 9. kötetében

Szerk. Hausner Gábor. Argumentum Kiadó, Bp., 2005. 311–357. Az 1664. évi hadjárat török szemmel: *Sudár Balázs:* Evlia cselebi diáriuma és az 1664. évi török hadjárat. In: „Hír a dicső tettek ragyogása." Tanulmányok a Zrínyi család és Szigetvár történetéből. Szerk. Varga Szabolcs. Szigetvári Várbaráti Kör, Szigetvár, 2012. 103–120.

si lehetőségének az elveszítése volt.[25] A nyilvánvaló és nem csekély veszteségek ellenére a török sereg harcképes és rendezett állapotú maradt, táborát sem hagyta el, s csak a keresztény fél távozása után, augusztus 6-án indult Körmend felé, majd 10-én aláírták a vasvári táborban a fegyverszünetet.

Ha a hadjárat ezen szakaszát vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy Kanizsa felmentése után Fázil Ahmed egyetlen komoly célja a déli keresztény hadsereg csatára kényszerítése, illetve Kanizsa környékéről való elűzése volt. Röviden: Kanizsa biztosítása. Ez maradéktalanul sikerült is neki, mellesleg véglegesen elpusztította a tartományi központot szorongató harapófogó két végpontját, Kiskomáromot és Zrínyi-Újvárat. Visszaszerezte a téli hadjárat során bevett erődítményeket (Segesdet, Babócsát, Berzencét), és szétverte a Kanizsa elleni végvidék erődrendszerét. Azaz Kanizsa helyzetét hosszú távra stabilizálta, ami semmiképpen sem csekély eredmény a korábbi viszonyokhoz képest, amelyek a dél-dunántúli fővárat már-már lehetetlen helyzetbe hozták, és csak idő kérdése volt, hogy Zrínyi szívós munkával felépített „blokádja" mikor hozza meg az eredményt.

Ennek ellenére Fázil Ahmed messze nem lehetett elégedett. Nem sikerült megvernie a keresztény seregeket, sőt igen komoly veszteségeket szenvedett. Zrínyi téli hadjárata valójában augusztusra mutatta meg az igazi hatását: a török sereg teljesen kimerült, krónikus élelemhiányban szenvedett, és nem volt abban az állapotban, hogy a hadjáratot sikeresen folytathassa. A korabeli leírások – például Evlia cselebi tudósításai az éhínségről – világosan mutatják ezt, ahogy a folytatás is. Fázil Ahmed a lehető leggyorsabban igyekezett Fehérvár és Esztergom felé, ahol komoly készletek vártak rá, az a felhalmozott élelmiszerbázis, amelyet valójában a hadjáratra szánt. Ennek hiányában került olyan helyzetbe a török sereg, hogy nem használhatta ki pillanatnyi előnyeit. Minden további nélkül bevehették volna Észak-Dunántúl várainak egy részét, ennek ellenére még Sümeg ostromával sem foglalkoztak komolyabban. Valójában futottak az élelemért.

Pedig Köprülüzáde Ahmednek volt ideje bőven. Kanizsa felmentése és Zrínyi-Újvár ostroma ugyan sok időbe került, de a hadjárati idény korai megkezdése miatt a késedelem nem volt végzetes. Az eszéki tábortól Szentgotthárdig két és fél hónap telt el, de a muszlim sereg közben messzire jutott nyugati irányban. Az érdemi időveszteség talán másfél hónap lehetett. Az, hogy

25 A szentgotthárdi ütközet értéke pszichológiailag és a propaganda terén óriási volt, katonai szempontból azonban nem szabad túlértékelni. A keresztény sereg valójában a nagyvezér hadainak csak kisebb részével került szembe. Értékeléséhez: *Perjés Géza:* A szentgotthárdi csata (1664. VIII. 1.). In: Szentgotthárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok. Szerk. Kuntár Lajos–Szabó László. Szentgotthárd Nagyközség Tanácsa, Szombathely, 1981. 117–174.

a sereg augusztus elején Nyugat-Magyarországon állt, kiváló eredménynek tekinthető. Szülejmán szultán 1526-ban egy hónappal később, augusztus 29-én érkezett Mohácsra. 1543-ban Siklós július 7-én esett el, Esztergom ostroma július 23-án, Fehérváré augusztus végén kezdődött. 1594-ben Szinán pasa elővédje július 31-én érkezett Győr alá, Dámád Ibrahim pedig 1596. szeptember 20-a körül kezdte vívni Egert. Maga Fázil Ahmed 1663. augusztus 16-án érkezett Érsekújvár alá. Szentgotthárd után tehát a nagyvezír mindenképpen időben volt, augusztus a célterületen végzett hadműveletek kezdetének számított. A dél-dunántúli kerülő az időtényező tekintetében tehát nem járt végzetes következményekkel a török seregre nézve.

Annál inkább rombolta a muszlim sereg morálját és fizikai állapotát – és végső soron ez volt az, ami döntő tényezővé vált. Zrínyi Miklós kíméletlen, következetes stratégiája Kanizsa ellenében furcsa gyümölcsöt hozott. Eltérítette a nagyvezírt eredeti útvonalától, nehezen megoldható ellátási problémák elé állította, s végül tarthatatlan helyzetbe kényszerítette. Ezzel megakadályozta, hogy közvetlen és jól előkészített támadás induljon Pozsony, Győr vagy akár Bécs ellen. Fázil Ahmed hadjárata kisiklott. A hadjárat méreteihez képest szinte semmilyen eredménnyel nem járt, török szempontból egyetlen haszna Kanizsa térségének konszolidálása volt, miközben északon értékes területek vesztek el. Úgy is fogalmazhatunk, hogy amikor Zrínyi „magára húzta" a török főseregét, megmentette az országot: a nagyvezír nem verhette tovább azt az éket, amelyet Érsekújvárnál a Magyar Királyság területébe már beleütött. De Zrínyi nagy árat fizetett: óriási szenvedést zúdított Nyugat-Magyarországra, és dédelgetett tervétől, Kanizsa elfoglalásától messzebb került, mint valaha. Paradox módon valószínűleg mégis ezzel mentette meg Magyarországot a teljes felaprózódástól és pusztulástól.

Balázs Sudár

UNE CAMPAGNE DÉTOURNÉE. RÉFLEXIONS SUR LA CAMPAGNE DU GRAND VIZIR FÁZIL AHMED PACHA EN 1664

Les événements militaires de 1664 constituèrent un tournant déjà attendu dans la conquête ottomane en Hongrie : par la prise d'Érsekújvár la zone d'influence des territoires occupés par les Ottomans se fixa sur la ligne de la rivière Vág, et le Royaume de Hongrie fut presque coupé en deux. De plus, les Turcs passèrent l'hiver à proximité des théâtres d'opérations, ce qui indiquait nettement la continuation de la guerre. La direction militaire habsbourgeoise voulait diviser les forces turques par une offensive précoce à plusieurs directions : ils attaquèrent d'abord Kanizsa et les forteresses autour

d'Érsekújvár, tandis que les forces principales stationnaient sur le Danube, devant Vienne. Le grand vizir Fázil Ahmed pacha ne put réagir assez rapidement à ces attaques, car la destruction du pont d'Eszék durant l'hiver retarda ses opérations. Après sa traversée sur la rivière Drave, il dut prendre une nouvelle décision : bien qu'il eût préparé une campagne dans la Haute-Hongrie, la perte éventuelle de Kanizsa pouvait menacer ses opérations militaires. Il changea de direction et, abandonnant son itinéraire prévu, il se dirigea vers l'ouest. La ville de Kanizsa fut ainsi sauvée, mais l'armée chrétienne se retira et le centre des opérations militaires se déplaça sur le sud de la Transdanubie. De cette manière, Fázil Ahmed pacha ne pouvait pas marcher vers le nord et dut faire face à des problèmes sérieux de ravitaillement. Il fut donc contraint de chercher la bataille avec les troupes chrétiennes qui se retiraient progressivement. Le premier août, une tentative de livrer bataille se déroula à Saint-Gotthard, mais seulement une partie des forces turques purent traverser la Rába qui fut par la suite anéantie par les forces alliées chrétiennes. Bien que le grand vizir fût avancé fort loin vers l'ouest et que ses pertes de temps ne fussent pas énormes, il n'était pas en mesure de réaliser des opérations militaires considérables avec son armée démoralisée et affamée : il se retira donc rapidement à Esztergom où il y avait des réserves de provisions. Les efforts tenaces de Nicolas Zrínyi en vue de la reprise de Kanizsa apportèrent un résultat singulier : ils dissuadèrent l'armée du grand vizir d'atteindre son premier objectif et sauvèrent ainsi le Royaume de Hongrie.

Jean-Pierre Bois*

PAIX D'ÉQUILIBRE ET ÉQUILIBRES DE PAIX EN EUROPE AUX XVIIE ET XVIIIE SIÈCLES

On le sait : en octobre 1648, les traités de Westphalie mettent fin à la Guerre de Trente Ans, qui a ensanglanté et dépeuplé l'Allemagne, mais qui a touché en même temps tous les pays de l'Europe et marqué ses consciences à un degré tel que les négociateurs de la paix, à Münster et Osnabrück, ont cherché, ensemble, à trouver dans un nouvel équilibre entre les puissances, les règles et les moyens d'une paix qui à défaut d'être universelle et perpétuelle - aspiration de quelques utopistes - assure au moins qu'une semblable guerre ne se reproduira plus[1].

Au fond, ils y sont parvenus. Sans doute, il est facile d'énumérer les guerres de Louis XIV, toutes guerres européennes, toutes longues - non pas toutes meurtrières. Les pertes de la Guerre de la Ligue d'Augsbourg sont aussi dues aux rigueurs inouïes de l'hiver 1694, celles de la Guerre de Succession d'Espagne à celles de l'hiver 1709, sans exemple dans l'histoire, qui a marqué les mémoires grâce à la plume de ses témoins. Sans doute aussi, au temps de Louis XV, il est facile d'énumérer les guerres de Succession du XVIIIe siècle, après celle d'Espagne les successions de Courlande, de Pologne, d'Autriche, de Bavière, ces affaires de famille que les princes règlent sur les champs de bataille. Il ne faut pas s'y tromper : aucune des guerres qui se déroule entre 1648 et 1792 n'a eu les dimensions tragiques de la guerre de Trente Ans, aucune n'a connu les mêmes reculs d'humanité, aucune n'a été accompagnée de ces « malheurs de la guerre », que dénoncent trop artificiellement les philosophes des Lumières, en écho à leur dénonciation par Jacques Callot qui, lui, s'appuie sur le réel. Même pour les armées, elles sont devenues moins meurtrières, en partie grâce à l'occupation du champ de bataille par le fusil, arme reconnue « de peu d'effet »[2] Sous une autre

* Professeur émérite de l'Université de Nantes, président de l'Académie des Sciences, Belles-Lettres et Arts d'Angers (6 Rue Emile Bordier, 49100 Angers France, jean_pierre.bois@orange.fr).

1 Référence générale, *Jean-Pierre Bois:* La Paix. Histoire politique et militaire. Perrin, Paris, 2012, que cette étude précise et nuance sur la portée réelle du traité de 1763.

2 *Boris Bouget:* « De peu d'effet ». Le fusil et le combat d'infanterie au XVIIIe siècle (1692-1791). Modèles, tactique et efficacité. (Thèse de doctorat de l'université de Paris-Sorbonne, 2013.) apporte une magnifique démonstration.

forme, les négociateurs de Westphalie ont bien travaillé : la Guerre de Trente Ans ne s'est jamais répétée.

Mais l'équilibre européen construit après 1648 a fini par se désaccorder. Et c'est dans cette remise en perspective assez lente, sensible surtout après la guerre de Sept Ans, qu'il faut voir l'une des causes réelles du système des guerres révolutionnaires, inscrites dans l'avènement de la citoyenneté patriotique, dans la débauche du principe révolutionnaire de libération des peuples en une conquête au nom des nouveaux principes français, et dans l'unité des rois contre le processus révolutionnaire.

1648. La paix par l'équilibre

L'essentiel peut être dit très simplement. Jusqu'à l'ensemble des actes fondateurs étalés entre 1648 et 1659[3], la paix repose sur l'hégémonie d'une puissance, matérialisée par l'unique couronne impériale de l'Europe, celle du Saint-Empire Romain Germanique - la Russie n'est pas encore européenne, l'Empire ottoman, malgré son extension territoriale, ne l'a jamais été. L'empire de Charles Quint est ainsi l'héritier lointain du modèle romain, ou de l'empire de Charlemagne, amputé de sa partie occidentale mais élargi à l'échelle du monde. Cette domination impériale, contestée au Moyen Age dans la concurrence entre le spirituel et le temporel - les papes contre les empereurs -, n'a résisté ni à l'avènement des monarchies nationales, ni à la dislocation religieuse du XVIe siècle. La Guerre de Trente Ans, qui aurait pu être pour les empereurs Ferdinand II ou Ferdinand III l'occasion de rétablir le caractère universel de la domination impériale, est en réalité le dernier épisode de cet effondrement.

Les négociateurs des traités de Westphalie inventent comme nouveau fondement de la paix l'équilibre des puissances - c'est-à-dire des grands Etats monarchiques. En même temps, ils révoquent le moralisme religieux qui étouffait les relations internationales au Moyen Age, et ouvrent la porte à l'élaboration d'un nouveau droit des gens, ils constituent « la base du droit public dans

3 Texte des traités de Westphalie : *Jean Dumont, baron de Carels Croon:* Corps Universel du droit des gens contenant un recueil des traitez d'alliances, de paix…, de toutes les conventions et autres contrats qui ont esté faits en Europe depuis le règne de l'empereur Charlemagne jusqu'à présent, avec les capitulations impériales et royales, et en général tous les titres qui peuvent servir à fonder, établir, ou justifier les droits et les intérêts de princes et Etats de l'Europe. P. Brunel, R. et J. Wetstein, Les Janssons Waesberghe – P. Husson et Carles Levier, Amsterdam et La Haye, 1726-1731. (volume 6, p. 450 sq.,), reste la référence. Nous utilisons, plus commode, *Henri Vast:* Les grands traités du règne de Louis XIV. Picard et fils, Paris, 1893.

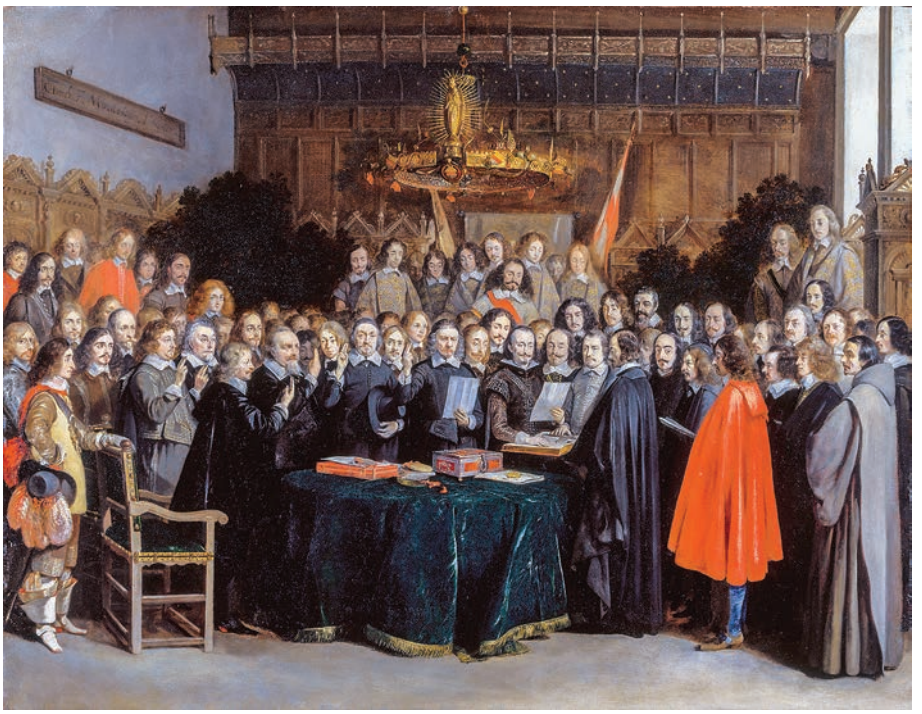

Illustration n° 1 : La ratification du traité de paix de Westphalie à Münster. Peinture de Gerard Terboch (1648)

l'Europe d'Ancien Régime »[4], porté par nombre de théoriciens dès la seconde moitié du XVIIe siècle (Comenius, Pufendorf[5], Leibniz même) et largement développé au XVIIIe siècle (Christian Wolff, Burlamaqui, Emer de Vattel)[6]. Ils ont pu le faire pour plusieurs raisons.

La première est que pour la première fois de leur histoire déjà plus que millénaire, les Etats de l'Europe, grands et petits, sont tous réunis à la table des négociations. Ils se rencontrent et ils se parlent tous : cela n'était jamais arrivé. Inutile de désigner les absents : à l'Est de l'Europe, Empire ottoman et Russie ne sont pas européens, à l'Ouest de l'Europe l'Angleterre, déjà une île, est mo-

4 L'expression, sous cette forme la plus simple est celle de *Georges Pagès:* La Guerre de trente Ans, 1618-1648. Payot, Paris, 1972. 254.

5 Le premier et le plus important des grands juristes, après Grotius pour la première moitié du XVIIe siècle : *Samuel von Pufendorf:* Le Droit de la nature et des gens. Londres, 1672. (traduit du latin par Jean Barbeyrac, Amsterdam, G. Kuyper, 1706.).

6 Les travaux des juristes du XVIIIe siècle sont synthétisés par *Georg Friedrich von Martens:* Précis du droit des gens moderne de l'Europe. Jean-Chrétien Dieterich, Göttingen, 1789. Voir : Les fondateurs du droit international. Prés. par Antoine Pillet. Giard et Brière, Paris, 1904. ; *G.-F. de Martens:* op. cit. 663-664.

mentanément mise en dehors du jeu international par sa révolution. A Munster pour les catholiques, Osnabrück pour les réformés, toute l'Europe est là, grandes monarchies, petites républiques, principautés négligeables et villes libres.

La seconde raison est que, quel que soit le degré de maturité des Etats, aucun d'entre eux ne repose sur l'existence des nations, et l'outil majeur de la négociation reste l'échange territorial : même en acceptant l'équilibre, les puissances victorieuses étendent leur territoire souverain, les puissances vaincues cèdent quelques provinces. L'Alsace en 1648, l'Artois et le Roussillon en 1659, le traité des Pyrénées étant le dernier des grands textes de la paix européenne du milieu du XVIIe siècle, en sont alors la démonstration la plus visible. Et cela est accepté non seulement par tous les souverains, mais également par tous les sujets.

Enfin, la troisième raison du succès du principe de l'équilibre est que la nouvelle carte de l'Europe repose désormais sur des systèmes d'Etats. D'un côté, l'Empire, catholique, allemand par sa racine autrichienne autant que par le domaine impérial, acceptant depuis le milieu du XVIe siècle l'existence de couronnes réformées, luthériennes ou calvinistes. Un Empire dont le dépositaire porte non seulement les couronnes archiducales et ducales des Habsbourg, mais également la couronne royale de Hongrie et celle de Bohême. De l'autre, des grandes puissances. Les deux grandes monarchies occidentales catholiques de France et d'Espagne, celle-ci étendue jusqu'à l'espace américain, et au XVIIe la grande monarchie nordique luthérienne au nord, la Suède. C'est-à-dire les quatre grands belligérants de la guerre achevée. Entre ces quatre puissances d'équilibre est organisé une sorte d'immense espace intermédiaire, on pourrait y voir le dernier avatar de l'antique Lotharingie[7], qui coupe en deux l'Europe par une frontière territoriale composée de petits Etats d'appoint, qui seront l'enjeu des systèmes d'alliances en cas de nouvelles guerres, et de plus petits territoires qui seront, eux, des monnaies d'échange chaque fois que se renégociera une paix. Ainsi, de la Baltique au sud de l'Italie, le Danemark et les Provinces Unies, le duché de Lorraine - non pas la Suisse entrée dans une neutralité durable - et le duché de Savoie peuvent faire figure de puissances secondaires, utiles dans des systèmes d'alliance, tandis que les principautés du Rhin, les Pays-Bas, et les principautés italiennes sont appelées à devenir les enjeux territoriaux, et souvent le terrain des guerres qui pourraient se produire.

7 Voir *François Pernot:* Entre France et Empire : Terres de contacts, terres de frontières et terres de batailles. (HDR de présenté devant l'Université de Paris-Sorbonne en 2011).

Les traités de Westphalie reposent aussi sur d'autres principes : Le premier d'entre eux, répété dans tous les autres traités, est énoncé clairement l'article premier de la paix entre l'Empereur et le roi de France : « *Pax sit christiana, universalis et perpetua veraque et sincera amicitia* »[8] - que la paix soit chrétienne universelle et perpétuelle. Ce n'est pas une vaine expression. Désormais, on établit un contrat universel entre les souverains - une universalité aux seules dimensions européennes[9]. Paix perpétuelle ? Elle représente au moins déjà l'idéal philosophique, esquissé cinquante ans auparavant par Sully, mais venu à la connaissance de ses contemporains uniquement avec la publication de ses *Œconomies royales* après sa mort en 1641[10], et destiné à caractériser la pensée irénique des Lumières. Amitié vraie et sincère ? Trop souvent affirmée entre les rois, « l'amitié » - la *philia* (*φιλια*) antique, pouvait-elle encore avoir un contenu politique ? Marquer une nouvelle forme de relations entre les Etats, à une époque où les alliances interétatiques fonctionnent encore selon un mécanisme souvent ordonnancé par les alliances familiales, dont celle qui lie entre eux les Habsbourg. Cette clause manque aux traités de Westphalie : une fois n'est pas coutume, aucun mariage princier entre les adversaires ne vient consacrer leur réconciliation. C'est montrer solennellement que l'ensemble des souverains de l'Europe ont pris de la hauteur, et que leurs affaires personnelles se sont en cette occasion effacées devant les affaires de l'Etat, et ont été soumises aux intérêts des Etats ? Sous une autre forme, c'est l'acte de décès du Moyen Age. Même si dès le traité des Pyrénées, un nouveau mariage royal - Louis XIV et l'infante Marie-Thérèse -vient consolider les clauses de la paix, et même si le marchandage des princesses chargées de féconder la paix a encore de beaux jours durant tout le XVIIIe siècle. A Münster et Osnabrück, l'Europe moderne, sortie du XVIe siècle, atteint son âge adulte. Le temps des monarchies absolues, centralisées et administrées est arrivé, et le concept d'intérêt national est né.

8 *H. Vast:* op. cit. 12.

9 Parmi les théoriciens précurseurs utopistes d'une paix perpétuelle, un seul a une vision à l'échelle mondiale, *Emeric Crucé:* Le Nouveau Cynée. J. Villery, Paris, 1623. qui serait passé pour fou s'il avait été lu.

10 *Sully:* Mémoires des Sages et royales Œconomies d'Estat, domestiques, politiques et militaires d'Henry le Grand. Michaud et Poujoulat, 1838. Nouvelle collection des Mémoires pour servir à l'histoire de France, 2ème série, vol. XVI-XVII.

1668-1748. D'Aix-la Chapelle à Aix-la-Chapelle, les réajustements de l'équilibre

Pour autant, l'avènement de Louis XIV marque le retour immédiat de la guerre en Europe. Après l'avènement de la paix, on l'oublie trop souvent. Au moins à l'intérieur du royaume de France, d'une paix réelle qui n'y avait pour ainsi dire jamais existé, et revendiquée avec beaucoup de grandeur par le roi dans le programme iconographique de la voûte de la galerie de Versailles réalisé entre 1678 et 1684 dont les décors exaltent le roi de guerre vainqueur, mais tout autant le roi d'une paix dont les fondements ont été institués au début du règne[11].

Les guerres qui se succèdent sous le long règne de Louis XIV n'ont pas pour seul objet d'affirmer la grandeur d'un roi, ou d'assouvir ses appétits de conquête. Elles sont aussi le réajustement nécessaire des contours de l'équilibre instauré comme règle de paix aux transformations de l'Europe dans la seconde moitié du XVIIe siècle, puis de la première moitié du XVIIIe siècle. Beaucoup d'événements imposent inéluctablement ce réajustement : l'avènement de l'Angleterre comme puissance maritime mondiale, fonction dans laquelle elle prend le relais de l'Espagne que la triste fin de sa dynastie habsbourgeoise condamne à un affaiblissement sensible ; la disparition pure et simple de la puissance suédoise, à la fois consécutif aux difficultés de la succession de Charles X, et à l'excès des entreprises guerrières de Charles XII, roi d'un pays de moins de deux millions d'habitants, et dépourvu de métal précieux, qui s'attaque à la Pologne, la Saxe, l'immense Russie de Pierre le Grand, et devient après les traités de 1720 une puissance brutalement négligeable sur le plan international ; les aspirations nationales hongroises, que Louis XIV a toujours essayé d'attiser pour affaiblir son ennemi permanent, l'empereur - Léopold Ier, puis Joseph Ier, puis Charles VI -, incarnées par la révolte de Rakóczi, et suivies par le développement des régiments de hussards à la hongroise dans l'armée du roi de France ; la disparition si totale de la puissance internationale des Provinces Unies avec la mainmise par le stathouder Guillaume d'Orange sur la couronne de sa femme, la reine Marie II d'Angleterre, au point que la Hollande devient la terre d'élection des grands congrès de paix qui marquent le règne de Louis XIV tout autant que les guerres qu'ils achèvent. Qu'on y ajoute la naissance d'une Russie enfin européenne avec le tsar Pierre, la naissance du petit royaume de Piémont, l'avène-

11 *Jean-Pierre Bois:* Louis XIV, roi de paix ?. Revue Historique des Armées n° 26 (juin 2011) 3-11. Voir Le Mercure Galant (1684) 20 et 21. Les commentaires du Mercure Galant sont recopiés de *François Charpentier:* Explication des tableaux de la Galerie de Versailles. François Muguet, Paris, 1684.

Illustration n° 2 : La représentation allégorique de la paix d'Aix-la-Chapelle sur le plafond de la Galerie des Glaces du château de Versailles (1668)

ment d'un Bourbon sur le trône espagnol. Tout justifie que le système de Westphalie soit revisité, et par le seul moyen réel des relations internationales de l'époque moderne, la guerre, à laquelle on recourt alors aussi naturellement que de nos jours on cherche au contraire à ne pas y recourir, grâce à des institutions qui n'existent pas aux siècles précédents. Sous une autre forme, les réajustements de l'équilibre européen sont tout autant une manifestation de la force de la paix d'équilibre établie en 1648, que de la volonté de maintenir des équilibres de paix. Ce n'est pas un hasard si, désormais, il n'est pas un traité de paix qui ne renvoie formellement aux traités de Westphalie.

Le réajustement des équilibres passe par la reproduction des congrès de Munster et d'Osnabrück, au point que le Congrès général des puissances européennes après une guerre européenne joue exactement le rôle d'institutions

internationales permanentes, qui n'existent pas encore dans le droit des gens. Ce n'est pas encore le cas de la paix d'Aix-la-Chapelle en 1668, car le roi règles ses affaires privées - il s'agit de son droit de dévolution sur l'héritage de sa femme, pour punir le manquement à l'une des clauses de son contrat de mariage. Encore ce traité est-il placé sou l'égide du pape Clément IX, élu le 20 juin 1667, et signé par les ambassadeurs extraordinaires et plénipotentiaires de l'Angleterre, sir William Temple, et des Provinces Unies, Jérôme Beverninck, tous deux en qualité de médiateurs, et divers témoins, ainsi Agostino Franciotti, archevêque *in partibus* de Trébizonde au nom des Electeurs et princes du Saint Empire, le baron de Schönborn pour l'électeur de Mayence, Franz-Egon de Fürstenberg pour l'Electeur de Cologne, le chevalier de Schminsingk au nom de l'archevêque de Münster - seul rappel ici des traités de Westphalie. Mais c'est le cas à Nimègue, en 1678 et 1679, puis à Ryswick, en 1696-1697, dont les traités comportent dansleur article 2 la formule « *Pacis hujus basis et fundamentum six pax Westphalica...* » (traité signé entre Louis XIV et l'empereur Léopold, entre Louis XIV et l'électeur de Brandebourg)[12]. A Nimègue, le roi Charles II d'Angleterre, le pape Clément X, le représentant du doge de Venise ont été les médiateurs. C'est encore un congrès européen qui permet de régler la guerre de la Ligue d'Augsbourg, d'abord voulu à Maëstricht en 1694, puis à Utrecht en 1695, enfin ouvert à Ryswick en 1696, avec maintenant la médiation du roi de Suède Charles XI. C'est toujours le cas à Utrecht en 1712 et 1713, après l'échec des conversations de Gertruydenberg menées à partir de 1708, dans de fort mauvaises conditions pour la France. Si, en 1713 encore, la paix est une somme de traités séparés, et non un texte unique qui serait général - en gros, l'Europe n'est pas encore prête à exister à ce niveau -, il faut noter que c'est à ce moment, soixante- cinq ans après Westphalie, que l'Europe a procédé au plus sensible réajustement des équilibres de la paix, même si les mots changent. L'expression anglaise, *balance of powers*, remplace l'expression française, *équilibre des puissances*, mais le sens est le même.

Ni en 1678 et 1679, ni en 1698, ni en 1713-1715, les traités signés ne modifient les principes de 1648. La paix reste assise dans des frontières territoriales au reste plus visibles depuis que Vauban pour la France, Coehoorn pour les Provinces Unies édifient des fortifications de villes et citadelles qui les marquent sur le terrain, et les enracinent donc dans la durée. Il en est exactement de même avec la frontière de l'Empire et de l'Empire ottoman, fortifiée de manière un peu plus discontinue de la mer Adriatique aux extrémités orien-

12 *H. Vast:* op. cit. 103. (Traité de Nimègue signé avec l'empereur), et 119. (Traité de Saint-Germain-en-Laye signé avec l'électeur de Brandebourg).

tales du royaume de Hongrie[13]. Aussi, les échanges territoriaux sont-ils devenus relativement modestes. Quelques provinces encore sont conquises - la Flandre, la Comté espagnole, le Milanais, la province de Belgrade pour l'Empire, -mais pour le reste, ce sont plutôt des places qui sont conquises ou échangées, prises ou perdues - Pignerol et Fenestrelles, Fribourg et Brisach, Philippeville et Mariembourg, Luxembourg et Tournai. La concrétisation matrimoniale, oubliée à Münster, rétablie au traité des Pyrénées, survit encore. La paix de Nimègue se prolonge par le mariage du roi d'Espagne avec la fille de Monsieur, nièce du roi de France, Marie-Louise d'Orléans. La demande a été présentée par Balbasez le 10 juillet 1679, le contrat signé une fois la dispense pontificale obtenue le 30 août, et le mariage célébré le 31 août. Cette union est présentée comme « un moyen capable d'affermir de plus en plus la tranquillité publique qu'il a plu à Dieu de rétablir par la paix ». La paix, signée par les deux traités de Turin le 29 juin 1696, s'accompagne du mariage de la princesse de Savoie Marie-Adélaïde, fille de Victor-Amédée, au duc de Bourgogne - nul ne peut alors imaginer que la future duchesse de Bourgogne sera la mère du successeur de Louis XIV[14]. En revanche, pas de mariage à Utrecht.

Le réajustement d'Utrecht est celui a le plus frappé les contemporains sans doute parce que pour la première fois, il a été accompagné d'un *Projet de Paix perpétuelle*, toujours rangé dans l'utopie, mais de portée inhabituelle, celui de l'abbé de Saint-Pierre qui, à la différence de tous ceux qui l'ont précédé, a eu nombre de lecteurs et de commentateurs[15]. Il repose pourtant sur bien des idées fausses. Celle de la capacité des rois à modérer leurs appétits territoriaux d'abord, à être fidèles à leurs promesses ensuite, et autres naïvetés qui ont entraîné nombre de quolibets. Plus grave, la conviction qu'il était possible de figer l'Europe dans ses équilibres atteints au moment de la signature des traités d'avril 1713, et de n'en plus changer la moindre clause pour la perpétuité, ainsi qu'aucun roi n'agrandisse son territoire, ne reçoive de nouvelle couronne, etc. Ce qui est n'avoir pas compris que l'équilibre est par nature une situation très provisoire, puisque toutes les réalités qui le constituent changent par des lois naturelles - la démographie et le nombre des hommes, l'économie et la richesse des productions ou du commerce, les intérêts politiques enfin : la hiérarchie

13 Voir *Jean Nouzille:* Histoire de frontières. L'Autriche et l'Empire ottoman. Berg International, Paris et La Haye, 1991.

14 *H. Vast:* op. cit. vol II, Traité de Turin entre Louis XIV et Victor-Amédée II, 29 juin 1696, 176.

15 *Abbé de Saint-Pierre:* Projet pour rendre la paix perpétuelle en Europe. Antoine Schouten, Utrecht, 1713. (3 vol.) et Projet de traité pour rendre la paix perpétuelle entre les souverains chrétiens, 1717. Fayard, Paris, 1986. (Corpus des œuvres de philosophie en langue française, présentation par Simone Goyard-Fabre).

Illustration n° 3 : Les scènes du traité de paix d'Utrecht (1713) sur l'imprimé coloré d'Abraham Allard

des puissances change, la force des armées, les aspirations des peuples, la pensée politique elle-même ; sont en constante évolution.

De fait, à Utrecht, un bouleversement considérable est apporté dans l'équilibre général de la paix européenne, par une nouvelle distribution des grandes puissances qui ne relève pas d'un choix ou d'une négociation, mais des faits : désormais, l'Angleterre a remplacé la Suède. L'Angleterre, qui n'était jusqu'alors qu'une puissance d'appoint, recherchée dans les systèmes d'alliance, devient une grande puissance, au même rang que la France, l'Empire, ou l'Espagne, malgré le passage prévisible de sa couronne de la dernière princesse de la maison des Stuarts à la maison simplement électorale du Hanovre, mais grâce à une puissance maritime de dimension mondiale, méditerranéenne ce que concrétise la main mise définitive sur le rocher de Gibraltar, comme l'arrivée en masse de colons anglais dans les nouvelles colonies d'Amérique, l'ancienne Virginie comme la toute récente Pennsylvanie fondée par William Penn, le quaker, autre prophète de la paix perpétuelle. L'intrusion de cette nou-

velle puissance change la donne, sans qu'on s'en aperçoive tout de suite. Déjà, à Nimègue, paix conclue avec pour principal partenaire l'ennemie républicaine, calviniste et commerçante des Provinces Unies, et pour la première fois dans les pratiques diplomatiques de l'Europe, un Traité de Commerce et de Navigation signé entre Louis XIV et les Etats généraux, comprenant trente-huit articles, et limité à une durée de vingt-cinq ans, établissant la liberté des échanges entre les deux pays, élargissait les horizons traditionnels de la paix[16]. En 1713, le roi, seulement intéressé par l'avènement des Bourbons en Espagne, renonce à de très larges parties de l'empire français en Amérique : par les articles 10 et 11, il abandonne à l'Angleterre la baie et le détroit d'Hudson, par l'article 12, il abandonne « la nouvelle Ecosse autrement dite Acadie, en son entier » ; enfin, par l'article 13, il cède Terre-Neuve et les îles adjacentes »[17]. Sous une autre forme, c'est un premier abandon des possessions américaines, qui ne fait que préfigurer le second[18].

1748-1783. Le temps du déséquilibre

Cet élément nouveau dans l'équilibre ne fait pas sentir son effet immédiatement. Pendant une cinquantaine d'années encore, rien n'est changé en apparence. Les guerres générales pour des ambitions de puissance disparaissent - ce qui était l'un des objectifs à long terme de l'équilibre de 1648. Les réajustements, militaires puis diplomatiques, s'inscrivent dans le cadre général de la paix instaurée en Europe entre 1713 et 1720, confortée par la remarquable politique internationale du Régent, trop souvent mésestimée, et ne concernent plus que quelques intérêts purement dynastiques, donc intérêts des Etats puisque la nature absolutiste des couronnes est désormais la règle générale, mais étrangers aux intérêts ou aux réalités des nations qui ne sont d'ailleurs jamais exprimés. Le sort de la Lorraine devenue avec la Toscane l'objet du règlement de la Guerre de succession de Pologne en donne une illustration déconcertante. Le règlement de la Guerre de Succession d'Autriche, avec encore congrès international, mais de moindre dimension que ceux de Westphalie ou d'Utrecht, en donne une autre illustration, mais curieusement inversée : Louis

16 *H. Vast:* op. cit. 66. sqq.

17 Idem. I. 5-7. Traité de paix et d'Amitié entre Louis XIV et la reine Anne signé à Utrecht, 11 avril 1713.

18 Une introduction commode, *Jacques Lacoursière:* Histoire du Québec des origines à nos jours. Septentrion, Québec, 2004.

XV, renonçant souverainement à la conquête territoriale acquise des Pays Bas, surprend l'Europe, déroutée et incrédule. Il ne prend même pas la peine d'exposer les raisons très hautes de ce geste jusqu'alors sans exemple, simplement qualifié du nom de paix de roi, par opposition aux paix de marchands qui l'ont précédée.

Pourtant, les grands principes de l'équilibre européen ne sont pas rompus en 1748. En 1748 encore, on trouve au cœur de l'Europe l'Autriche, étendue dans l'empire, au nord et à l'ouest, à toute la Hongrie au sud et à l'est, bordée au-delà par la Pologne en déclin, et la Russie en ascension. La Prusse seule a modifié le système général de la *Mitteleuropa*, avec l'armée de Frédéric-Guillaume, le génie militaire et l'ambition politique de son successeur Frédéric II. A l'ouest, la France est la plus grande puissance, à l'échelle continentale. Elle s'étend alors jusqu'au Canada, et aux *Isles* des Antilles. L'Espagne retrouve avec Ferdinand VI sa position de puissance maritim e, et peut toujours compter sur son empire américain. L'Angleterre de George II est sur mer, avec un pied en Europe moyenne, le Hanovre, mais des vues mondiales qu'aucune autre puissance ne perçoit avec clarté.

C'est en 1763 que la remise en cause du système d'équilibre met en cause l'héritage de Westphalie. L'élément nouveau n'est pas la révolution diplomatique des années 1748 à 1756, qui voit les alliances traditionnelles renversées. Au système français tourné contre l'Autriche, appuyé sur les anciennes alliances de la Suède et de l'Empire ottoman, et pendant la succession d'Autriche sur l'alliance de la Prusse, avec toujours l'Espagne, contre une Autriche alliée héréditaire de l'Angleterre et les Pays Bas, se substitue un nouveau système d'Etats : la France et l'Autriche désormais alliées, contre l'Angleterre et la Prusse, avec la Russie en appoint, qui change de camp au cours de la guerre et quitte l'alliance française pour se tourner vers la Prusse. Mais si, dans ce cadre, la guerre est perdue pour la France, ce n'est pourtant pas la défaite militaire contre la Prusse qui rompt les équilibres traditionnels de la paix, qui pouvaient se rétablir dans un nouveau jeu d'alliances. C'est le règlement de la paix entre France et Angleterre.[19]. Et plutôt que d'en revenir au thème de la paix désastreuse, ou à la joie indécente de Voltaire, peut-être est-il mieux venu de souligner deux faits qui en découlent immédiatement, et qui lui donnent sans doute sa portée réelle.

19 Voir *Gaston Zeller:* Les Temps modernes, de Louis XIV à1789. Hachette, Paris, 1955. et plus récent, *Jean-Pierre Poussou – Philippe Bonnichon – Xavier Huetz de Lemps:* Espaces coloniaux et espaces maritimes au XVIIIe siècle. Sedes, Paris, 1998.

Le premier est que, pour la première fois depuis cent vingt ans, les paix de 1763, négociées séparément entre France et Angleterre et entre France et Prusse, à Paris et à Hubertusburg, ont été réglées sans Congrès européen. Sans aucune annonce, sans aucun avertissement, mais simplement dans les faits, avec une discrétion soulignée peut-être par leur très faible conséquence sur la carte des territoires en en Europe, c'est un enterrement : il n'y aura plus de Congrès européen sur les modèles de Westphalie, 1648, Utrecht, 1713, ou Aix-la-Chapelle, 1748. On n'y songe même pas en 1783, et les ébauches qui ont suivi ont échoué : le Congrès de Reichenbach réuni en 1791 pour tenter de régler le cas de la France révolutionnaire en Europe, délibère à peine et ne décide rien ; le Congrès de Rastadt ouvert en 1798, prêt à faire entrer le Directoire parmi les interlocuteurs d'un nouvel équilibre européen, échoue, tout autant en raison du caractère brutal des négociateurs français, des malotrus qui se livrent à un espionnage d'amateurs, que parce que les principes d'un nouvel équilibre n'existent plus. A Lunéville en 1801, puis Amiens, en 1802, pour la première fois depuis cent cinquante ans, la référence aux principes de Westphalie disparaît des textes des traités signés entre France et Autriche, et entre France et Angleterre. Le Congrès de Vienne ouvert en 1814 est d'une autre nature, et inaugure le Concert des Nations du XIXe siècle.

Le second fait majeur en 1763 est la place désormais prise par l'Angleterre dans le monde, au point que, alors que la paix européenne, dans les principes de Westphalie, repose sur l'équilibre entre quatre grandes puissances européennes dont elle est la quatrième depuis 1713, elle accède non seulement à la première place, mais aussi à une hégémonie exclusive, position redoutable. C'est la conséquence de sa prise de possession de l'Amérique du nord. Son empire y est maintenant plus vaste que l'empire espagnol en Amérique du sud. La Nouvelle France n'existe plus. L'empire anglais couvre désormais la Nouvelle Ecosse, comprenant la baie de Fundy [Nouveau-Brunswick], l'île Saint-Jean, et l'île du Cap-Breton ; la colonie de Terre-Neuve, beaucoup plus étendue qu'on ne la voit depuis l'Europe, qui s'étend largement sur la côte du Labrador afin de contrôler tout le commerce des pêcheries ; la province de Québec, qui s'étend sur les deux rives du Saint-Laurent, et au-delà, un immense Territoire indien. Cet ensemble n'a pas de nom, sauf celui de colonies anglaises d'Amérique. Le nom *Canada* disparaît même des textes juridiques, et jusqu'en 1791, la vallée- du Saint-Laurent devient *Province de Québec*, tandis que les autorités britanniques parlent des « nouveaux sujets » plutôt que d'utiliser le terme Canadiens, en opposition aux « anciens sujets » qui sont ici les Anglais[20].

20 *J. Lacoursière:* op. cit. 55-66.

Le roi George III promulgue la Proclamation royale de 1763 pour jeter les bases d'une administration gouvernementale dans les territoires nord-américains officiellement cédés par la France à la Grande Bretagne, où elle tentera, selon le mot de Francis Maseres, procureur général de la nouvelle Province de Québec, en 1766, de « de fusionner pour ainsi dire en une seule, deux races qui pratiquent actuellement des religions différentes, parlent des langues qui leur sont réciproquement étrangères, et sont, par leurs instincts, portées à préférer des lois différentes »[21]. A ce nouvel ensemble, il convient encore d'ajouter les Treize colonies atlantiques, et voici que les Anglais l'augmentent de la Floride... Et l'on n'oublie pas qu'il y a un autre empire britannique, dans les Indes et leurs périphéries maritimes.

Il n'y a plus équilibre des puissances. Choiseul en a conscience, et il voit, le premier, que désormais un tel déséquilibre de puissances appelle sinon une revanche - le mot n'est que celui d'après Rossbach, non d'après les plaines d'Abraham -, du moins une remise en équilibre. De là vient que, vu de France, le Traité de Paris doit être compris, au de-là du prisme de son bilan territorial, comme le point de départ d'un gigantesque redressement intérieur d'une part, et comme le point de départ d'une nouvelle lecture des principes de la guerre d'autre part. C'en est fini des querelles de succession dynastiques et des petits réajustements frontaliers opérés le long de la grande bande de terres intermédiaires entre Empire et France-Espagne, les deux puissances maintenant liées par un pacte de famille. La guerre est désormais non plus inscrite dans le cadre de l'équilibre européen, mais de la puissance mondiale. Le royaume de France est l'un des plus peuplés du monde, plus peuplé que l'Allemagne, l'Angleterre, l'Espagne et l'Italie réunies. Ses troubles intérieurs, querelles d'encyclopédistes et de jansénistes, jalousies et influences de courtisans ou de parlementaires, ne sont pas plus insurmontables que les difficultés parlementaires ou financières du vainqueur, l'Angleterre. S'il n'est ni Sully, ni Richelieu, ni Colbert, Choiseul a assez de sens et de détermination politique pour tirer le vrai bilan du traité de Paris, et il a su être le Louvois de la marine de Louis XV. Louvois avait donné à Louis XIV la première armée d'Europe, Choiseul donne à Louis XV la première flotte du monde. Ministre de la Marine le 15 octobre 1761, en pleine guerre, il engage un immense programme de constructions navales, se proposant de donner au roi en quatre ans soixante-quatre vaisseaux et quarante frégates - ce qui ne sera qu'à peu près réalisé avec le règne de Louis XVI. Grâce à sa clientèle provinciale, des chantiers sont ouverts dès l'année 1762 - ainsi à Toulon le *Languedoc* de 80 canons offert par les Etats de Languedoc, le *Bour-*

21 Idem. 58.

gogne, par les Etats de Bourgogne, le *Marseillais*, par la Chambre de commerce de Marseille, à Rochefort, le *Ville-de-Paris*, de 90 canons, offert par la ville de Paris, au total pour la seule année 1762 déjà quatorze vaisseaux[22]. Le programme n'est pas achevé, mais se poursuit dans les quinze années suivantes[23]. Et par bonheur, Louis XVI, servi par une génération de grands marins, est aussi le premier, et le seul, roi de France qui ait aimé et compris la mer.

Sans la moindre surprise, la nouvelle guerre européenne, celle de 1778, qui oppose France et Angleterre, n'interfère plus dans le jeu traditionnel des alliances continentales, même si l'Espagne a fini par s'y introduire, et se déroule entièrement dans un espace non européen. Maritime, avec une supériorité française décisive dans la baie de Chesapeake en 1781, et américaine, avec la présence elle aussi déterminante d'une armée française menée par Rochambeau et de volontaires français auprès de l'armée de Washington, dont le premier est La Fayette. C'est alors sans doute que devient perceptible le début de la fin des principes de Westphalie, uniquement adaptés à des équilibres européens, et non à une échelle mondiale des puissances.

On ne comprend pas forcément tout de suite laquelle des puissances imposera son hégémonie. Après 1783, tout laisse à croire, malgré 1763, que l'heure de la France est arrivée. Choiseul était aussi ministre de la Guerre, et n'a pas négligé la réforme nécessaire de l'armée de terre. Dans le contexte d'un immense débat théorique d'où émergent les noms de Joly de Maizeroy, Turpin de Crissé, ou Guibert[24], une succession de grandes ordonnances réformatrices, généralement présentées comme le contrecoup moral de la défaite de Rossbach, annonce autres les réformes du ministère du comte de Saint-Germain. Trente ans après les désastres de la Guerre de Sept Ans, l'armée française est capable de triompher de l'Europe. Elle va le démontrer sous la Révolution, puis sous l'Empire - servie aussi par son immense réservoir d'hommes que lui donne son poids démographique, autorisant successivement la Levée de 300 000 hommes, la Levée en masse, enfin la conscription, jusqu'à la formation d'une Grande Armée encore jamais vue dans l'histoire. Mais on a enfin compris en 1815 : c'est bien l'Angleterre qui abat l'Empire français, même si elle a reçu le soutien de l'Autriche, de la Russie, de la Prusse, de l'Espagne. L'Angle-

22 Une liste complète des chantiers de 1762 est fournie par Jean-Joseph Expilly, article « Forces navales » dans son Dictionnaire géographique, historique et politique des Gaules et de la France. Desaint et Saillant, Paris, 1762-1770. t. 3.

23 Voir, suggestif, *Jean Meyer:* La préparation de la guerre de revanche, 1763-1777. In: Histoire militaire de la France. dir. André Corvisier, PUF, Paris, 1992. vol. 2, ch. VII, La Marine française au XVIIIe siècle 187.

24 Mise au point sur le débat théorique, *Jean-Pierre Bois:* Guibert. Essai général de Tactique. Economica, Paris, 2004. Présentation XVIII-XXIV.

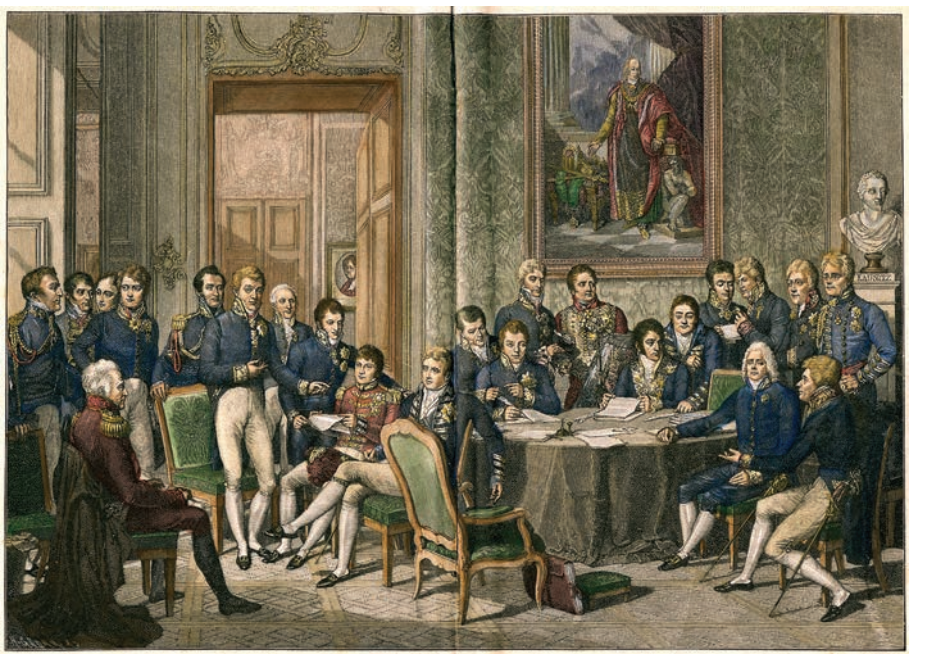

Illustration n° 4 : Les participants du congrès de Vienne (1814/5) sur la gravure colorée de Jean-Baptiste Isabey (1819)

terre, devenue la première et la seule puissance mondiale en 1763, et qui fait du XIXe siècle un siècle anglais[25].

*

N'est-ce pas aussi le moment de souligner une autre singularité de la guerre de Sept Ans ? Alors que le temps de la Guerre de Trente Ans avait été celui de la formulation de son projet de paix européenne par Sully, alors que le Traité d'Utrecht avait été accompagné du Projet de Paix perpétuelle de l'abbé de Saint-Pierre, le traité de Paris n'a suscité aucune de ces grandes utopies réconfortantes pour l'esprit humain... Elles se donnaient toutes pour objectif en réorganisant la paix de prévenir la guerre, en s'appuyant sur la mise en place d'une sorte d'Assemblée européenne - Conseil, République, peu importe le nom qui lui est donné -, avec une hauteur qui n'est pas atteinte par l'ouvrage d'Ange Goudar *La Paix de l'Europe*...[26], publié en 1757, dont on doit pourtant

25 *Jacques Weber:* Le siècle d'Albion. L'empire britannique au XIXe siècle. Les Indes Savantes, Paris, 2011. apporte une démonstration remarquable.

26 *Ange Goudar:* La paix de l'Europe ne peut d'établir qu'à la suite d'une longue trêve, ou projet de pacification générale combiné par une suspension d'armes de vingt ans entre toutes les puissances

retenir, malgré le succès connu en son temps, la défiance envers le principe de l'équilibre, effectivement mis à mal en l'année 1763.

C'est une singularité de 1763. Elle tient sans doute au fait que le débat est alors celui que viennent d'ouvrir Mably, avec ses *Principes des négociations*, traité publié en 1757, contribution au débat sur les relations entre Etats qui parcourt tout le siècle, et qui se donne pour objet de fonder une science morale des négociations[27], et surtout Rousseau, qui achève en 1759 un *Extrait du projet de paix perpétuelle de Monsieur l'Abbé de Saint-Pierre*, publié en 1761, puis *un Jugement sur la paix perpétuelle*, beaucoup plus critique, qui ne se trouve publié à Genève qu'en 1782[28] . Mais avec lui, le débat s'élève. La paix ne s'oppose pas seulement à la guerre, mais aussi à la servitude, elle est à la fois un principe juridique et une exigence morale, à laquelle il donne un nom qui recouvre autant l'état social que politique : il faut entendre « non seulement la sûreté qui fait la paix au dehors, les mœurs qui font la paix au dedans, mais aussi la liberté sans laquelle il n'y a aucune paix véritable »[29]. De là le scepticisme du philosophe à l'encontre d'un projet reposant exclusivement sur un contrat entre Etats présupposant que les rois soient capables de renoncer à leur toute puissance. En gros, il estime que, pour parvenir à une paix durable, à défaut de perpétuelle, « ce sont les peuples souverains, et non les monarques, qu'il s'agit de fédérer ». C'est aussi une manière d'annoncer le passage d'une Europe de monarchies à une Europe de nations.

politiques. Chatelain, Amsterdam, 1757. Voir *Jean-Pierre Bois:* La Paix. Histoire politique et militaire. Perrin, Paris, 2012. 349.

27 *Gabriel Bonnot de Mably:* Principe des négociations pour servir d'introduction au Droit Public de l'Europe (1757). éd. Marc Bélissa, Kimé, Paris, 2001.

28 *Jean-Jacques Rousseau:* Ecrits sur l'Abbé de Saint-Pierre (Extrait du projet de paix perpétuelle de Monsieur l'Abbé de Saint-Pierre), 1761 ; Jugement sur le projet de paix perpétuelle, 1782). In: Œuvres complètes. Gallimard, Paris, 1964. vol. III, Ecrits politiques prés. par S. Stelling-Michaud. 563-600.

29 Idem. 523. Cf. *Géraldine Pavin:* Que signifie vivre en paix pour Rousseau ? Dix-huitième Siècle n° 43 (2011) 577-594.

Jean-Pierre Bois

AZ EGYENSÚLY BÉKÉJE ÉS A BÉKE EGYENSÚLYA A 17. ÉS 18. SZÁZADI EURÓPÁBAN

A békekötés a történelem állandó eleme, a háborúk tulajdonképpeni célja. Kezdetben a békekötést nehezítette, hogy az uralkodók személyes ügyüknek tekintették. A békerendszerek másik jellemzője a területi jellegű ügyek sokasága, mivel az uralkodók elsődleges célja hatalmuk növelése volt, ami újabb és újabb konfliktusok kialakulását eredményezte. A kora újkorban lassan alakult ki a békeszerződések rendszere, szerkezete, ezen belül pedig a békekongresszusok intézménye, amely a békekötés legfőbb színterévé és szervezetévé vált. A kongresszusok résztvevői nem katonák, hanem diplomaták, olyan egyházi emberek és tudósok voltak, akiknek személyes érintkezése alakította ki a béketárgyalások intézményes formáit, módszereit, közös nyelvét (kezdetben a latint használták), valamint a személyes érintkezés szabályait. Kialakult az államok és nemzetek közötti érintkezés jogi rendszere, a *ius gentium,* amely a kora újkorban felváltotta az addigi, az uralkodók magánügyeként kezelt nemzetközi érintkezés rendjét.

Az országok közötti béke megteremtésére és megtartására idővel változó elképzelések születtek. Az első modell szerint egy jelentős európai uralkodó hivatott arra, hogy a békét garantálja. A kérdés, hogy ki is legyen ez az uralkodó, azonban problémát jelentett. A 16. században a pápa nem rendelkezett jelentős hadsereggel, valamint a reformáció után már egész Európára kiterjedő tekintéllyel sem. A Habsburgok (V. Károly) ugyan ekkor még birtokolták hatalmas birodalmukat, de végül éppen ez a birodalom bizonyult kezelhetetlenül nagynak, ami végül annak kettéosztásához vezetett, s ez gyakorlatilag az „univerzális monarchia" elképzelésnek is a végét jelentette. A véres harmincéves háború pedig végleg lehetetlenné tette, hogy bármelyik birodalom is hegemóniára tegyen szert Európában. Az ezt követő második modell a területi egyensúly elvére épített. A vesztfáliai béke (1648) után Európa nagyhatalmai – Franciaország, Spanyolország és a Habsburg Birodalom, majd az utrechti béke (1713) után Anglia is – közötti kényes egyensúly biztosította az európai békét. Az európai államok történetében először fordult elő, hogy közös tárgyalások – békekongresszus – útján igyekeztek rendezni vitás kérdéseiket. A tárgyalások legfontosabb eszköze a területcsere lett (például Elzász), amit nemcsak az uralkodók, hanem az érintett területen élők is elfogadtak. A nagy államrendszerek létrejöttével az államérdek került előtérbe. Az 1668–1748-as időszakban az európai egyensúly átalakult. A vesztfáliai béke rendszere közösen elfogadott alap lett, a határok megszilárdultak, és a területek cseréje helyett inkább az erődök váltak az alku tárgyává. A 18. század második felében felbomlott ez az egyensúly, majd a francia forradalmi és a napóleoni háborúk utáni bécsi kongresszussal (1815) megjelent a harmadik modell, amely a nemzetek közötti együttműködésre építve képzelte el az európai béke megteremtését és megtartását.

Pálffy Géza*

A SZENT KORONA ALIG ISMERT KALANDJA

Hol volt a magyar korona az 1663–1664. évi nagy török háború idején?

Az eddigi kutatásokról: a magyar korona történetének alig ismert fejezete

A Szent Korona nemcsak a magyar államiságnak, hanem a magyar történelemnek is különleges szimbóluma.[1] Sok évszázados kalandos sorsa jól jelképezi a Magyar Királyság viharos históriáját. Gyakran használták politikai célokra, számos alkalommal menekítették háborúk során, így a 20. század második felében még Amerikába is eljutott. A 19. század közepén hosszabb időt még a föld alatt is eltöltött, korábban pedig többször őrizték éveken át uralkodói kincstárakban. Sőt, 1529-ben a világhódító Nagy Szülejmán szultán is tarthatta kezében. Ennek ellenére még mindig vannak olyan időszakok, amikor nem tudjuk, mi történt vele. Bármennyire hihetetlen, ez igaz az 1663–1664. évi nagy török háború időszakára is. Tanulmányomban ezért a magyar korona ezen szinte ismeretlen kalandjának bemutatásával szeretném megajándékozni az 1664. augusztusi szentgotthárdi győzelem és a vasvári béke jubileumára emlékező érdeklődőket. 2014-ben ugyanis nemcsak a szentgotthárdi csata, hanem a Szent Korona egyik hazatérésének 350. évfordulóját is ünnepeltük.

A magyar felségjelvény 1663–1664. évi kalandjáról hallgatnak koronánk históriájának eddigi átfogó összegzései. Nem szól erről nemzeti ereklyénk történetének egyetlen régebbi vagy újabb összefoglalója,[2] ám az őrzési helyeiről

* Tudományos tanácsadó és kutatócsoport-vezető, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., palffy.geza@btk.mta.hu).

1 Jelen írás az *MTA BTK TTI „Lendület" Szent Korona Kutatócsoport* által elnyert Lendület kutatási projekt (2012–) támogatásával készült. Előadásunk forráskiadvánnyal ellátott, bővebb változata a *Történelmi Szemle* hasábjain lát napvilágot. Köszönöm Fazekas Istvánnak és Szabó András Péternek a tanulmány elkészítéséhez nyújtott önzetlen segítségét.

2 A teljesség igénye nélkül *Ipolyi Arnold:* A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények története és műleírása. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1886. (Reprint: Anno Kiadó, Bp., 2013.); *Bertényi Iván:* A magyar korona története. 3. bőv. kiad. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1986. (Népszerű történelem); *Benda Kálmán–Fügedi Erik:* A magyar korona regénye. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1979.

készült kronológiák egyike sem.[3] A tízkötetes Magyarország-történet első, még 1985-ben megjelent kiadása ugyanakkor azt írja, *„1663 őszén a fenyegető török veszély miatt a Habsburg-kormányzat elrendelte, hogy Pozsonyból vigyék át Bécsbe a magyar koronát"*, ám Wesselényi Ferenc nádor (1655–1667) ellenállása ezt megakadályozta.[4] Néhány kurta szakirodalmi említés mellett[5] Zichy István koronaőr (1661–1693) 1693. évi halotti beszéde viszont már egykorúan azt állította, hogy ő a koronát *„az 1663. esztendőben, Újvár veszésekor, bátorságosb és megcsalhatatlan bizonyos megtartására, az akkorbéli kollégájával boldog emlékezetű néhai méltóságos Gróf Pálffy Miklóssal, az ő természet szerint való urához, fölséges királyához vitte* [értsd: Bécsbe], *és annak oldala s őrizete mellől el nem távozott mindaddég, mígnem az ő szokott helyében* [ti. Pozsonyba] *viszont visszavitte."*[6] Ám ugyanezt erősíti meg egy újabb művelődéstörténeti vizsgálat, amely – az elmúlt évtizedek történeti kutatásaira[7] építve – egyenesen úgy véli, hogy a Szent Korona Bécsbe vitelére ugyanúgy I. Lipót császár abszolutizmusának jegyében került sor, miként Hunyadi Mátyás egykori corvináinak megszerzési kísérletére a török Budáról.[8]

3 *Tóth Endre–Szelényi Károly:* A magyar Szent Korona. Királyok és koronázások. 3. kiad. Kossuth Kiadó, Bp., 2015. 76.; *Fazakas László–Hegedűs Ernő–Hennel Sándor:* A Szent Korona őrzése. A koronaőrök, a koronaőrség. Heraldika Kiadó, Bp., 2002. 261.; A koronázási jelvények okmányai. Szerk. Szvitek Róbert József–Tóth Endre. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 2002. (Bibliotheca Humanitatis Historica XVIII.) 23.

4 Magyarország története 1526–1686. I–II. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes. 2. kiad. Akadémiai Kiadó, Bp., 1987. (Magyarország története tíz kötetben III/1–III/2.) II. 1108. A fejezetet R. Várkonyi Ágnes írta. Ugyanő egy későbbi írásában viszont már tudott a korona 1664. végi Pozsonyba történt visszahozásáról („Visszahozták a koronát Pozsonyba Bécsből…"). *R. Várkonyi Ágnes:* A Wesselényi-szervezkedés történetéhez 1664–1671. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoportja, Bp., 2002. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2.) 445.

5 Kivételt jelent például az alábbi néhány soros utalás (feltehetően a bécsi forrásanyag alapján, de hivatkozás nélkül): *Takáts Sándor:* A mi szent koronánk. In: *Uő:* Régi idők, régi emberek. 2. kiad. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., Bp., [1930.] 462.

6 Az Szörnyű Halálnak mérgén erőt vett Nyereséges Győződelemnek Palmaia… Fridl János, Nagyszombat, 1693. 18. In: Régi Magyar Könyvtár I. 1448. (a régies helyesírású szöveget modernizálva közöltük).

7 Lásd elsősorban: Magyarország története 1526–1686 i. m. II. köt. 1108. és *R. Várkonyi Á.:* A Wesselényi-szervezkedés történetéhez i. m. 445–459.

8 *Viskolcz Noémi:* Kié a könyvtár? I. Lipót kísérlete a Bibliotheca Corviniana maradványainak megszerzésére. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 29. (2006) 286. stb.

Egy több szempontból kiemelkedő kérdéskör – I. Lipót páratlanul értékes kézirata

Mindezek ismeretében a magyar felségjelvény nagy török háború alatti históriája több szempontból is kiemelt figyelmet érdemel. Egyrészt a had- és a politikatörténet aspektusából egyaránt érdekes, hogy 1608 nyarán Prágából történt visszahozását követően miként vihették el a Szent Koronát az országból, hiszen ez ellenkezett az 1608-ban hozott törvényekkel, amelyek előírták az ország határain belül tartását.[9] Másrészt a Habsburg-abszolutizmus kutatása és a Habsburg–magyar viszony vizsgálata szempontjából is alapkérdés, hogy a korona Bécsbe vitele valóban Lipót császár abszolutista intézkedéseinek sorába illeszkedett-e, amelyekkel ő a magyar rendek pozícióját már 1663-ban erőteljesen igyekezett korlátozni – miként ezt történetírásunk újabban véli. Harmadrészt kommunikációtörténeti aspektusból is figyelemre méltó, hogy a külföldre menekítés, majd a visszaszállítás egyaránt a nyilvánosság szinte teljes kizárásával történt, ami részben megmagyarázza, hogy a történeti kutatás ez ideig miért nem figyelt fel rá.

Végül, s talán ez a legérdekesebb és a legmeglepőbb, a korona e kalandjának történetét elsőként és utoljára nem más, mint maga I. Lipót császár és magyar király foglalta össze.[10] A bécsi *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*ban fennmaradt német nyelvű kéziratát még két dolog teszi kiemelten értékessé. Egyrészt a magyar korona 1663–1664. évi történetét a császár hét oldalon saját kezűleg vetette papírra, ami még akkor is különlegességnek számít, ha Lipót grafománabb uralkodóink közé tartozott. Másrészt ismereteink szerint ez az eddigi egyetlen olyan forrás, amelyben egy magyar uralkodó maga jegyezte le a Szent Korona történetének egy, mégpedig fordulatos epizódját. Lássuk tehát, hogyan viszonyult a magyar történetírásban olykor egyenesen magyarelnyomóként bemutatott uralkodó a Szent Koronához, s mikor és milyen körülmények között vitette el az országból!

9 Magyar törvénytár. (Corpus Juris Hungarici) 1608–1657. törvényczikkek. Magy. jegyz. Márkus Dezső. Franklin-Társulat, Bp., 1900. 10–13. (koronázás előtti 4. tc.) és 34–35. (koronázás utáni 16. tc.).

10 *„Protocollum, wie es mit heraufbring- und widerhinabbringung der hungarischen königlichen kron 1663 et 1664 gehalten wordten. Aufgesezt von Irer Kayserlichen Majestät Leopoldo selbsten."* Österreichisches Staatsarchiv, Wien [ÖStA], Haus-, Hof- und Staatsarchiv [HHStA], Hausarchiv, Familienkorrespondenz A. Kart. 55., Konv. 55–12. Hungarica 1657–1669., fol. 51–54. Nr. 12. (eredeti), illetve ÖStA HHStA Hofarchive, Obersthofmeisteramt, Ältere Zeremonialakten [OMeA ÄZA] Kart. 7. 1663–1664. fol. 58–61. és Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest [MNL OL], I 1, Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok, Staatsarchiv, Urkundensammlung magyar eredetű iratai Nr. 58. (egykorú másolatok).

Amit Montecuccoli és Zrínyi sem tudott megelőzni 1663 őszén: a Szent Korona menekítése Bécsbe

A koronának a magyar fővárosból történő elszállítása elsőként 1663. július elején azt követően került szóba, hogy fél évszázad után ismét nagy török hadjárat indult Magyarországon, amelynek során június végén Köprülü Ahmed nagyvezír mintegy százezer fős seregével elérte Budát. Noha ekkor még nem lehetett pontosan tudni, hogy csapataival Győr, Érsekújvár vagy Bécs ellen vonul-e, az Udvari Haditanács azonnal kikérte a korona ügyében Wesselényi Ferenc nádor véleményét.[11] Bár sajnos nem tudjuk, hogy a világi elit első emberének állásfoglalása elkészült-e, az egyeztetések a növekvő veszély közepette hamarosan folytatódtak. Az oszmánok ugyanis augusztus 7-i Párkány melletti győzelmük után a hónap közepétől már Érsekújvárt ostromolták.

Kiemelten hangsúlyozandó, hogy az egyeztetéseken a korona külföldre vitele augusztus közepén még annak ellenére sem került szóba, hogy a kulcsfontosságú érsekújvári erőd csupán 80 kilométernyire feküdt a felségjelvény őrzési helyétől. Sőt, a pozsonyi királyi várat nemcsak erősíteni kezdték,[12] hanem azt a háborús helyzetben augusztus 21-én I. Lipót a királyság egyházi és világi elitje vezetőjének, Lippay György esztergomi érseknek (1642–1666) és Wesselényi nádornak ideiglenes lakóhelyül is átengedte.[13] Wesselényi egészen augusztus 29-ig valóban a pozsonyi várat használta szállásul. Mindez egyértelműen arra utalt, hogy a rendek és az udvar vezetői sem kívánták külföldre szállítani a koronát.

Szeptember elejére a hadi helyzet azonban jelentősen romlott. A császári hadvezetés Raimondo Montecuccoli tábornagy vezetésével augusztus végére a Pozsony melletti táborba csupán mintegy 15 ezer főnyi hadsereget tudott összehívni. Ezzel nem volt komolyabb esély a török főerővel való összecsapásra, pusztán a Duna vonalának védelmére. A csekélyebb harcértékkel bíró magyar nemesi felkelő csapatok még lassabban gyülekeztek, s a mintegy 10 ezer főnyi katonaságot csak szeptember 17-én mustrálta meg a Marcal folyó parti Vatnál a betegeskedő nádort helyettesítő új főkapitány, Zrínyi Miklós horvát–szlavón

11 MNL OL, E 142, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Levéltára, Magyar Kamara Archívuma, Acta publica Fasc. 10. Nr. 11. és ÖStA Kriegsarchiv [KA], Zentralstellen (Hofkriegsrat), Protokolle des Wiener Hofkriegsrates [HKR Prot.] Reg. Bd. 327. fol. 125r. Nr. 57. és Nr. 58. (1663. július 13., Bécs).

12 ÖStA Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv [AVA FHKA HKA], Protokolle der Hofkammer (Hoffinanzprotokolle) [Hoffinanz Prot.] Bd. 869. Exp. fol. 728r. (1663. júl. 28.) és Bd. 871. Reg. fol. 377r. (1663. augusztus 23.).

13 Uo. Bd. 871. Reg. fol. 373v. és Bd. 869. Exp. fol. 786r. (1663. augusztus 21.).

bán (1648–1664).[14] Ez a haderő még kevésbé volt alkalmas komolyabb hadműveletekre, sem Érsekújvár felmentésére, sem Pozsony védelmére. Időközben ráadásul az érsekújvári táborból a török–tatár segédhadak már a Duna és a Vág vidéke mellett Morvaországban és Ausztriában portyáztak.[15] Mivel így Pozsonyt is egyre komolyabb veszély fenyegette, a korona menekítése újra napirendre került. Az udvar ezért szeptember elején már harmadszor kérte ki a magyar főméltóságok véleményét.[16]

A magyar rendek vezetői ekkor már nem képviseltek egységes álláspontot. A pozsonyi körülményeket helyben megélő Zichy István koronaőr szeptember 6-án egyértelműen a menekítés mellett foglalt állást, miként ez idő tájt egy ízben már Lippay érsek is.[17] 17-én pedig Zichy már egyenesen maga kérte a korona elvitelét azután, hogy a portyázó török csapatok elérték Pozsony városát.[18] Sőt előbbi levelében – bécsi titkos tanácsosok felvetésére utalva – saját érvelését erősítendő még azt is szóba hozta, hogy a koronát Wesselényi nádor vezetésével a magyar főméltóságoknak Bécsbe kellene szállítaniuk.

Erről értesülve a nádor az ügyben közvetítő Johann Rottalnak szeptember 9-én írott levelében hevesen kifakadt, hogy ő olyan tanácsot nem adna uralkodójának, amellyel elárulná mind nádori esküjét, mind nemzetét. *„Ki adott nekem avagy másnak közülünk akármelyikünknek is arra szabadságot, hogy mi az korona kivitelével sáfárkodhassunk?"* Majd így folytatta: *„Király, az mi kegyelmes urunk, atyja Magyarországnak, feltalálja, mint kell országát, Szent Koronáját megoltalmazni, senki szemben nem ugrik ő Felségével, de minekünk különböző sorsunk, áruló nevünk kelhet, magunk, maradékunk kővel verettethetik agyon gyalázatosan."*[19] A nádor álláspontja teljesen érthető volt. A Szent Korona általa és a más főméltóságok által történő Bécsbe vitele – a felségjelvény országos tisztelete és a magyar törvények megsértése miatt – ugyanis nádori esküje és a rendi nemzet érdekeinek megsértését, valamint számára óriási politikai presz-

14 *Pálffy Géza:* Zrínyi Miklós nagy napja. Az 1663–1664. évi török háború egyik meghatározó eseménye: a vati hadimustra 1663. szeptember 17-én. 2. jav. kiad. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet–Jókai Mór Városi Könyvtár, Bp.–Pápa, 2016.

15 *Ivanics Mária:* Tatár kémszolgálat az 1663-as magyarországi hadjáraton. In: Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben. Szerk. Petercsák Tivadar–Berecz Mátyás. Dobó István Vármúzeum, Eger, 1999. (Studia Agriensia 20.) 207–226.

16 ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 325/a. fol. 353r. Nr. 103. (1663. szeptember 3–4.).

17 Uo. Exp. Bd. 325/a. fol. 353v. Nr. 109. (1663. szeptember 6. után).

18 *„Guarnison ins schloß undt statt Prespurg. Salvierung der Cron, und verschaffung der notturfft zur fortification undt andern."* Uo. Exp. Bd. 325/a. fol. 353v. Nr. 107. (1663. szeptember 6.), illetve Zichy *„avisirt der Türckhen ankhunfft gegen Prespurg, undt bittet die Cron zu salvirn"*. Uo. fol. 355v. Nr. 116. (1663. szeptember 17.).

19 Wesselényi Ferenc Johann Rottalhoz, 1663. szeptember 9., Keresztúr. MNL OL, E 199, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Levéltára, Magyar Kamara Archívuma, Archivum familiae Wesselényi, Tétel IV/1. Nr. 133. fol. 117–118. [8. d.] (fogalmazvány).

tízsveszteséget jelentett volna. Így abban bízott, hogy Érsekújvár védői kitartanak.

A nádor reményei azonban nem váltak valóra. Szeptember 25-én az oszmánok bevették Érsekújvárt. Montecuccoli csapataival a császárváros előterében a Duna vonalát próbálta védelmezni, a nemesi felkelők komolyabb katonai akcióban való használhatatlansága miatt pedig Zrínyi végvári és reguláris csapatokért indult birtokaira és Stájerországba, ahonnan csak október elején tért vissza. Ekkor viszont már késő volt. Így sem az olasz, sem a magyar–horvát tábornok nem volt képes olyan akcióra, amely megmenthette volna a korona elszállítását.

Érsekújvár eleste teljesen új helyzetet teremtett. Pozsony közvetlen fenyegetettségbe került, amit jól jelzett, hogy Montecuccoli tábornagy szeptember 30-án már úgy tudta, a törökök teljes erejükkel a magyar főváros ellen készülnek.[20] Bár az oszmánok nagy támadása végül elmaradt, I. Lipót szeptember 27-én úgy döntött, mindenképpen megelőzi a felségjelvény esetleges török kézbe kerülését. Wesselényi nádor idézett ellenállása miatt – Zichy koronaőr említett sürgetései ellenére – az uralkodó tehát a legvégsőkig kivárt, majd maga határozott a korona Bécsbe szállításáról. Jelenleg nem tudjuk, hogy erről a magyar főméltóságok tudtak-e, vagy esetleg titokban egyeztettek velük, a nádor és Nádasdy Ferenc országbíró ugyanis szeptember 22-től 26-ig biztosan a császárvárosban tartózkodtak.[21] Egyik sem zárható ki, ám az ellenkezője sem.

Ami bizonyos: a nádornak és a legfőbb méltóságoknak semmiféle szerepet nem kellett vállalniuk a korona külföldre menekítésében, azaz nem kellett esküjüket és az ország törvényeit megszegniük. Így a Szent Koronát 1663. szeptember 28-án – az uralkodó megbízottja, Johann Rottal és 60 küraszír kíséretében – a lehető legnagyobb csendben a két koronaőr, Zichy István és Pálffy Miklós szállította a császárvárosba, a Pozsonyt Béccsel összekötő Hainburg–Scharndorf–Schwechat útvonalon *(lásd a mellékelt térképet)*.[22] Mégpedig a többi koronázási jelvénnyel együtt a koronaládában, mivel abból kivenni nem lehetett, a ládát ugyanis I. Lipót 1655. júniusi végi pozsonyi koronázását követően a szokásoknak megfelelően az uralkodó és a rendek legfőbb képviselőinek pecsétjei zárták le.[23] A végül este 9 órakor a *Burgtor*on és a *Burgbastei*en ke-

20 *„der feinbt gehe mit völliger macht gegn Prespurg"*. ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 325/a. fol. 374.

21 *Toma Katalin:* Gróf Nádasdy Ferenc országbíró politikusi pályaképe (1655–1666). PhD-disszertáció, ELTE BTK Közép- és Kora Újkori Magyar Történeti Doktori Iskola, Bp., 2005. 223.

22 ÖStA HHStA OMeA ÄZA Kart. 7. 1663.IX.28.–1664. fol. 208. és fol. 210. A térkép Nagy Béla (MTA BTK TTI) munkája, amit neki ezúton is köszönünk.

23 A koronázási jelvények okmányai i. m. 36–37.: Nr. 4. (1655. jún. 27.), vö. még ÖStA HHStA OMeA ÄZA Kart. 14. 1683.VI.12. (Zichy István koronaőr visszaemlékezése).

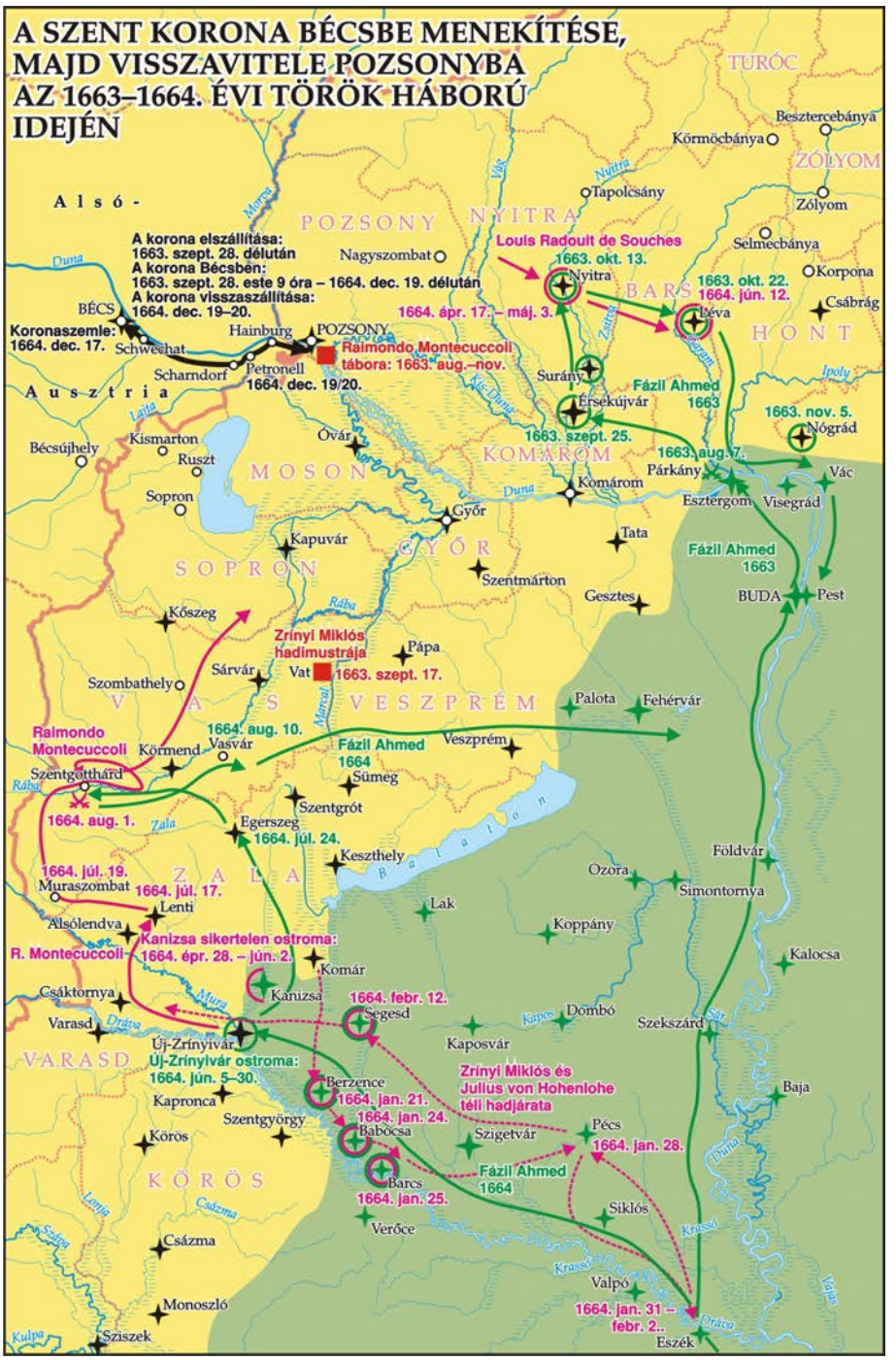
A SZENT KORONA BÉCSBE MENEKÍTÉSE, MAJD VISSZAVITELE POZSONYBA AZ 1663–1664. ÉVI TÖRÖK HÁBORÚ IDEJÉN
TURÓC
Besztercebánya
Körmöcbánya
ZÓLYOM
Zólyom
Tapolcsány
Selmecbánya
Korpona
Csábrág
Alsó-
Ausztria
POZSONY
NYITRA
BARS
HONT
Duna
Morva
Vág
Nyitra
Garam
Ipoly
Zsitva
A korona elszállítása:
1663. szept. 28. délután
A korona Bécsben:
1663. szept. 28. este 9 óra – 1664. dec. 19. délután
A korona visszaszállítása:
1664. dec. 19–20.
Nagyszombat
Louis Radoult de Souches
1663. okt. 13.
Nyitra
1663. okt. 22.
1664. jún. 12.
Léva
1664. ápr. 17. – máj. 3.
BÉCS
Koronaszemle:
1664. dec. 17.
Schwechat
Hainburg
POZSONY
Raimondo Montecuccoli tábora: 1663. aug.–nov.
Scharndorf
Petronell
1664. dec. 19/20.
Surány
Fázil Ahmed
1663
Ipoly
Lajta
Kis-Duna
Érsekújvár
1663. szept. 25.
1663. nov. 5.
Nógrád
Kismarton
Bécsújhely
Ruszt
Óvár
KOMÁROM
1663. aug. 7.
Párkány
Vác
MOSON
Komárom
Esztergom
Visegrád
Sopron
Duna
Győr
Tata
Kapuvár
GYŐR
SOPRON
Szentmárton
Fázil Ahmed
1663
Gesztes
BUDA
Pest
Kőszeg
Rába
Zrínyi Miklós hadimustrája
Pápa
Sárvár
Vat
1663. szept. 17.
Szombathely
Marcal
VAS
VESZPRÉM
Palota
Fehérvár
Raimondo Montecuccoli
1664. aug. 10.
Körmend
Vasvár
Fázil Ahmed
1664
Veszprém
Szentgotthárd
Rába
Sümeg
1664. aug. 1.
Zala
Szentgrót
Egerszeg
1664. júl. 24.
Balaton
Földvár
Keszthely
1664. júl. 19.
Muraszombat
1664. júl. 17.
ZALA
Ozora
Simontornya
Lenti
Lak
Alsólendva
Koppány
Kanizsa sikertelen ostroma:
1664. ápr. 28. – jún. 2.
R. Montecuccoli
Kalocsa
Csáktornya
Mura
Komár
Kanizsa
1664. febr. 12.
Segesd
Dombó
Szekszárd
Sió
Varasd
Dráva
Kapos
Kaposvár
Új-Zrínyivár
VARASD
Új-Zrínyivár ostroma:
1664. jún. 5–30.
Zrínyi Miklós és Julius von Hohenlohe téli hadjárata
Berzence
1664. jan. 21.
Baja
Kapronca
1664. jan. 24.
Szentgyörgy
Babócsa
Szigetvár
Pécs
1664. jan. 28.
Körös
Duna
KÖRÖS
Barcs
1664. jan. 25.
Fázil Ahmed
1664
Lonja
Csázma
Siklós
Szávza
Verőce
Krassó
Csázma
Krassó
Valpó
Monoszló
1664. jan. 31 – febr. 2.
Vajas
Kulpa
Sziszek
Drávа
Eszék

resztül megérkezett, majd a *kaiserliche Retirad*ában a lepecsételt ládában átvett koronázási jelvényeket a két koronaőr jelenlétében Johann Maximilian von Lamberg főkamarás (*Oberstkämmerer*, 1661–1673) vezetésével a *Schatzkammer*ben, az ezüstoltár alatt helyezték el – miként erről maga I. Lipót kézirata tudósít bennünket.

A korona Bécsbe vitele nemcsak a nyilvánosság kizárása miatt zajlott különleges körülmények között. A koronaőrök a rendkívüli feladatra szeptember 27-én speciális megbízóleveleket *(litterae credentionales)* kaptak az uralkodótól, amelyeket Rottal vitt nekik Pozsonyba.[24] Sőt I. Lipót ugyanezen a napon a magyar rendek számára még egy latin nyelvű elismervényt *(Revers/Recognition)* is kiállíttatott, amelyet a koronaőrök a bécsi átadáson kaptak meg, hogy a pozsonyi vár koronatornyában mintegy őrjegyként a Szent Korona helyére tegyék mindaddig, amíg oda a klenódiumok vissza nem kerülnek.[25] Az uralkodó ebben megfogadta, hogy – amint lehetséges – haladéktalanul visszaviteti a koronát bevett őrzési helyére.

Végül Lipót – nem tévedés – azt is kifejtette, tisztában van azzal, hogy a korona elvitelével megsérti koronázási esküjét és hitlevelét *(diploma inaugurale),*[26] mivel azonban Magyarországon már nem volt alkalmas hely, ahol *„extra omnem periculum et amissionis metum*" lehetett volna őrizni, ilyet pedig a rendek sem tudtak megnevezni, ezért kényszerült azt rezidenciájába menekíteni. Ott azonban részben a magyar előkelők által kijelölt személyekkel őriztette, így biztosítván azt, hogy a bécsi udvarban a korona, úgymond, a magyar rendek kezében *(„in regnicolarum manibus")* maradhasson. Amennyiben hihetünk Zichy koronaőr idézett halotti beszédének, ez egészen a felségjelvény visszaszállításáig nagyobbrészt így maradt. Ezt erősíti, hogy 1663. november 27-én Zichy még biztosan Bécsben tartózkodott.[27] A fentiek ismeretében még az sem zárható ki, hogy a koronának a *Hofburg*ban való átadását, majd szimbolikus magyar őrzését az uralkodó a császárvárosban tartózkodó magyar főméltóságokkal a kulisszák mögött együtt dolgozta ki. Elismervénye ugyanis a rendek irányában oly finom nyelvi gesztusokkal és alapossággal érvel, hogy annak

24 ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 327. fol. 206r. Nr. 117. (1663. szeptember 27.).

25 Ez alkotta a császári beszámoló „A" jelű mellékletét: ÖStA HHStA OMeA ÄZA Kart. 7. 1666. IX. 27. [sic!, egykorú dátumhiba a korabeli másolatban], illetve ugyanezen rossz dátummal említve: A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 1933. 70.

26 Kiadása: Magyar törvénytár. (Corpus Juris Hungarici) 1657–1740. törvényczikkek. Magy. jegyz. Márkus Dezső. Franklin-Társulat, Bp., 1900. 136–137.: 1659: 1. tc. 10. pont.

27 Zichy István levele Sopron városához, 1663. november 27., Bécs: Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron; Sopron Város Levéltára Lad. VI. et F. Fasc. VII. Nr. 370.

megfogalmazásában aláírója, Christoph von Dorsch haditanácsi titkár mellett mindenképpen magyar személy, talán Szelepcsényi György kancellár (1644–1666) részvétele is felmerül.

Egy különleges uralkodói gesztus a vasvári béke után: a koronázási jelvények visszaadása 1664 végén

Az 1664. szeptember 27-én I. Lipót által ratifikált vasvári béke (augusztus 10.) Magyarországon – elsősorban megkötésének körülményei és az országot szinte kettészelő török foglalások (mindenekelőtt Érsekújvár eleste) következtében – jelentős felháborodást váltott ki.[28] Így a feszült politikai helyzetben a korona Pozsonyba való visszavitelének nem csupán szimbolikus, hanem tényleges jelentősége lehetett. Annál inkább, mert a november 25-re Bécsbe hívott, a békével igencsak elégedetlen magyar tanácsosok csupán vonakodva érkeztek a császárvárosba. A végül december 4-től heteken át tartó tárgyalásokon erőteljesen emeltek szót a béke megkötésének körülményeivel és feltételeivel kapcsolatban. Így Lipót császárnak nem volt nehéz felismernie, hogy a felségjelvény megígért visz-

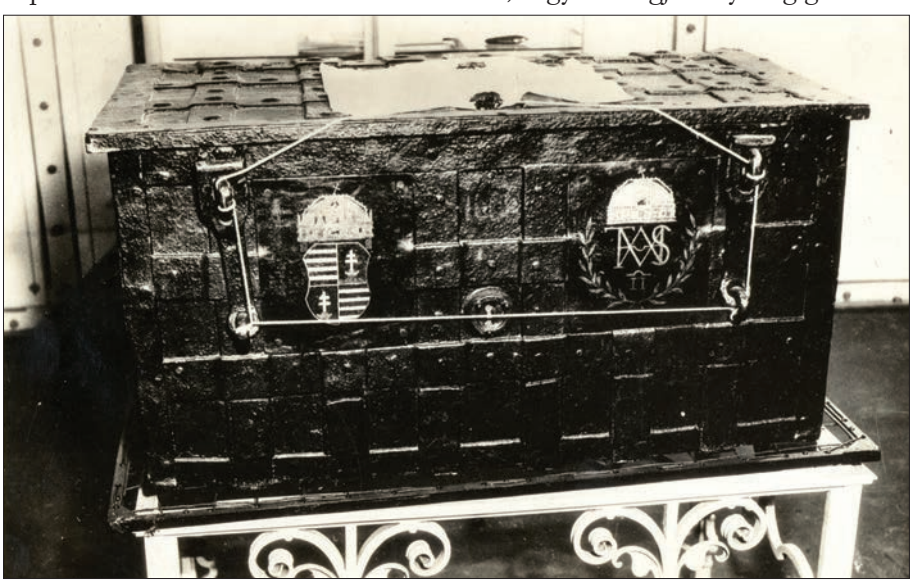

2. kép. A koronaláda lepecsételésének 1608-tól élő gyakorlata egy, az utolsó királykoronázás (1916) alkalmával készült képeslapon

28 Erre részletesen lásd: *R. Várkonyi Á.:* A Wesselényi-szervezkedés történetéhez i. m. 441–452.

szaadása mind az udvar, mind a rendek számára számottevő enyhülést jelenthet, és elősegítheti a tárgyalások folytatását. Ezért ezzel Lipót nem is habozott.

Az uralkodó rendelkezésére 1664. december 17-én Lamberg főkamarás az összes Bécsben tartózkodó magyar tanácsost a *Schatzkammer*be vezette, akik ellenőrizték a ládán található – még Lipót 1655. nyári koronázása után rákerült – pecsétek sértetlenségét.[29] Ez azt jelentette, hogy a magyar őrizet sikeresen megvalósult a császári rezidencián: a magyar felségjelvényekhez a *Hofburg*ban nem juthatott hozzá idegen, azok sértetlenek maradtak, a koronaládát senki nem nyithatta fel. Ekkor viszont a ládát kinyitották, és mind a korona, mind a többi klenódium meglétét – az 1655. évi leltár alapján[30] – ellenőrizték. Majd miután mindent rendben találtak, a koronázási jelvényeket sértetlenül visszahelyezték, és a ládát a szokott módon újra lepecsételték. A Szent Korona ezen – a Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság legszűkebb vezető elitje körében lezajlott – különleges megszemléléséről ez ideig egyáltalán nem tudott a kutatás. Ismereteink szerint ezt egyedül Lipót császár nevezetes kézirata, valamint Zichy István koronaőr 1683. júniusi visszaemlékezése őrizte meg számunkra.[31]

A koronát végül december 19-én ünnepélyes keretek között kapták vissza a magyar főméltóságok. Ezen a napon – miként ugyancsak magától Lipóttól tudjuk – az uralkodó a *Geheime Ratsstube*be hívatta a magyar előkelőket és odavitette a koronaládát, ahol rövid beszédben előadta: mivel Magyarországon a török háborút követően a békesség végre helyreállt, nem kívánja a királyságot legnagyobb kincsétől „megfosztani", hanem ígéretének megfelelően visszaadja azt, hogy a szokott helyén, Pozsonyban őrizhessék. Majd Lipót egy egészen különleges, figyelemre méltó gesztust is tett, amikor azt kívánta a magyar előkelőknek, hogy hasonló menekítésre többé soha ne kerüljön sor, sőt Buda visszafoglalása után a korona egyszer a régi királyi fővárosba kerülhessen. Ezeket a szavakat a magyar tanácsosok nevében Lippay érsek köszönte meg.

Mindezek után Wesselényi nádor a két nappal korábbi szemle alapján a felségjelvények hiánytalan meglétét és visszaadását igazoló latin nyelvű elismervényt adott át az uralkodónak, amelyet az érsek, a nádor, Szelepcsényi kancellár, Nádasdy országbíró, Pálffy és Zichy koronaőrök, valamint Osztrosics Mátyás magyar tanácsos írták alá és pecsételtek meg.[32] Sőt a királyság legfőbb

29 ÖStA HHStA OMeA ÄZA Kart. 7. 1663.IX.28.–1664. fol. 208. és fol. 210.

30 A koronázási jelvények okmányai i. m. 36–37.: Nr. 4.

31 ÖStA HHStA OMeA ÄZA Kart. 14. 1683.VI.12.

32 Ez alkotta az uralkodói beszámoló „B" jelű mellékletét: MNL OL, N 48, Regnicoláris levéltár, Archivum regni, Ladula K Nro. 1. Sacra regni corona Nr. 34. (eredeti), illetve ÖStA HHStA OMeA ÄZA Kart. 7. 1664.XII.19. és ÖStA HHStA Familienkorrespondenz A. Kart. 55., Konv. 55–12. Hungarica 1657–1669., fol. 55–56. Nr. 13. (egykorú másolatok).

3. kép. A magyar rendek vezetőinek elismervénye I. Lipót számára a Szent Korona visszaadásáról. Bécs, 1664. december 19.

rendi vezetői ekkor visszaadták Lipótnak azt az elismervényt, amelyet még 1663. szeptember 28-án kaptak tőle, és eddig Pozsonyban a koronaláda helyén őriztek, majd onnan az említett (december 17-i) kincstári koronaszemle után Bécsbe hoztak. A felségjelvények Bécsbe menekítésével ellentétben azok visszaszerzésében a királyság oszlopai tehát már komoly szerepet vállaltak, hiszen ez – nyilvánosságra kerülés esetén – akár még számottevő politikai tőkét is hozhatott volna nekik. Nélkülük ráadásul a koronaláda sértetlen kinyitása, visszazárása és lepecsételése sem volt lehetséges.

A koronaládát még 1664. december 19-én a *Burgbastei*en egy nagyobb kocsira rakták, majd a két koronaőr kíséretében vitték vissza Pozsonyba. Mindehhez katonai biztosításul a császár saját testőrsége, a *Hartschier*-gárda fél kompániáját (50 főt) biztosította, miként ezt I. Lipót saját beszámolójának legvégén ugyancsak rögzítette. A magyar főméltóságok viszont ez esetben sem kísérték el a felségjelvényeket. Wesselényi nádor például csak december 21-én utazott át a magyar fővárosba, miután Bécsből még előző nap (december 20.) röviden értesítette Johann Rottalt a korona visszaszállításáról: *„Az koronát ő Fölsége megadatá, s Posonban tegnap vitték vissza."*[33] A nádor információja azonban csak részben felelt meg a valóságnak, hiszen a koronaládát szállító konvoj a 19-i átadást követően este csupán Petronellig jutott, ahol az ottani várban egy éjszakai megállót tartva végül másnap, azaz december 20-án érkezett meg Pozsonyba.[34] A két koronaőr itt a lepecsételt koronaládát bezárta a királyi vár koronatornyába.

A Szent Korona napjainkig rejtély övezte 1663–1664. évi története ezzel véget ért. S bár Lipót császár a visszaadáskor azt kívánta, hogy a magyar korona hasonló menekítésére a jövőben sohase kerüljön sor, sőt azt a magyarok hamarosan Buda várában őrizhessék, a sors furcsa fintorának tartható, hogy uralkodása alatt a felségjelvény még két ízben (1683, 1703) ismét a bécsi rezidenciavárosba került. Buda várába pedig – 1541. évi utolsó ott-tartózkodása után – csaknem 250 esztendő elteltével, csupán névrokon utóda, II. Lipót uralkodása (1790–1792) alatt juthatott el ismét.

33 Wesselényi Ferenc Johann Rottalhoz, 1664. december 20., Bécs. MNL OL, P 507, Családi levéltárak, Nádasdy család nádasdladányi levéltára 12. cs. Nr. 466. fol. 522–523.

34 ÖStA HHStA OMeA ÄZA Kart. 7. 1663.IX.28.–1664. fol. 208., fol. 210. és uo. Kart. 14. 1683. VI.12.

Összegzés: Szent Korona-tisztelet Bécsben és Magyarországon 1663–1664-ben

Új kutatásainkat összegezve, véleményünk szerint kijelenthető: a magyar történetírás vélekedésével ellentétben a Szent Korona Pozsonyból Bécsbe vitelére 1663. szeptember 28-án egyáltalán nem az abszolutista jellegű berendezkedés megindításának jegyében került sor. A Habsburg-udvar vezetői nem a magyar rendek megkérdezése nélkül döntöttek a felségjelvénynek a császárvárosba szállításáról, nem hagyták figyelmen kívül a legfőbb méltóságok véleményét, a koronázási jelvények elvitele nem az utóbbiak tudta nélkül és nem is erővel történt. Sőt a rendek vezetőinek véleményét tiszteletben tartva I. Lipót a legvégsőkig kivárt, és csupán Érsekújvár szeptember 25-i eleste után kényszerűségből döntött a Szent Korona biztonságba helyezéséről. A háborús végveszélyben a korona török kézbe kerülését nem kockáztathatta meg, hiszen annak megoltalmazását a magyar főméltóságok is az ő egyik legfőbb feladatának tartották. Elvesztését a rendek aligha bocsátották volna meg neki, ráadásul a korona számára biztonságos helyet Magyarország határain belül már maguk sem tudtak megnevezni.

Az uralkodó ugyanakkor teljességgel tisztában volt azzal, hogy a magyar korona Bécsbe szállításával megsérti koronázási hitlevelét, ám kézirata szerint tökéletesen tudatában volt a felségjelvény kiemelkedő jelentőségének és tiszteletének, pótolhatatlan voltának és legitimációs erejének egyaránt. Önmagában ezt mutatja az is, hogy a korona Bécsbe vitelének, majd visszaadásának históriáját I. Lipót saját kezűleg maga vetette papírra. Emellett a felségjelvényt egy olyan speciális elismervény (mondhatnánk, őrjegy) ellenében vette át a magyar koronaőröktől, amelyben megígérte a török háború lezárása utáni visszaadását, mely dokumentum addig a koronaláda helyére, a pozsonyi vár koronatornyába került. Végül ugyanezt igazolja az a különleges kompromisszumos megoldás is, hogy a bécsi rezidencián a korona Zichy István koronaőr révén – egy ideig legalábbis biztosan – szimbolikusan magyar őrzés alatt, azaz úgymond a rendek kezében maradhatott. Így a magyar felségjelvényekhez a bécsi *Schatzkammer*ben sem juthatott hozzá idegen, azok sértetlenek maradtak, a koronaláda felnyitására csakis a magyar főméltóságok jelenlétében a visszaadáskor került sor. Mindezek véleményem szerint összességében érzékletesen jelzik, hogy a magyar történetírásnak nemcsak Zrínyi Miklós pályája és tevékenysége,[35] valamint az 1664. évi téli hadjárat, a szentgotthárdi

35 Vö. újabban *Pálffy Géza:* Költő és hadvezér? A politikus, katona és költő-író Zrínyi Miklós különféle lojalitásai és identitásai. Hadtörténelmi Közlemények 127. (2014) 867–880.

csata és a vasvári béke,[36] hanem még legfőbb magyar állami és nemzeti jelképünk históriája kapcsán is érdemes szembenéznie a 19–20. századi romantikus és függetlenségi történelemkoncepciók jegyében teremtett mítoszokkal.

Géza Pálffy

L'AVENTURE MAL CONNUE DE LA SAINTE COURONNE : OÙ ÉTAIT LA COURONNE HONGROISE PENDANT LA GUERRE TURQUE DE 1663–1664 ?

La Sainte Couronne fut transférée de Presbourg à Vienne le 28 septembre 1663. En dépit de l'opinion des historiens hongrois, cela ne signifia guère le début d'une politique absolutiste. Le transfert de la couronne ne se déroula pas à l'insu des grands dignitaires hongrois, mais cette décision fut prise avec leur consentement, et après de longues consultations. Par ailleurs, Léopold Ier respecta l'opinion des chefs des ordres hongrois et attendit jusqu'à la chute d'Érsekújvár (Neuhäusl), survenue le 25 septembre, pour prendre cette décision délicate. Dans des conditions extrêmement critiques de la guerre, il ne put prendre le risque de voir cette couronne tomber aux mains des Turcs. Cette perte n'aurait pas été pardonnée par les ordres hongrois ; et le souverain ne pouvait plus assurer sa sécurité sur le territoire hongrois. Il était conscient de la gravité de la situation et de l'importance extraordinaire de cet insigne de majesté, et rédigea de sa propre main l'histoire du transfert et du retour de la Sainte Couronne. En dehors de ce document précieux, il fit une déclaration aux gardes de la couronne, leur demandant de la remettre après la fin des hostilités. Cette déclaration fut d'ailleurs déposée dans la Tour de la couronne dans le château de Presbourg. C'était une décision de compromis qui fut aussi confirmée par le fait que la couronne fut gardée symboliquement à Vienne par un garde de couronne hongrois, Étienne Zichy. Ainsi les insignes de majesté restèrent inaccessibles dans le trésor impérial de Vienne et le coffre-fort de la couronne fut ouvert en présence des grands dignitaires hongrois lors de son retour en décembre 1664. En conclusion, nous pouvons constater que l'historiographie hongroise doit encore dissiper les mythes des théories romantiques autour du symbole de l'État hongrois des XIXe et XXe siècles.

36 Mindezekre lásd jelen kötet tanulmányai mellett a 2014. november 18–20-án, Budapesten tartott *Határok fölött – Nemzetközi tudományos konferencia Zrínyi Miklós halálának 350. évfordulóján* című tudományos ülés frissen megjelent előadásait. Határok fölött. Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról. Szerk. Bene Sándor–Fodor Pál–Hausner Gábor–Padányi József. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp., 2017.

Tóth Hajnalka*

A VASVÁRI BÉKEKÖTÉSIG VEZETŐ ÚT

Oszmán–Habsburg diplomáciai lépések a béke megújítására, 1662–1664

Simon Reniger von Reningen,[1] a Habsburg-udvar portai állandó követe *(Resident, kapu kethüdası)* és Köprülü Ahmed pasa nagyvezír 1664. augusztus 10-én[2] megállapodtak a két birodalom közötti új béke pontjairól. A két birodalom legutóbb 1649-ben újította meg az 1606. évi zsitvatoroki békeszerződést. II. Rákóczi György erdélyi fejedelem kül- és belpolitikája azonban olyan helyzetet teremtett Erdélyben, amely egyrészt belháborúhoz, másrészt oszmán büntető hadjárathoz, sőt a Habsburg-kormányzat fegyveres beavatkozásához vezetett.[3] Mindezt pedig 1663-ban a Porta részéről egy Magyarországra indí-

* Egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék (6722 Szeged, Egyetem u. 2.).

1 Jelen tanulmány az OTKA K 109070 pályázati azonosítószámú projektje keretében és a Magyar Ösztöndíj Bizottság bécsi Collegum Hungaricum ösztöndíjának (2013) támogatásával készült. Az OTKA támogatásával a Szegedi Tudományegyetemen működő kutatócsoport dr. Papp Sándor irányítása alatt Simon Reniger von Reningen rendszeres jelentéseinek kritikai kiadásán dolgozik. A projekt az 1649 és 1659 közötti válogatott jelentések kritikai kiadására vállalkozott. Válogatott azért, mert a rezidens rendszeres jelentéseinek anyaga mintegy négyezer folióra tehető, amiből az említett időszakból is körülbelül kétezer folionyi anyag maradt fenn.

2 A békekötés dátuma az oszmán-török nyelvű forrásokban augusztus 9. Wagner azt írja, hogy a Reniger által augusztus 15-én Bécsbe küldött oszmán-török nyelvű szövegen az szerepelt, hogy „am 16. Tage des Mondes Muharrem des Jahres 1075", ami átszámítva 1664. augusztus 9. A szövegről olasz fordítást készítő császári „Sprachknabe" azonban átírta a dátumot, és augusztus 9. helyett tévesen 10-ét írt. Az oszmán-török nyelvű szöveg ma nincs meg. *Georg Wagner:* Das Türkenjahr 1664. Eine europäische Bewährung. Raimund Montecuccoli, die Schlacht von St. Gotthard-Mogersdorf und der Friede von Eisenburg (Vasvár). Burgenländisches Landesarchiv, Eisenstadt, 1964. (Burgenländische Forschungen 48.) 441., 611. 17. jegyz.

3 II. Rákóczi Györgynek az erdélyi válságot eredményező politikájáról legújabban: *B. Szabó János–Sudár Balázs:* „Independens fejedelem az Portán kívül." II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai. Esettanulmány az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez. 1. rész. Századok 149. (2012) 1015–1048., 2. rész. Századok 150. (2013) 931–999.; *Kármán Gábor:* II. Rákóczi György 1657. évi hadjáratának diplomáciai háttere. Századok 149. (2012) 1049–1084.; *Gebei Sándor:* II. Rákóczi György szakítása a törökkel. In: Az oszmán–magyar kényszerű együttélés és hozadéka. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kara, Piliscsaba, 2013. 303–322. A korszak erdélyi politikájára lásd még: A szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György kora. Szerk. Kármán Gábor–Szabó András. L'Harmattan, Bp., 2009.

1. kép. Simon Reniger von Reningen, a Habsburg-udvar portai követe (1665)

tott hadjárat követte.[4] Az 1664. évi békekötés valójában egy, már 1657 óta húzódó háborús időszak lezárásának tekinthető. Az évekig tartó háborús helyzettel egyidejűleg a bécsi kormányzat folyamatosan azt hangoztatta, hogy nem akar háborút, és diplomáciai úton igyekezett elkerülni azt. Még az 1663. évi magyarországi hadjárat megindulásakor és aztán a hadjárat teljes ideje alatt is bíztak a korábbi békeszerződés újbóli meghosszabbításában, majd egy mielőbbi új béke megkötésében. A két birodalom között létrejött 1664. évi megállapodást a magyar történetírás a „szégyenletes" jelzővel látta el, elsősorban azért, mert a Magyar Királyság rendjeinek kihagyásával és titokban írták alá, másfelől pedig azért, mert egy katonai siker, a Habsburg császári haderő 1664. augusztus 1-jei szentgotthárdi győzelme után született, amit a békepontok

4 Az 1663–1664. évi oszmán hadjáratról máig a legjelentősebb összefoglalás: *Wagner, G.:* i. m.

egyáltalán nem tükröztek. Jelen tanulmányban a hadtörténeti eseményeket mellőzve azokat a diplomáciai lépéseket és azt a több mint két évig tartó diplomáciai huzavonát mutatom be, aminek eredményeképpen megszületett/megszülethetett a béke.

A diplomáciai játszma egyik főszereplője, Simon Reniger 1649-ben szükségmegoldásként került Konstantinápolyba, miután a rezidensi posztra jelölt személyek visszaléptek egy elismertebb, jobban fizetett és nem utolsósorban kevésbé veszélyes hivatal reményében.[5] Az udvar csak átmeneti megoldásnak tekintette Reniger kiküldetését, és nem is rezidensi, hanem ágensi minőségben, „interimer Resident"-ként (ideiglenes követként). Ezt azonban a Porta nem akarta elfogadni, vagy nem tudta értelmezni, aminek következtében Renigerből ténylegesen rezidens lett, és bő másfél évtized után tért csak vissza Bécsbe. A rendkívül becsületesen és szorgalmasan dolgozó állandó követ kezdettől fogva sűrűn és nagyon részletes jelentéseket küldött az udvarba. Felelősségtudatából – talán túlbuzgó jelleméből is – adódóan jelentéseiben saját véleménye is sokszor helyet kapott, amit azonban Bécsben nem sűrűn akceptáltak.[6] Moritz Angeli *Der Friede von Vasvár*[7] című munkájában és Georg Wagner az 1663–1664. évi hadjáratról írt, *Das Türkenjahr 1664* című könyvében azonban elismerően méltatták Reniger diplomáciai tevékenységét a békekötés kapcsán.[8] Jelen munkámban Reniger rendszeres jelentései *(Relationen)*[9] és végső jelentése *(Hauptrelation)*[10] alapján azt a több mint két évig zajló diplo-

5 Simon Reniger rezidensi tevékenységének kezdeteiről *Zsuzsanna Cziráki:* Zur Person und Erwählung des kaiserlichen Residenten in Konstantinopel, Simon Reniger von Renningen (1649–1666). In: Wiener Archivforschungen. Festschrift für den ungarischen Archivdelegierten in Wien István Fazekas. Hrsg. v. Anna Fundárková–Zsuzsanna Cziráki–Orsolya Manhercz–Zsuzsanna Peres–Márta Vajnági. Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien–Balassi Institut–Collegium Hungaricum Wien, Wien, 2014. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien 10.) 157–164.

6 A néhol fontoskodónak tűnő jelentései azonban az utókor számára mindenképpen értékesek, több szempontból is vizsgálhatók, és gazdag forrásanyagnak tekinthetők. Jelentőségüket tovább növeli, hogy a politikailag, diplomáciailag és hadászatilag is rendkívül mozgalmas 17. század közepén nyerünk betekintést többek között az Oszmán Birodalom belső ügyeibe, kapcsolatrendszerébe, Európához való viszonyába, de a Habsburg külügyi hivatal működésének rendszerébe is.

7 *Moritz Angeli:* Der Friede von Vasvár (Beiträge zur vaterländischen Geschichte). Mitteilungen des k. (u.) k. Kriegsarchivs, Folge I–III. (1877) 1–36.

8 *Wagner, G.:* i. m. 432–438.

9 A vonatkozó jelentések megtalálhatók: Österreichisches Staatsarchiv, Wien [ÖStA], Haus-, Hof- und Staatsarchiv [HHStA], Staatenabteilungen, Türkei I., Karton 133–136., illetve Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Mikrofilmtár, W 3590–3594.

10 *Hauptman Veltzé:* Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten in Constantinopel Simon Reniger von Reningen 1649–1666. Mitteilungen des k. (u.) k. Kriegsarchivs, Neue Folge XII. (1900) 59–169.

máciai tárgyalássorozatot mutatom be, amelynek a végén a Habsburg és az Oszmán Birodalom megbízottjai aláírták a vasvári békepontokat.

Az első tervezetek és tárgyalások, 1662–1663

A bécsi Udvari Haditanács *(Wiener Hofkriegsrat)* 1662 tavaszán tudatta Renigerrel, hogy Johann Philipp Beris személyében követet *(Internuntius, elçi)* küldenek a Portára, hogy kieszközölje a fegyverszünetet az erdélyi és felső-magyarországi területeken.[11] A Porta részéről elsősorban az adott okot a hadakozásra, hogy 1661 nyara óta Kemény János erdélyi fejedelem kérésére császári katonaság tartózkodott Erdély több várában,[12] egyben az Oszmán Birodalom vazallus államának területén.[13] Ugyanígy 1661 nyara óta a törökök felháborodásuknak adtak hangot a hódoltság nyugati határán felépült Zrínyi-Újvár miatt is, és folyamatosan követelték annak lerombolását.[14] A bécsi udvar azonban nem akarta elfogadni az évekig tartó erdélyi belháború után a fejedelmi székbe ültetett Apafi Mihály kinevezését.[15] Emellett rendszeresen éltek pa-

11 A budai pasa értesítette a Portát Beris érkezéséről: ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 134. Konv. 2. fol. 151r. Vö. *Veltzé, H.:* i. m. 123. Beris május 22-én érkezett meg Konstantinápolyba, erről egy nappal később mind Reniger, mind pedig Beris is beszámolt: ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 134. Konv. 2. fol. 157, 162, 163.

12 Kemény 1661 áprilisában deklarálta a fejedelemség elszakadását a Portától, és a császár katonai támogatását kérte. Kemény várak átadását ígérte Lipótnak, majd pár hónappal később a Raimondo Montecuccoli tábornagy által vezetett császári sereg kivonulása után is maradt német helyőrség Székelyhídon, Kővárban, Fogarason, Görgényben, Déván, Szamosújvárban és Kolozsváron is. A történeti eseményekre lásd: *R. Várkonyi Ágnes:* Országegyesítő kísérletek (1648–1664). In: Magyarország története 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Akadémiai Kiadó, Bp., 1985. (Magyarország története tíz kötetben III/1–2.) 1085–1091., 1103–1104.; *R. Várkonyi Ágnes:* Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660–1711). In: Erdély története II. 1606-tól 1830-ig. Szerk. Makkai László–Szász Zoltán. Akadémiai Kiadó, Bp., 1986. 786–795. Legújabban a kérdésről *Czigány István:* A furcsa háborútól a nagy háborúig 1661–1664. A furcsa háború, 1661. Hadtörténelmi Közlemények 127. (2014) 4. sz. 897., 902.

13 A vazallitás kérdésének legújabb jelentős összefoglalása: *Sándor Papp:* The System of Autonomous Muslim and Christian Communities, Churches and States in Ottoman Empire. In: The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Eds. Gábor Kármán–Lovro Kunčević. Brill, Leiden–Boston, 2013. 375–419.

14 *Veltzé, H.:* i. m. 120–121. Renigeren is számon kérték, hogy Zrínyi Miklós a Mura mentén miként építhet új palánkot: ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 133. Konv. 3. fol. 12r–v. Zrínyi-Újvár építésének körülményeiről és a vár jelentőségéről a legújabb eredményeket lásd: Zrínyi-Újvár emlékezete. Szerk. Hausner Gábor–Padányi József. Argumentum Kiadó, Bp., 2012.

15 Az 1662. május 19-i titkos tanácsi ülés után az udvar álláspontja az volt, hogy elfogadják Apafit, ha Erdély a korábbi állapotában marad. *Alfons Huber:* Österreichs diplomatische Beziehungen zur Pforte, 1658–1664. C. Gerold's Sohn, Wien, 1898. (Archiv für österreichische Geschichte Bd. LXXXV.) 52.

nasszal a törökök felső-magyarországi – elsősorban Szatmár és Szabolcs vármegyei – károkozásai és a váradi pasa adóztatása miatt.[16]

Berist jelentősebb összegekkel és ajándékokkal indították útnak, hogy a megfelelő személyeket lefizethesse, aminek a sikerességében Reniger kezdettől fogva kételkedett.[17] Beris és Reniger már 1662. május 25-én audiencián vettek részt Köprülü Ahmed pasa nagyvezírnél, aki ekkor úgy nyilatkozott, hogy ha I. Lipót császár és magyar király nem ad a továbbiakban okot rá, akkor ők sem hadakoznak. A nagyvezír nem zárkózott el a béke megújítása elől: elfogadta, hogy Esztergom és Komárom között összeüljenek az arra kijelölt bizottságok és megtárgyalják az ügyet.[18] Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy az Oszmán Birodalom bármikor készen áll egy hadjáratra.[19]

A fegyverszünet 1662. június 15-én lépett érvénybe, ami után tárgyalások indultak a két birodalom közötti béke helyreállításáról. A tárgyalások két helyszínen folytak: egyrészt Beris még júniusban elutazott a temesvári Ali pasa szerdárhoz, a Porta meghatalmazottjához, hogy helyben próbáljon megegyezni.[20] Másrészt Reniger tárgyalt Konstantinápolyban a nagyvezír által megbízott Sámizáde Mehmed Efendi reiszülküttábbal (a díváni írnokok vezetője).[21] A tárgyalásokon a fenti problémák mellett a magyarok kártételeiről is szó esett, illetve felmerült az egykori erdélyi fejedelmek, II. Rákóczi György és Kemény János leszármazottainak kérdése is.[22]

A portai egyeztetések eredményeképpen 1662. június végén a reiszülküttáb előállt egy, a konfliktusok megoldását tartalmazó, hét pontból álló tervezettel.[23] A tervezet főbb pontjai: 1. a császári katonaság hagyja el az elfoglalt

16 Várad elfoglalása (1660. augusztus 27.) után a törökök kísérletet tettek több környező erdélyi, Bihar vármegyei vár elfoglalására.

17 *Veltzé, H.:* i. m. 123. Vö. *Huber, A.:* i. m. 53.

18 A két birodalom közötti béke megújítása azért is szükséges volt, mert 1657-ben új uralkodó került a Habsburg Birodalom, illetve Magyarország trónjára, és ilyen esetben az államok közti békeszerződéseket az új uralkodóval is ratifikáltatni kellett.

19 ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 134. Konv. 2. fol. 169–171. Vö. *Huber, A.:* i. m. 53–54.

20 *Huber, A.:* i. m. 54. – Beris nem rendelkezett felhatalmazással a tárgyalásokra, a vele barátságtalanul viselkedő pasa a császári katonaság Erdélyből való kivonását és Zrínyi-Újvár lerombolását követelte. Beris a további rendelkezésekig Temesváron maradt. *Huber, A.:* i. m. 55. Beris júliusi jelentései: ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 134. Konv. 3. fol. 100–103., 110–118.

21 A reiszülküttáb tisztségére lásd: *Recep Ahıskalı:* Reisülküttab. In: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Cilt 34. Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2007. 546–549.

22 *Veltzé, H.:* i. m. 124.; *Huber, A.:* i. m. 55–56.

23 Huber szerint kellett lennie egy hét pontból álló – esetleg oszmán-török nyelvű (?) – tervezetnek, amelyet Reniger a jelentéséhez mellékelve küldött jóváhagyásra Bécsbe. *Huber, A.:* i. m. 56. Ilyen irat még nem került elő, de a rezidens jelentéséből és végső jelentéséből megállapíthatók a megegyezés feltételei.

erdélyi városokat és várakat, és állítsák vissza Erdélyben a korábbi állapotokat; 2. Szatmár és Szabolcs vármegyék a császár kezén maradhatnak, és a váradi pasa a továbbiakban nem követel adót ezekről a területekről; 3. a császár részéről sem II. Rákóczi György fia,[24] sem pedig Kemény János fia nem kaphat segítséget ahhoz, hogy trónigénnyel lépjen fel Erdélyben; 4. a császár Szatmár és Szabolcs vármegyékben megerősítheti a várait és városait, de azokban generális vezette sereget („generális katonaságot") nem tarthat; 5. ha az erdélyi fejedelemmel szemben fellázadnak az alattvalói, akkor a császár nem avatkozik be; 6. a császár leromboltatja Zrínyi-Újvárat; 7. a császár a jövőben megtilt minden portyát és ellenségeskedést.[25]

Ezt a tervezetet küldte el Reniger június végén Bécsbe. Ugyanezek a megegyezési feltételek szerepelnek Giovanni Sagredónak, Velence bécsi követének a dózséhoz küldött, 1662. augusztus 5-i jelentésében is.[26] Az ott felsorolt feltételek sorrendjében azonban van némi eltérés, és emellett Sagredo megemlít még egy, a későbbiekben is szereplő kitételt, miszerint Apafi Mihály halála után az erdélyi rendek megválaszthatják a fejedelmüket.[27] Ez érthető módon a török fél számára nem volt fontos. Összességében azonban azt mondhatjuk, hogy a tervezet(ek)nek minden pontja valamilyen formában szerepel a két évvel később megkötött béke feltételei között. De az érdekek érvényesítését tekintve 1662 nyarán még csak a Portának a császárral szemben támasztott követeléseit látjuk. A fentiek kapcsán Renigernek már ekkor volt egy nagyon is fontos megjegyzése: hogy tudniillik nem volt mód Székelyhíd kérdéséről egyeztetni. Úgy látta, hogy a vár megtartására irányuló egyeztetéseknek a későbbiekben sem lesz eredménye.[28]

I. Lipót, miután a magyar rendekkel is egyeztetett,[29] a módosítási javaslatait 1662. július legvégén küldte vissza Konstantinápolyba, amit Reniger augusztus 17-én kapott kézhez.[30] A rezidens a következő napon már megjelenhetett a nagyvezír előtt, augusztus 19-én pedig már a szultán előtt tárgyal-

24 I. Rákóczi Ferencet 1652-ben még gyermekként az erdélyi rendek fejedelemmé (apja utódjául) választották, de ténylegesen soha sem került a fejedelmi trónra.

25 ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 134. Konv. 3. fol. 8–23. Vö. *Veltzé, H.:* i. m. 124–125.

26 Közli: *Huber, A.:* i. m. 56–57.

27 *Huber, A.:* i. m. 57.

28 Székelyhídról: ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 134. Konv. 3. fol. 17. Vö. *„…ich versicherte aber Euer Majestät, dass Szekelyhid nichts Gutes verursachen werde, wie hernach in der That geschechen." Veltzé, H.:* i. m. 125.

29 *Huber, A.:* i. m. 53.

30 ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 134. Konv. 4. fol. 1. Vö. *Veltzé, H.:* i. m. 125.; *Huber, A.:* i. m. 57–58.

ták a bécsi javaslatokat.[31] Az udvar változtatásai kétoldalúvá tették a Habsburg uralkodóval szemben támasztott portai követeléseket: így a fejedelemség területéről mindkét fél csapatainak ki kell vonulnia, és kölcsönösen tiltaniuk kell a portyákat. Bécsben elfogadták, hogy nem nyújtanak segítséget II. Rákóczi György és Kemény János fiainak trónigényükben, de Lipót császár amnesztiát kért a Portával szembeforduló erdélyieknek. Továbbá reflektáltak a Sagredónál közölt kitételre: az erdélyi fejedelem megválasztása a „régi privilégiumok alapján történjék".[32]

Két pontban kértek komolyabb módosítást: az egyik a Szatmár és Szabolcs megyei várak, és köztük az egyébként nem odatartozó Székelyhíd vára birtoklásának kérdése volt.[33] Előbbiek azért voltak fontosak Bécs számára, mert azokat két korábbi fejedelem, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György birtokolhatták a Habsburg uralkodókkal kötött megállapodásaik értelmében. Sőt Szabolcs és Szatmár vármegyék esetében azok birtokjoga az 1645. évi linzi béke értelmében kiterjedt Rákóczi György fiaira is.[34] Jelen helyzetben azonban a váradi pasa hódoltatta a területeket. Székelyhíd vára korábban Erdélyhez tartozott és Várad alárendeltségében állt, de 1660. augusztus 27. óta már az oszmánok birtokolták. A közelében pedig Székelyhíd volt a legjelentősebb vár, amelyben pedig ekkor császári katonaság állomásozott. Lipót Székelyhidat meg akarta tartani stratégiai fontossága miatt, az oszmánok meg akarták szerezni, az erdélyiek pedig vissza akarták szerezni. A másik kényesebb kérdés a Habsburg–oszmán nyugati határvidéken, császári engedély nélkül felépült vár, Zrínyi-Újvár sorsának kérdése volt. A várat 1661 nyarán kezdte építtetni Zrínyi Miklós horvát bán az oszmán kézben lévő Kanizsa szomszédságában.[35] Ez a vár sem a nagysága, hanem stratégiai helyzete miatt zavarta az oszmánokat,

31 Az augusztus 19-i díváni egyeztetésen jelen volt a mufti, a nagyvezír, a reiszülkütáb, a janicsáraga és a kihája bég. ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 134. Konv. 4. fol. 2.

32 ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 134. Konv. 4. fol. 3. Huber azt írja, hogy a Reniger jelentéséhez mellékelt szerződéstervezetből (ha volt ilyen) hiányzott a fejedelemválasztásra vonatkozó mondat, és az csak Sagredo október 22-i levelében olvasható. *Huber, A.:* i. m. 58. A kérdéses mondat azonban a jelentés szövegében benne van.

33 Pontosan megnevezik Szatmár, (Nagy)Kálló (Kalnó), (Nagy)Károly, Ecsed és Székelyhíd várát.

34 A II. Ferdinánd és Bethlen Gábor között 1621. december 31-én létrejött nikolsburgi béke értelmében hét magyarországi vármegyét (Abaúj, Borsod, Zemplén, Bereg, Ugocsa, Szabolcs, Szatmár) a magyar király átengedett Bethlennek. Ezeket a fejedelem személyesen birtokolhatta élete végéig, de nem tartoztak az Erdélyi Fejedelemséghez. A III. Ferdinánd és I. Rákóczi György között 1645. december 16-án létrejött linzi béke hasonlóan Rákóczinak engedte át haláláig a fent említett vármegyéket.

35 A vitatott vár építését egyébiránt kezdettől fogva támogatta a Belső-ausztriai Haditanács, és az udvarnál is széles körű támogatásra talált. *Czigány I.:* i. m. 904–905.; *Toma Katalin:* Gróf Nádasdy Ferenc országbíró politikusi pályaképe (1655–1666). PhD-disszertáció. ELTE BTK Történeti Doktori Iskola, Bp., 2005. 134.

2. kép. III. Ahmed szultán a holland követet fogadja. Jean Baptiste Vanmour festménye (1727)

mert a Kanizsa és környéke elleni portyák hídfőállása lett. Mivel a béke ellenére épült a vár, követelték a lerombolását. A tárgyalások során a bécsi kormányzat felvetette, hogy cserében az oszmánok is rombolják le egyik 1606 óta épült erősségüket.[36]

A díváni tárgyalásokat követően, 1662. augusztus végére született egy nyolc pontból álló tervezet, amelyet a reiszülkütáb adott át Renigernek, aki

36 ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 134. Konv. 4. fol. 7. Vö. *Veltzé, H.:* i. m. 125. A törökök által építtetett várak említésekor Reniger felsorolta Berkigátat is. Eddigre felépült volna a palánk? Tudniillik a törökök által 1655-ben épített (vagy újjáépített) palánkot, ami feltehetően a Kanizsai vilajet területén volt, két évvel korábban, 1660 februárjában Batthyány II. Kristóf Kanizsával szembeni végvidéki főkapitány katonái elfoglalták, lerombolták és felégették. A Habsburg-udvar a béke fenntartása érdekében már ebben az évben felajánlotta a Portának, hogy akár újjá is építhetik Berkigátat, ami még 1661 nyarán bizonyosan nem valósult meg. Zrínyi Miklós számára viszont ez hivatkozási alap volt a saját palánkja felépítésekor. *Papp Sándor:* Egy ismeretlen dél-dunántúli török palánk: Berkigát. In: A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24–26. között megtartott konferencia előadásai. Szerk. Gerelyes Ibolya–Kovács Gyöngyi. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp. 2002. (Opuscula Hungarica 3.) 129–136.

3. kép. Ebéd a Topkapi palotában a holland követ tiszteletére. Jean Baptiste Vanmour festménye (1727)

azt a szeptember 4-i jelentésében küldte el Bécsbe.[37] Konstantinápolyban a kétoldalúságra tett javaslatokat elfogadták: azaz a törökök is kivonulnak Erdély területéről, és a béke fenntartása érdekében tiltani és büntetni fogják a portyákat és minden ellenségeskedést. Erdély állapotát illetően rögzítették, hogy a rendek a továbbiakban a fejedelmet a régi szerződéslevelek alapján választhatják (majd) meg. A Portán azt is elfogadták, hogy a fellázadt erdélyieket visszaengedik lakóhelyeikre, és visszakapják földjeiket, méltóságaikat, ha letesznek a hűségesküt Apafinak.

A szatmári és szabolcsi várak kapcsán szintén hajlandók voltak elfogadni az udvar javaslatát, de szükségesnek tartották megvizsgálni, hogy a tárgyalások során említett várak valóban a kérdéses megyékben vannak-e, illetve odatartoztak-e eddig is. Oszmán részről elismerték, hogy a császár rendelkezhet a nevezett vármegyék szabad hajdúsága fölött. Székelyhíd kérdése tehát még látszólag függőben volt, és a temesvári Ali pasa kapott parancsot annak kivizsgálására, hogy hova is tartozik a vár. Zrínyi-Újvár lerombolásának követelésé-

37 ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 134. Konv. 4. fol. 1–24. Vö. *Huber, A.:* i. m. 59–60.

ből azonban nem engedtek az oszmánok, arról pedig hallani sem akartak, hogy ők is lerombolják egy várat.[38]

A fent ismertetett javaslatot szokta a szakirodalom szeptemberi béketervezetként emlegetni. Elmondható, hogy 1662 szeptemberére diplomáciai téren két kérdésben továbbra sem született – a bécsi kormányzat számára elfogadható és megnyugtató – megállapodás: Székelyhíd és Zrínyi-Újvár tekintetében. Az előbbi esetében a törökök további vizsgálatot kezdeményeztek, az utóbbi kapcsán pedig egyszerűen a vár feltétel nélküli lerombolását követelték. Reniger jelentésében arról is értesítette az uralkodót, hogy a szultán a következő évre hadjáratot hirdetett, az akkori híresztelések szerint Dalmáciába, Velence ellen, amellyel 1645 óta háborúban állt.[39]

A tervezetre Reniger több mint három hónapig nem kapott választ az udvartól.[40] A bécsi vezetés Székelyhíd problémáját pedig eközben nem is Konstantinápolyban akarta megoldani, Beris Temesváron próbálta jobb belátásra bírni Ali pasát.[41] A pasa azonban a kérdéses várakkal kapcsolatban bebizonyította, hogy azokra az udvar jogtalanul tart igényt, így Székelyhíd vára, amely mindig is a váradi parancsnok irányítása alatt állt, sem maradhat a császár kezében.[42] 1662 decemberében arról értesítették Renigert, hogy 1663 januárjában Beris mellé Temesvárra küldik tárgyalni Johann Freiherr von Goess rendkívüli császári követet.[43] Goess és Beris ügyködéséről Ali pasa januárban jelentést küldött a Portára, miszerint a császári udvar követei által húszezer

38 Reniger jelentése alapján Zrínyi-Újvár, illetve egy török erősség lerombolásának kérdését augusztus 25-én tárgyalták a dívánban. ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 134. Konv. 4. fol. 9.

39 A bécsiek késlekedése miatt már ekkor is voltak olyan hangok a Portán, amelyek egy Magyarországra induló hadjárat szükségességéről szóltak: *„Bei solcher Beschaffenheit und weil die Tractate zu keinem Schluss gekommen, hatte die Pforte angefangen zu glauben, was von unterschiedlichen Orten avisiert und sonderlich von etlichen Aemulis zu Constantinopel vorgegeben worden, wie von Seite Euer Majestät kein Ernst zum Frieden, sondern Alles auf Betrug und Gewinn an Zeit abgesehen, wie man den Reichstag und einen Landtag den Türken zu bekriegen gehalten, wie das Werk bei Kanizsa immer mehr fortificiert worden und mehr andere gehässige Dinge, welche die Türken hart erbittert, dass der Krieg den 26. August zwar wider Dalmatien publiciert worden, in effectu aber, wann Euer Majestät zu keinem Accord sich verstünden, auf Dero Königreiche und Länder losgehen sollte. (…) der Türke auch endlich mit dem was bereits tractiert worden, nicht zufrieden sein und andere Prätensionen machen möchte; …" Veltzé, H.:* i. m. 126.

40 *Veltzé, H.:* i. m. 126.; *Huber, A.:* i. m. 60–63.

41 Johann Philipp Beris jelentése I. Lipóthoz. Temesvár, 1662. szeptember 8. ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 134. Konv. 4. fol. 51–59.

42 *Huber, A.:* i. m. 62. Nagykároly régóta ziámetként volt nyilvántartva, ahogy Nagykálló is adót fizetett, Ecsed pedig mindig Erdélyhez tartozott, a Rákócziak tulajdona volt. Mindezeket Ali pasa október 2-án egyrészt megírta Bécsbe, amit Sagredo is megemlített október 22-i jelentésében (*Huber, A.:* i. m. 62.), másrészt Konstantinápolyba is, amiről pedig Reniger október 19-i jelentése (ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 134. Konv. 4. fol. 79–81., 86.) számolt be.

43 ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 135. Konv. 1. fol. 5. Vö. *Veltzé, H.:* i. m. 126.

dukátot ajánlott fel Székelyhídért.[44] A nagyvezír ezt követően figyelmeztette Renigert, hogy ha a császár nem akar békét kötni, akkor ők készen állnak Belgrádba vonulni, továbbá azt is kijelentette, hogy a béke kérdésében Konstantinápolyban kell tárgyalni.[45]

A magyarországi hadjárat

Mindezek után Konstantinápolyban joggal gondolhatták, hogy Bécs nem akarja a békét. Közben a szultán környezetében a nagyvezír, Köprülü Ahmed pasa személyes ambícióit támogatva lassan túlsúlyba kerültek azok, akik hadjáratot sürgettek Lipót császár és Magyarország ellen. Székelyhíd kérdése továbbra is megoldatlan maradt, és sem Goess, sem pedig Reniger nem rendelkezett hivatalos felhatalmazással a tárgyalások lezárására.[46] Amikor pedig 1663. március 19-én IV. Mehmed szultán ünnepélyesen kivonult Konstantinápolyból, és kihirdették a hadjáratot, Reniger meg volt győződve arról, hogy az udvar és a Porta közötti tárgyalások Székelyhíd ügyén fognak elbukni. A rezidens maga ajánlkozott arra, hogy a tárgyalások fenntartása érdekében együtt vonuljon a hadsereggel.[47] Az április 9-i drinápolyi tanácskozáson nagyon rosszallóan vonták kérdőre Renigert amiatt, hogy az egy éve húzódó egyeztetéseknek nem lett eredménye, és kétségbe vonták az udvar békeszándékát, mivel sem az erdélyi várak, sem pedig Zrínyi-Újvár ügyében nem történt előrelépés.[48] A nagyvezír kinyilvánította, hogy a hadjáratnak a császár ellen kell indulnia.[49]

Reniger április 17-én a kapta kézhez a március 16-i követutasítást, amelyben arról tájékoztatták, hogy Goess és Beris Temesváron már nem Székelyhíd

44 ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 135. Konv. 1. fol. 68. Vö. *Veltzé, H.:* i. m. 127.

45 *„Wie sich dann der Gross-Vezier in meiner Audienz mit einem Worte auf des Sultans Resolution bezogen, man sollte Szekelyhid seinem vorigen Besitzer zustellen, anders könnte es nicht sein; wenn auch Alles über und unter sich gehen sollte, sie wären fest und fertig, ihr Marsch gehe nach Griechisch-Weissenburg und Euer Majestät könnte thun was sie wollten; …" Veltzé, H.:* i. m. 127.

46 ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 135. Konv. 1. fol. 14. Vö. *Veltzé, H.:* i. m. 128. Goess és Beris januári jelentései között található egy arab írásos oszmán-török béketervezet, amely valójában az 1662. augusztusi megállapodástervezet egyik, a Habsburg-igényeket tükröző változata. Az iratot lásd: ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 135. Konv. 1. fol. 94.

47 ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 135. Konv. 1. fol. 48–52. Vö. *Veltzé, H.:* i. m. 129–130.

48 ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 135. Konv. 1. fol. 71. Vö. *Veltzé, H.:* i. m. 128.

49 *„Welches auch die Anderen approbiert, worauf der Gross-Vezier und Mufti zum Sultan gegangen und ihm Relation gethan, welcher gleich ein Hattischerif oder schriftlichen Consens von sich gegeben und den Krieg wider Euere Majestät bewillig." Veltzé, H.:* i. m. 129. A nagyvezírt április 12-én nevezte ki a szultán a hadjárat vezetésére. Uo.

megtartásáról vagy átadásáról, hanem annak lerombolásáról tárgyalnak. A császár hajlandó lett volna azt leromboltatni, ha a törökök is elpusztítják a kezükben lévő Szentjobb várát.[50] A nagyvezír erről hallani sem akart, sőt ekkor már egy új békekötés szükségességéről beszélt, mivel időközben a béke ellenére a császáriak nagyon sok helyet és palánkot felégettek, rengeteg állatot elhajtottak, sok embert elhurcoltak, Kanizsa közelében pedig új várat *(Festung)* is emeltek. Éppen ezért a törökök szükségesnek tartották, hogy a felek nagykövetségeket is indítsanak egymáshoz.[51] Reniger már teljesen hiábavalónak és értelmetlennek ítélte az egyeztetést Székelyhíd kérdésében, ahogy azt már 1662 júniusában is jelezte az udvarnak.[52]

Freiherr Goesst végül az udvar a Belgrádba érkező nagyvezír elé küldte, de továbbra sem kapott felhatalmazást a megegyezésre. Június 10-én Köprülü Ahmed pasa fogadta Goesst és Renigert, akik készek lettek volna a törökök ajánlatait elfogadni, de a nagyvezír ekkor már a tárgyalások folyatásának feltételéül szabta, hogy a császári katonaság hagyja el Erdélyt, és rombolják le Zrínyi-Újvárat.[53] Kétséges, hogy Belgrádnál, sereggel a háta mögött Köprülü Ahmed pasa ténylegesen akart volna tárgyalni. A július 4-én az eszéki táborban[54] a nagyvezír kihájája (helyettes) sátrában tartott tanácskozáson pedig a törökök már évi harmincezer dukát adóra tartottak igényt, és nem mutattak hajlandóságot a békére.[55] Buda felé menetelve már 200 ezer tallér ajándékról szóltak a híresztelések,[56] majd a budai táborban a nagyvezír teljesíthetetlen feltételekkel állt elő: 200 ezer tallérnyi ajándékot (felét pénzben, felét pedig

50 *„…und künftig weder eines, noch das andere besetzt werden sollte". Veltzé, H.:* i. m. 130. Szentjobb várát a törökök 1661. február 21-én foglalták el. ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 133. Konv. 1. fol. 85r. Szentjobb lerombolásának lehetősége már Reniger 1662. február 16-i jelentésében is felmerült. ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 135. Konv. 1. fol. 67–76.

51 ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 135. Konv. 1. fol. 87. Vö. *Veltzé, H.*: i. m. 130. – *„…es müsse ein neuer Friede aufgerichtet und die Diplomata durch Gross-Botschaften ausgewechselt werden". Veltzé, H.:* i. m. 131. Goess ajánlkozott a követi feladatra, amiről Reniger az április 30-i és május 2-i utasításokból szerzett tudomást. Goess elé azonban egy felhatalmazott, tárgyalóképes vezírt kellett volna küldeni. Valójában a követségek felvetése mögött a pénz iránti igény mutatkozott meg. ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 135. Konv. 3. fol. 1. Vö. *Veltzé, H.:* i. m. 131. Vö. ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 135. Konv. 2. fol. 87r.

52 ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 135. Konv. 1. fol. 88.

53 ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 135. Konv. 3. fol. 108–114. – *„Man sollte erstlich das neue Werk bei Kanizsa abwerfen und Siebenbürgen die Festungen restituieren, alsdann man mit uns tractieren werde"* – írta Reniger. *Veltzé, H.:* i. m. 132.

54 Az oszmán sereg június 28-án ért Eszékre. *Veltzé, H.:* i. m. 132.

55 ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 135. Konv. 4. fol. 53–57. – *„…die Türken jährlich einen Tribut von 30.000 Ducaten prätendiert…" Veltzé, H.:* i. m. 132.

56 ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 135. Konv. 4. fol. 77v. – *„…der Gross-Vezier die Prätension der 30.000 Ducaten nunmehr fallen gelassen und ein Präsent von 200.000 Thalern begehrte…" Veltzé, H.:* i. m. 133.

akkora értékben) követelt, Szentjobb lerombolásáról hallani sem akart, Székelyhidat pedig maguknak akarta, és 14 napos határidőt szabott Zrínyi-Újvár lerombolására és a császári csapatok Erdélyből való kivonására.[57]

A nagyvezír feltételei mögött már az a nyilvánvaló szándék állt, hogy azokat semmiképpen se tudja az udvar teljesíteni. A nagyvezír Buda alól nem akart hadászati siker nélkül hazavonulni. Annak ellenére, hogy a bécsi kormányzat láthatóan békét akart, Reniger vélekedése szerint Székelyhíd kérdésének elhúzódása a törökök számára nagyon jó indokot szolgáltatott a hadjárat megindításához.[58]

Az érsekújvári ostrom (1663. augusztus 17.–szeptember 26.) idején Reniger Budán tartózkodott, majd a vár elfoglalása után a téli szállásra visszavonuló nagyvezír magával vitte Belgrádba, Goesst pedig visszaküldte Bécsbe.[59] Reniger Belgrádban szabadon mozoghatott egészen addig, amíg meg nem történt az eszéki híd és Pécs városának felégetése (1664. február).[60] Ekkor a törökök meggyanúsították azzal, hogy információkat szolgáltatott Zrínyiéknek, és őrizet alatt tartották.[61] A rezidens az 1664. január 18-i követutasításában továbbra is arra kapott parancsot, hogy puhatolja ki, milyen módon lehetne a békét helyreállítani. A nagyvezír ragaszkodott Zrínyi-Újvár lerombolásához, az erdélyi várak visszaadásához és a 200 ezer tallérnyi ajándék elküldéséhez.[62]

Tárgyalások Szentgotthárd alatt

Az udvar hajlandónak mutatkozott az újbóli egyeztetésekre, de azok a Kanizsa elleni keresztény ostrom (1664. április 21.–május 30.) miatt el sem indulhat-

57 ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 135. Konv. 4. fol. 91v. Vö. *Veltzé, H.:* i. m. 133.

58 *„…viele Motive sage ich, haben zu diesem Kriege geholfen, aber Szekelyhid, weil man in übrigen Puncten noch zu Constantinopel allerseits d'Accord gewesen, war die Hauptursache, denn desshalb war so viel Zeit verflossen und waren so viele Couriere umsonst hin- und hergereist, dass der Türke endlich ungeduldig geworden…" Veltzé, H.:* i. m. 135.

59 *Veltzé, H.:* i. m. 135. Huber Sagredo után azt írja, hogy Reniger novemberben már kapott egy felhatalmazást a tárgyalások lezárására és a béke megkötésére, de egyrészt a tárgyalások sokáig nem indultak el, másrészt a nagyvezír által támasztott követelések, különösen az, hogy megtarthatják a legutóbbi hadjárat során elfoglalt területeket, és a császár adót fizet, elfogadhatatlanok voltak a bécsi kormányzat számára. *Huber, A.:* i. m. 70.

60 Reniger annak ellenére kapott viszonylag nagy mozgási szabadságot, hogy a törökök háborús időben nagyon is tapintatlan módon bántak a keresztény képviselőkkel, követekkel. *Veltzé, H.:* i. m. 135.

61 *„…hernach aber, als die Brücke zu Esseg, dann Fünfkirchen und mehrere andere Orte weggebrannt worden, eine Wache von Janitscharen vor mein Quartier gelegt…" Veltzé, H.*: i. m. 135. Vö. ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 136. Konv. 1. fol. 3.

62 ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 136. Konv. 3. fol. 134. Vö. *Veltzé, H.:* i. m. 136.; *Huber, A.:* i. m. 71.

tak. A várat ugyan nem sikerült elfoglalni, de ez a lépés az oszmán hadműveleteket a Dunántúlra irányította. Reniger pedig azért, hogy semmilyen lehetőséget se szalasszon el a megegyezésre, ismét maga ajánlkozott, hogy a török sereggel vonul.[63] Zrínyi-Újvár alól azonban visszaküldték Szigetvárra, majd pedig Eszékre, ahonnan Budára kellett volna vinni őt. De július 16-án még Eszéken érte Gabriel Lenor kurír az udvar június 23-i és 27-i parancsaival, amelyek meghatalmazást tartalmaztak a nagyvezírrel való tárgyalások lezárására és a béke megkötésére.[64] Reniger a nagyvezír után vitette magát, akit július 27-én Körmendnél ért utol.[65]

A rezidens ezt követően csak Szentgotthárd alatt, július 30-án kapott audienciát Köprülü Ahmed pasától. A tárgyalások alapját ismét, illetve továbbra is az 1662. őszi tervezet pontjai jelentették,[66] annak cikkelyeit újraolvasva és újratárgyalva kellett egy új békeszöveget alkotni. Reniger tett még egy kísérletet Székelyhíd kérdésében: felvetette, hogy az legyen az erdélyi fejedelemé (már ténylegesen erdélyi katonaság volt benne!), vagy Székelyhidat és Szentjobbot is rombolják le. Ekkor még felmerült az előző évben elfoglalt Érsekújvár visszaadása is. A nagyvezír azonban mindkét kérést elutasította, mondván, hogy az oszmánok a kereszténynek soha nem adnak vissza semmit. Végül Székelyhidat az Erdélyi Fejedelemséghez tartozóként fogadták el, Érsekújvár pedig nem lett a feltételek része. Talán Reniger állhatatosságának is köszönhetően már ekkor sikerült elfogadtatnia, hogy a császár saját területeinek védelmezésére egy új erősséget építtethet a Vág folyó és Guta között, Érsekújvárral szemben.

Zrínyi-Újvár, Kiskomárom[67] és Nyitra[68] kapcsán a törökök ragaszkodtak ahhoz, hogy azokat a várakat semmiképpen se lehessen újjáépíteni. Reniger

63 *Veltzé, H.:* i. m. 136.

64 ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 137. Konv. 2. fol. 34r. Vö. *Veltzé, H.:* i. m. 137.

65 ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 137. Konv. 2. fol. 34v. Vö. *Veltzé, H.:* i. m. 137–138. A nagyvezír ragaszkodott ahhoz, hogy a tárgyaláson jelen legyenek a pasák és a legelőkelőbb katonatisztek, nehogy megvádolhassák korrupcióval.

66 ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 137. Konv. 2. fol. 36r–38v. Vö. *Veltzé, H.:* i. m. 138–140.

67 A Kanizsával szembeni végvidék várrendszeréhez tartozó Kiskomárom várát az 1664. évi hadjárat során – Egerszeggel, Pölöskével, Egervárral és Bérrel együtt – elfoglalták a törökök. Kiskomárom várát le is rombolták. *Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa:* Târîhi. I. Cilt. İstanbul, 1928. 347–352.; *Végh Ferenc:* Egerszeg végvár és város a 17. században. Millecentenáriumi Közalapítvány, Zalaegerszeg, 2010. (Zalaegerszegi füzetek 10.) 27.; *Tóth Hajnalka:* A Kanizsával szembeni végvidék Gyöngyösi Nagy Ferenc levelezése tükrében (1683–1690). SZTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Szeged, 2013. 44.

68 Nyitrát 1663 októberében foglalták el a törökök, majd 1664 májusában a Jean-Louis Raduit de Souches tábornagy vezette seregnek sikerült azt visszafoglalnia. A vár falai azonban nagyon rossz állapotban voltak.

Zrínyi-Újvár esetében biztosította a nagyvezírt erről, mivel az a vár a császár tudta nélkül épült *(„es sei ohnehin ohne Vorwissen Eurer Majestät gebaut worden").*[69] A másik két erősség kapcsán azzal érvelt, hogy a törökök is újjáépítették Berzence és Babócsa várát. A törökök szerint azonban azok nem a határvidéken fekszenek, Kiskomárom azonban közvetlenül Kanizsát fenyegetné, ráadásul az egy „rablótanya" *(„ein rechtes Räubernest")* volt.[70]

A törökök részéről felmerült az is, hogy Erdély kérdését bele se kellene venni a megállapodásba, mert az amúgy is a Porta fennhatósága alá tartozik, ám ehhez Reniger ragaszkodott. A nagyvezír igénye (200 ezer tallér értékű ajándék) és a követségek ügyében azonban a rezidens keze meg volt kötve, ezekre nem tehetett ígéretet. Ezen kérdések rendezését a következő kurír érkezése oldotta volna meg,[71] ahogy feltehetően ő hozta volna az udvar jóváhagyását is az egész tervezetre. A kurír azonban az augusztus 1-jei események miatt nem jutott el időben Bécsbe, a csata kimenetele és a törökök visszavonulása pedig új helyzetet teremtett a tárgyalások menetében.[72]

A békekötés

A szentgotthárdi csata után a nagyvezír környezetében lévők közül többen is megüzenték Renigernek, hogy a békét most tető alá lehet hozni. Ő pedig felismerve a kedvező helyzetet, kérte a neki segítő portai főtolmácsot, Panajotit,[73] hogy amint hajlandóságot mutat a nagyvezír a tárgyalásra, azonnal kérjen tőle

69 ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 137. Konv. 2. fol. 37r. Vö. *Veltzé, H.:* i. m. 139.

70 ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 137. Konv. 2. fol. 37r. Vö. *Veltzé, H.:* i. m. 139.

71 ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 137. Konv. 2. fol. 39r. Vö. *Veltzé, H.:* i. m. 140.

72 A törökök nehézségeiről írta Reniger: *„…war eben ein solches Regenwetter eingefallen, dass etliche Tage Alles im Wasser und tiefen Koth gestanden; viele Kameele, Wagen und Pferde hatten unterwegs erliegen müssen, an Mehl und Brod hatte es ermangelt, die Spahis fiengen an zu murren, dass man sie im Koth durch Wälder und harte Pässe hin- und hergeschleppt." Veltzé, H.:* i. m. 141.

73 Panajótisz Nikúsziosz (Panajoti) görög fanarióta tolmács, akinek pályafutása 1645-ben császári tolmácsként indult, majd portai főtolmács lett belőle. Panajotiról lásd: *Gunnar Hering:* Panagiotis Nikousios als Dragoman der kaiserlichen Gesandtschaft in Konstantinopel. Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 44. (1994) 143–178.; *Damien Janos:* Panaiotis Nicousios and Alexander Mavrocordatos: The Rise of the Phanariots and the Office of Grand Dragoman in the Ottoman Administration in the Second Half of the Seventeenth Century. Archivum Ottomanicum, 23. (2005) 6. sz. 177–196.

audienciát.[74] 1664. augusztus 10-én öltött formát a végleges békeszöveg a nagyvezír vasvári táborában.[75] A július 30-i állapothoz képest a nagyvezír elfogadta Székelyhíd lerombolásának követelését, de Szentjobbét nem, mivel abban már török helyőrség állomásozott. Megállapodtak abban, hogy a Kanizsa közelében lévő várakat (Zrínyi-Újvár és Kiskomárom) a császár nem építteti újjá, Nyitra pedig lekerült a napirendről. A nagyvezír pénzbeli, illetve természetbeni követeléseit úgy sikerült módosíttatni Renigernek, hogy mind a két fél ajándékot küld a békeokmányok kicserélésére indítandó nagykövetségek által. Ennek az ajándéknak az értéke Habsburg részről 200 ezer tallér, míg a Porta részéről nem határozták meg pontosan. A békeszöveg kitér arra is, hogy az előző békék nem érintett pontjai a két birodalom között továbbra is érvényben maradnak.

A Vasváron Köprülü Ahmed nagyvezír és Simon Reniger által elfogadott és aláírt békeszövegeket az egyik következő napon, a Marcal folyótól nem messze lévő táborhelyen cserélték ki, ahol a nagyvezíren és Renigeren kívül csak a nagyvezír helyettese, Ibrahim pasa és a tolmács Panajoti volt jelen.[76] A török szöveget Reniger augusztus 15-én küldte el jóváhagyásra I. Lipótnak. A Bécsbe küldött török szövegről latin nyelvű fordításnak kellett készülnie (talán már fordítással együtt érkezett). Feltételezhetően ez a szöveg megegyezik a ma a bécsi állami levéltár gyűjteményében található latin szöveggel, amely az I. Lipót által Renigernek visszaküldött, szeptember 9-én jóváhagyott dokumentum másolata.[77] Közben pedig Köprülü Ahmed pasa is elküldte a Renigertől átvett latin szöveget a szultánnak, és várta a jóváhagyását. A nagyvezír által a szultánnak elküldött latin nyelvű iratról azt tudjuk, hogy 1664. szeptember 2-án érkezett meg Csömlek (Çömlek) faluba. A dokumentum oszmán-

74 ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 137. Konv. 2. fol. 94v. Vö. *Veltzé, H.:* i. m. 141. A tárgyalásokra lásd: *Wagner, G.:* i. m. 433–435.

75 A szöveg latinul Reniger 1664. augusztus 15-i jelentésében is olvasható: ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 137. Konv. 2. fol. 80.

76 *Veltzé, H.:* i. m. 142.

77 ÖStA HHStA Türkische Urkunden, 1664. 09. 09.; *Wagner, G.:* i. m. 441., 611. Ezt a latin szöveget viszonylag hamar közölték: Theatrum pacis, Pars altera, Hoc est: Tractatum atque Instrumentorum Praecipuarum ab anno inde MDCLX. Ad annum MDCLXXXV. Nünberg, 1685. 195.; *Johann Christian Lünig:* Das Teutsche Reichs-Archiv. Partis specialis continuatio I. Lanckisch, Leipzig, 1711. 438–440.; *Jean Baron de Du Mont:* Corps universal diplomatique du droit des gens VI/2. Amsterdam, 1728. 23–25.; *Stephano Katona:* Historia critica regum Hungariae stirpis Austriacae. Tom. XIV. Ordine XXXIII. Budea, 1804. 565–568. A latin szöveg német fordítását mind Lünig, mind pedig Du Mont kiadása is hozta, újabban pedig Georg Wagner (*Wagner, G.*: i. m. 440–441.). Wagner német fordítását használta fel Marosi Endre 1971-ben a békeszöveg magyar megjelentetéséhez: *Marosi Endre:* Megjegyzések az 1664. évi hadjárat és a vasvári béke értékeléséhez. Hadtörténelmi Közlemények 18. (1971) 123–124. Legutóbb, 2003-ban pedig a latin és az oszmán szöveget összevetette és Marosi fordítását javította *Papp Sándor:* Szabadság vagy járom? A török segítség kérdése a XVII. század végi magyar rendi mozgalmak idején. Hadtörténelmi Közlemények 116. (2003) 641–643.

török nyelvű másolata ma is megtalálható a török állami levéltárban.[78] Az említett latin és oszmán-török szövegek tartalmilag megegyeznek.

A rezidens a Lipót által jóváhagyott szöveget szeptember 20-án kapta kézhez a nagyvezír érsekújvári táborában. Reniger jelentéséből tudjuk, hogy szeptember 15-én érkezett meg IV. Mehmed jóváhagyása,[79] amiről a szultán levélben értesítette Lipótot is.[80] A nagyvezír, miután tudomást szerzett Lipót ratifikációjának megérkezéséről, szeptember 22. és október 1. között Érsekújváron a szultán nevében kiállított egy ideiglenes békeokmányt, az úgynevezett

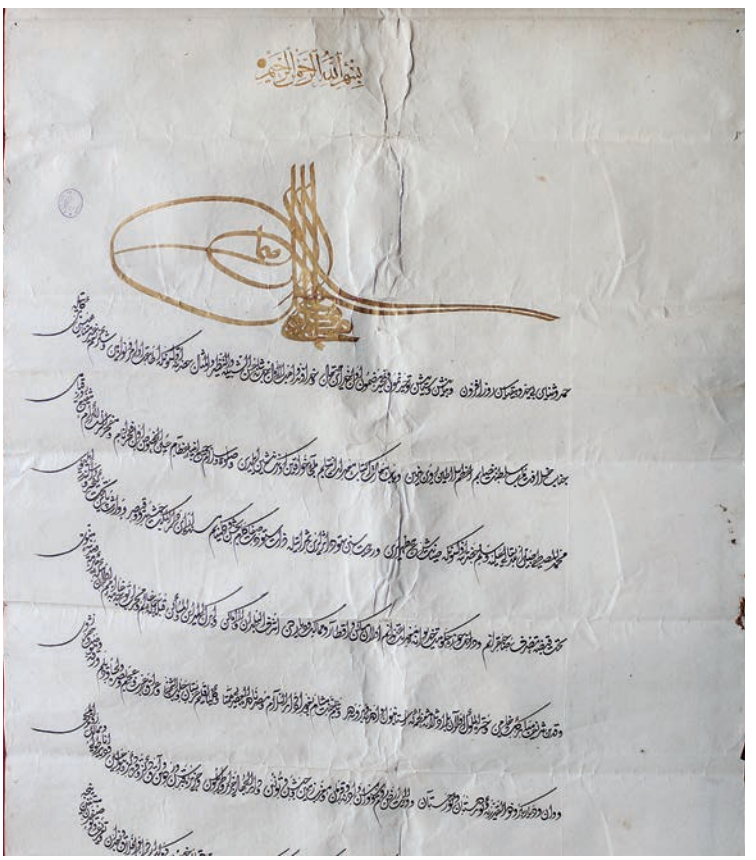

4. kép. Az újvári temesszük részlete

78 Osmanlı Arşivi Daire Başbakanlığı (İstanbul), Ibnü'l-Emin Tasnifi, Hariciye Nr. 408. – Ezzel a szöveggel néhány eltérő, de szinonim kifejezés használata mellett megegyezik a Szilahtár Mehmed Aga történeti munkájában közölt békeszöveg: *Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa:* i. m. 358–360.

79 ÖStA HHStA, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 137. Konv. 2. fol. 144r. Vö. *Veltzé, H.:* i. m. 143.

80 *Papp S.:* Szabadság i. m. 640–641.

újvári temesszüköt (temessük).[81] Majd Lipót jóváhagyásának megérkezése után nyolc nappal, szeptember 27-én került sor az említett okmányok kicserélésére, ekkor már ünnepélyesebb keretek között, a pasák jelenlétében.[82] Ezt követően jutott az oszmán nyelvű újvári temesszük a bécsi udvarba, illetve Lipót ratifikációja az oszmánok kezébe. Az utóbbi irat fentebb említett latin nyelvű másolata mellett ismerjük egy oszmán-török nyelvű másolatát is, ez ma Göttingenben található egy másolati könyvben, ahová az okmánycserét követően mind Lipót ratifikációs szövegét, mind pedig a nagyvezíri temesszük szövegét is bemásolták.[83] A Portára küldött augusztus 10-i megállapodás, a ma Bécsben található temesszük, annak a másolata és Lipót ratifikációjának oszmán-török nyelvű másolata a békepontokat tekintve teljesen megegyeznek.

A Portán a végleges szultáni ratifikációs okmány kiállítására csak a Köprülü Ahmed pasa vezette had és a császár ajándékát vivő Habsburg nagykövet *(Großbotschafter),* Walter Leslie Konstantinápolyba való megérkezése után, 1665. május 16–25. között került sor.[84] Ennek az iratnak az eredeti példánya sajnos nincs meg, másolatokban ismerjük.[85] Papp Sándor 2003-ban már összehasonlította az érsekújvári temesszük és a végleges szultáni ratifikáció szövegét. Az utóbbi az első két békepontra vonatkozóan rövid megjegyzést tartalmaz, miszerint ezek az egyébként Erdélyre vonatkozó pontok a két birodalom közötti korábbi békékben nem szerepeltek, de ezen túlmenően nem történt változtatás a szövegekben.[86]

*

Simon Reniger, a bécsi udvar konstantinápolyi állandó követe 1662 nyara és 1664 nyara között minden tőle telhetőt megtett azért, hogy az udvar érdekeit szem előtt tartva és az oszmánok tárgyalási technikáit is figyelembe véve egyezséget és békét teremtsen a két birodalom között. Az 1664 augusztusában tető alá hozott vasvári béke pontjaiban nagyrészt már 1662 őszén meg tudtak

81 *Papp S.:* Szabadság i. m. 640. Az újvári temesszük megtalálható: ÖStA HHStA, Türkische Urkunden, 1664. 09. 22–10. 1. A temesszük oszmán-török nyelvű másolata pedig: Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek [SUB], Göttingen, No. 4. Cod. MS. Turcica 30. 152r–154r.

82 *Veltzé, H.:* i. m. 143.

83 SUB No. 4. Cod. MS. Turcica 30. 150v–151v; 152r–154r.

84 Leslie követségéről lásd: *Özgür Kolçak:* Habsburg elçisi Walter Leslie'nin osmanlı devlet yapısına dair gözlemleri (1665). Tarih Dergisi 54. (2011) 2. sz. 55–89.; *Özgür Kolçak:* Walter Leslie Habsburg-követ látogatása a Portán. Diplomáciatörténeti adalékok (1665–1666). Aetas 31. (2016) 3. sz. 99–127.

85 Muahedat mecmuası, Cilt, 3, Istanbul, 1297/1880. 89–92. British Library (London), Oriental and India Office Collections, Or. 7280. 85–99.

86 *Papp S.:* Szabadság i. m. 641.

volna egyezni a felek. Akkor még nem egy új béke megkötéséről volt szó, hanem a birodalmak közötti béke helyreállításának feltételeiről.

A Reniger részvételével folytatott egyeztetések során elsősorban Székelyhíd hovatartozásának kérdése volt az, amiben egyik fél sem engedett. Köprülü Ahmed pasa nagyvezír már 1662 őszén sem tekintette tárgyalási alapnak ezt a kérdést, az udvar azonban a végsőkig kitartott a vár megtartása mellett. Ez a császári rezidens meglátása szerint jócskán hozzájárult az oszmánok 1663 tavaszán Magyarország ellen indított hadjáratához. A hadjárat előrehaladtával pedig a császári katonaság Erdélyből való kivonásának és Zrínyi-Újvár lerombolásának követelése már nem a béke, hanem a tárgyalások fenntartásának, folytatásának lett a feltétele, ahogy a nagyvezír adókövetelése is. Az 1664. július 30-án, a szentgotthárdi táborban lezajlott tárgyalás eredményeit – amelyeket feltehetően Bécsben is elfogadtak volna – a szentgotthárdi csata kimenetele is csak két pontban érintette: egyrészt a felek a már az erdélyi katonaság kezében lévő Székelyhíd lerombolása mellett döntöttek, másrészt pedig a nagyvezír elfogadta, hogy a két uralkodó kölcsönösen ajándékot küld egymásnak.[87] Júliusban Zrínyi-Újvár kérdése már nem volt releváns, de elgondolkodtató, hogy Érsekújvár visszaadásának kérdése sem merült fel Szentgotthárd után. Továbbá az is figyelemre méltó, hogy Várad az 1662 nyara és 1664 nyara közti tárgyalási szakaszban igazán szóba sem került.

A fent tárgyalt diplomáciai lépéssorozat mögött komoly politikai, hadászati okok és személyes ambíciók is meghúzódtak, és az 1664. évi vasvári békének a magyar történelem szempontjából komoly belpolitikai következményei lettek. Az új béke pontjainak megszületéséhez vezető portai tárgyalások menetének ismerete mindenképpen hozzájárul a korszak problémáinak megértéséhez. Rendkívül érdekes az a folyamat, ahogyan az 1662. évi oszmán diktátumból 1664 augusztusára a két birodalom közötti új béke megszületett, amelynek az alapjait az 1662. évi tervezet pontjai jelentették. A további kutatások során elengedhetetlen a diplomáciai lépések mögötti szándékok, érdekek és lehetőségek vizsgálata, ahogy a jelen munkában citált és nem citált különböző szövegváltozatok további filológiai elemzése is. Utóbbi eredményei rávilágíthatnak az egyes tárgyalási szakaszokra, másrészt a tervezetek nyelvezete, szóhasználata tükrözi a két tárgyalófél eltérő gondolkodásmódját és szándékát is. Egyúttal képet alkothatunk a vizsgálat során arról is, hogy az egyes szövegközlők mikor milyen információk birtokában voltak.

87 A békeszöveg minden konkrétum nélkül úgy fogalmaz, hogy a szultánnak illendő ajándékkal kell viszonoznia a császár ajándékát.

Hajnalka Tóth

LE CHEMIN QUI MÈNE À LA PAIX DE VASVÁR : DÉMARCHES DIPLOMATIQUES POUR LE RENOUVELLEMENT DE LA PAIX (1662–1664)

Le 10 août 1664, Simon Reniger von Reningen, le résident permanent de la cour de Vienne auprès de la Porte ottomane, et le grand vizir Köprülüzáde Fázil Ahmed pacha décidèrent des détails du traité de trêve entre les deux empires. Malgré la confirmation de la trêve entre Vienne et la Porte en 1649, la question de son renouvellement était devenue très urgente vers le début de 1662. Au printemps de cette année, un nouvel envoyé extraordinaire, Johann Philipp Beris, arriva à Constantinople afin de conclure la trêve. A cette époque, les Turcs étaient encore ouverts aux négociations, mais signifièrent aussi aux diplomates viennois qu'ils étaient capables de mener une campagne.

La Porte exigeait déjà depuis un an le retrait des troupes impériales de la principauté de Transylvanie et exprima sa colère pour la construction de Zrínyi-Újvár dont elle réclama la démolition. Néanmoins, la cour de Vienne ne voulait pas accepter la nomination princière de Michel Apafi. Ensuite, elle exprima son mécontentement au sujet des dégâts faits par les Turcs dans la Haute Hongrie, et exigea la reddition de la forteresse de Székelyhíd occupée par les Turcs en 1661. C'était dans cette situation que commença le jeu diplomatique qui dura plus de deux ans et se termina par la conclusion du traité de paix.

Pendant les négociations de Constantinople, il existait déjà en juin 1662 un projet de paix élaboré par la cour de Vienne qui fut présenté au grand vizir par Reniger. Les points renégociés par les Turcs en août constituèrent la base du traité de paix de Vasvár. Cette étude décrit le processus diplomatique par lequel le projet de traité de paix, au travers des négociations avec la Porte et pendant les campagnes militaires de 1663–1664, aboutit à la signature de points définitifs. L'auteur présente également la procédure des échanges de documents ainsi que les exemplaires de ces documents qui subsistent. Ces derniers sont d'autant plus importants qu'aucun exemplaire des documents ratifiés ne nous est connu. Une édition critique de ces documents paraîtra prochainement.

† R. Várkonyi Ágnes*

A VASVÁRI BÉKE JELENTŐSÉGE A MAGYAR TÖRTÉNELEMBEN

„*Mintha az egész világ megmaradása abban a levélben állott volna, bolondul éjjel-nappal úgy siettem*" – így emlékezett vissza gróf Bethlen Miklós, az Erdélyi Fejedelemség kancellárja, hogy 1664 tavaszán miért vágtatott át Európán Turenne marsall megbízásából XIV. Lajos király levelével Párizsból Gyulafehérvárra. Majd megírta, hogy amint átadta és lefordította a levelet Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek, valamint a francia ruhát magyarra váltotta, elért Erdélybe „a töröknek Szent Gotthárdnál erős megverettetésének híre". Azonnal indult Csáktornyára, hogy Zrínyi Miklós hadseregében harcoljon az oszmánok ellen. Útját a háború sokkoló látványa kísérte, mégis meghallván, hogy békét kötöttek, azt írta: „melyen én megszomorodván".[1]

Jól kifejezi ez a néhány sor, hogy a Vasváron 1664. augusztus 10-én Köprülüzáde Fázil Ahmed nagyvezír és Lipót császár felhatalmazásával, Simon Reniger császári követ által megkötött béke egyből a különböző értelmezések keresztтüzébe került. Miért vélte úgy a fiatal Bethlen, hogy „az egész világ megmaradása" rejlett az erdélyi fejedelemnek címzett francia királyi levélben? És miért szomorította el a béke híre, ha annyira mély benyomást tettek rá az 1663–1664. évi török háború pusztításai, hogy visszaemlékezését 1711 után, bécsi internálása éveiben írva, fél évszázad távlatából is elevenen felidézte?

Tudjuk, a történelem kérdései – ha lényegbevágóak – makacsul tovább élnek, és nem hagyják nyugton az utódokat. A vasvári béke már a kortársakat is szinte jobban foglalkoztatta, mint egy királyválasztás. A történetírók – magyarok és külföldiek – 350 éven át küzdöttek és vitatkoztak a vasvári béke jobb megismerése, igazabb értelmezése érdekében, a felejtés és a tudatos torzítások ellenében. A következőkben számba vesszük és elemezzük a vasvári békét átélők véleményét, majd végigtekintünk a magyar történetírók nézetein, érintve a nemzetközi történetírást is. Végül vázoljuk a vasvári béke – mint európai nagyságrendű fejlemény – helyét a kor békerendszerei között.

* Az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék.

1 Bethlen Miklós önéletírása I–II. S. a. r. V. Windisch Éva. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1955. I. 202–204.

Az élmény

Amikor Lipót császár 1664. szeptember 27-én nyilvánosságra hozta az augusztus 10-én aláírt, de addig eltitkolt békét,[2] az úgy hatott a Magyar Királyság félkaréjra fogyott területén, mint a bombarobbanás. Az ország a nemzetközi törökellenes háború lázában égett. Gróf Wesselényi Ferenc nádor minden vármegyének elküldte másolatban a Rajnai Liga elnöke, Johann Philipp von Schönborn (továbbiakban János Fülöp) mainzi érsek 1664. február 15-én keltezett levelét, amelyben közli, hogy az európai keresztény hatalmak összefogtak és háborút indítanak a török ellen. Egyben tájékoztatott a nádor minden vármegyét, várost és végvári kapitányt: *„Fegyvert fogtak, Istenes ligát és szövetséget tettek az egész kereszténységből álló nagyhatalmasságok."* Amire generációk vártak, végre bekövetkezett. *„Serkenjen föl, vegyen erőt, éberkedjék, serénykedjék és jó példaadással"* segítse az országért összefogott nemzetek jó igyekezetét.[3] János Fülöp értesítette Lippay György *(1. kép)* esztergomi érseket is, hogy sike-

1. kép. Zombori gróf Lippay György esztergomi érsek Elias Widemann metszetén (1649)

2 *Johannes Bethlen:* Historia rerum Transylvanicarum ab anno 1662 ad annum 1673. Kurzbeck, Wien, 1782–1783.; *Bethlen János:* Erdély története 1629–1673. Ford., jegyz. P. Vásárhelyi Judit–Jankovics József–Nyerges Judit. Balassi Kiadó, Bp., 1993. 234–236., 238.

3 János Fülöp Magyarország nádorához. Regensburg, 1664. február 15. Österreichisches Staatsarchiv, Wien [ÖStA], Haus-, Hof- und Staatsarchiv [HHStA] Mainzer Erzkanzler Archiv [MEA] Reichstagsakten [Rtga] Fasc. 219. Tom. 7. No. 191.

rült elsimítania a francia király és a pápa közötti ellentéteket, és mindketten készséggel vesznek részt a szent háborúban.

1664 hadi sikerei Várad és Érsekújvár elvesztése után a fordulat és a remény erejével hatottak. Zrínyi téli hadjárata, Jean-Louis Raduit de Souches generális szentbenedeki győzelme, majd a szentgotthárdi diadal a nagyvezéri haderő felett több helyi sikeres összecsapással együtt a török megszállta területek visszafoglalását ígérte. Kanizsa kudarcba fulladt ostroma és az elvesztett Zrínyi-Újvár csak hatásos okot jelentettek a további harchoz. Az országban összesen mintegy hatvanezer főnyi császári, birodalmi, francia és magyar haderő felett rendelkezett a fővezér, gróf Raimondo Montecuccoli. Augusztus 26-án a Titkos Tanács és a Haditanács összevont konferenciája – majd augusztus 28-án Pozsonyban a magyar főméltóságok bevonásával is tárgyalva – a további hadműveletekről döntött. Montecuccoli csallóközi haditanácsa ugyancsak a harcok folytatásáról tárgyalt. További külföldi csapatok tartottak Magyarországra, a nádor szeptemberben Szendrőn hadimustrát tartott, és a franciák úgy készültek, hogy Szent Katalin napjáig fegyverben maradnak.[4]

Érthető, hogy ott, ahol a békekötés híre becsapódott, csak a szidalom szavai röpültek szét: veszett béke, átkos, bűnös, csúfos, lealázó, kártékony béke! Lippay György esztergomi érsek szerint: „veszedelmes békesség". Bársony György váradi püspök „boldogtalan békesség" minősítéssel illette, Széchényi György pedig „nyomorult békességnek" nevezte.[5] Wesselényi nádor október 28-án írja: *„Minden keresztény lelkü ember contradicál ez ellen a békesség ellen."* Majd három nap múlva a közvélekedést fogalmazta meg: *„Az békesség ellen kicsiny és nagy rend, mind szájokból kifér becstelenül szólnak."* Gróf Nádasdy Ferenc országbíróról korábban úgy hírlett Lippay véleménye nyomán, hogy része volt a vasvári paktumban és egyetértett vele. Mára kiderült, véleménye egyértelmű: *„kaput nyitva a pogányságnak nemzetünk utolsó veszedelmére, hogy kegyetlenkedhessék"*. Azonnal kiszínezett történetek terjedtek. Lippay György állítólag a kapucinusok bécsi templomában, a szentmise után panaszkodott a francia követnek, hogy a vasvári békét a magyarok vasba verésére kötötték, és karjait mellén keresztbe téve kijelentette: a magyarok minden reménye XIV. Lajosban van. Hasonló szóbeszéd keletkezett arról is, hogy Zrínyi mikor tudta meg, hogy békét kötöttek.[6]

4 Cristof Berhard beszámolója János Fülöp mainzi érseknek. Bécs, 1664. szeptember 14. HHStA MEA Rtga. Fasc. 221.

5 Széchényi kijelentését idézi *Borián Gellért Elréd:* Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében. Pannonhalmi Főapátság, Pannonhalma, 2004. (Pannonhalmi füzetek 50.) 169.

6 Wesselényi Rottalnak. Murányváralja, 1664. október 28. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [MNL OL] P 507 Nádasdy lt. No. 466. és ismeretlennek, Murányváralja, 1664. november 1.

Vára feladása után Zrínyi Bécsbe ment, augusztus 1-jén innen küldte XIV. Lajosnak a francia csapatoknak a szentgotthárdi csatában tanúsított hősiességéhez gratuláló levelét. Augusztus 11-én pedig a regensburgi birodalmi gyűlést nyugtatta meg, hogy mindent megtesz Ludovicus Boisrenaut kiszabadítása ügyében, s augusztus 21-én éjjel Bécsből Csáktornyára indult. Ettől kezdve hallgatnak a források. De fennmaradt egy – nyilván szóbeszéd útján terjedő – információ. Eszerint Zrínyi a béke hírével jött el Bécsből, és egyenesen Lippay érseket kereste fel Pozsonyban. Csodálatos kertjében talált rá, s *„kezdé a gróf a törökkel való békesség miatt történt visszajövetelét az expedícióból szomorúan említeni. Melyet mint újságot álmélkodással hallván az érsek nem kevéssé apprehendálja legottan, hogy prímás regni lévén sem vele, sem a palatínussal, úgy a bánnal is, és a többi magyar tanáccsal ezen békesség legkisebb pontocskája is communicáltatott."*[7]

A béke híre a legváltozatosabban terjedt el. Báró Bercsényi Miklós, az érsekújvári lovasok kapitánya 1664. október 8-án Bécsben kelt levelében, megkérve özvegy Forgách Györgyné gróf Rechberg Mária-Erzsébet asszony kezét, tudósított a békéről: *„Mivel (…) a békesség taliter-qualiter meglett…"*[8] Hannula Jakab jezsuita Bécsből írta meg október 13-án Batthyány Borbálának *„a rossz bekesseghet".*[9]

Erdélybe Baló László, a fejedelemség török rezidense vitte a hírt egyenesen Köprülü Ahmed nagyvezír táborából. A szentgotthárdi csatát Panajotti főtolmáccsal és egy francia szökevénnyel együtt egy magaslatról nézte végig Baló, és Apafi Mihálynak készített jelentésében a keresztények egyöntetű győzelméről szól: *„Azt kiáltozták a törökök, hogy Szulimán szultán halála óta soha ilyen nagy gyalázat nem érte őket."* A vesztes oldaláról Baló a vasvári megállapodást „aranyos békének" nevezte.[10] Bethlen János kancellár indulattal válaszolt: *„Jó Isten! Aranynak mondod komán, Baló László ezt a békét? Hol van Magyarország biztonsága? Hol van Erdély a váradi erőd nélkül? (…) Bevallom, elborzadok a jövőtől félelmemben."*[11] Gheorghe Ghica moldvai vajdához a hír Erdélyből jutott el, és novemberben írja meg véleményét Johann von Rottalnak, a Titkos

7 *Babocsay Izsák:* Tarczali krónika. Idézi *Szalay László:* Magyarország története. V. Laufer és Stolp, Pest, 1857. 103–104.

8 Közli *Thaly Kálmán:* A székesi gróf Bercsényi család. I. köt. 1525–1689. Athenaeum Ny., Bp., 1885. 247.

9 MNL OL P 1314. Batthyány család lt. Missiles, No. 18373. (Bécs, 1664. október 13.). Vö. *R. Várkonyi Ágnes:* „Montecuccoli szöretet tart." Jezsuita beszámoló Zrínyi háborújáról. In: Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára. Szerk. Angi János–ifj. Barta János. Debreceni Egyetem Történelmi Intézet–Multiplex Media–DUP, Debrecen, 2005. 63–70.

10 *Bethlen J.:* Erdély története i. m. 233–238.

11 *Bethlen J.:* Erdély története i. m. 238.

Tanács magyar referensének: *„Mi is több kereszténynek készek voltunk őfelsége szolgálatjára a pogány ellen, de már az békesség megöl minket."*[12]

Ezekből a véleményekből is nyilvánvaló a békekötés sokkoló hatása. Heves érzelmeket és indulatokat váltott ki. Racionális érvek elvétve merültek még fel, mivel a béke szövegét nem hozták hivatalosan nyilvánosságra. Október folyamán viszont a nyomtatott hírlevelek közölték a megállapodást, és tartalmából sok minden kiszivárgott. Felfoghatatlannak tűnt, hogy a győzelem ellenére Érsekújvár és Várad, illetve a várakhoz tartozó nagy területek végleg az oszmánok birtokában maradnak, Székelyhíd várát pedig le kell rombolni, Zrínyi-Újvárat pedig nem építhetik újjá. *„Noha a német császár hada vett vala győzedelmet a törökön és rendszerint victores solent dare leges, mégis a török, amint akará a maga részéről, úgy mene véghez a békesség."*[13] A béke első napjaiban a hadsereg fékevesztett pusztításokba kezdett, a törökök pedig elfoglalták Érsekújvár és Várad váruradalmait, portyáik pedig mélyen behatoltak a magyar végvárak mögötti területekre. Az erdélyi rendek kijelentették, „alig tudják visszatartani könnyeiket", mert ha a gátlástalan török területfoglalásokat nem orvosolják, *„rövid időn belül hallani fogja Európa, hogy a béke puszta neve alatt el fogunk veszni"*.[14]

Európát elöntötték a békekötést értelmező írások és viták. Puszta ismertetésük meghaladná jelen tanulmány terjedelmi kereteit, így csak röviden utalhatok rá. Francia, olasz és német írások magyarázták a Habsburg- és a Bourbon-dinasztia ellentételeivel, vagy levezették Lipót császár német fejedelmekkel szembeni erőfölényéből. Pamfletek állították, hogy a császár a törököknek kedvező békével tartja kordában a magyarokat, ugyanakkor elhangzott az is, hogy a béke nemzetközi következményekkel jár, mert Várad és Érsekújvár egész Európa vesztesége.[15] Magában a Habsburg-kormányzatban is megoszlottak a vélemények. Egyfelől a „keserves", „szomorú" jelzővel illeték, másfelől a *Friede von Eisenburg* az „elkerülhetetlen béke", az „üdvös béke", az „áldott béke" minősítést nyerte. Sőt „az országot felvirágoztató békeként" dicsérték.[16] A harcias francia segédcsapatokat a Habsburg-kormányzat kitüntető figye-

12 Georgius Ghica vajda Rottal Jánosnak. 1664. november. MNL OL P 507. Nádasdy lt. fasc. 17. Idézi: *R. Várkonyi Ágnes:* A vasvári béke. In: Magyarország története 1526–1686. I–II. Főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes. Akadémiai Kiadó, Bp., 1986. (Magyarország története tíz kötetben 3.) II. 1141.

13 *Cserei Mihály:* Erdély históriája [1664–1711]. S. a. r. Bánkúti Imre. Európa Könyvkiadó, Bp., 1983. 59.

14 *Bethlen J.:* Erdély története i. m. 242.

15 *Köpeczi Béla:* „Franciaország a birodalom megmentője és a kereszténység bajnoka." Az 1664-es török hadjárat és a vasvári béke francia szemmel. Vasi Szemle 18. (1964) 508–509.

16 „Der Friede als Frucht des Siegers an der Raab." A magyarokat, Nádasdyt, Zrínyit erőteljesen lebecsüli: „Malkontenten Ungarn." *Georg Wagner:* Das Türkenjahr 1664. Eine europäische Bewährung. Raimund Montecuccoli, die Schlacht von St. Gotthard-Mogersdorf und der Friede

lemmel, élelemmel, ajándékokkal ellátva indította hazájukba, hogy minél gyorsabban elhagyják az országot.[17]

Bécsben felismerték, hogy a béke heves bírálata egész Európában rontja a Habsburg-udvar tekintélyét, meggyőző magyarázatra van tehát szükség. S megjelent az ilyenkor mindig is hatásos bűnbakképzés: a kormányzat első embere, Johann Ferdinand Portia herceg közölte Giovanni Sagredóval, Velence bécsi követével, hogy azért kellett békét kötni, mert a magyarok nem vállalták a háború terheit. Hasonló választ kapott Jacques Grémonville francia követ is, amikor Portia herceget a béke okairól faggatta. Ez az állhatatlan nemzet robbantotta ki a háborút – hangzott a magyarázat –, de azután nem akart harcolni. A császár nem tehetett mást, minthogy átengedte Váradot és Érsekújvárt a töröknek, mert így sakkban tarthatja a magyarokat, megakadályozhatja, hogy elszakadjanak tőle, és új királyt válasszanak.[18]

Voltak azonban, akik a magyarokat ostorozó véleményeket erősen átélték, és azonnal megírták válaszukat. Nem vitairattal, pamflettel, válogatott vádaskodással, hanem tudományos igényű történeti művel feleltek.

Elhallgatott történetírók

„Észrevettem, hogy elég sokan vannak, akik nemcsak saját házuk falai között, hanem már nyilvánosan, mindenki füle hallatára hamisan tájékoztatják a tudatlan népet, s akik attól sem riadnak vissza, hogy rágalmaikat írásban közzétegyék: az ilyen viszályságok megszüntetése érdekében feltétlenül szükségesnek tartottam, hogy összefoglalva ebben a könyvecskében a ténybeli igazságot feltárjam előtted, nyájas olvasó." A koronatanúnak is számítható ifjú Esterházy Pál *(2. kép)* ezekkel a szavakkal ajánlotta olvasóinak az 1663–1664. évi török háború történetét. Bevezetése ma már kicsit közhelyszerűen hangzik, hiszen hol volt és hol van az a történetíró, aki nem az igazságot szeretné feltárni?

A *Mars Hungaricus*t[19] feltehetőn 1665 és 1668 között vetette papírra Esterházy latinul, és mint *Ajánlás*ában megírta: a magyar egyházi és világi főméltóságok, valamint a magyar rendek asztalára szánta, okulásul, hogy megismerjék,

---

von Eisenburg (Vasvár). Burgenländisches Landesarchiv, Eisenstadt, 1964. (Burgenländische Forschungen 48.) 430., 478–479.

17 *Georg Wagner:* Der Wiener Hof, Ludwig XIV. und die Anfänge der Magnatenverschwörung 1664/1665. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 16. (1963) 87–150.

18 Idézi: *R. Várkonyi Á.:* A vasvári béke i. m. 1141.; *Hausner Gábor:* Esterházy Pál emlékirata Zrínyi 1663–1664-ben vívott harcairól. In: *Esterházy Pál:* Mars Hungaricus. Ford., jegyz. Iványi Emma, bevez., szerk. Hausner Gábor. Zrínyi Kiadó, Bp., 1989. (Zrínyi-könyvtár III.) 13. kk.

19 *Esterházy P.:* Mars Hungaricus i. m.

2. kép. Az ifjú Esterházy Pál portréja az arolseni hercegi könyvtár 17. századi metszetgyűjteményében

miért jutott tönkre Szent István egykor virágzó erős országa. Az sincs kizárva, hogy külföldi olvasókra is számított. A mű negyvennyolc fejezetéből a négy utolsó foglalkozik a békekötéssel. Ismerteti a decemberi bécsi értekezletet, amelyet Lipót császár hívott össze, hogy a magyar főurakkal, tanácsosokkal ismertesse és elfogadtassa az – udvari retorika szerint – „áldott békét". Esterházy közölte a béke tíz pontját, a főurak írásbeli beadványát, a császár válaszát és a viszontválaszt. Eleget téve a korabeli történetírás követelményeinek, a dokumentumokat teljes terjedelmükben bemásolta művébe. Diagnózisa az ország viszonyairól lesújtó, de reális. Írt a nádor külön tiltakozásáról, és ismertette a kompromisszumra törekvő rendek kívánságait. Megállapította, hogy a béke alapszövege az 1662. évi pozsonyi országgyűlésen készült, és az egyházi és világi főméltóságok azért tiltakoztak a béke ellen, mert azt az ország törvényeit semmibe véve, tudtuk nélkül, kizárásukkal kötötték meg. De tárgyalni akarnak, elmondják feltételeiket, és bíznak benne, hogy még nincs veszve minden. A béke szövegével és a kikötött ajándékokkal Isztambulba indítandó, a békekötés utolsó aktusának számító császári követség érvényesítheti a magyar igényeket.

Ismertette Esterházy az udvar álláspontját is. Mivel Bécs érdeke, hogy lecsillapítsák a magyarországi elégedetlenséget, a béke jótéteményeiről beszélnek, ígéretek hangzanak el, és a főrendek kívánságait meglepő gyorsan teljesítik. *„Magyarország szent koronáját a főurak sürgetésére (!) Bécsből Pozsonyba szállították."* Zrínyi Péter szokatlanul gyorsan elnyerte a horvátországi báni méltóságot, a császári kinevezés különleges elismeréssel dicsérte a Zrínyi család törökellenes harcait és a vadászbalesetben elhunyt bán, Mikós gróf érdemeit. Emellett „őfelsége beleegyezése alapján" a nádor Felső-Magyarország főkapitányává nyilvánította Csáky Ferenc gróf urat. Jelzi azonban Esterházy, hogy van, amit „tolla tilt" leírni.[20]

Esterházy egyszerre látta a vasvári békét az európai politika összefüggéseiben és az ország helyzetét megváltoztató hatását. Szerinte a háborút hirtelen lezáró megállapodás okai között számottevő jelentősége volt annak, hogy János Fülöp, „a mainzi választó" elfoglalta Erfurtot, és a legkeresztényibb király, XIV. Lajos Lengyelországban érdekeit érvényesítő politikába kezdett. A háborút lezáró döntésből az egész kereszténységnek kimondhatatlan kára szár-

HISTORIA
RERVM
TRANSILVANICARVM
AB A. MDCLXII. AD A. MDCLXXIII.
PRODVCTA, ET CONCINNATA
AVCTORE
IOANNE BETHLENIO
COMITE COMITATVS ALBENSIS, PRINCIPATVS TRANSILVANIAE CONSILIARIO, CANCELLARIO, AC SEDIS SICVLICALIS UDVARHELY CAPITANEO SVPREMO.
HANC PLVRIMIS MENDIS SVBLATIS RECOGNOVIT, ET PRÆFATIONE DE PROGENIE, VITA, ET INGENII MONVMENTIS EIVSDEM SCRIPTORIS AVXIT
ALEXIVS HORÁNYI DE CC. RR.
SCHOLARVM PIARVM AA. LL, ET PHIL. DOCTOR, HISTORIARVMQVE PROFESSOR, VARIARVM SOCIETATVM MEMBRVM HONORARIVM.
PARS POSTERIOR,
COMPLECTENS RESIDVOS ANNOS.
VIENNAE,
TYPIS IOSEPHI NOBILIS DE KURZBECK,
CÆS. REG. AVL. TYPOGRAPHI, ET BIBLIOPOLÆ.
MDCCLXXXIII.

3. kép. Belső címlap Bethlen János művének 2. kötetéből (1783)

20 Uo. 199.

mazott. Lipót császár szándéka, *„hogy Magyarországot a török iga alól felszabadítsa – semmivé vált"*. Az európai politikai viszonyok, főleg pedig a francia törekvések miatt az uralkodó az országban is új kormányzati metódust vezetett be.[21] Esterházy talányokban gazdag leírását a háborúra készülődő keresztény és oszmán világ páratlan panorámájával zárta.

Bethlen János, az Erdélyi Fejedelemség kancellárja ugyancsak személyes élményként élte meg nemcsak az 1663–1664. évi háborút, hanem II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratával (1657) kezdődően a török háborúhoz vezető fejleményeket is. Történeti műve, a *Historia rerum Transylvanicarum ab a. 1662 ad a. 1673 (3. kép)* a műveltebb olvasókat célozta meg, és határozottan a külföld tájékoztatására készült. Az Erdély Tacitusának nevezett Bethlen több dokumentumot közölt a Habsburg-kormányzat és az erdélyi rendek tárgyalásairól, a vasvári békéről.

Az Oszmán és a Habsburg Birodalom között egyensúlyozó fejedelemség a békekötést mindkét hatalomnál biztonsága megerősítésére, ügyei rendezésére próbálta felhasználni. Remélte, hogy megmentheti a jól felszerelt Székelyhíd várát. Csakhogy mindenki félt. Ahmed nagyvezír az életét féltette, a vereségért a budai pasát hibáztatta, azonnal lefejeztette, s a felettébb előnyös békével feledtette felelősségét, hogy a Rába hullámai elnyelték az iszlám több száz harcosát. Lipót császár ugyancsak ragaszkodott a vasvári béke mielőbbi maradéktalan végrehajtásához. Erre vall, hogy gróf Rottalt küldte teljhatalmú császári megbízottként Erdély határára, hogy a béke egyik feltételét mielőbb végrehajtsák, és lerombolják Székelyhíd várát. Rottal a fejedelemség számára a békét magyarázó pontokba szedett leirattal érkezett Szatmárra, és itt találkozott a segesvári országgyűlés válaszát meghozó Teleki Mihály tanácsossal.

Bethlen János közölte a három nemzetnek a császári döntésre pontról pontra adott óvatos – érdekeiket politikusi tudománnyal és a kor retorikájának nyelvén védő – válaszát, miszerint elfogadják a „béke keserű gyümölcsét" és belenyugszanak, hogy Székelyhíd várát lerombolják, de segítséget kérnek, mert a török portyák a békekötés után is falvak tucatjait hódoltatják, s az ország egyharmad területe elveszett. Bethlen ismertette Teleki titkos utasítását is: közölnie kell, ha a békével Erdély helyzete nem javul, a rendek az egész keresztény világot tudósítják, hogy a keresztény országok minden segítségének reményétől megfosztva el kell pusztulniuk.[22]

Kéréseik elől azonban Rottal gróf furcsán kitért. Kijelentette, amint azt az ugyancsak kortárs Georg Kraus *Erdélyi krónikája*ban is közölte, hogy a két

21 Uo. 182.

22 *Bethlen J.:* Erdély története i. m. 239–241.

császár közötti békeszerződésben sem Erdély, sem Apafi Mihály fejedelem neve nem fordul elő. Vagyis a békét az Erdélyi Fejedelemség nélkül kötötték meg, a rendeknek semmilyen joguk nem volt, hogy beleszóljanak.[23] (Máig nem tudjuk, hogy ez a rendeket megdöbbentő válasz császári utasításra született, vagy Rottal egyéni ötlete volt.)

A két kortárs történetírói mű a felszínes megítélésekkel szemben alapvető dokumentumokat közölt a békekötés körülményeiről, és jó kiindulásul szolgált a további korszerű tudományos vizsgálatokhoz. Csakhogy a *Mars Hungaricus* kiadása elmaradt. Úgy tűnik, hogy a kéziratot több mint két évszázadon át senki nem vette kézbe. A 19. század végén fedezték fel, de a tudományos vérkeringésbe csak a 20. század utolsó harmadában került be. Bethlen János munkájának első, 1663-mal záruló része viszont még abban az évben megjelent Szebenben, 1664-ben kiadták Amszterdamban, 1666-ban német fordításban Nürnbergben. A következő – a vasvári békét és az 1664–1672. évek történetét is magában foglaló – mű csak a 18. század végén látott napvilágot: 1781–1783 között Bécsben, 1789-ben Kolozsvárott. A magyar történetírók érdeméhez méltóan csak 1975 után kezdték jobban beépíteni a történeti feldolgozásokba.[24]

Esterházy Pál és Bethlen János – két eltérő alkotói személyiség – különböző munkáinak közös sors jutott: némaságra ítélték a századok. Nem szólhattak bele forrásaikkal a Habsburg Monarchia időközben kiterebélyesedő udvari történetírásába. Tanulmányunk nem tekintheti feladatának a nemzetközi történetírás kritikai számbavételét, csupán jelzi, hogy Galeazzo Gualdo Priorato, Giovanni Battista Comazzi, Franz Wagner irányzatosan a császári politika eredményének írták le a békekötést, de gazdag forrásanyagot is közöltek.[25] A nemzetközi tudományos környezet a 19. században azonban nem kedvezett, hogy a vasvári békében érdekelt országok történetírásai között érdemi párbeszéd bontakozzék ki.

23 Uo. 241–244.; *Georg Kraus:* Erdélyi krónika 1608–1665. Második, átdolgozott kiadás. Ford., bev. Vogel Sándor. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2008. 768–769.

24 *Bartoniek Emma:* Fejezetek a XVI–XVII. századi magyar történetírás történetéből. S. a. r., bev. Ritoók Zsigmondné–Klaniczay Tibor. MTA Irodalomtudományi Intézete–MTA Könyvtára, Bp., 1975. 460–473.; *Jankovics József:* Bethlen János a politikus és a történetíró. In: *Bethlen J.:* Erdély története i. m. 605–619.

25 *Galeazzo Gualdo Priorato:* Historia di Leopoldo cesare continente le cose piu memorabili successe in Europa dal 1656 sino al 1670. In Vienna d'Austria, 1670.; *Giovanni Battista Comazzi:* Istoria di Leopoldo primo Imperatore dei Romani CXXII. I–II. Wien, 1686.; *Franz Wagner:* Historia Leopoldi Magni Caesaris Augusti I. Augustae Vindelicorum, Augsburg, 1719. Vö. *Wagner, G.:* Das Türkenjahr i. m. 726.

Romantika, pozitivizmus, szellemtörténet

A 19. század folyamán és egészen a 20. század utolsó harmadáig a magyar történettudományban – noha az akkorra már behozta fejlődésbeli lemaradását, s sajátos arculatának megfelelően befogadta a korabeli történetszemléleti áramlatokat – a vasvári békéről alkotott kép nem sokat változott. Ha két évszázados megkésettség tehertételével indul egy tudományos történetírás, mint a magyar, annak kisebb gondja is nagyobb lehet, hogy egy már a feledés óceánjában szinte elmerült békekötéssel foglalkozzék. Különösen akkor, ha történeti körülményei, illetve az 1848–1849. évi szabadságharc és leverése következtében természetszerűleg a harcokat, a fegyvertényeket, az elesettek emlékét és tetteit őrizte meg élénken az emlékezet. S a romantikus történetszemlélet eleve a háborúban, a fegyverek erejében látta a történelemformáló tényezőt, a békekötéseket a gyengeség, a megalkuvás szégyenteljes aktusának tekintette.

A 19. századi magyar történetírás pozitivista irányzata mégis egységben kívánta látni a háborút és a békét. Megjelentek az első diplomáciatörténeti anyaggyűjtések és békekötés-történetek. A kortársak meggyőzésének nem kis feladatán kívül számos nehézséget kellett leküzdeni. Hiányoztak a tudományos előmunkálatok, a nyílt és a titkos diplomácia fogalmi készletének, a diplomaták személyi kapcsolatainak feltárása, az országhatárokon átívelő tárgyalások politikai kultúrája ismeretlen terepnek számított, és éppen hogy megindultak az alapvető forráskiadás-sorozatok. De a történelem, főleg a fontos eseményei mindig is kikövetelik, hogy az utókorban jelen legyenek, és korszerű nyelvezettel kapjanak magyarázatot. Izgalmas folyamat, ahogy a vasvári béke évszázados feledés után beépült a magyar történelembe.

A 18. századi jezsuita történetírók hatalmas anyaggyűjtésükkel szinte előre dolgoztak. A nagyszombati és a kassai jezsuiták némileg eltérően vizsgálták a magyar történelmet, és latinul írtak, mégis jelentős tájékoztatással szolgáltak. A szentgotthárdi csatáról és a vasvári békéről Kornéli János kassai jezsuita történetíró közölt több forrást és részletes leírást. Kiadott és kiadatlan írásaiban[26] felhasználta a *Diarium Europaeum,* a *Theatrum Europaeum* és a jezsuita Johannes Pfleger Érsekújvár ostromáról készült *Újvári diárium*ának információit is.[27] Felfogása sok rokonságot mutat Esterházy *Mars Hungaricus*ával *(4. kép).* Jól ismerte, felhasználta, és nemegyszer vitatta is a császári udvari történetírók állí-

26 [*Kornéli János*]: Fragmenta Ungaricae historiae ad annum Christi M. DC LXXVIII. et sequentes. Prosecutionem belli civilis auspiciis Emerici Tökölii et alias res gestas complexa. Typi Academici Societatis Jesu, Cassoviae, 1738, 1743.

27 A diáriumot feltárta *G. Etényi Nóra:* A 17. századi közvélemény-formálás és propaganda Érsekújvár 1663. évi ostromának tükrében. Aetas 10. (1995) 1–2. sz. 95–138.

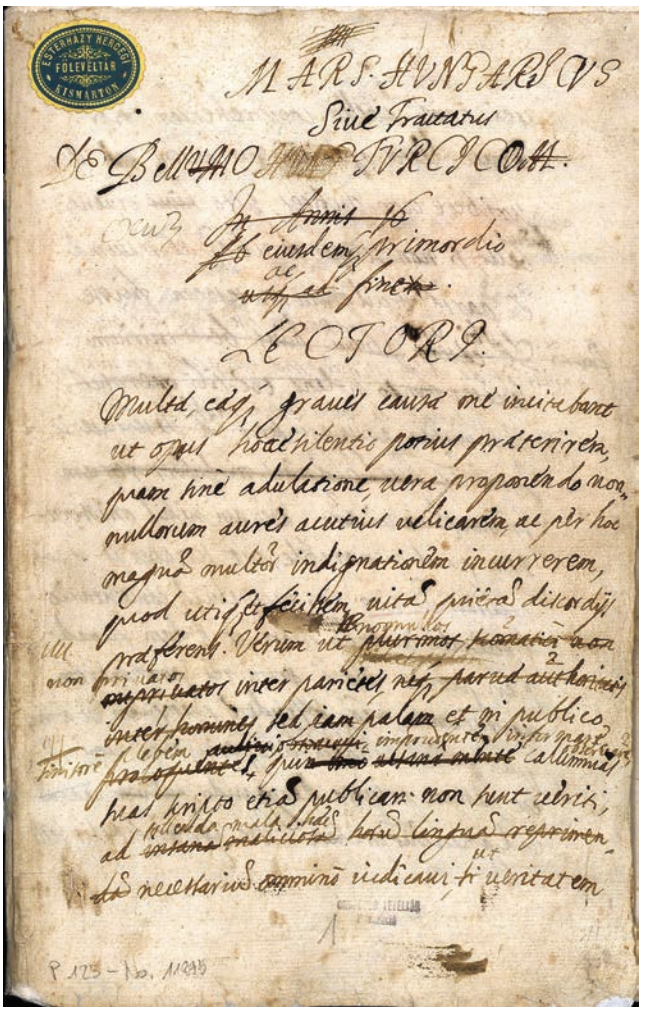

4. kép. Esterházy Pál *Mars Hungaricus* című kéziratos művének első oldala

tásait. A vasvári békét az országra rákényszerített békének írja le. Közölte Lippay György esztergomi érsek és Wesselényi nádor tiltakozását. Megörökítette a császári udvar arisztokratái körében a magyarokat illető gúnyos megjegyzést is: *„A magyaroknak is majd nemsokára letépik forgóikat, kucsmáik, kalapjaik ékességét, s megfékezik a szilaj népet; dolmányaik arany- és ezüstgombjait ólomgombokkal cserélik fel, cseh nadrágba szorítják lábszáraikat, és igát vetnek kevély nyakaikra."*[28] Kornéli munkáiból sokat merített Katona István nagyszabású latin nyelvű ösz-

28 *Kornéli J.:* i. m. 371.

szefoglaló műve, majd pedig a 19. századi történetírók, Szalay László, Horváth Mihály és mások vettek át többször belőlük részleteket.[29]

A béke pontjait, megkötésének módját magyarul, dokumentációval Szalay László közölte az 1857-ben megjelent *Magyar történet* lapjain.[30] „Gyászos békének" nevezte, mert Érsekújvár és Várad átengedése, Székelyhíd lerombolása és Zrínyi-Újvár újraépítésének tilalma a töröknek biztosított messzemenő előnyöket, s úgy vélte, Erdély „árnyék fejedelemség" lett. Külön értéke Szalay fejtegetésének, hogy ismertette a bécsi konferencián előadott császári érveket, azt, hogy a segítség bizonytalan volt és késett, a császár örökös tartományai pedig kimerültek. Elmondta, hogy ezek „téveszméknek" bizonyulnak, ha „európai szempontból" vizsgálják a körülményeket. Ugyanakkor a nép körében terjedő, a békét elítélő nézetekkel szemben is fenntartásai voltak. Sok töprengés, mérlegelés után Szalay a béke következményét Magyarországra nézve rendkívül súlyosnak tekintette: a főurak „lázadása", a vármegyék mozgalma, általában a Wesselényi-szervezkedés és a felségárulási perek *(5. kép)* mind a vasvári béke számlájára írhatók.[31]

Horváth Mihály a kiegyezés után, 1872-ben megjelent *Magyarország történelme* lapjain azért ítélte el a vasvári békét, mert Magyarország törvényei ellenére, a magyarok kizárásával kötötték meg, a magyar alkotmány sérelmére. Hosszan ismertette a bécsi tanácskozáson Wenzel Eusebius Lobkowitz herceg előadását, az udvar véleményét arról, hogy a béke elkerülhetetlen volt, és Magyarországra nézve is áldásos lesz. Ezzel szemben – írta Horváth Mihály – a magyar főméltóságok kívánságaiból Lipót császár semmi mást nem teljesített, mint azt, hogy *„a háború alatt a nagyobb biztonság végett Bécsbe vitt koronát december 19-én Pozsonyba visszaszállították"*.[32] Újdonság, hogy Horváth Mihály hangsúlyozta, milyen következményekkel járt a „gyűlölt béke" az udvar és a magyar politikai elit közötti kapcsolatokban. Szerinte a vasvári béke a kölcsönös bizalmatlanság, az ingerültség, a gyűlölet és a növekvő elégedetlenség magvait vetette el. Horváth Mihály átmásolta Koréli művéből az osztrák udvari arisztokrácia gúnyolódó szavait a magyar nemesekről, ugyanakkor még nem állt rendelkezésére megfelelő forráskritikai eszköz, hogy a csúfolódás toposzait kiemelje. Véleményét röviden összegezte: a vasvári békével az ország szabadsága került végveszélybe, és Magyarországra nézve egy szerencsétlen

29 *Borián G. E.:* i. m. 163–184.
30 *Szalai L.:* i. m. 92–99.
31 Uo. 97. kk.
32 *Horváth Mihály:* Magyarország történelme. Az új dolgozat második bővített kiadása I–VIII. Heckenast G., Pest, 1872. VI. 8.

háborúnál is károsabb, a törököknek egy győzelemnél is előnyösebb volt a Habsburg–török megállapodás Vasvárnál.[33]

Pauler Gyula fogalmazta meg először, hogy a vasvári béke döntő fordulópontot jelentett a magyar főrendek és a Habsburg-kormányzat közötti viszonyban. Pauler bőven építhetett a külföldi követjelentésekre, a horvátok kiadásában megjelent dokumentumokra. Ő volt az első magyar történetíró, aki a perek jegyzőkönyveit a bécsi Staatsarchivban tanulmányozhatta. A *Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése 1664–1671* című munkáját a török háború viszonylag részletes leírásával indította úgy, hogy Zrínyi Miklós kezdeményezését és öccsével, Péterrel együtt vívott sikeres harcait állította a középpontba. Felvázolva a főméltóság-viselők portréit kifejtette, hogy Zrínyivel az élen egységesen elítélték a békét. Lipót császár „német környezete" azért rekesztette be titokban és kurtán-furcsán a különben sikeres háborút, mert nem kívántak *„áldozatot hozni a magyarokért, akik gyűlölik a németeket, és ha a töröktől megszabadulnak, azonnal ellenük fognának fordulni"*.[34]

Pauler erőteljesen kiemelte a békekötés másik okát is. Felismerték a császári udvar tanácsosai, hogy a spanyol trónra is igényt tartó francia király összefoghat a magyarokkal, ebből pedig a dinasztiára nézve nagy veszély következik, s ezért nem is akartak győzni. Pauler ismertette a háború külföldi támogatóit, s idézte Frangepán Ferenc levelét, amely szerint Lipót császár egyik tanácsosa kijelentette volna: *„inkább vegye meg a török Bécset, mintsem hogy a magyarok visszanyerjék Budát"*.[35] A háború külföldi támogatottságát ugyancsak ismertető munka közli a bécsi konferencia dokumentumait, s a magyar főurak kijelentését, hogy Magyarország a béke után legyőzött, megvetett nemzet lett. Kiemelte az ismert tényt, hogy Wesselényi a pozsonyi káptalan előtt tiltakozott a béke ellen. Hosszan írt Pauler az ország helyzetéről, ismertette a császáriak magyarokat gúnyoló kijelentését, és közvetlenül a béke következményeiként írja le, hogy a magyar főméltóságok Grémonville bécsi francia követ útján felvették a kapcsolatot XIV. Lajos királlyal. Vagyis a Wesselényi nevével fémjelzett politikát közvetlenül a vasvári béke indította el.

Pauler nagy közönségsikert aratott munkája, amely a Magyar Tudományos Akadémia tudománynépszerűsítő programja keretében jelent meg, elindította a vasvári béke monografikus feldolgozását, és végül is mélyrehatóbb vizsgálatok nélkül mint végzetes nemzeti sérelmet illesztette be a békét Magyarország történetébe.

---

33 Uo. 4. kk.

34 *Pauler Gyula:* Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése 1664–1671. I–II. A. M. Tud. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Bp., 1876. I. 45.

35 Uo. 46.

A millenniumi *A magyar nemzet története* VII. kötetében Acsády Ignác a *Wesselényi nemzeti mozgalom* címmel tárgyalt fejlemény közvetlen előzményeként írt a Rába-parti békéről. Acsády használta az időközben megjelent forráskiadványokat, az erdélyi országgyűlések anyagát, a velencei és a francia követjelentéseket, valamint a szervezkedést megelőző eseményekről kiadott forrásgyűjteményt. Munkájának újdonsága, hogy nem elégedett meg magával a béke megkötésének leírásával, ismertette a békekötés hosszabb folyamatát Renigen megállapodásától az ünnepélyes megerősítésekig, amikor Bécsbe Kara Musztafa pasa, Isztambulba pedig Walter von Leslie gróf, titkos tanácsos és tábornagy vezetésével népes küldöttség vitte 1665 tavaszán a szerződésben kikötött ajándékot. Acsády részletesen beleszőtte elbeszélésébe a francia politika ajánlatait.[36]

Acsády lényegében Horváth Mihály és Pauler Gyula véleményét ismételte el. Megállapította, hogy *„a szentgotthárdi győzelem a legfényesebb fegyvertények, a legnagyobb diadalok egyike, melyeket keresztény fegyverek a törökön arattak"*, de a béke csúfos feltételei külföldön is csökkentették a győzelem jelentőségét.[37] Bécsben tudták, hogy kedvezőtlen békét kötöttek, és a béke a magyarok között nagy felzúdulást, Európa-szerte pedig megbotránkozást fog kelteni. A Habsburg-kormányzat mentegetődzését, miszerint a pénzhiány, a katonaság elégtelensége és hiányos ellátása miatt kellett a háborút befejezni, Acsády kétségbe vonta, például azzal, hogy Montecuccoli hatvan új ágyút kapott. Miként „balvélekedés" volt szerinte az is, hogy a magyarokat csak a töröktől való félelem tartotta vissza attól, hogy elszakadjanak Lipót császártól. Bécs a magyarországi és az erdélyi rendek kérésének csak annyiban tett eleget – követte Horváth Mihály leírását Acsády –, hogy a Szent Koronát, amelyet a hadjárat hírére kimentettek az országból, visszavitték Pozsonyba. Idézte Acsády a Tikos Tanács elnöke, Portia herceg a francia követhez intézett szavait, miszerint a magyarok megbízhatatlanok, s azt a véleményt sugallta, hogy *„Bécs ezzel a békével akarta elveszteni a magyarokat"*. Újdonság viszont leírásában, hogy a Wesselényi nevével ismertté vált mozgalom kezdeményezőjeként Lippay György esztergomi érseket emelte ki, mivel az érsek szerint *„hazaárulás lenne, ha a békébe belenyugodnának"*.[38]

A 19–20. század fordulóján több alapvető mű tárta fel a Habsburg hivatalszervezetek működését és a gazdaságpolitikát. Ugyanekkor Széchy Károly Zrínyi-monográfiája a költő és hadvezér hagyományos arcvonásait mélyítette

36 *Acsády Ignác:* Magyarország története I. Lipót és I. József korában. Athenaeum, Bp., 1898. (A magyar nemzet története VII.) 198–227.
37 Uo. 198.
38 Uo. 226.

el, de bőséges forrásfeltárása megnyitotta a lehetőséget, hogy a vasvári békét kiemeljék a sztereotípiák világából.[39]

Három évtizedes csend következett, Szekfű Gyula új hangsúllyal lényegében a régi véleményt ismételte meg, végletesen az 1935-ben megjelent *Magyar történet* lapjain. A béke *„vesztett csata után sem lehetett volna rosszabb"*. A bécsi tanács *„magyargyűlölő tagjai, kikhez kell Montecuccolit is számítanunk, belső meg-*

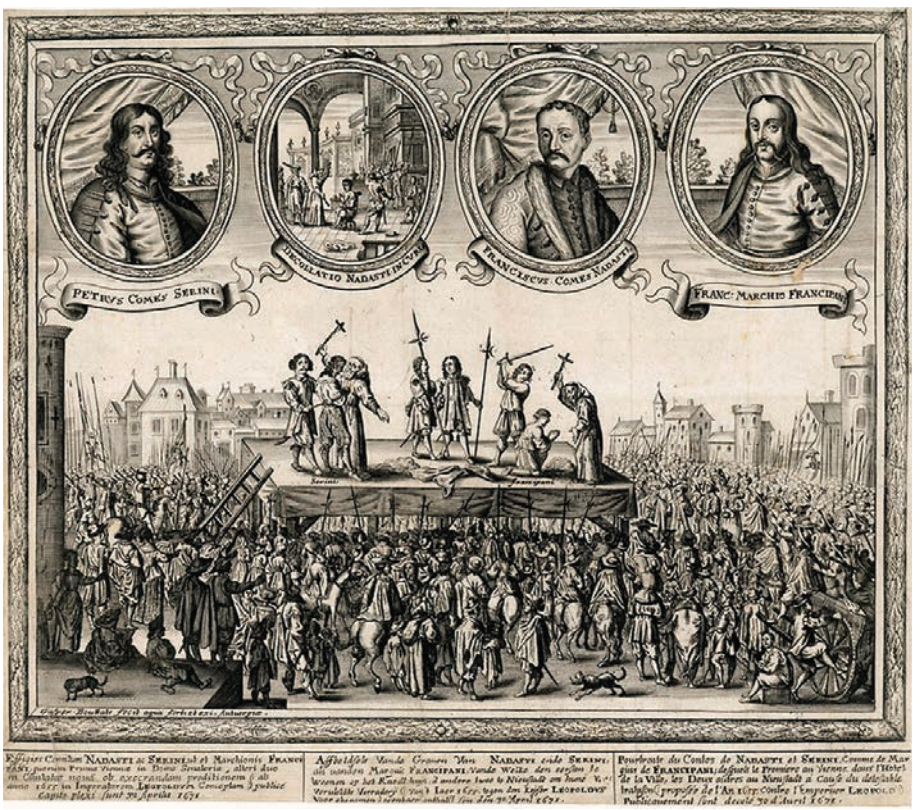

5. kép. Zrínyi Péter, Nádasdy Ferenc, Frangepán Ferenc mellképe és kivégzésük Gaspar Bouttats metszetén (1671)

39 Ausgewählte Schriften des Raimund Fürsten Montecuccoli, General-Lieutenant und Feldmarschall I–IV. Hrsg., bearb. v. Alois Veltzé. Braumüller, Wien–Leipzig, 1899–1901.; *Hauptman Veltzé:* Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten in Constantinopel Simon Renigen von Reningen 1649–1666. Mittheilungen des k.u.k. Kriegsarchivs 12. (1900) 59–151.; Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe II/I. Hrsg. v. Alfred Francis Pribram. F. Tempsky, Wien, 1901.; *Artur Levinson:* Nuntiaturberichte vom Kaiserhofe Leopolds I. 1657–1669. Hölder, Wien, 1913. (Archiv für österreichische Geschichte 103.) 547–831.; *Oswald Redlich:* Ein angebliches Gutachten des Hofkanzlers Hocher über die ungarische Magnatenverschwörung. Beiträge zur neueren Geschichte Österreichs 1909.; *Takáts Sándor:* Külkereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 6. (1899) 8. sz. 343–367.

elégedéssel vehették tudomásul, hogy a régi terv végre sikerült, császár és porta az örök nyughatatlan magyarság rovására újabb húsz évre békét kötött". Lipót császárnak sikerült lebeszélnie a magyar főurakat, hogy a béke ellen tiltakozzanak, s Wesselényi törvényes tiltakozása elkerülte a figyelmét. Szekfű elhiteti az olvasóval, hogy a bécsi miniszterek a magyarok iránti gyűlöletből nyújtottak békejobbot a szultánnak. A békekötésre nagy ívű koncepciót épített: *„Az ország nyugati érzelmein a vasvári béke méltatlansága halálos sebet ütött."* A vasvári béke elidegenítette a Nyugat világától és a török karjaiba taszította a nemzetet. Drámai következménye, hogy egyenesen *„a magyarságnak mint népi egységnek fennállása forog kérdésben".*[40]

Zrínyit – mint kulcsszemélyiséget – Szekfű részben kiemelte korából, megállapítván, hogy századára „hatást alig gyakorolt, melyet messze megelőzött". Helyette Lippay György volt az egyetlen „titkos praktikára" alkalmas személyiség, mert „tudott titkot tartani". S beiktat Szekfű egy valószínűleg a szóbeszédből megőrzött romantikus jelenetet. Lippay Grémonville-nek, a Lipót császár udvarában kinevezett francia követnek *„a kapucinusok bécsi kolostorában, szentmise után panaszkodott, (…) hogy a vasvári béke célja a magyar szabadság eltörlése, a magyarok »vasba verése«, s mellén keresztbe téve karjait, kijelentette, hogy a magyarok minden reménye XIV. Lajosban van".* Ilyen nagy horderejű kérdésben Zrínyi mégsem mellőzhető. Elmondja Szekfű, hogy Grémonville „a bécsi miniszterekéhez hasonló rosszindulattal nézte magyar barátait", és az éppen arra járó, s „fiatalos kedvében minden lében kanál Bethlen Miklóst" küldte Zrínyihez felelőtlen ajánlataival. Zrínyi „egyelőre Bethlennek még nem nyilatkozott…" Mindazonáltal Szekfű új terminus technicust alkalmazott: a „Wesselényi–Zrínyi-összeesküvést". Szerencsére nem ment át a köztudatba. Az viszont igen, hogy a vasvári béke fél évszázadra meghatározta a magyar politika ismert felvonásait: az összeesküvést, a Thököly-felkelést és a Rákóczi-szabadságharcot.[41]

Szekfű a magyar politikának a vasvári békére adhatott válaszát részben Zrínyi személyéhez kötötte, de mi lehetett ez a válasz? Kosáry Domokos 1946-ban így foglalta össze: *„Mik voltak Zrínyi tervei? Hogyan képzelte egy új politikai orientáció megvalósítását? A kérdésre nem tudunk felelni."*[42]

---

40 *Hóman Bálint–Szekfű Gyula:* Magyar történet I–V. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1935. IV. 169–172.

41 Uo. 171–172.

42 *Domokos Kosáry:* Français en Hongrie 1664. Revue d'Histoire Comparée 24. (1946) 29–65. Vö. *Kosáry Domokos:* Franciák Magyarországon 1664. In: Zrínyi-dolgozatok VI. Szerk. Kovács Sándor Iván. ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék–Zrínyi Szeminárium és Kutatócsoport, Bp., 1989. 51.

A háromszázadik évforduló

A magyar történetírás hosszú múltja során felgyűlt kérdéseket a tudomány öntörvényű fejlődése rendre újult erővel megfogalmazta. A diktatúra tudománypolitikáját a békekötések története nem érdekelte. A különböző magyar történeti összefoglalások a vasvári békéről lényegében Szekfű Gyula véleményét ismételték meg, csak a szókincs változott. Az 1958-ban megjelent *Magyarország története 1526–1790* azt hangsúlyozta, hogy a békekötés miatt fordult a magyar főúri társadalom a Habsburg uralkodó ellen. A háborút nem is a fegyverek, hanem a meglepetésszerű vasvári béke fejezte be augusztus 10-én. *„Mintha a császári sereg vesztette volna el a szentgotthárdi csatát. (…) Most már a legelvakultabb Habsburg-párti magyaroknak is be kellett látniok, hogy a bécsi udvar a törökkel akarja féken tartani az abszolutizmus igája ellen lázadozó magyarságot."*[43]

Zrínyi Miklós részvételével az 1663–1664. évi háborúban két életrajz és a könyveket méltató kritika foglalkozott. Az irodalomtörténész Klaniczay Tibor és a hadtörténész Perjés Géza a hagyományos Habsburg–magyar viszony keretei között helyezte el a török háborút és következményeit. Makkai László kritikája pedig ennek a viszonynak s benne a vasvári békének a magyar történetírásban meggyökeresedett hagyományos minősítését kérdőjelezte meg.[44] Georg Wagner osztrák szerző ugyanekkor megjelent műve az 1663–1664. évi török háború és a vasvári béke első és máig egyetlen monografikus igényű feldolgozása.[45]

Zrínyit, a költőt és írót Klaniczay Tibor kora kiemelkedő művészeként, államelméleti gondolkodójaként és úttörő magyar publicistájaként jellemezte, aki a Habsburg Birodalom ellen – francia segítséggel és a parasztságból megszervezett hadsereggel – készült szabadságharcot indítani. Zrínyi terveit Klaniczay a valóság és az álom kettősségében értelmezte.

A katona és hadvezér Zrínyi – Perjés Géza leírásában – képességek, hadvezéri erények dolgában semmivel sem maradt el a kor kimagasló katonai tehetségének elismert Montecuccolitól. Perjés előzőleg tisztázta, hogy az úgynevezett metodizmus, amellyel Montecuccolit a 19. századi romantikus történet-

43 *Heckenast Gusztáv:* Török háború Magyarország ellen. In: Magyarország története 1526–1790. Egyetemi Tankönyv. Szerk. Makkai László. Tankönyvkiadó, Bp., 1958. 206.

44 *Klaniczay Tibor:* Zrínyi Miklós. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964.; *Perjés Géza:* Zrínyi Miklós és kora. Gondolat Kiadó, Bp., 1965.; *Makkai László:* Két könyv Zrínyi Miklósról. Századok 100. (1966) 1310–1314.

45 *Wagner, G.:* Das Türkenjahr i. m.

írók elmarasztalóan jellemezték, egyszerűen nem létezett.[46] A szentgotthárdi csatát és a vasvári békét külön tanulmányban is részletesen feldolgozva megállapította, hogy sem a hadi helyzet, sem az erőviszonyok nem indokolták, hogy hirtelenében békét kössenek. A törökök számára olyan előnyöket biztosított a vasvári megállapodás, mint ha ők győztek volna. Ha a Habsburg-hadvezetés erélyesebb, és minden nehézség ellenére a csata után üldözi a nagyvezír kivérzett seregét, a Porta enyhébb feltételekkel is megelégszik, és visszaadja Érsekújvárt. A felelősség egyaránt terheli a háború kérdésében sokáig bizonytalankodó Habsburg-udvart és a háború terheit nem vállaló magyar nemességet.[47]

Könyvében Perjés a katonát, a korszerű reális elvekben gondolkodó katonai írót és a háború dinamikus megvívására elszánt hadvezért mutatta be. Ugyanakkor azt is érzékeltette, hogy Zrínyit, a politikust irreális elképzelés vezette. Megállapította, hogy a nyugati viszonyoktól elmaradt magyar rendiségtől érdemi támogatást nem kaphatott, a Habsburg Birodalmat pedig nem tudta belekényszeríteni a török elleni háborúba, mivel Bécs államférfijai nem a törököt, hanem Franciaországot tekintették fő ellenségnek. A „korcs abszolutizmust" és az „önmagát túlélt magyar rendiséget" Zrínyi nem tudta – mert nem lehetett – együttműködésre bírni. Ugyanakkor – állapította meg a hadtörténész – Zrínyi sem Wesselényi, sem Thököly útját nem követhette.

A két könyv eltérő megvilágításban mutatja be Zrínyit – fejtette ki Makkai László –, hiányosságuk viszont közös. A politikus Zrínyi mindkét műben homályban marad, és a szerzők véleményét súlyos ellentmondások terhelik. Messzemenően méltányolta az irodalomtörténészi véleményt, miszerint „a józan politika és a heroikus magatartás", a valóság és az álom kettősségének „egységbe erőszakolása" Zrínyi egész életpályáját jellemzi. De ez nem fejezi ki a teljes történeti valóságot. Sőt ellentétben van a szerzőnek azzal az állításával, hogy a magyar barokk társadalmat alapvető érdekazonosság fűzte a Habsburg Birodalomhoz. Ha viszont Zrínyi politikája a magyar rendek és a Habsburg-dinasztia ellentétére, vagyis a kor másodlagos körülményére épül, realizmusa alaposan kétségbe vonható.

A hadtörténész végkövetkeztetését Makkai hitelesnek fogadta el. Eszerint Zrínyi számára a józan politika sem jelenthetett mást, mint *„a Habsburg-ház és a magyar feudális uralkodó osztály alapvető érdekazonosságának tudomásulvételét"*. Ez azonban Zrínyi ekkor még valamiféle általános „Habsburg-ellenességnek" vélt politikai programjával sem volt összeegyeztethető. A program kritikusabb

46 *Perjés Géza:* A „metodizmus" és a Zrínyi–Montecuccoli vita. Századok 95. (1961) 507–533., 96. (1962) 25–44.; *Perjés Géza:* Mezőgazdasági termelés, népesség, hadsereg-élelmezés és stratégia a XVII. század második felében (1650–1715). Akadémiai Kiadó, Bp., 1963.

47 *Perjés Géza:* A szentgotthárdi csata. Vasi Szemle 18. (1964) 351.

minősítésére lenne tehát szükség. A bizonytalanság abból származik, hogy a magyar történettudomány adós Zrínyi politikájának feltárásával. Következésképpen mindkét Zrínyi-monográfia állításaiból az a végkövetkeztetés vonható le, hogy a vasvári béke megkötése reálpolitikai megoldásnak tekinthető.[48]

A Habsburg-kormányzat döntését meghatározó gazdasági tényezőt az ugyancsak 1964-ben megjelent *Magyarország történelme* exponálta. A kötet a Habsburg–török kereskedelmi szerződés perspektívájában hangsúlyozta, hogy a vasvári béke gazdaságilag megerősítette a két birodalom viszonyát. *„A nagy győzelemmel – amely területek felszabadításához nyitott utat – Bécs befejezettnek tekintette a háborút. A Vasváron hirtelenül megkötött békében Lipót a legyőzött minden hódítását elismerte."* Az átengedett, a Váradhoz és Érsekújvárhoz tartozó jelentős területen több száz falu ezentúl a török szultánnak és nem a magyar királynak fizetett adót. A Habsburg-kormányzat vállalta az ott birtokos főnemesek kártérítését. A békekötést pedig az ausztriai udvari arisztokráciát a levantei kereskedelem hasznával biztató kereskedelmi szerződés követte. Ennek értelmében kapott a vasvári béke olyan értékelést, hogy az a Habsburg és az Oszmán Birodalmat egyaránt megerősítette. Magyarország szempontjából pedig az értelmezésében az érzelmi minősítésen kívül racionális elemek is megjelentek. *„A vasvári béke egész Európában megdöbbenést keltett. Magyarországon pedig végtelen elkeseredést szült, hogy amikor Zrínyi felégette az eszéki hidat, Lipót császár a békével és a kereskedelmi szerződéssel a felégetett eszéki híd helyett új hidat kovácsolt a Habsburg és az Oszmán Birodalmak közé."*[49]

A vasvári béke helyéről a kora újkori Európa történetében ugyancsak 1964-ben készült nagy hatású interpretáció. Amit a magyar történetírás elmulasztott, azt 1964-re az osztrák történetírás végezte el. Georg Wagner *Das Türkenjahr 1664. Eine europäische Bewährung* című monográfiája mélyreható nemzetközi levéltári kutatásokra, többek között a simancasi levéltár anyagára is építő munka, amely a korszak meghatározó osztrák professzorai, ismert történetírói – Hugo Hantsch, Alphons Lhotsky, Erich Zöllner – és mások támogatásával készült el. Úgyszólván minden osztrák egyetem, levéltár, múzeum és gyűjtemény lelkesen segítette a szerző kutatásait, mintegy nemzeti ügynek tekintve a vállalkozást. (A magyar történetírók, akik Szkülla és Kharübdisz között, a tudományon kívüli ellentétek, értetlenségek között végezték magányos munkájukat, fájdalmasan, de a legnagyobb elismeréssel gondolhattak erre a hatalmas anyagbázist létrehozó osztrák nemzeti-szakmai összefogásra.)

48 *Makkai L.:* i. m. 1312–1313.

49 *R. Várkonyi Ágnes:* A három részre szakadt Magyarország története Mohácstól 1711-ig. In: Magyarország története I–II. Főszerk. Pamlényi Ervin–Székely György. Gondolat Kiadó, Bp., 1964. I. 270–271.

Wagner szinte hiánytalanul számba vette az 1663–1664. évi háború és béke addig elérhető szakirodalmát. Ismerte a német, olasz, francia forráskiadásokat, és – ami akkor, az 1960-as években még újdonságnak számított – sokat felhasznált a hozzáférhető korabeli hatalmas röpiratanyagból. A magyar szakirodalmi ismerete ugyan hiányos volt, mindenesetre figyelemre méltó. A Magyarországon és Erdélyben keletkezett, már kiadott latin, német és magyar nyelvű forrásokból mindössze Katona István és Bethlen János történeti műveit, Kraus krónikáját, Vitnyédi István levelezését és Apponyi Sándor röpiratgyűjteményét használta. Zrínyi írásait Toldy Ferenc 1852. évi kiadásából ismerte. Említette *Az török áfium ellen való orvosság* című írását és a Montecuccolit bíráló névtelen röpiratot. Felhasználta Szekfű Gyula *Magyar történet*ét. Mégsem értett meg semmit a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség helyzetéből.

Wagner monográfiája valójában Montecuccoli apoteózisa. Mégpedig úgy, hogy európai jelentőségűvé emelte mindazt, ami 1664-ben a Rába partján történt. A kor jelentős hadvezére önmagát minősíti egykori műveiből. Wagner hadtörténetet írt, a haditervek, hadsereglétszámok, felszereltségek és az ellátás bőséges adataival, és ebből a hadtörténeti rekonstrukcióból vont le messzemenő politikai következtetéseket. Miként a 19. századi romantikus történetírók, akik még úgy vélték, hogy minden a csatatéren dől el. Szerinte a szentgotthárdi csata európai nagyságrendű diadal, a vasvári béke pedig a történelmi jelentőségű győzelem méltó gyümölcse.[50] A katonai győzelmek és a kedvező béke – a kettő együtt – elődje, előkészítője az 1683–1699. évi visszafoglaló háborúnak. Döntő lépés volt, hogy Ausztria Magyarországgal együtt Európa nagyhatalma lett. Értelemszerűen Magyarország birodalomba való beiktatásával lett nagyhatalom Ausztria.[51] Kicsit leegyszerűsítve: a szentgotthárdi csata és a vasvári béke a Habsburg Birodalom nagyhatalmi létét írta be Európa történetébe.

A magyarokkal és Zrínyi működésével szemben Wagner mérhetetlenül elfogult. 1973-ban, amikor először nyílt lehetőségem, hogy rövid levéltári kutatásra kijussak Bécsbe, a Mainzer Erzkanzlerarchiv 1663–1664. évi anyagát átnézve tapasztalnom kellett, hogy a Rajnai Szövetség elnöke, Johann Philipp von Schönborn mainzi érsek és a magyar politikusok kapcsolatát megvilágító dokumentumok elkerülték Georg Wagner figyelmét (bár ezt az anyagot is átnézte, amint monográfiájában jelzi is). Az iratokban sűrűn előforduló Zrínyit, Magyarországot és Erdélyt illető vonatkozásokat nem tekintette figyelemre méltónak. Szerinte a vasvári békét a magyarok nem értették meg, és indoko-

50 *Wagner, G.:* Das Türkenjahr i. m. 430. kk.

51 „Mit Ungarn wurde Österreich eine Großmacht." Uo. 3.

latlanul állítják, hogy Magyarországra nézve káros megállapodást kötött a császár. Érsekújvár például a szerző szerint nem volt stratégiailag számottevő erőd. A szervezkedést, amelyet Szekfű még úgy írt le, mint a létében fenyegetett magyarság válaszát a vasvári békére, Wagner a francia külügyi levéltár anyagát is felhasználva a Habsburg-dinasztia elleni európai méretű akciónak látta. Szerinte az európai jelentőségű békére a magyarok gonosz választ adtak, a rossz emlékű összeesküvéssel értelemszerűen kirekesztették magukat Európából, és elnyerték jogos büntetésüket.[52]

Méltó feleletet Wagner művére – a hadtörténész kritikáján kívül – a vasvári béke monografikus feldolgozásával adhatott volna a magyar történetírás. Ezzel szemben a békekötés a korszak meghatározó eseményeként, de kizárólag Habsburg–magyar kérdésként került be változatlanul az újabb összefoglaló Magyarország-történetekbe. Feltűnt a Habsburg Birodalom szempontjaival számoló nézet is, hangsúlyozva, hogy eltúlozták a keresztény fegyverek sikereit, beleértve a szentgotthárdi csata jelentőségét is. A megfelelő, forrásokkal dokumentált bizonyítás azonban elmaradt, a szintézis műfajából következő érthető hiányt csak később, 1975 után kezdték kitölteni forrásokra építő, elemző szaktanulmányok.[53]

Az összefoglaló Magyarország-történetekben a vasvári békére egyre nagyobb figyelem irányult. Jelentőségét az is kiemelte, hogy külön fejezetet kapott, és hagyományos minősítését néhány új szemponttal és ötlettel módosították. Így például a francia politika hangsúlyosabb említést nyert: Bécs félt a franciáktól, ezért kötött megalázó békét a fényes győzelem ellenére.[54] A keresztény csapatok fölénye ellenére megalázó békét kötöttek, mert elszalasztották a Dunántúl felszabadítását.[55] *„A győzelem ellenére a Habsburg követek az oszmánok számára kedvező békét kötöttek. (…) A keresztények eltúlozták a szentgotthárdi győzelmet, és a béke számukra sem volt lesújtó."*[56]

Az iskolai történelemkönyvek viszont a dédszülők idejéből változatlanul fennmaradt jelzővel minősítették a békét az unokáknak: „szégyenteljes".

52 *Wagner, G.:* Der Wiener Hof i. m. 87–150.

53 *„A bécsi politika irányítói úgy látták, hogy sem külpolitikailag, sem belpolitikailag nincsenek felkészülve egy hosszú törökellenes háborúra, márpedig számukra kedvezőbb békét csakis ezen az úton lehetett volna elérni, s ezért döntöttek a megegyezés mellett."* Magyarország hadtörténete I–II. Főszerk. Liptai Ervin. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1984. I. 287–289.

54 *Bertényi Iván–Gyapay Gábor:* Magyarország rövid története. Maecenas Kiadó, Bp., 1992. 258–259.

55 *Szakály Ferenc:* Virágkor és hanyatlás. Háttér Lap- és Könyvkiadó, Bp., 1990. (Magyarok Európában II.) 276–277.

56 *Ágoston Gábor–Oborni Teréz:* A tizenhetedik század története. Pannonica Kiadó, Bp., 2000. (Magyar századok) 201.

S hogy miért? A tanárokra és a diákokra bízták a feleletet. Ily módon akarva-akaratlan igazolást nyert egyfelől a Habsburg-udvar abszolutista irányzatának álláspontja, miszerint a magyarok értelmetlenül, túlzóan, sőt irracionális németgyűlölettel reagáltak a békére, s az ország a koroktól független ellenségkép rabja lett. Másfelől viszont a tárgyszerű ismeretekre épített történeti tudat helyett az egyoldalú érzelmek kaptak folyamatosan muníciókat.

A vasvári békét átélő külföldi történetírók átfogó műveikben mellékesen emlékeztek meg Magyarországról. Elsősorban a Habsburg Birodalom–Oszmán Birodalom–Franciaország viszonyrendszerén belül saját országaik szempontjai szerint minősítették a békét. Az osztrák és a török történetírók 1664 hadműveleteit egyaránt saját győzelmüknek tekintették, szerintük a béke mindkét oldalon a győztesnek kijáró előnyöket rögzített. A Habsburg Monarchiának a béke „lélegzetvételnyi szünetet" adott a franciák „rabló hadjáratáig, a ma udvariasan devolúciós háborúnak nevezett támadásáig". Megállapítást nyert, hogy a Habsburg Birodalom számára jelentős gazdasági előnnyel járt a béke az ausztriai–török kereskedelmi szerződés révén. Az oszmán piacok megnyíltak az osztrák örökös tartományok manufaktúrái előtt, és a stájer acél mint török fegyver érkezett vissza 1683-ban Bécs falai alá. Franciaország és a törökkel háborúban álló Velence történetírói azt hangsúlyozták, hogy veszteségük ellenére a törökök lettek a béke nyertesei. Magyarország úgy tűnt fel, mint a béke abszolút elutasítója, többszörösen is vesztes, uralkodója ellen lázadó, összeesküvő. A velencei–török háború nézőpontjából toleránsabb megfogalmazásban: Magyarországnak a béke miatt „súlyos szenvedéseket kellett elviselnie".[57]

A magyar és a külföldi művek közös jellemzője, hogy Zrínyi Miklós politikájáról egyáltalán nem esett szó, vagy csak ideologikus említést kapott. Zrínyi viszonya a békéhez tisztázatlan maradt. Jellemezték a bánt úgy is, mint aki a király iránti hűség, a dinasztia iránti lojalitás megtestesítője, és úgy is, mint összeesküvő, aki szakadatlanul élezte kardját a *Casa de Austriaca* ellen. Bőven maradtak nyitott kérdések.

Zrínyit ennyire elhagyta volna minden realitásérzéke? Ha a béke a Habsburg–török koordinátán jött létre, miért tiltakozott ellene csaknem egész Európa? A békekötés értelmezésében a magyar és az osztrák történetírás között a teljes megegyezés talán soha nem is alakulhat ki, hiszen a kü-

57 *Erich Zöllner:* Ausztria története. Osiris Kiadó, Bp., 1998. (Europica Varietas) 191.; *Jean Bérenger:* Histoire de l'Empire des Habsbourg 1273–1918. Fayard, Paris, 1990.; *Robert John Weston Evans:* The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700. Clarendon Press, Oxford, 1979. 261–263.; *Ekkehard Eickhoff:* Velence, Bécs és a törökök. A nagy átalakulás Délkelet-Európában. Európa Könyvkiadó, Bp., 2010. 225–226.

lönböző országok közös történelmi eseményeinek – mint a háborúknak és a békekötéseknek – a megítélése az adott ország felfogásának, hatalmi érdekeinek megfelelően mindig is eltérő, s egyértelműen közös nevezőre hozni talán soha nem lehetséges. Hacsak nem keresünk objektív megközelítést, s nem vizsgáljuk meg az alternatívákat.

A vesztfáliai norma

„Az rosz bekesseghbeül nagyob haborusagot kel varnunk, mert titokban vannak az dolgok és azért is rosszak" – írta 1664 októberében Hannula Jakab jezsuita Batthyány Borbálának. Nem ő volt az egyetlen, aki a béke lényegét hiányolta a vasvári megállapodásban. Nógrád vármegye 1666 szeptemberében közli egyik átiratában Zólyom vármegyével: *„nem békességbe, hanem háborúságba helyezettek vagyunk"*.[58] Nem a két vár elvesztése, Székelyhíd lerombolása, Magyarország végső veszedelme miatt ítélik el a békét, hanem mert új, nagyobb háború magvait hordja magában. Ez pedig ellenkezik a békéről megfogalmazott vesztfáliai normával.

Vesztfáliában a harmincéves háborút lezárva három éven át (1645–1648) tárgyaltak a békéről, mert úgy akarták elrendezni a harcban álló országok viszonyát, hogy ne legyenek többé háborúk. A korszak heliocentrikus világképének, mechanikus felfogásának megfelelően úgy vélték, hogy miként a bolygók ütközésmentesen futják pályájukat, a földön is megvalósítható, hogy a különböző országok súrlódás nélkül, egyetértésben éljenek egymás mellett. Kialakult a nemzetközi jog. Alapvetője, Hugo Grotius *De jure Belli ac Pacis (6. kép)* című műve tételesen kidolgozta a humanizált háború és az újabb háborút kizáró béke követelményeit. A vesztfáliai norma (1648) a háború esélyét megszüntető vagy legalábbis minimálisra csökkentő béke követelményét fogalmazta meg *(Pax sit Christiana, Universalis et Perpetua)*. A különböző országok viszonyait úgy kell a békekötésekben elrendezni, hogy a kisebb országok és a nagy birodalmak érdekeit kölcsönös megegyezésekkel figyelembe vegyék, és a megállapodásokat nemzetközi garanciák biztosítsák. Ily módon minden hatalom megtalálja számításait és nyugalmát. Így érhetik el, hogy ne robbanjanak

58 MNL OL P 1314. Batthyány család lt. Missiles, No. 18373. (Bécs, 1664. október 13.). Vö. *R. Várkonyi Á.:* Montecuccoli i. m.; *Benczédi László:* Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685). Akadémiai Kiadó, Bp., 1980. (Értekezések a történeti tudományok köréből 91.) 13.

6. kép. Hugo Grotius *De jure Belli ac Pacis* című művének címlapja (1691)

ki újabb szörnyű háborúk. A megegyezéses béke nem hordja magában a következő háború csíráit, miként majd a 20. század szankcionális békekötései.[59]

59 *Bibó István:* A szankciók kérdése a nemzetközi jogban. M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem, Szeged, 1934.; *Fritz Dickmann:* Der westfälische Frieden. Aschendorff, Münster, 1959.

Kortárs értékelői szerint viszont a vasvári béke az újabb háború viharvetése lett. Indokolt a kérdés, vajon a magyar politikai elit ismerte-e a vesztfáliai normát? Bocskai István és Bethlen Gábor erdélyi fejedelmek már garanciális békéket kötöttek. Bocskai bécsi békéjének metódusát átvették, és az 1609. évi békéjükben érvényesítették a hollandok. Bethlen Gábor követelményét, amit a westminsteri szerződésbe is befoglaltak, hogy az Erdélyi Fejedelemséget vegyék be az univerzális békébe, I. Rákóczi György vitte keresztül, és Transylvania mint Franciaország és Svédország szövetségese bekerült a békeokmányba.[60] Az 1662. évi országgyűlés 4. törvénycikke rögzítette, hogy az országot a békekötésből a Habsburg császár és magyar király nem hagyja ki. Feltűnő, hogy a háborúk verte 17. században a békekötés kérdése mennyire szerves része a magyar politikai kultúrának. Törvények garmadája szögezi le, hogy a béketárgyalásokban a magyar főméltóságokat és tisztségviselőket részvétel illeti meg. A békekötés Magyarország alkotmányos joga. S ezeket a törvényeket a mindenkori császárok és magyar királyok rendre jóváhagyták.[61]

De vajon 1664-ben volt-e rá lehetőség, hogy a magyarok bevonásával hozzanak létre valóban nyugalmat teremtő békét? Láttuk, Esterházy Pál és Bethlen János dokumentumokkal bizonyították, hogy a magyarok és az erdélyiek Vasvár után is tárgyalni akartak, bíztak benne, hogy a feltételek az ország javára módosíthatók. Sőt ígéretet kaptak, hogy a magyar rendek képviselője is részt vesz a gróf Walter Leslie generális vezetésével a békeokmányok kicserélésére és a békében kikötött ajándékokkal Isztambulba menő követségben. Mikor pedig kiderült, hogy a több mint háromszáz főnyi küldöttségbe mégsem került be magyar, a generálissal állapodtak meg, hogy a végleges békeszövegben érvényesíti a magyar érdekeket. Végül ez sem történt meg.

Zrínyi sem harcra készült a franciákkal összefogva, ahogy ez rögzült a magyar történetírásban. A hazatérése és november 18-án bekövetkezett tragi-

60 *R. Várkonyi Ágnes:* „A legnagyobb bölcsesség és eszesség…" Bethlen Gábor és az európai béketárgyalások. Valóság 24. (1981) 2. sz. 1–10.; *R. Várkonyi Ágnes:* Erdély és a vesztfáliai béke. I. Rákóczi György politikájához. In: Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Szerk. Draskóczy István. ELTE, Bp., 1994. 187–198.; *Tusor Péter:* Jakusith György egri püspök római követjárása 1644–1645-ben. A magyar rendek kísérlete a Szentszék bevonására a török és az erdélyi protestantizmus elleni fegyveres harcba. Hadtörténelmi Közlemények 112. (2000) 237–268.; *Kármán Gábor:* Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után. L'Harmattan, Bp., 2011. 103–118.

61 A Rákóczi-szabadságharc kapcsán rövid összefoglalás: *R. Várkonyi Ágnes:* Rákóczi szabadságharca történelmi fejlődésünkben és a szatmári béke értékelése. In: A Rákóczi-szabadságharc vitás kérdései. Tudományos emlékülés, 1976. január 29–30. Szerk. Molnár Mátyás. Vay Ádám Múzeum Baráti Kör–Szabolcs-Szatmár Megyei Múzeumok Igazgatósága, Vaja–Nyíregyháza, 1976. 25–43.; *Siptár Dániel:* „Sine nobis de nobis." A békekötés mint a Rákóczi-szabadságharc kirobbanásának oka és célja. In: A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa I–II. Szerk. Tamás Edit. Sárospataki Rákóczi Múzeum, Sárospatak, 2003. II. 217–242.

kus halála közötti mintegy száz napról jóformán nincs tőle közvetlen forrásunk. Az *Oktatás jó elmélkedésre* című programirat viszont a vasvári béke után és a tragikus vadászbaleset között keletkezett, s nyilvánvaló, hogy Zrínyi gondolatait tartalmazza, és környezetében vetették papírra. Ez a kulcsfontosságú írás a politikai irányváltás programja. A szerző végiggondolta és elvetette minden fegyveres harc lehetőségét. Az országnak nincs hadserege, fegyvertára üres, pénztára kimerült. Külföldi segítségre sehonnan, még a franciáktól sem számíthat. A béke ötödik pontja leszögezte, hogy a két nagy birodalom kölcsönösen nem ad menedéket egyikük ellenségeinek sem, vagyis világos értelmezésben segítséget egyik hatalomtól sem várhatnak a másik ellen. Amint az *Elmélkedés* írja: ha a Habsburg-hatalom ellen szervezkednek, *„fegyverrel semmivé teszen bennünket, (…) kit a török által, kivel már csaknem egyek"*. A Fényes Portához azért sem fordulhatnak segítségért, mivel az ország elidegenednék a kereszténységtől, kiesne az európai országok közösségéből. Mindezt mérlegelve az *Elmélkedés* józanul vázolja fel az új politikát: az erőgyűjtésre kell koncentrálni. Oly módon valósítható ez meg, hogy a Magyar Királyság, Horvátország, Erdély, Csehország, Morvaország konföderációt kötnek. Közös kereskedelmi szabadság és közös parlament biztosítaná gazdasági és politikai együttműködésüket. Már korábban, Bethlen Gábor fejedelem terveiben is felmerült a közép-európai országok konföderációja.[62]

Az újabb kutatások vitatják azt az évszázados véleményt is, hogy a magyar főméltóságok koronás királyuk és az egész kereszténység elleni összeesküvéssel feleltek a vasvári békére, a töröknél keresve támogatást. Már az összeesküvéskoncepció monográfusa, Pauler Gyula megállapította, hogy csak az „összeesküvés külső vázát, chronológiai rendjét" tárta fel, és vannak kérdések, melyeket homály takar.[63] Több mint egy évszázad múltán történészek és irodalomtörténészek a korszak hatalmas kiadatlan anyagát átvizsgálva és alaposan megvitatva, az összeesküvésre jellemző elemek helyett a különböző társadalmi csoportok önvédelmi szervezkedéseinek hálózatát tudták meghatározni. A vasvári békében nem állapították meg pontosan a határokat, és a törökök felfogásuknak megfelelően a Magyar Királyságból hatalmas területeket hódoltattak. Birtokok, udvarházak, falvak tucatjai kerültek máról holnapra a Porta hatalma alá, adót szedtek tőlük, és rabokat vittek el a konstantinápolyi rabszolgapiacokra. Helyi véres harcokban teltek a lakosság mindennapjai. Lényeges

62 *R. Várkonyi Ágnes:* Zrínyi száz napja. In: *Uő:* Európa Zrínyije. Válogatott tanulmányok. Argumentum Kiadó, Bp., 2010. 318–332.; *R. Várkonyi Ágnes:* Konföderáció a szomszéd országokkal. Uo. 333–345.; *Bene Sándor–Szabó Sándor:* Oktatás jó elmélkedésre. Hadtörténelmi Közlemények 113. (2000) 437–476.

63 *Pauler Gy.:* i. m. IX.

változások következtek be a hódoltság életében is. Wesselényi nádor és társai megpróbálták külön megegyezéssel, mintegy külön békével rögzíteni a határokat és megállítani az önkényes területfoglalásokat.[64]

A *Mars Hungaricus*ban a tilalmas témáról Esterházy Pál annyit jelzett, hogy Portia herceg 1665 februárjában bekövetkezett halála után az udvarban „bámulatos pártoskodások" robbantak ki. Abban tévedett Esterházy, hogy a Habsburg-kormányzat államférfijai közötti belső küzdelmet Portia halálához kötötte, valójában 1664 folyamán már dúlt a Burgban az éles belháború.

Lipót császár legbefolyásosabb államférfija, a Titkos Tanács első embere, Johann Weikhard Auersperg herceg körével együtt franciabarát politikát vitt, s a török háború kiterjesztését szorgalmazta, és Zrínyit különösen becsülte. Felfogása szerint a birodalomnak sokkal több haszna származhat az oszmán hatalom alól visszafoglalt területekből, ráadásul a török háború növelné a dinasztia európai tekintélyét és befolyását is. Vele szemben – a merészen ívelő udvari karrierjét 1663-ban dinamikusan kezdő – Johann Paul Hocher *(7. kép)* Franciaországban látta a Habsburg-dinasztia legnagyobb ellenségét, a kezdetektől ellenezte a török háborút, és a magyar főurakat egyszerűen lázadóknak látta. XIV. Lajos király legyőzéséhez elengedhetetlen feltételnek látta, hogy a Habsburg Birodalomban abszolutista államrendszert építsenek ki. Rendszeresen elfogatta és lemásoltatta Auersperg levélváltásait a francia követtel, hogy alkalomadtán terhelő bizonyítékai legyenek ellene és a helyére léphessen. A körébe vont Montecuccoli tábornaggyal együtt hozzájárult, hogy a *Friede von Eisenburg* mint a győztes szentgotthárdi csata gyümölcse elnyerje „az országot felvirágoztató béke" elismerését. Ezt a békekötési metódust az abszolutista államrendszer és a nagyhatalmi érdek határozta meg.[65]

Nincs egyértelmű történelem. A vesztfáliai norma európai viszonylatban sem könnyen érvényesült. Comenius *Angelus Pacis* című bredai beszédén kívül bőven bizonyítják az 1648–1700 között kirobbant háborúk. Az 1713. évi utrechti békerendszerben is nyomatékkal kellett hivatkozni a vesztfáliai normára.

Az 1663–1664. évi nemzetközi török háború azért volt jelentős pillanat Magyarország történelmében, mert sikerült mozgósítani az Oszmán Birodalom visszaszorítására készülő Európát. Zrínyi nevét, nagy jó hírét az információrobbanás és a hírhálózatok révén minden országban megismerték. Bár a vasvári béke körülményeinek számos részlete további kutatásokat kíván, annyi bizonyos, hogy a királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség ér-

64 *Benczédi L.:* i. m. 9–31.; *R. Várkonyi Ágnes:* A Wesselényi-szervezkedés történetéhez. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. MTA TKI Gazdaságtörténeti Kutatócsoportja, Bp., 2002. 423–460.

65 *Wagner, G.:* Das Türkenjahr i. m. 430., 478–479.

7. kép. Johann Paul Hocher portréja az arolseni hercegi könyvtár 17. századi metszetgyűjteményében

dekét sem az európai küzdelemmé bővült háború végigvitelében, sem a hirtelen megkötött békében nem sikerült hatékonyan érvényesíteni. Vesztfália hatalmi egyensúlyt érvényesítő normájával szemben Vasváron az abszolutista államelmélet és a dinasztikus igény nyert teret. Két szuverén nagyhatalom az uralma alá vetett országról a maga reális szükségletei szerint döntött. De ahogyan az 1663–1664. évi háború az oszmán hatalmat a Balkán küszöbére leszorító Szent Liga vállalkozásának főpróbájául szolgált, úgy a vasvári béke meghatározóan hatott a magyar politikai kultúrára. Ettől kezdve az ország integritásáért küzdő magyar politika garanciális békével kívánta rendezni Magyarország helyzetét. Mert a szabadság kizárja, hogy *sine nobis de nobis,* vagyis nélkülünk döntsenek rólunk.

Ágnes R. Várkonyi

L'IMPORTANCE DE LA PAIX DE VASVÁR DANS L'HISTOIRE HONGROISE

Le traité de paix de Vasvár fut déjà considéré par les principaux témoins hongrois de l'époque comme une immense déception. Après les succès militaires des forces alliées chrétiennes de l'année 1664, et surtout après la bataille victorieuse de Saint-Gotthard, l'opinion publique dérouta à la nouvelle de la signature de paix avec des conditions désavantageuses. L'élite hongroise était particulièrement choquée et les sources historiques montrent bien leur mécontentement général qui explique en partie les événements qui en découlèrent comme la conjuration des magnats et les mouvements des kouroutz contre la Cour de Vienne. Ainsi les projets d'écriture de l'histoire des circonstances de la conclusion du traité de paix étaient dès le début marqués par un rejet général de l'élite politiques hongroises. Les quelques ouvrages contemporains, comme le *Mars Hungaricus* de Paul Esterházy ou l'histoire transylvaine de Jean Bethlen (*Historia rerum Transylvanicarum ab a. 1662 ad a. 1673*), ne furent publiés que bien ultérieurement. Les courants historiographiques du romantisme et du positivisme avaient repris l'histoire du traité de Vasvár en l'intégrant dans un contexte national et défavorable aux Habsbourg. Dans toutes les histoires hongroises du XIXe siècle, comme celles de Ladislas Szalay, Michel Horváth ou Jules Pauler, la paix de Vasvár fut jugée comme injuste, honteuse et contraire aux intérêts des Hongrois. La première moitié du XXe siècle était caractérisé par l'école de l'histoire de l'esprit (*Geistesgeschichte*) et par ses grands représentants : Jules Szekfű et Valentin Hóman. Leur grande Histoire hongroise (*Magyar történet*) était également très critique envers ce traité qui „aurait été le même après une bataille perdue". Après la seconde guerre mondiale, la situation ne se transforma pas radicalement. Parmi les recherches les plus novatrices, il convient de rappeler celles de Tibor Klaniczay et de Géza Perjés qui concernaient surtout l'activité de Nicolas Zrínyi en 1664. La monographie de l'historien autrichien Georg Wagner (*Das Türkenjahr 1664, eine europäische Bewährung*. Eisenstadt, 1964.) combla les lacunes de l'historiographie hongroise en proposant une nouvelle conception du traité de paix de Vasvár en critiquant l'opinion des historiens hongrois. Finalement, l'auteur de l'étude propose une nouvelle lecture de l'histoire du traité de paix de Vasvár en la plaçant dans le contexte international du système européen depuis les traités de paix de Westphalie.

KÉPJEGYZÉK / LISTE DES ILLUSTRATIONS

Fodor Pál: Az Oszmán Birodalom változásai a 17. században

1. kép Constantinople en 1616. Gravure de Pieter van den Keere. – National Library of Sweden, Magnus Gabriel de la Gardie Collection. – permalink: https://www.wdl.org/en/item/14391
2. kép Mutinerie militaire dans l'Empire ottoman au milieu du XVIIe siècle. Gravure tirée de l'ouvrage de Paul Rycaut sur l'Empire ottoman (1694). – Paul Rycaut–Giovanni Sagredo: *Die Neu-eröffnete Ottomannische Pforte: Bestehend: Erstlichen, In einer [...] Beschreibung Deß gantzen Türckischen Staats- und Gottesdiensts. Bd. 1.* Augsburg, 1694. – permalink: http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/rycaut1694bd1/0660
3. kép Scène de la cour du sultan Mehmed IV. Gravure tirée de l'ouvrage de Paul Rycaut sur l'Empire ottoman (1694). – Paul Rycaut–Giovanni Sagredo: i. m. – permalink: http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/rycaut1694bd1/0009
4. kép Janissaire en costume traditionnel. Peinture de Jean-Baptiste Vanmour (1699–1708). – Rijksmuseum Amsterdam. permalink: http://warfare.netau.net/Ottoman/Vanmour/Vanmour-painting.htm
5. kép Aga des janissaires. Peinture de Jean-Baptiste Vanmour. – Rijksmuseum Amsterdam. – permlink: http://warfare.netau.net/Ottoman/Vanmour/Janissary_Aga-painting.htm
6. kép Le jeune sultan Mehmed IV part à la chasse avec son entourage, le 24 septembre 1657. Extrait du tableau « T », le sultan assis sur un cheval blanc. Peinture de Claes Rålamb. – Nordiska museet, fotó: Mats Landin. – permalink: https://digitaltmuseum.se/021106305793/ralambska-tavlorna
7. kép Extrait du tableau « H », janissaires munis d'armes à feu en marche. – Nordiska museet, fotó: Mats Landin. – permalink: https://digitaltmuseum.se/021106305793/ralambska-tavlorna

Jean Bérenger: La politique ottomane de Léopold Ier dans les premières années de son règne (1657–1665)

Ill. n°1 I. Lipót császár. Philibert Bouttats korabeli metszete. – *Der Klebeband Nr. 1 der Fürstlich Waldeckschen Hofbibliothek Arolsen*. Bad Arolsen. – permalink: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Arolsen_Klebeband_01_059.jpg
Ill. n°2 Johann Ferdinand von Porcia herceg portréja Priorato: *Historia di Leopoldo Cesare* című művében (1670). – Hathi Trust Digital Library. – permalink: https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015082484349;view=thumb;seq=1
Ill. n°3 Johann Weikhard von Auersperg herceg portréja Priorato: *Historia di Leopoldo Cesare* című művében (1670. – Hathi Trust Digital Library. – permalink: https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015082484349;view=thumb;seq=1
Ill. n°4 Jules Mazarin bíboros. Robert Nanteuil metszete (1659). – Metropolitan Museum of Art, 2000.416.90. – permalink: http://www.metmuseum.org/art/collection/search/349118

Ill. n°5 *Triumphus pacis*... Az osnabrücki és nürnbergi béke allegóriája (1649). – Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel. – permalink: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons

Ill. n°6 Lipót császár és Margit Terézia spanyol infánsnő esküvői menete Priorato: *Historia di Leopoldo Cesare* című művében (1670). – Hathi Trust Digital Library. – permalink: https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015082484349;view=thumb;seq=1

Czigány István: Az elátkozott hadjárat, 1661

1. kép Le portrait de dans Raimondo Montecuccoli sur la page de titre de ses mémoires (1770). – *Mémoires de Montecuculi*... (1770) – ETH-Bibliothek, Zürich, Rar 7533. – permalink: http://www.e-rara.ch/zut/content/titleinfo/9599818
2. kép Portrait de Nicolas Zrínyi dans la collection de gravures du XVIIe siècle de la bibliothèque princière d'Arolsen. – *Der Klebeband Nr. 2 der...,* Bad Arolsen. – permalink: http://digi.ub.uni-heidelberg.de/fwhb/klebeband2/0241
3. kép Portrait de Johann von Rottal dans la collection de gravures du XVIIe siècle de la bibliothèque princière d'Arolsen. – *Der Klebeband Nr. 2 der...,* Bad Arolsen. permalink: http://digi.ub.uni-heidelberg.de/fwhb/klebeband2/0265
4. kép Portrait du comte François Wesselényi de Hada et Murány, palatin. Gravure d'Elias Widemann (1660). – Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv Austria Porträtsammlung, Inv. Nr. 3894_05. – permalink: http://www.bildarchivaustria.at/Pages/ImageDetail.aspx?p_iBildID=3530009
5. kép Portrait du comte Étienne (VIII) Csáky de Körösszeg et Adorján, argentier du roi. Gravure d'Elias Widemann (1650). – Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv Austria Porträtsammlung, Inv. Nr. 124731_01. – permalink: http://www.bildarchivaustria.at/Pages/ImageDetail.aspx?p_iBildID=8304968
6. kép Portrait du comte François III Nádasdy de Nádasd és Fogarasföld, grand juge. Gravure d'Elias Widemann (1651). – Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv Austria Porträtsammlung, Inv. Nr. 77791_01. – permalink: http://www.bildarchivaustria.at/Pages/ImageDetail.aspx?p_iBildID=7418373
7. kép La vue de Nagykálló dans l'ouvrage de Priorato intitulé *Historia di Leopoldo Cesare* (1670). – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, Régi Nyomtatványok Tára, App. M. 340
8. kép Portrait du général Gottfried von Heister. – Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv Austria Porträtsammlung, Inv. Nr. 97871_01. –. permalink: http://www.bildarchivaustria.at/Pages/ImageDetail.aspx?p_iBildID=7786621
9. kép Portrait du général Jean-Louis Raduit de Souches. – *Der Klebeband Nr. 2 der...,* Bad Arolsen. – permalink: http://digi.ub.uni-heidelberg.de/fwhb/klebeband2/0251
10. kép Portrait du général Johann Richard Starhemberg. – Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv Austria Porträtsammlung, Inv. Nr. 102855_01. – permalink: http://www.bildarchivaustria.at/Pages/ImageDetail.aspx?p_iBildID=7886525
11. kép Le siège de Nagyvárad en 1661. Gravure tirée de l'ouvrage de Paul Rycaut sur l'Empire ottoman (1694). – Paul Rycaut – Giovanni Sagredo: i. m. – permalink: http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/rycaut1694bd1/0697
12. kép Portrait de János Kemény, prince de Transylvanie. Gravure de Cornelis Meyssens (1662). – Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv Austria Porträtsammlung, Inv. Nr. 60032_01. – permalink: http://www.bildarchivaustria.at/Preview/5250319.jpg

13. kép La forteresse de Székelyhíd avant sa démolition. Gravure de Lukas Georg Ssicha. – *Irenico-Polemographiae Continuatio II. Das ist: Der Historischfortgeführten Friedens und Kriegs-Beschreibung Dritter Oder deß Theatri Europaei Neundter Theil*, Franckfurt am Mäyn: Merian, 1672. – permalink: urn:nbn:de:bvb:384-uba000244-1

14. kép Portrait de Michel Ier Apafi, prince de Transylvanie. Gravure de Cornelis Meyssens (1666). – Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv Austria Porträtsammlung, Inv. Nr. 60038_01. – permalink: http://www.bildarchivaustria.at/Pages/ImageDetail.aspx?p_iBildID=5250355

Özgür Kolçak: The Composition, Tactics and Strategy of the Ottoman Field Army at Zrínyi-Újvár and St. Gotthard (1663–1664)

Fig. 1 A szentgotthárdi csata, 1664. augusztus 1. M. L. L. Ultzmayer metszete. – *Schlacht der kaiserlichen Truppen unter Feldmarschall Montecuculi gegen die Türken bei St. Gotthart (Szentgotthard) / Mogersdorf an der Raab, am 1. August 1664*. – Digitales Archiv Marburg. – permalink: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e1/Mogersdorf1.jpg

Fig. 2 Lőfegyverrel felszerelt azamoglanok IV. Mehmed szultán kíséretében. Claes Rålamb festménye (1657. – Nordiska museet, fotó: Mats Landin. – permalink: http://archive.aramcoworld.com/issue/201302/the.r.lamb.mission.htm

Fig. 3 Török tábor 1663-ban a magyarországi hadszíntéren. Metszet Paul Rycaut Oszmán Birodalmat bemutató munkájában (1694). – Paul Rycaut–Giovanni Sagredo: i. m. – permalink: http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/rycaut1694bd1/0742

Fig. 4 Fazil Ahmed pasa, nagyvezír portréja Priorato: *Historia di Leopoldo Cesare* című művében (1670). – Hathi Trust Digital Library. – permalink:https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015082484349;view=thumb;seq=1

Fig. 5 Szpáhi és janicsárok. Alain Manesson Mallet metszete (1683). Alain Manesson Mallet: *Description de l'Univers, contenant les différents systèmes du monde*. Paris, 1683. – permalink: //fr.wikipedia.org/wiki/Janissaire#/media/File:View_of_Turkish_soldiers,_Description_de_L%27Universe_(Alain_Manesson_Mallet,_1685).jpg

Fig. 6 Zrínyi-Újvár (balról) és Kolozsvár (jobbról) 1663-as ostroma, középen Zrínyi Miklós mellképe korabeli röplapon. – *Recht eigentlicher Abriss und Bildung der neu-aufgebauten ungarischen Vestung Neu-Serin sampt dero Schantzen, und wie solche von den Türcken albereit angefochten, mit beygesetzter eigentlicher Abbildung der Vestung Clausenburg* (1663). – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, Régi Nyomtatványok Tára, App. M. 1063

Négyesi Lajos: A csatatérkutatás újabb eredményei. Szentgotthárd, Zrínyi-Újvár

1. kép La représentation de la bataille de Saint-Gotthard sur une gravure du *Theatrum Europaeum Irenico Polemographiae Continuatio II. […] Theatri Europaei Neundter Theil*, i. m. – permalink: urn:nbn:de:bvb:384-uba000244-1

2. kép Fouilles archéologiques sur le site du siège de Zrínyi-Újvár avec un détecteur de particules métalliques (sur l'image le général József Padányi et Ferenc Tóth). – Photo de l'auteur
3. kép Boulets de canons tirés des batteries du flanc du plateau et du site du siège. – Photo de l'auteur
4. kép Représentation de Zrínyi-Újvár et du siège de 1664 sur le dessin de plume de Pál Esterházy (détail)
5. kép Le bout d'un lingot de plomb avec les traces d'une hachette. La matière première de la méthode décrite par Marsigli
6. kép Le dessin de Marsigli sur la fabrication des projectiles.
7. kép Projectiles en plomb retrouvées sur le site du siège de Zrínyi-Újvár. – Photo de l'auteur

Nagy Levente: Montecuccoli, a magyarok és Szentgotthárd

1. kép Nicolas Zrínyi. Gravure de Jacob von Sandrart. – *Der Klebeband Nr. 2 der*..., Bad Arolsen. – permalink: http://digi.ub.uni-heidelberg.de/fwhb/klebeband2/0344
2. kép Raimondo Montecuccoli. Gravure de Gerard Bouttats. – permalink: http://www.ilfrignanodeimontecuccoli.it/tag/raimondo-montecuccoli/
3. kép Illustration tirée de l'ouvrage militaire de Montecuccoli intitulé *Besondere und geheime Kriegs-Nachrichten*…(1736). – ETH-Bibliothek Zürich, Rar 2086. – permalink: http://dx.doi.org/10.3931/e-rara-14770
4. kép Extrait du manuscrit de l'ouvrage *Vitéz hadnagy*. – permalink: http://mek.oszk.hu/05800/05842/html/3kotet/03.htm
5. kép La page de couverture de l'ouvrage de Johann Heinrich Andtler copiée par Márton Jagossich (1606). – Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Lat. 1606.
6. kép La lettre de Montecuccoli au palatin Ferenc Wesselényi, Cassovie, le 6 décembre 1661. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, E 199, 5. cs. 73. pallium

Hausner Gábor: Változó Zrínyi-képeink

1. kép Peter Krafft: La sortie de Zrínyi de Szigetvár (1824). – Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. MOD_137.B
2. kép La sculpture en marbre de Nicolas Zrínyi de Szigetvár, représenté sous les traits du poète dans le hall d'entrée des héros du Musée d'Histoire Militaire de Vienne. Oeuvre de Miklós Vay et de Miklós Izsó (1864–65), fotó: Lázár Balázs
3. kép Ferenc Kazinczy: *Zrínyinek minden munkaji* (oeuvres complètes de Zrínyi). Pest, 1817, page de titre. – A szerző magángyűjteményéből
4. kép Le buste en marbre blanc de Nicolas Zrínyi, Oeuvre de Miklós Izsó. Photo de l'auteur – Magyar Nemzeti Múzeum, Lépcsőház. Fotó: Hausner Gábor
5. kép La page de titre de l'édition de 1790 de l'Áfium. – A szerző magángyűjteményéből
6. kép La colonne de Zrínyi à Csáktornya érigée en 1904, fotó: Hausner Gábor
7. kép La médaille de Zrínyi du régiment d'infanterie de Kecskemét portant son nom. – Hadtörténeti Múzeum, ltsz. 2012.8.1./É.
8. kép „Zrínyi poussant une brouette" sur le triptyque de Jenő Haranghy. – *Magyar Katonaújság*, 1940

9. kép Nicolas Zrínyi offrant son épée à la Sainte Marie, dessin de Jenő Haranghy. *Magyar Katonaújság*, 1941
10. kép Un document de commémoration de Zrínyi offert par le Groupe Zrínyi de l'Ordre des Combattants (1940). – Hadtörténeti Múzeum, leltárszám nélkül
11. kép Nicolas Zrínyi, l'écrivain, dessin de Jenő Haranghy. – *Magyar Katonaújság*, 1942
12. kép Le buste de Nicolas Zrínyi, marbre de Süttő (1943). – Hadtörténeti Múzeum, leltárszám nélkül
13. kép Le buste en bronze de Nicolas Zrínyi dans le parce de l'Académie Militaire Nicolas Zrínyi (1956), fotó: Hausner Gábor
14. kép Un graffitti sur les Zrínyi sur le mur d'une usine fermée de Csáktornya vers 2000, fotó: Hausner Gábor

Jean Garapon: Coligny-Saligny mémorialiste : son portrait, son témoignage sur la bataille de Saint-Gotthard

Ill. n°1 Jean de Coligny-Saligny portréja az arolseni hercegi könyvtár 17. századi metszetgyűjteményében. – *Der Klebeband Nr. 2 der*..., Bad Arolsen. – permalink: http://digi.ub.uni-heidelberg.de/fwhb/klebeband2/0277
Ill. n°2 Coligny-Saligny memoárja 1841-es kiadásának belső címoldala. – *Mémoires du comte de Coligny-Saligny*. Publ. pour la première fois par M. Monmerqué (1841). – Bibliothèque nationale de France, 8-Ln27-4560. A

Pascal Arnoux: Annoncer la mort en milieu nobiliaire français après la bataille de Saint-Gotthard

Ill. n°1 Francia lovaskatona a 17. században. Sébastien Leclerc metszete. – Sébastien Leclerc: *Le Cavalier ou l'homme de guerre*[s.n.][s.n.]. – Bibliothèque nationale de France, département Estampes et photographie, RESERVE QB-201 (47)
Ill. n°2 Turenne marsall eleste a salzbachi csatában, 1675. július 27. – *Mort de Turenne à la bataille de Salsbach*, [s.n.][s.n.]. – Bibliothèque nationale de France, département Estampes et photographie, RESERVE FOL-QB-201 (54)
Ill. n°3 Turenne marsall katafalkja Párizsban, 1675. szeptember 8. – *Catafalque dressé dans la Cathédrale de Paris à l'occasion des funérailles du maréchal de Turenne*, [s.n.][s.n.]. – Bibliothèque nationale de France, département Estampes et photographie, RESERVE FOL-QB-201 (54)
Ill. n°4 Francia kadét a 17. században. Sébastien Leclerc metszete. – Sébastien Leclerc: *Le Cadet aux gardes*, [s.n.][s.n.]. – Bibliothèque nationale de France, département Estampes et photographie, RESERVE FOL-QB-201 (47)

Dénes Harai: La bataille de Saint-Gotthard dans le récit de voyage de Charles Le Maistre

Ill. n°1 Charles Le Maistre útvonala és útleírásának három része. – Ch. Le Maistre: i. m. 43.

Ill. n°2 Le Maistre abbé útleírásának egyik oldala. – *The Relation des Voïages faits en Allemagne, Hongrie et Italie, dans les années 1664 et 1665*. – British Library, ms. Add. 19,568. – permalink: http://ranumspanat.com/carlo_hand.html

Ill. n°3 Német röplap korabeli tudósítása a szentgotthárdi csatáról, Montecuccoli és Ahmed pasa portréival, 1664. augusztus 1. – *Kupferstich mit Abbildung und Beschreibung der Schlacht der kaiserlichen Truppen [...] am 1. August 1664*. – Digitales Archiv Marburg. – permalink: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/85/Mogersdorf3.jpg

Ill. n°4 A francia csapatok által zsákmányolt török zászlókat ünnepélyesen a párizsi Notre Dame-ba viszik, 1664. október 21. – *Les drapeaux pris sur les Turcs par M.r le D. de Beaufort envoiez au Roy et portez à Nostre Dame de Paris le XXI octobre* [1664]. – Bibliothèque nationale de France, département Estampes et photographie, RESERVE FOL-QB-201 (47)

Ill. n°5 Charles Le Maistre apát dedikációja és aláírása Vitnyédy Pál albumában. – Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Oct. Lat. 135. fol.

Tóth Ferenc: V. Károly lotaringiai herceg a szentgotthárdi csatában

1. kép Portrait du jeune Charles de Lorraine dans la collection de gravures du XVIIe siècle de la bibliothèque princière d'Arolsen. – *Der Klebeband Nr. 2 der...*, Bad Arolsen. – permalink: http://digi.ub.uni-heidelberg.de/fwhb/klebeband2/0205

2. kép La représentation de la bataille de Saint-Gotthard dans l'ouvrage intitulé *Abrégé historique et iconographique de la vie de Charles V duc de Lorraine dédié à Son Altesse Royale Leopold I. son digne successeur*. – Bibliothèques de Nancy

3. kép La représentation de la bataille de Saint-Gotthard dans l'ouvrage intitulé *Les actions glorieuses de S. A. S. Charles [V], duc de Lorraine de Sébastien Leclerc*. – Bibliothèques de Nancy

4. kép Dessin représentant Charles de Lorraine prenant un drapeau turc à la bataille de Saint-Gotthard dans la Bibliothèque Municipale de Nancy

5. kép Plaquette de marbre commémorative de la participation de Charles de Lorraine à la bataille de Saint-Gotthard dans l'église Notre-Dame de Bonsecours à Nancy, fotó: Alain Petiot

6. kép Le drapeau turc pris par Charles de Lorraine à la bataille de Saint-Gotthard dans l'église Notre-Dame de Bonsecours à Nancy, fotó: Alain Petiot

Yann Lignereux: Pour Dieu et pour le Roi. Le régiment Carignan, les Turcs et les Iroquois

Ill. n°1 A szentgotthárdi csata emlékérme Ménestrier művében (1662). – C.-F. Ménestrier: *Histoire du roy Louis le Grand par les médailles, emblèmes, devises, jettons…* à Paris, Chez J.-B. Noblin, 1689, planche n° 11. – Bibliothèque municipale de Nantes

Ill. n°2 Két emlékérem 1664-ből: a „Németországnak nyújtott törökök elleni segítség" és a „Józsua megállítja a Napot és a Holdkirályt" / C.-F. Ménestrier: *Histoire du règne de Louis le Grand…*, i. m., 1693, p. 81, nos 41–42. – Bibliothèque municipale de Nantes

G. Eténi Nóra: Ratio status vagy ratio belli? Az 1664-es magyarországi események a német sajtóban

1. kép Représentation de la bataille de Saint-Gotthard dans le tome 9 du *Theatrum Europaeum. – IrenicoPolemographiae Continuatio II. […] Theatri Europaei Neundter Theil*, op. cit. – permalink: urn:nbn:de:bvb:384-uba000244-1
2. kép Représentation de la bataille de Saint-Gotthard en vue d'oiseau. Gravure de Martin Zimmermann (1664). – *Aigendtliche Beschreibung der Gott Lob erhaltenen Victori unserer christlichen Haupt- und Reichs Armee wider die Turcken […] ein halb Meil von S. Gotthard Extrairt den 1 Augustii. 1664*, Augspurg, bey Martin Zimmermann, [1664]. – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, Régi Nyomtatványok Tára, App. M. 1008
3. kép Portraits d'aristocrates hongrois par Elias Widemann dans la collection de gravures du XVIIe siècle de la bibliothèque princière d'Arolsen. *Der Klebeband Nr. 2 der...*, Bad Arolsen. – permalink: http://digi.ub.uni-heidelberg.de/fwhb/klebeband2/0410
4. kép Portrait cavalier de Nicolas Zrínyi et la carte de la campagne d'hiver (1664). – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, Régi Nyomtatványok Tára, App. M. 71
5. kép Entrée solennelle de l'archevêque de Mayence dans la diète de Ratisbonne dans la collection de gravures du XVIIe siècle de la bibliothèque princière d'Arolsen. – *Der Klebeband Nr. 15 der Fürstlich Waldeckschen Hofbibliothek Arolsen*. Bad Arolsen. – permalink: http://digi.ub.uni-heidelberg.de/fwhb/klebeband15/0330
6. kép Entrée solennelle de l'Électeur de Bavière dans la diète de Ratisbonne dans la collection de gravures du XVIIe siècle de la bibliothèque princière d'Arolsen. – *Der Klebeband Nr. 15 der.…* Bad Arolsen. – permalink: http://digi.ub.uni-heidelberg.de/fwhb/klebeband15/0332
7. kép Le siège de Kanizsa en 1664 avec les portraits de Wolfgang Julius von Hohenlohe (à gauche), de Nicolas Zrínyi (au milieu) et de Pietro Strozzi (à droite). – *Rechte aus dem Feldläger übersandte Abbildung und Beschreibung der türckischen Vestung Canischa, sampt beygefügtem, was so wol Anno 1601. als jetziger Zeit unterwärender Belägerung von Anfang derselben biss auf hieher dabey vorgeloffen* (1664). – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, Régi Nyomtatványok Tára, App. M. 378
8. kép La carte de la Hongrie de Jacob Sandrart (1664). – *Neue Land-Tafel von Hungarn und dessen incorporirten Königreichen und Provinzen: auß den besten Mappen verfertigt und gebessert* (1664). – permalink: https://www.raremaps.com/gallery/enlarge/39923
9. kép Portrait cavalier de Nicolas Zrínyi sur la gravure d'Abraham Aubry (1664). – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, Régi Nyomtatványok Tára App. M. 1071

Sudár Balázs: Egy kisiklatott hadjárat. Fázil Ahmed pasa nagyvezír 1664. évi hadműveleteiről

1. kép Portrait cavalier du comte Julius von Hohenlohe dans la collection de gravures du XVIIe siècle de la bibliothèque princière d'Arolsen. – *Der Klebeband Nr. 2 der...*, Bad Arolsen. – permalink: http://digi.ub.uni-heidelberg.de/fwhb/klebeband2/0350
2. kép Portrait cavalier de Köprülüzáde Fázil Ahmed pacha dans la collection de gravures du XVIIe siècle de la bibliothèque princière d'Arolsen. – *Der Klebeband Nr. 2 der…*, Bad Arolsen. – permalink: http://digi.ub.uni-heidelberg.de/fwhb/klebeband2/0327

3. kép La destruction du pont d'Eszék sur la gravure de Martin Zimmermann (1664). – *Eigendtlicher Abriss mit augenhencktem furtzen Bericht was bey der gervaltigen Brücken bey Eesseckh in dem Konigreich Ungarn in dem Jenner dieses 1664 Jahre passiret* (1664). – Brown Digital Repository, Brown University Library. – permalink: https://repository.library.brown.edu/studio/item/bdr:244961

4. kép Le siège de Kanizsa en 1664 dans le tome 9 du Theatrum Europaeum. – *Irenico-Polemographiae Continuatio II. […] Theatri Europaei Neundter Theil*, po. cit. – permalink: urn:nbn:de:bvb:384-uba000244-1

Jean-Pierre Bois: Paix d'équilibre et équilibres de paix en Europe aux XVIIe et XVIIIe siècles

Ill. n°1 A vestfáliai béke ratifikálása Münsterben. Gerard Terboch festménye (1648). – Rijksmuseum Amsterdam. – permalink: https//en.wikipedia.org/wiki/Peace_of_Westphalia#/media/File:Westfaelischer_Friede_in_Muenster_(Gerard_Terborch_1648).jpg

Ill. n°2 Az aacheni béke allegorikus ábrázolása a versailles-i kastély Tükörtermének mennyezetén (1668). – permalink: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Paix_conclue_%C3%A0_Aix_la_Chapelle_1668_Ceiling_Hall_of_mirrors_Versailles.jpg

Ill. n°3 Az utrechti békeszerződés jelenetei (1713) Abraham Allard színes nyomatán. – *Treaty of Utrecht*. Colour print by Abraham Allard, 18th century. – Bibliothèque nationale de France, département Estampes et photographie, RESERVE FOL-QB-201 (85)

Ill. n°4 A bécsi kongresszus (1814/5) résztvevői Jean-Baptiste Isabey színezett metszetén (1819). – permalink: https://charlesjosephagenda.files.wordpress.com/2015/06/kupferstich-nach-isabey.jpg

Pálffy Géza: A Szent Korona alig ismert kalandja. Hol volt a magyar korona az 1663–1664. évi nagy török háború idején?

1. kép Le transfert à Vienne et le retour à Presbourg de la Sainte Couronne en 1663–1664. Carte dessinée par Béla Nagy.

2. kép La pratique du scellement du coffre-fort de la Couronne (depuis 1608) lors du dernier couronnement sur une carte postale. – MTA BTK TTI „Lendület" Szent Korona Kutatócsoport Szakkönyvtára

3. kép Le certificat des chefs des ordres hongrois sur le retour de la Sainte Couronne pour Léopold Ier (le 19 décembre 1664). – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, N 48, Lad. K Nro. 1, Nr. 34.

Tóth Hajnalka: A vasvári békekötésig vezető út. Oszmán–Habsburg diplomáciai lépések a béke megújítására, 1662–1664

1. kép Portrait de Simon Reniger von Reningen, le résident de la Cour de Vienne à la Sublime Porte (1665). Gravure de Christian, Jonas (?). – Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Inv.-Nr. A 17479. – permalink: http://diglib.hab.de/wdb.php?dir=portrait/a-17479

2. kép Le sultan Ahmed III reçoit l'envoyé hollandais. Peinture de Jean Baptiste Vanmour (1727). – Rijskmuseum Amsterdam, SK-A-4078. – permalink: https://www.rijksmuseum.nl/nl/zoeken/objecten?p=1&ps=12&f.principalMakers.name.sort=Jean+-Baptiste+Vanmour&st=OBJECTS&ii=5#/SK-A-4078,5

3. kép Déjeuner en l'honneur de l'envoyé hollandais dans le palais de Topkapi. Peinture de Jean Baptiste Vanmour (1727). – Rijskmuseum Amsterdam, SK-A-4077. – permalink: https://www.rijksmuseum.nl/nl/rijksstudio/kunstenaars/jean-baptiste-vanmour/objecten#/SK-A-4077,5

4. kép Extrait du traité de Vasvár en turc (újvári temesszük). – Österreichisches Staatsarhciv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, AT-OeStA/HHStA UR Türkische Urkunden, 1664. 09. 22–10.1.

R. Várkonyi Ágnes: A vasvári béke jelentősége a magyar történelemben

1. kép Le comte György Lippay de Zombor, archevêque d'Esztergom, sur la gravure d'Elias Widemann (1649). – permalink: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Gy%C3%B6rgy_Lippay#/media/File:Widemann_Portrait_of_Gy%C3%B6rgy_Lippay_1649.jpg

2. kép Portrait du jeune Pál Esterházy dans la collection de gravures du XVIIe siècle de la bibliothèque princière d'Arolsen. – *Der Klebeband Nr. 2 der...*, Bad Arolsen. – permalink: http://digi.ub.uni-heidelberg.de/fwhb/klebeband2/0255

3. kép Frontispice du tome II de l'ouvrage de János Bethlen (1783) / Bethlen, János – Horanyi, Elek: *Historia rerum Transilvanicarum, ab a. MDCLXII ad a. MDCLXXIII producta*, Bd.: 2. Vienna, 1783. – permalink: http://www.mdz-nbn-resolving.de/urn/resolver.pl?urn=urn:nbn:de:bvb:12-bsb10914460-9:12-bsb10914460-9

4. kép La première page de l'ouvrage manuscrit intitulé *Mars Hungaricus* de Pál Esterházy. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Esterházy család hercegi ágának levéltára, Pál nádor iratai (P 125), No. 11895.

5. kép Portraits en buste Péter Zrínyi, Ferenc Nádasdy et Ferenc Frangepán ainsi que la représenation de leur exécution sur la gravure de Gaspar Bouttats (1671). – *Effigies Comitum NADASTI ac SERINI, ut et Marchionis FRANCI- | PANI...*, publice Capite plexi sunt 30. Aprilis 1671. – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, Régi Nyomtatványok Tára App. M. 362

6. kép La page de titre de l'ouvrage intitulé *De jure Belli ac Pacis* d'Hugues Grotius (1691). – Yale Law Library, JX 2093.A1 1691. – permalink: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Leopold_I,_Holy_Roman_Emperor#/media/File:Flickr_-_Yale_Law_Library_-_JX_2093.A1_1691.jpg

7. kép Portrait de Johann Paul Hocher dans la collection de gravures du XVIIe siècle de la bibliothèque princière d'Arolsen. – *Der Klebeband Nr. 2 der...*, Bad Arolsen. – permalink: http://digi.ub.uni-heidelberg.de/fwhb/klebeband2/0261

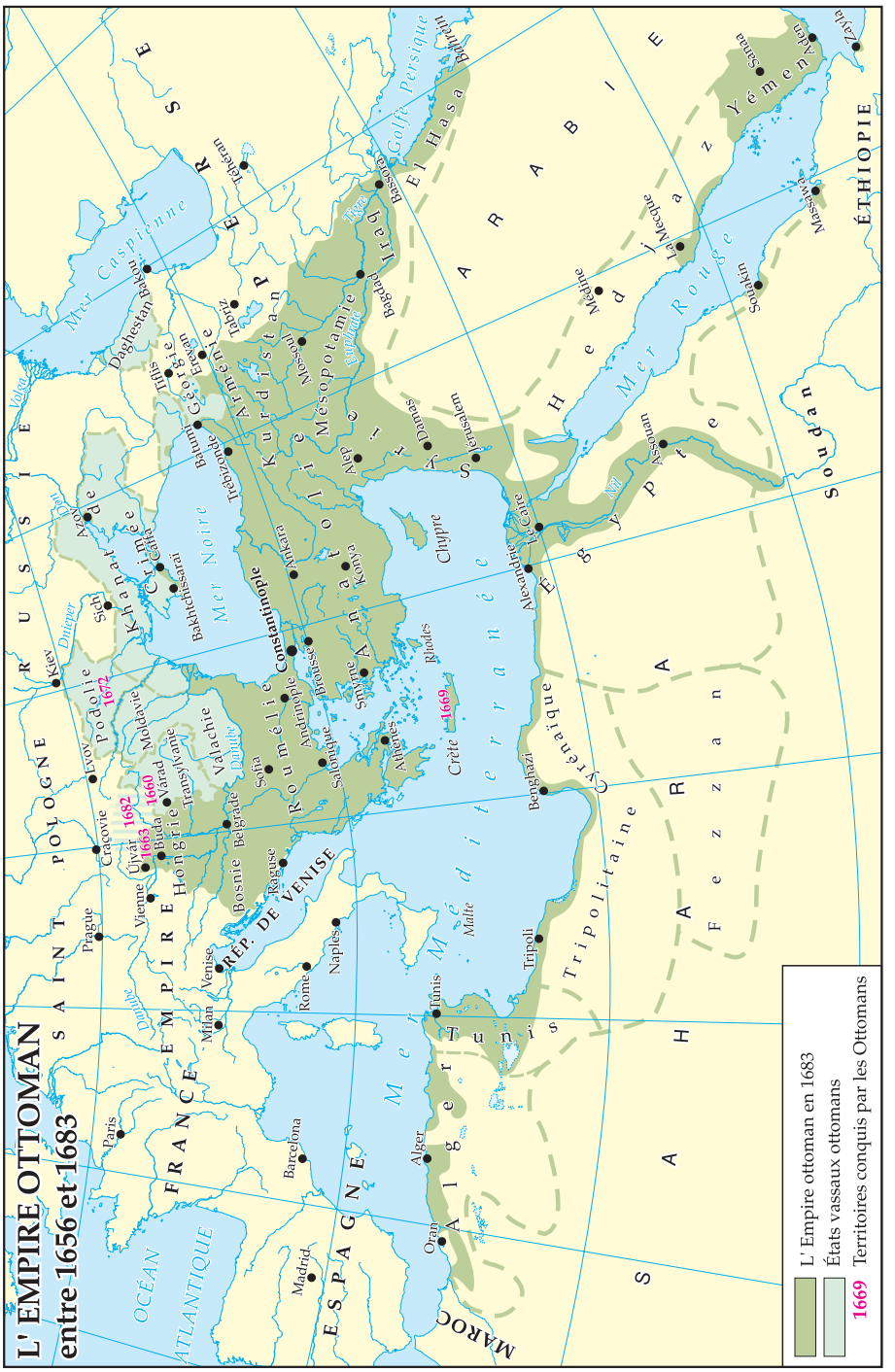
L' EMPIRE OTTOMAN
entre 1656 et 1683
L' Empire ottoman en 1683
États vassaux ottomans
1669 Territoires conquis par les Ottomans
Mer Noire
Mer Méditerranée
Mer Rouge
Golfe Persique
Mer Caspienne
OCÉAN ATLANTIQUE
SAINT EMPIRE
POLOGNE
RUSSIE
FRANCE
ESPAGNE
MAROC
ARABIE
ÉTHIOPIE
Soudan
Égypte
Tripolitaine
Constantinople
Crète 1669
Chypre
Rhodes
Malte
Hongrie
Bosnie
Transylvanie
Valachie
Moldavie
Crimée
Khanat
Kurdistan
Mésopotamie
Arménie
Perse
Hedjaz
Yémen
Tripoli
Tunis
Alger
Oran
Fez
Barbarie
Mer
Méditerranée
Vienne
Prague
Cracovie
Lvov
Podolie
1672
Kiev
Dniepr
Volga
Don
Moscou
Tana
Azov
Daghestan
Tiflis
Géorgie
Erivan
Tabriz
Trébizonde
Batoum
Baku
Bassora
Bagdad
Mossoul
Euphrate
Tigre
Alep
Damas
Jérusalem
Le Caire
Alexandrie
Assouan
Nil
Médine
La Mecque
Sanaa
Moka
Aden
Massaoua
Zeila
Suakin
Bengazi
Tripoli
Tunis
Alger
Oran
Madrid
Barcelona
Paris
Milan
Venise
Rome
Naples
Raguse
Belgrade
Sofia
Andrinople
Salonique
Brousse
Smyrne
Athènes
Ankara
Konya
Bakhtchissaraï
Sichi
Ouivar 1663
1682
1660
Buda
Vérad
Danube
Save
Drave
Tisza
Elbe
Rhin
Seine
Loire
Ebre
Tage
Guadalquivir
Sicile
Sardaigne
Corse
Baléares

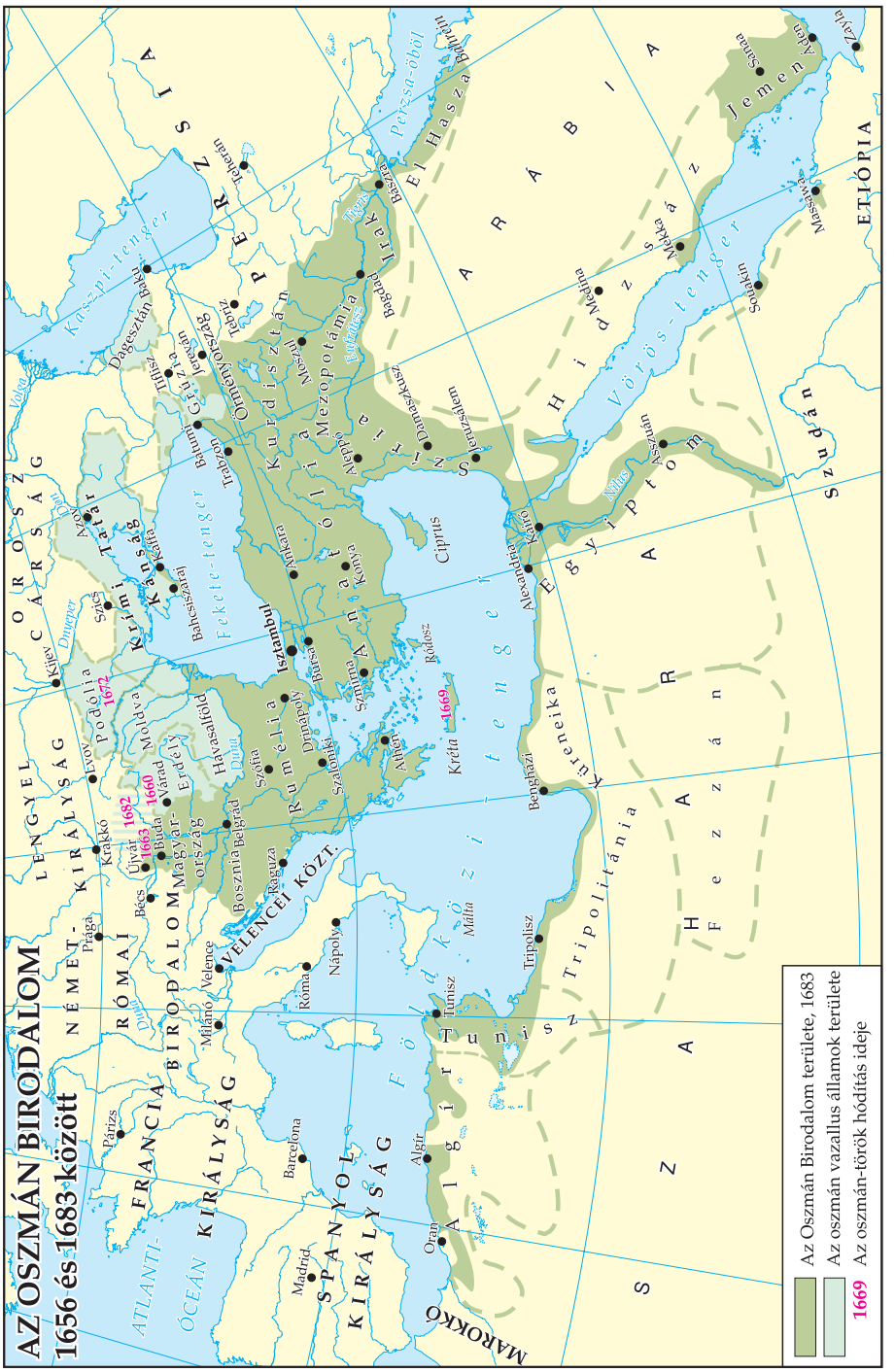
AZ OSZMÁN BIRODALOM
1656 és 1683 között
Az Oszmán Birodalom területe, 1683
Az oszmán vazallus államok területe
1669 Az oszmán-török hódítás ideje
NÉMET-RÓMAI BIRODALOM
LENGYEL KIRÁLYSÁG
OROSZ CÁRSÁG
FRANCIA KIRÁLYSÁG
SPANYOL KIRÁLYSÁG
ATLANTI-ÓCEÁN
Földközi-tenger
Fekete-tenger
Vörös-tenger
Perzsa-öböl
Kaszpi-tenger
ARÁBIA
PERZSIA
SZAHARA
Nílus
Duna
Volga
Dnyeper
Tigris
Eufrátesz
Párizs
Prága
Kijev
Lvov
Krakkó
Bécs
Buda
Milánó
Velence
Róma
Nápoly
Barcelona
Madrid
Algír
Oran
Tunisz
Tripolisz
Bengházi
Málta
Szicília
Szardínia
Korzika
Ciprus
Kréta
Athén
Szaloniki
Drinápoly
Szófia
Belgrád
Bosznia
Ragúza
Várad
Erdély
Havasalföld
Moldva
Ungvár
Podólia
Krím
Kafa
Balaklava
Azov
Don
Dnyeper
Dnyeszter
Tanais
Trabzon
Batum
Grúzia
Örményország
Tiflisz
Dagesztán
Baku
Tebriz
Mezopotámia
Kurdisztán
Mosul
Aleppo
Ankara
Konya
Szmirna
Brusa
Isztambul
Kütahia
Alexandria
Kairó
Asszuán
Szuez
Mekka
Medina
Jemen
Szanaa
Aden
Zabid
Massawa
Szudán
ETIÓPIA
Bagdad
Irak
Basra
Tigris
Eufrátesz
Dunaszakasz
Szamarkand
Buhara
Hidzsáz
Tripolitánia
Fezzán
Sivatag
Nagy Szíriai-sivatag
Arab-félsziget
Vörös-tenger
Perzsa-öböl
Kaszpi-tenger
Fekete-tenger
Földközi-tenger
Atlanti-óceán
Nílus
Duna
Volga
Dnyeper
Tigris
Eufrátesz
Párizs
Prága
Kijev
Lvov
Krakkó
Bécs
Buda
Milánó
Velence
Róma
Nápoly
Barcelona
Madrid
Algír
Oran
Tunisz
Tripolisz
Bengházi
Málta
Szicília
Szardínia
Korzika
Ciprus
Kréta
Athén
Szaloniki
Drinápoly
Szófia
Belgrád
Bosznia
Ragúza
Várad
Erdély
Havasalföld
Moldva
Ungvár
Podólia
Krím
Kafa
Balaklava
Azov
Don
Dnyeper
Dnyeszter
Tanais
Trabzon
Batum
Grúzia
Örményország
Tiflisz
Dagesztán
Baku
Tebriz
Mezopotámia
Kurdisztán
Mosul
Aleppo
Ankara
Konya
Szmirna
Brusa
Isztambul
Kütahia
Alexandria
Kairó
Asszuán
Szuez
Mekka
Medina
Jemen
Szanaa
Aden
Zabid
Massawa
Szudán
ETIÓPIA
Bagdad
Irak
Basra
Tigris
Eufrátesz
Dunaszakasz
Szamarkand
Buhara
Hidzsáz
Tripolitánia
Fezzán
Sivatag
Nagy Szíriai-sivatag
Arab-félsziget
Vörös-tenger
Perzsa-öböl
Kaszpi-tenger
Fekete-tenger
Földközi-tenger
Atlanti-óceán
Nílus
Duna
Volga
Dnyeper
Tigris
Eufrátesz
1660
1663
1672
1682
1669
1669

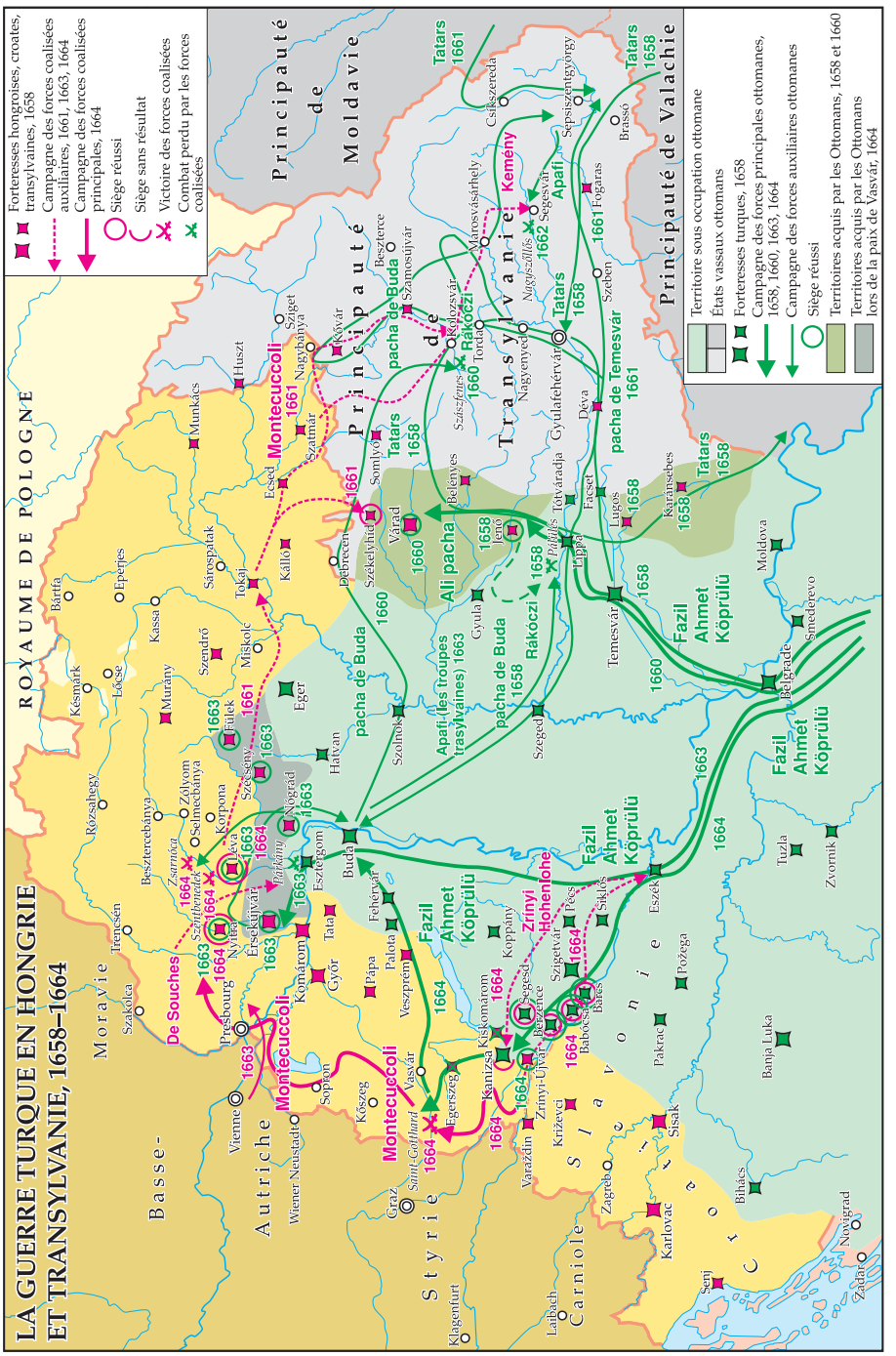
LA GUERRE TURQUE EN HONGRIE ET TRANSYLVANIE, 1658–1664
ROYAUME DE POLOGNE
Moravie
Basse-Autriche
Styrie
Carniole
Slavonie
Croatie
Transylvanie
Principauté de Moldavie
Principauté de Valachie
Forteresses hongroises, croates, transylvaines, 1658
Campagne des forces coalisées auxiliaires, 1661, 1663, 1664
Campagne des forces coalisées principales, 1664
Siège réussi
Siège sans résultat
Victoire des forces coalisées
Combat perdu par les forces coalisées
Territoire sous occupation ottomane
États vassaux ottomans
Forteresses turques, 1658
Campagne des forces principales ottomanes, 1658, 1660, 1663, 1664
Campagne des forces auxiliaires ottomanes
Siège réussi
Territoires acquis par les Ottomans, 1658 et 1660
Territoires acquis par les Ottomans lors de la paix de Vasvár, 1664
De Souches
Montecuccoli
Zrinyi Hohenlohe
Fazil Ahmet Köprülü
Ali pacha
Rákoczi
Apafi (les troupes transylvaines) 1663
pacha de Buda
pacha de Temesvár
Tatars
Kemény
Apafi
Vienne
Presbourg
Nyitra
Érsekujvár
Léva
Szécsény
Fülek
Eger
Hatvan
Szolnok
Buda
Esztergom
Nógrád
Komárom
Győr
Tata
Fehérvár
Palota
Veszprém
Vasvár
Kanizsa
Kiskomárom
Koppány
Segesd
Szigetvár
Pécs
Siklós
Baboscsa
Bátas
Eszek
Pozega
Pakrac
Sisak
Karlovac
Zagreb
Varazdin
Krizevci
Zrinyi-Ujvár
Rezence
Graz
Wiener Neustadt
Klagenfurt
Laibach
Saint-Gothard
Egerszeg
Kőszeg
Sopron
Zsarnóca
Szentgotthárd
Kassa
Eperjes
Bártfa
Késmárk
Lőcse
Rózsahegy
Trencsén
Besztercebánya
Zólyom
Selmecbánya
Kapsona
Murány
Szendrő
Miskolc
Tokaj
Sárospatak
Munkács
Huszt
Ecsed
Szatmár
Nagybánya
Kővár
Szigiet
Debrecen
Szikelyhid
Somlyó
Várad
Jenő
Belényes
Gyula
Szeged
Temesvár
Lugos
Karansebes
Facset
Lippa
Fogaras
Déva
Gyulafehérvár
Tótváradja
Nagyenyed
Szászfenes
Kolozsvár
Tordo
Bészterce
Számosujvár
Nagyszőllős
Mánosvásárhely
Csikszereda
Segesvár
Sepsiszentgyörgy
Brassó
Szeben
Hatszeg
Belgrade
Smédérevo
Moldova
Tuzla
Zvornik
Banja Luka
Bihács
Senj
Novigrad
Zadar
1658
1660
1661
1662
1663
1664

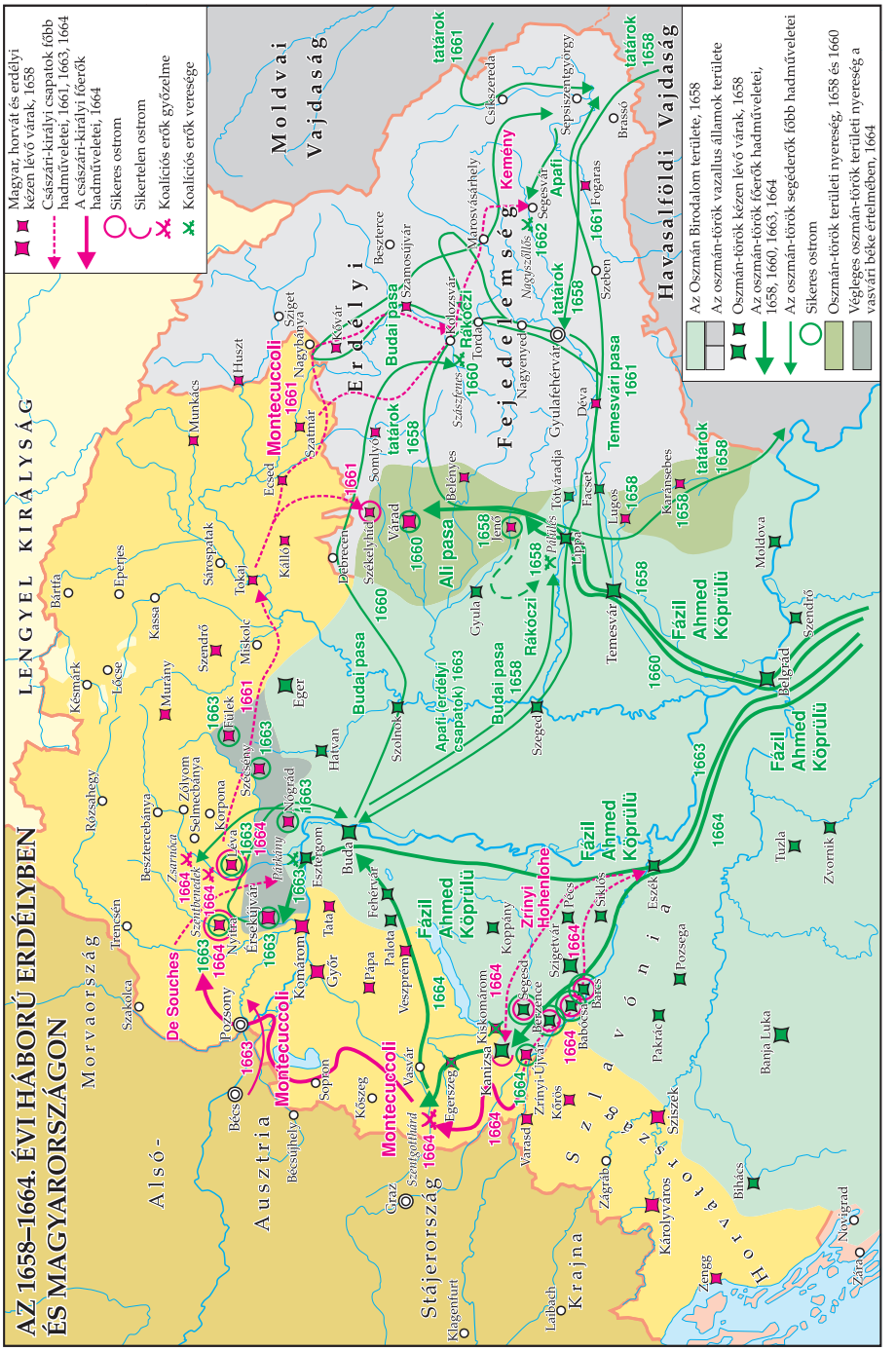
AZ 1658–1664. ÉVI HÁBORÚ ERDÉLYBEN
ÉS MAGYARORSZÁGON
Magyar, horvát és erdélyi kézen lévő várak, 1658
Császári-királyi csapatok főbb hadműveletei, 1661, 1663, 1664
A császári-királyi főerők hadműveletei, 1664
Sikeres ostrom
Sikertelen ostrom
Koalíciós erők győzelme
Koalíciós erők veresége
Az Oszmán Birodalom területe, 1658
Az oszmán-török vazallus államok területe
Oszmán-török kézen lévő várak, 1658
Az oszmán-török főerők hadműveletei, 1658, 1660, 1663, 1664
Az oszmán-török segéderők főbb hadműveletei
Sikeres ostrom
Oszmán-török területi nyereség, 1658 és 1660
Végleges oszmán-török területi nyereség a vasvári béke értelmében, 1664
Morvaország
Ausztria
Alsó-
Stájerország
Krajna
Szlavónia
Horvátország
LENGYEL KIRÁLYSÁG
Erdély
Fejedelemség
Havasalföldi Vajdaság
Moldvai Vajdaság
Bécs
Pozsony
Nyitra
Érsekújvár
Komárom
Győr
Tata
Buda
Esztergom
Vác
Hatvan
Szolnok
Eger
Fülek
Szécsény
Losonc
Selmecbánya
Zólyom
Zsarnóca
Szentlőrinc
Kapuvár
Sopron
Kőszeg
Szentgotthárd
Vasvár
Veszprém
Palota
Pápa
Fehérvár
Siklós
Pécs
Szigetvár
Koppány
Segesd
Zrínyi-Újvár
Kanizsa
Kiskomárom
Egerszeg
Körös
Várasd
Zágráb
Károlyváros
Pakrác
Pozsega
Eszék
Babocsa
Bács
Szeged
Temesvár
Lippa
Jenő
Gyula
Várad
Szalonta
Debrecen
Szikszó
Kassa
Eperjes
Bártfa
Késmárk
Lőcse
Rózsahegy
Trencsén
Szakolca
Beszterce
Besztercebánya
Murány
Szendrő
Sárospatak
Tokaj
Kálló
Munkács
Huszt
Ecsed
Szatmár
Nagybánya
Sziget
Kővár
Szamosújvár
Bethlen
Somlyó
Székelyhíd
Jenő
Belényes
Gyalu
Kolozsvár
Tordo
Nagyenyed
Szászfenes
Gyulafehérvár
Déva
Fogaras
Szeben
Brassó
Csikszereda
Marosvásárhely
Nagyszőllős
Segesvár
Sepsiszentgyörgy
Fácset
Lugos
Karánsebes
Tótváradja
Moldova
Belgrád
Szendrő
Zvornik
Tuzla
Banja Luka
Bihács
Zengg
Zára
Novigrad
Laibach
Klagenfurt
Graz
Becsujhely
Munkács
Kőrös
Zrínyi
Hohenlohe
Montecuccoli
De Souches
Budai pasa
Ali pasa
Rákóczi
Kemény
Apafi
Temesvári pasa
Fázil Ahmed Köprülü
tatárok
1658
1660
1661
1662
1663
1664

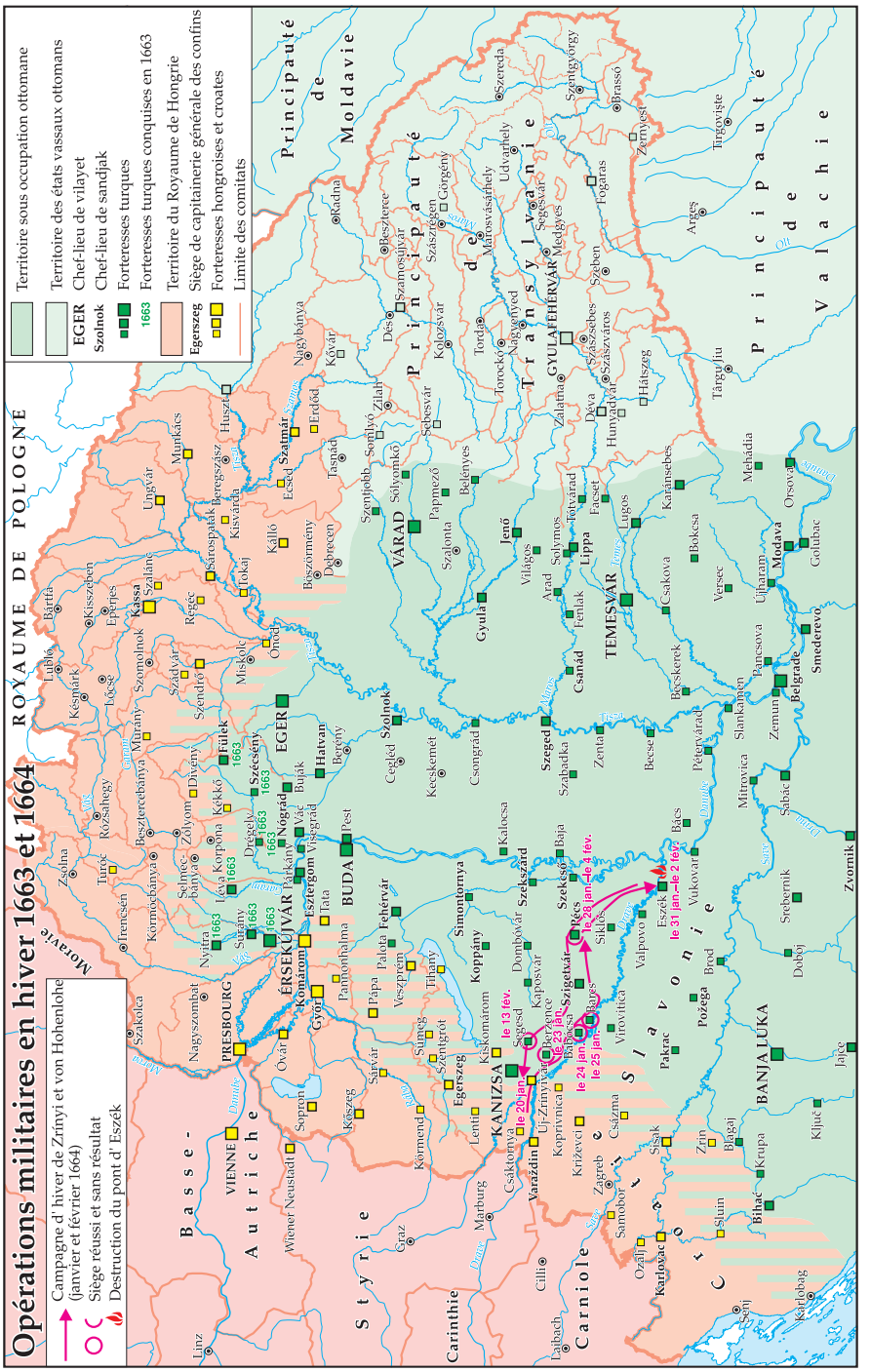
Opérations militaires en hiver 1663 et 1664
ROYAUME DE POLOGNE
Campagne d' hiver de Zrinyi et von Hohenlohe (janvier et février 1664)
Siège réussi et sans résultat
Destruction du pont d' Eszék
Territoire sous occupation ottomane
Territoire des états vassaux ottomans
EGER Chef-lieu de vilayet
Szolnok Chef-lieu de sandjak
Forteresses turques
1663 Forteresses turques conquises en 1663
Territoire du Royaume de Hongrie
Egerszeg Siège de capitainerie générale des confins
Forteresses hongroises et croates
Limite des comitats
Basse-Autriche
Styrie
Carinthie
Carniole
Slavonie
Transylvanie
Principauté de Moldavie
Principauté de Valachie
VIENNE
PRESBOURG
ERSEKÚJVÁR
KOMÁROM
BUDA
EGER
SZOLNOK
VÁRAD
GYULAFEHÉRVÁR
TEMESVÁR
SZEGED
KANIZSA
BANJA LUKA
le 13 fév.
le 20 jan.
le 23 jan.
le 24 jan.
le 25 jan.
le 28 jan.–le 4 fév.
le 31 jan.–le 2 fév.

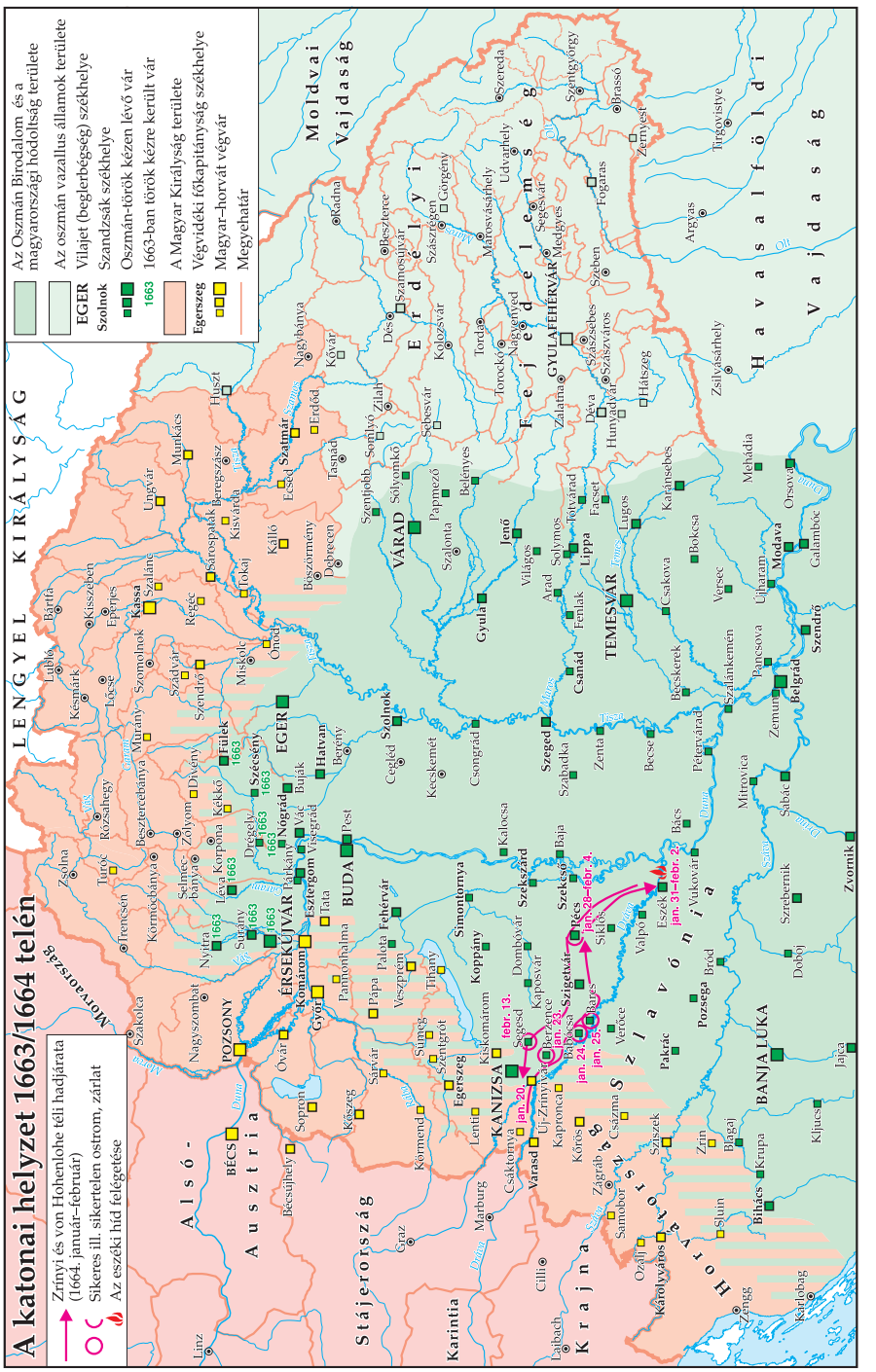
A katonai helyzet 1663/1664 telén
Zrínyi és von Hohenlohe téli hadjárata (1664. január–február)
Sikeres ill. sikertelen ostrom, zárlat
Az eszéki híd felégetése
Az Oszmán Birodalom és a magyarországi hódoltság területe
Az oszmán vazallus államok területe
EGER Vilajet (beglerbégség) székhelye
Szolnok Szandzsák székhelye
Oszmán-török kézen lévő vár
1663 1663-ban török kézre került vár
A Magyar Királyság területe
Egerszeg Végvidéki főkapitányság székhelye
Magyar–horvát végvár
Megyehatár
L E N G Y E L K I R Á L Y S Á G
M o l d v a i V a j d a s á g
E r d é l y i F e j e d e l e m s é g
H a v a s a l f ö l d i V a j d a s á g
A l s ó - A u s z t r i a
S t á j e r o r s z á g
K a r i n t i a
K r a j n a
H o r v á t - S z l a v ó n i a
M o r v a o r s z á g
Linz
BÉCS
POZSONY
Nagyszombat
Sopron
Kőszeg
Körmend
Graz
Cilli
Laibach
Marburg
Csáktornya
Varasd
Zágráb
Samobor
Ozalj
Károlyváros
Zengg
Karlobag
Fiume
Kluas
Bihács
Krupa
Ujbánja
Jajca
Glamoc
BANJA LUKA
Zrin
Sluin
Bagai
Szisszek
Pakrác
Pozsega
Brod
Dobój
Szekernik
Zvornik
Galambóc
Orsova
Modava
Mehádia
Lugos
Karánsebes
Facset
Hunyadvár
Zsilvásárhely
Argyas
Törgovistye
Zemyest
Brassó
Fogaras
Szeben
Szászváros
Szászsebes
Szászkézd
Medgyes
Segesvár
Szentgyörgy
Udvarhely
Szereda
Marosvásárhely
Torda
Torockó
Nagyenyed
Gyalu
GYULAFEHÉRVÁR
Déva
Zalatna
Kolozsvár
Szászcsügen
Görgény
Beszterce
Szamosújvár
Dés
Kővár
Kádna
Nagybánya
Huszt
Munkács
Ungvár
Beregszász
Sárospatak
Kisvárda
Tasnád
Erdőd
Ecsed
Szatmár
Kálló
Debrecen
Böszörmény
Tasnád
Szonjlobb
Somlyó
Zilah
Sólyomkő
VÁRAD
Papmező
Szalonta
Belenyes
Jenő
Világos
Gyula
Arad
Solymos
Lippa
Csanád
Fenlak
Csanád
Fatvárad
TEMESVÁR
Lugos
Csakova
Becskerek
Bokcsa
Versec
Pancsova
Újharam
Modava
Szendrő
Belgrád
Zemun
Galambóc
Orsova
Mehádia
Zsilvásárhely
Argyas
Törgovistye
Zemyest
Brassó
Fogaras
Szeben
Szászváros
Szászsebes
Szászkézd
Medgyes
Segesvár
Szentgyörgy
Udvarhely
Szereda
Marosvásárhely
Torda
Torockó
Nagyenyed
Gyalu
GYULAFEHÉRVÁR
Déva
Zalatna
Kolozsvár
Szászcsügen
Görgény
Beszterce
Szamosújvár
Dés
Kővár
Kádna
Nagybánya
Huszt
Munkács
Ungvár
Beregszász
Sárospatak
Kisvárda
Tasnád
Erdőd
Ecsed
Szatmár
Kálló
Debrecen
Böszörmény
Tasnád
Szonjlobb
Somlyó
Zilah
Sólyomkő
VÁRAD
Papmező
Szalonta
Belenyes
Jenő
Világos
Gyula
Arad
Solymos
Lippa
Csanád
Fenlak
Csanád
Fatvárad
TEMESVÁR
Lugos
Csakova
Becskerek
Bokcsa
Versec
Pancsova
Újharam
Modava
Szendrő
Belgrád
Zemun
Galambóc
Orsova
Mehádia
Lugos
Karánsebes
Facset
Hunyadvár

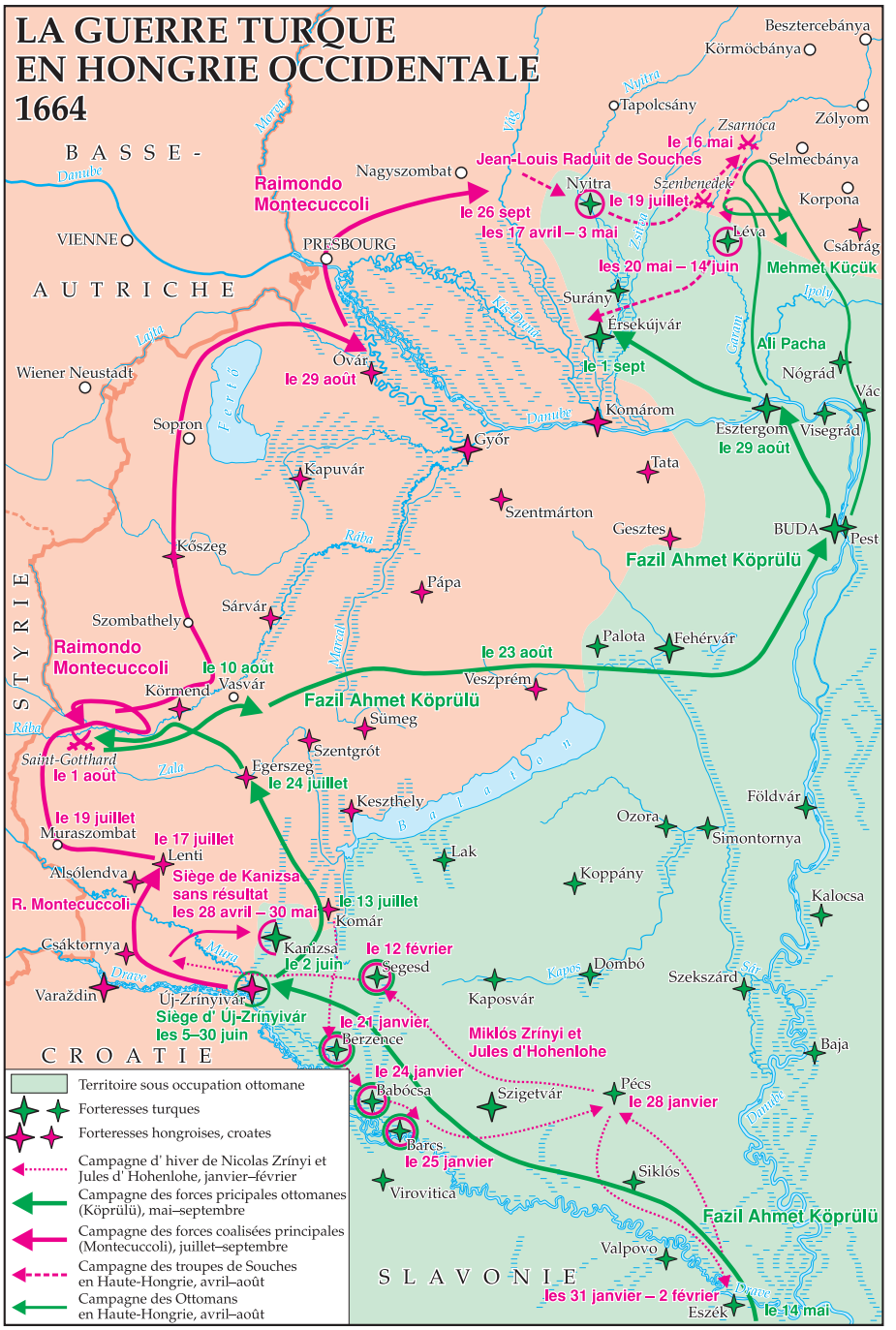
LA GUERRE TURQUE
EN HONGRIE OCCIDENTALE
1664
B A S S E -
A U T R I C H E
VIENNE
PRESBOURG
Wiener Neustadt
Sopron
Kőszeg
Szombathely
Körmend
Saint-Gotthard
le 1 août
Muraszombat
le 19 juillet
Lenti
le 17 juillet
Alsólendva
Csáktornya
Varaždin
R. Montecuccoli
Siège de Kanizsa
sans résultat
les 28 avril – 30 mai
Kanizsa
le 2 juin
Új-Zrínyivár
Siège d' Új-Zrínyivár
les 5–30 juin
C R O A T I E
S T Y R I E
Raimondo
Montecuccoli
le 10 août
Vasvár
Raimondo
Montecuccoli
le 26 sept
les 17 avril – 3 mai
Nagyszombat
Óvár
le 29 août
Kapuvár
Győr
Komárom
Tata
Szentmárton
Gesztes
Pápa
Sárvár
Sümeg
Szentgrót
Egerszeg
le 24 juillet
Keszthely
Lak
Komár
le 13 juillet
Csokonya
Segesd
le 12 février
Berzence
le 21 janvier
Babócsa
le 24 janvier
Barcs
le 25 janvier
Virovitica
Jean-Louis Raduit de Souches
Nyitra
le 19 juillet
Tapolcsány
le 16 mai
Zsarnóca
Besztercebánya
Körmöcbánya
Selmecbánya
Korpona
Szénbenedek
Léva
Csábrág
les 20 mai – 14 juin
Mehmet Küçük
Surány
Érsekújvár
le 1 sept
Ali Pacha
Nógrád
Vác
Esztergom
le 29 août
Visegrád
BUDA
Pest
Fazil Ahmet Köprülü
le 23 août
Palota
Fehérvár
Veszprém
Fazil Ahmet Köprülü
Ozora
Földvár
Simontornya
Koppány
Kalocsa
Dombó
Kaposvár
Szekszárd
Baja
Miklós Zrínyi et
Jules d'Hohenlohe
Pécs
le 28 janvier
Szigetvár
Siklós
Fazil Ahmet Köprülü
Valpovo
les 31 janvier – 2 février
Eszék
le 14 mai
Territoire sous occupation ottomane
Forteresses turques
Forteresses hongroises, croates
Campagne d' hiver de Nicolas Zrínyi et
Jules d' Hohenlohe, janvier–février
Campagne des forces pricipales ottomanes
(Köprülü), mai–septembre
Campagne des forces coalisées principales
(Montecuccoli), juillet–septembre
Campagne des troupes de Souches
en Haute-Hongrie, avril–août
Campagne des Ottomans
en Haute-Hongrie, avril–août

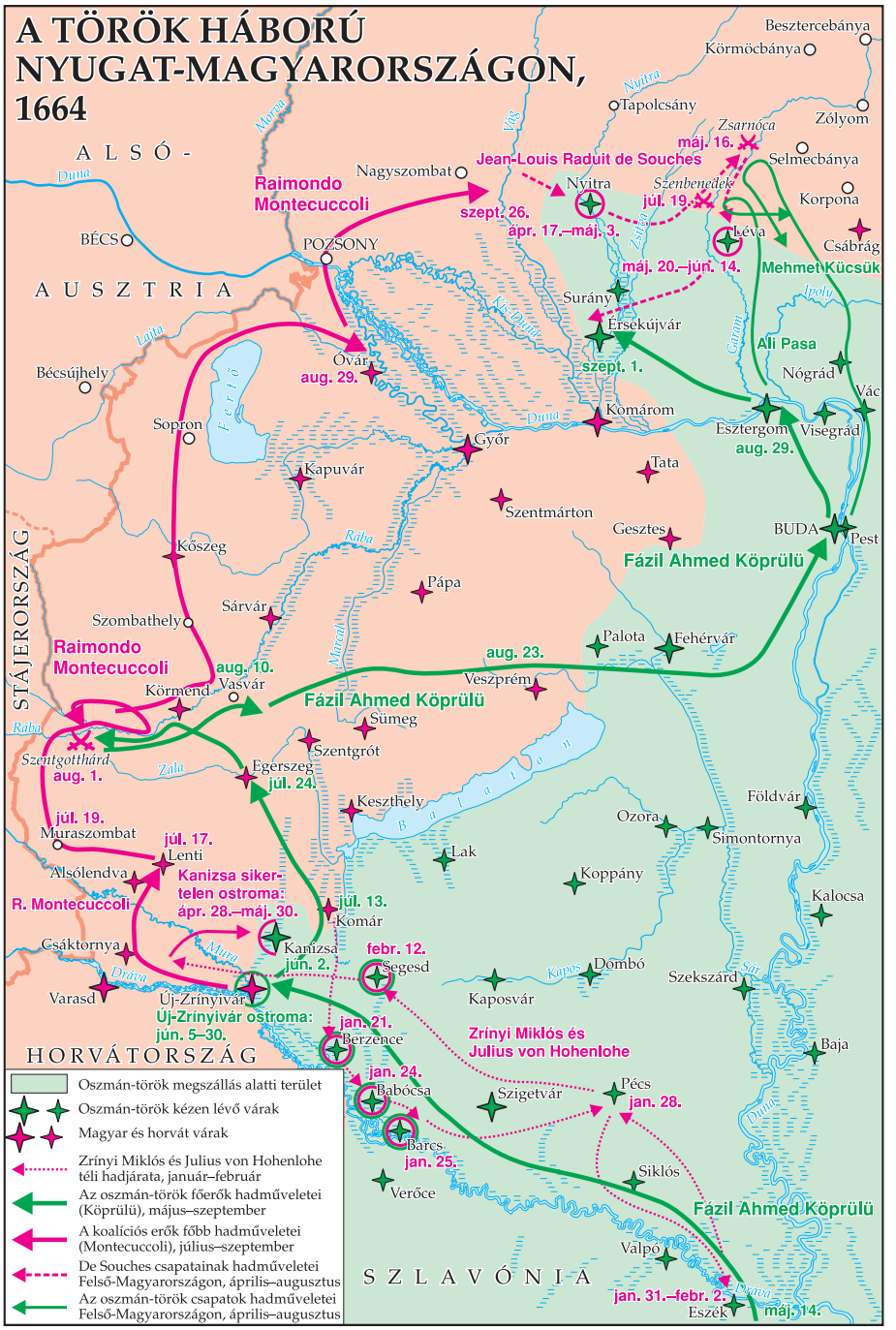
A TÖRÖK HÁBORÚ NYUGAT-MAGYARORSZÁGON, 1664
ALSÓ-AUSZTRIA
STÁJERORSZÁG
HORVÁTORSZÁG
SZLAVÓNIA
Besztercebánya
Körmöcbánya
Tapolcsány
Zólyom
Selmecbánya
Korpona
Csábrág
Nagyszombat
Nyitra
Léva
Surány
Érsekújvár
Nógrád
Vác
Visegrád
Esztergom
Komárom
Győr
Tata
Bécsújhely
Sopron
Kapuvár
Óvár
Pozsony
Bécs
Szentmárton
Gesztes
BUDA
Pest
Kőszeg
Pápa
Szombathely
Sárvár
Körmend
Vasvár
Palota
Fehérvár
Veszprém
Sümeg
Szentgrót
Szentgotthárd
Egerszeg
Keszthely
Földvár
Ozora
Simontornya
Lak
Koppány
Kalocsa
Muraszombat
Lenti
Alsólendva
Csáktornya
Varasd
Kanizsa
Komár
Segesd
Dombó
Kaposvár
Szekszárd
Baja
Berzence
Babócsa
Barcs
Szigetvár
Pécs
Verőce
Siklós
Valpó
Eszék
Jean-Louis Raduit de Souches
Raimondo Montecuccoli
R. Montecuccoli
Ali Pasa
Mehmet Kücsük
Fázil Ahmed Köprülü
Zrínyi Miklós és Julius von Hohenlohe
Kanizsa sikertelen ostroma: ápr. 28.–máj. 30.
Új-Zrínyivár ostroma: jún. 5–30.
máj. 16.
júl. 19.
szept. 26.
ápr. 17.–máj. 3.
máj. 20.–jún. 14.
szept. 1.
aug. 29.
aug. 10.
aug. 23.
aug. 1.
júl. 24.
júl. 19.
júl. 17.
júl. 13.
jún. 2.
febr. 12.
jan. 21.
jan. 24.
jan. 28.
jan. 25.
jan. 31.–febr. 2.
máj. 14.
Oszmán-török megszállás alatti terület
Oszmán-török kézen lévő várak
Magyar és horvát várak
Zrínyi Miklós és Julius von Hohenlohe téli hadjárata, január–február
Az oszmán-török főerők hadműveletei (Köprülü), május–szeptember
A koalíciós erők főbb hadműveletei (Montecuccoli), július–szeptember
De Souches csapatainak hadműveletei Felső-Magyarországon, április–augusztus
Az oszmán-török csapatok hadműveletei Felső-Magyarországon, április–augusztus

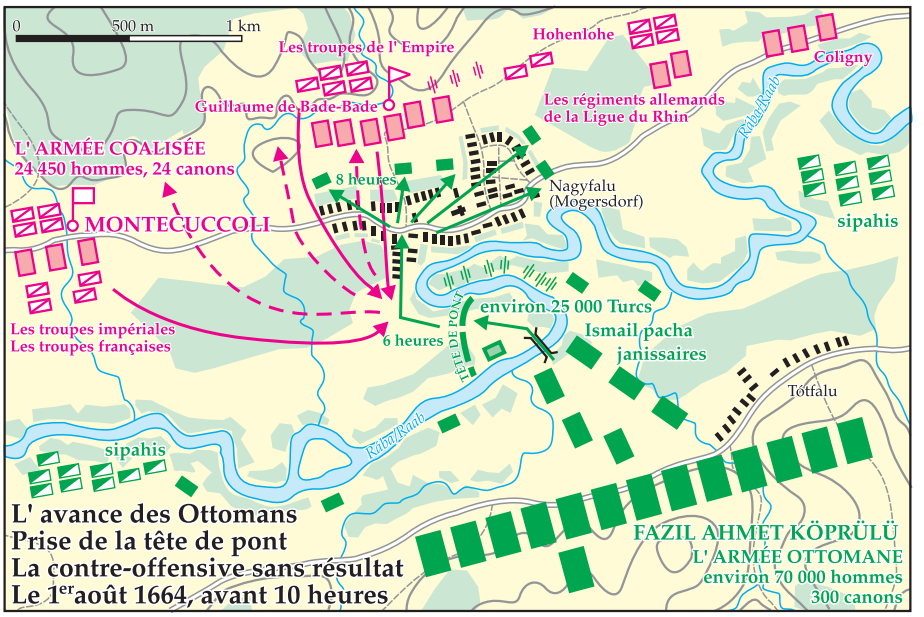
0
500 m
1 km
Les troupes de l' Empire
Hohenlohe
Coligny
Guillaume de Bade-Bade
Les régiments allemands
de la Ligue du Rhin
Rába Kanál
L' ARMÉE COALISÉE
24 450 hommes, 24 canons
8 heures
Nagyfalu
(Mogersdorf)
sipahis
MONTECUCCOLI
environ 25 000 Turcs
Les troupes impériales
Les troupes françaises
6 heures
TÊTE DE PONT
Ismail pacha
janissaires
Tótfalu
Rába Kanál
sipahis
L' avance des Ottomans
Prise de la tête de pont
La contre-offensive sans résultat
Le 1er août 1664, avant 10 heures
FAZIL AHMET KÖPRÜLÜ
L' ARMÉE OTTOMANE
environ 70 000 hommes
300 canons

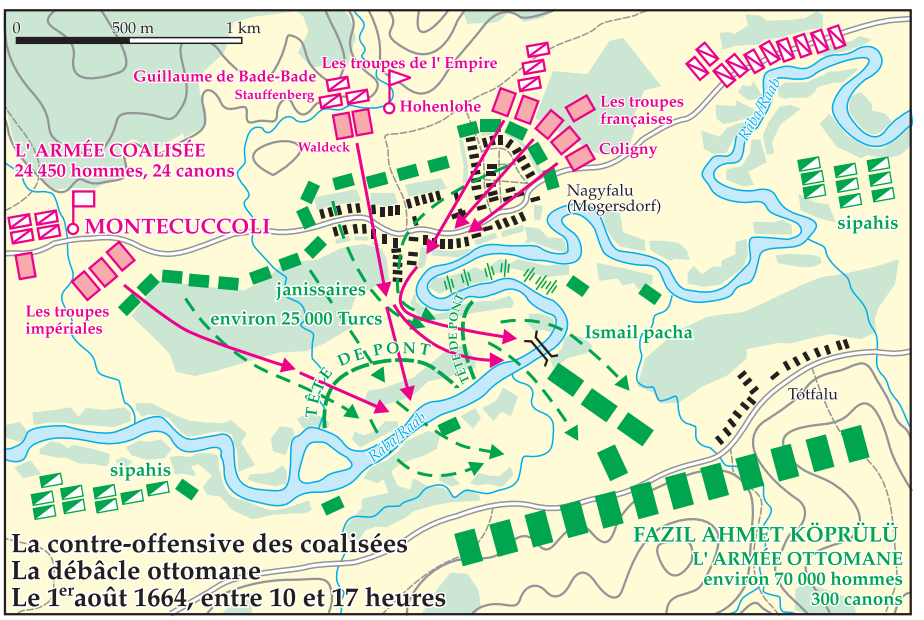
0
500 m
1 km
Guillaume de Bade-Bade
Stauffenberg
Les troupes de l' Empire
Hohenlohe
Les troupes
françaises
Rába Kanál
Waldeck
Coligny
L' ARMÉE COALISÉE
24 450 hommes, 24 canons
Nagyfalu
(Mogersdorf)
sipahis
MONTECUCCOLI
janissaires
Les troupes
impériales
environ 25 000 Turcs
TÊTE DE PONT
Ismail pacha
TÊTE DE PONT
Tótfalu
Rába Kanál
sipahis
La contre-offensive des coalisées
La débâcle ottomane
Le 1er août 1664, entre 10 et 17 heures
FAZIL AHMET KÖPRÜLÜ
L' ARMÉE OTTOMANE
environ 70 000 hommes
300 canons

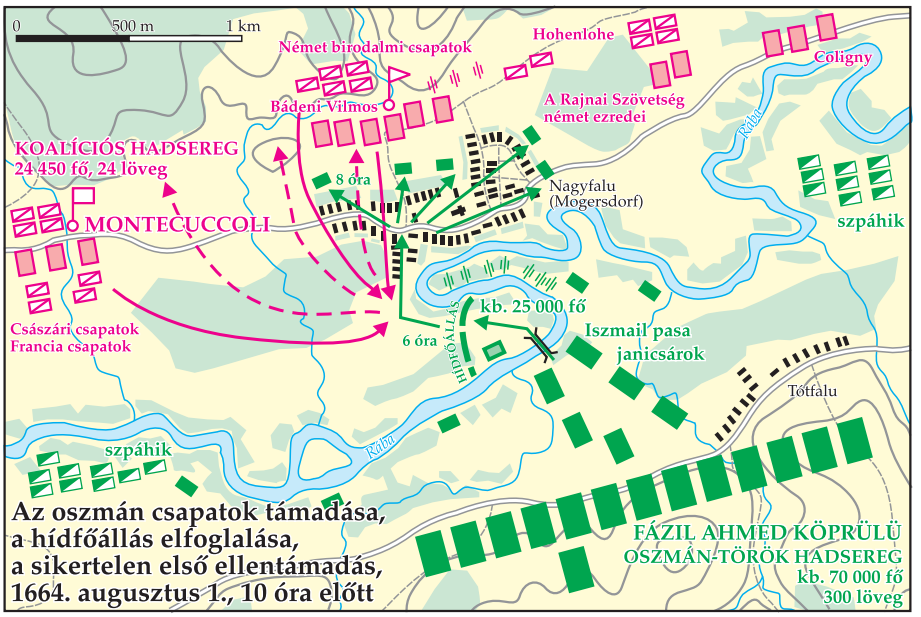

Az oszmán csapatok támadása,
a hídfőállás elfoglalása,
a sikertelen első ellentámadás,
1664. augusztus 1., 10 óra előtt

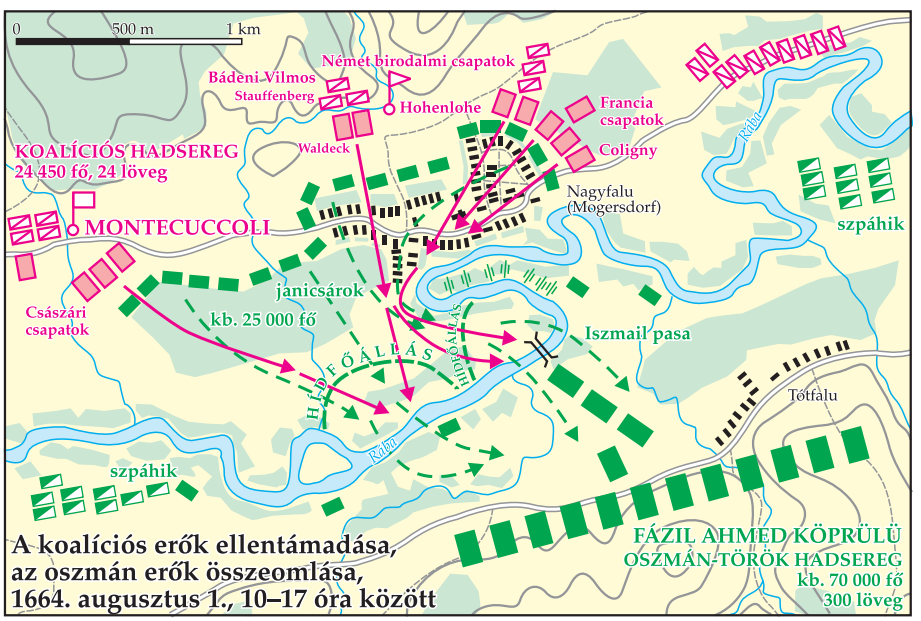

A koalíciós erők ellentámadása,
az oszmán erők összeomlása,
1664. augusztus 1., 10–17 óra között

Ára: 4290 Ft

Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

9 789634 160939